

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

**НАУКОВІ СТУДІЇ
ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ**

ЗБІРНИК СТАТЕЙ

Засновано в 1995 році

Випуск 27 (30)

Київ 2011

УДК 32:159.9 (082)
ББК 88.5 я 43
Н 34

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
(протокол № 8/11 від 25 серпня 2011 р.)

Редакційна рада:

*М. М. Слюсаревський (голова, м. Київ),
В. Г. Кремень (м. Київ), С. Д. Максименко (м. Київ),
Р. Клуве (м. Гамбург, ФРН), Л. Е. Орбан-Лембрик (м. Івано-
Франківськ), Т. С. Яценко (м. Ялта)*

Редакційна колегія:

*Т. М. Титаренко – д-р психол. наук (голова);
В. О. Васютинський, П. П. Горностаї, В. П. Казміренко,
В. О. Татенко, Н. В. Хазратова – доктори психол. наук;
О. А. Донченко – д-р соціол. наук;
Л. А. Найдьонова – канд. психол. наук (заст. голови);
П. Д. Фролов – канд. психол. наук*

Постановою Президії ВАК України №1-05/4 від 26.05.2010 р.
збірник визнано фаховим виданням із психологічних наук

У збірнику вміщено статті учасників Першого всеукраїнського конгресу із соціальної психології “Соціально-психологічна наука третього тисячоліття: досвід, виклики, перспективи”, який провів Інститут соціальної та політичної психології НАПН України в жовтні 2010 року. Розглянуто психологічні проблеми малих і середніх груп, соціальних комунікацій, медіапсихології. Обговорюються питання когнітивної соціальної психології. Досліджується соціально-психологічна проблематика гендеру.

Для соціальних і політичних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів, аспірантів і студентів.

ISBN 978-966-8063-99-51

ББК 88.5 я 43

© Інститут соціальної та політичної психології
НАПН України, 2011

ПСИХОЛОГІЯ МАЛИХ І СЕРЕДНІХ ГРУП

НЕФОРМАЛЬНІ МОЛОДІЖНІ ОБ'ЄДНАННЯ ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Л. О. Волкова, м. Київ

Основні концепції неформальних молодіжних об'єднань розглядаються в історичному аспекті, аналізуються сучасні підходи до висвітлення даної теми. Наводяться результати сучасних соціально-психологічних досліджень неформальних молодіжних об'єднань як на пострадянському просторі, так і в Україні.

Ключові слова: неформальні молодіжні об'єднання, молодіжні субкультури, неформальні групи.

Основные концепции неформальных молодежных объединений рассматриваются в историческом аспекте, анализируются современные подходы к освещению данной темы. Приводятся результаты современных социально-психологических исследований неформальных молодежных объединений как на постсоветском пространстве, так и в Украине.

Ключевые слова: неформальные молодежные объединения, молодежные субкультуры, неформальные группы.

The paper provides analysis of the main concepts of informal youth associations in historical perspective as well as the modern approaches to the study of this topic. It also provides the results of current socio-psychological researches of informal youth associations both in the former Soviet Union and Ukraine.

Key words: informal youth associations, youth subcultures, informal groups.

Проблема. Виникнення і поширення в середовищі сучасної молоді різних неформальних об'єднань не варто трактувати як явище, що не мало і не має аналогів; не можна зводити його і до наслідків впливів із-за кордону, наслідування тощо. Розгляд неформальних молодіжних об'єднань (НМО) в історичному аспекті, на тлі соціальних і психологічних процесів минулих років, безперечно, допоможе з'ясувати та осмислити сучасні проблеми молодіжного життя в Україні.

За радянських часів учасники неформальних молодіжних груп висували до суспільства переважно політичні вимоги: свобода слова,

совісті, розширення демократії, побудова громадянського суспільства і правової держави. Сьогодні ж їхні цілі мають здебільшого неполітичний характер і стосуються питань релігії, культури, світогляду, соціальних і економічних відносин, способу життя і поведінки.

Багато дослідників розглядають неформальні молодіжні об'єднання як соціально небезпечні. Це пов'язано, на нашу думку, з тим, що молодь легко сприймає асоціальні ідеї та погляди, схильна до крайнощів, наслідування, некритичного сприймання контркультури і девіантної поведінки. А проте сьогодні все частіше наголошують на позитивних моментах участі молоді в НМО, як от: задоволення потреби в інформації, особливо з питань, на які молоді люди не отримують відповіді ні в школі, ні в сім'ї; потреби в спілкуванні й емоційному контакті (це характерно для дітей, які не мають такого контакту і спілкування ні в школі, ні в родині); потреби в реалізації індивідуальних домагань, наприклад, у лідерстві або конформному підпорядкуванні, у прилученні до якоїсь справи і самореалізації в певних видах діяльності. Неформальна група приймає підлітка таким, яким він є. НМО стає важливим чинником соціалізації, роль якого проявляється у свободі вибору своєї групи, у відчутті належності до неї, груповій ідентифікації, у почутті захищеності. Про позитивні наслідки участі молоді в НМО свідчать і дані останніх емпіричних досліджень, які провели, зокрема, В. Ю. Большаков, М. В. Кофірін, А. О. Кутьїна, Д. В. Ольшанський, Л. О. Радзіховський, Л. В. Шабанов та ін. [1–5].

Мета статті: визначити перспективи аналізу НМО як об'єкта соціально-психологічного дослідження на основі ознайомлення з напрацюваннями і здобутками попередніх років у цій галузі; виокремити основні етапи таких досліджень та означити перспективні напрямки соціально-психологічного аналізу НМО, актуальні для сьогоденної України.

Вважаємо, що слід почати з розгляду самого поняття неформальних молодіжних об'єднань, оскільки у відповідній літературі констатується розмитість меж і змістова неточність існуючих визначень. Так, у середині–другій половині 1980-х років до неформальних молодіжних об'єднань зараховували рокерів, хіпі, металістів, словом, підлітків і молодь, що привертала до себе увагу незвичайним виглядом або зухвалою поведінкою. Частина дослідників взагалі відмовилася від спроб дати таке визначення, обмежившись простим перерахуванням типів НМО або їхніх окремих характерних рис. Такий підхід мало наближає нас до розуміння суті явища, бо будь-який перелік не може замінити змістової характеристики і за самою своєю природою неповний.

Як уважає С. І. Плаксії, власне “поняття – неформальні об'єднання – фіксує лише той факт, що група молодих людей діє поза

рамками будь-якого з офіційно існуючих соціальних інститутів” [6, с. 88]. В. М. Куликов визначав НМО як “стихийні об’єднання, які багато в чому протиставляють себе комсомолові, мають прихований, а іноді й відкритий антисоціальний характер” [7, с. 57]. А. О. Кутьїна неформальними молодіжними об’єднаннями називає “малі і великі соціальні спільноти, що відрізняються чисельністю, структурою, інтересами, способами втілення своєї діяльності, мають власний стиль життя і поведінки, а також ціннісні орієнтації...” [2, с. 7]. Під неформальною молодіжною групою М. В. Кофирін розуміє “певний тип молодіжної спільноти, що виникла й існує заради задоволення потреб та інтересів її членів, діяльність яких не регламентована правовими документами і не підпорядковується державним і суспільним організаціям” [1, с. 82].

Отже, неформальні молодіжні об’єднання розглядають найчастіше як “групу людей, що має спільну діяльність, специфічну систему цінностей і пов’язану з ними модель поведінки: виразну систему атрибутів; стиль спілкування, який визначається сюжетом, ритуалами прийняття новачків, посвячення, виключення; особливості рольової поведінки” [8, с. 9]. Неформальне молодіжне об’єднання – утворена невеликою кількістю молодих людей своєрідна культурна течія, що існує протягом десятиліть і часто має міжнародний характер. Для самої молоді неформальне молодіжне об’єднання – це своєрідний спосіб вільного самовираження, безмежного прояву ініціативи та безконтрольного (з боку дорослих) спілкування. Такі об’єднання можуть бути більш чи менш численними, набувати часом характеру нездорової епідемії, мати як соціально значимі або індиферентні, так і асоціальні цілі [2]. Такі групи можна розглядати як мікросвіт, що відображає специфіку соціальної системи [9].

Неформальні молодіжні об’єднання формуються не так задля задалегідь поставлених цілей, як заради самих себе. НМО – природний спосіб самовираження молоді, її існування, формування і зміни світогляду, ціннісних орієнтацій. Такі об’єднання дають можливість молодій людині самоствердитись, знайти себе – аж до форм протесту проти існуючих і загальноприйнятих у суспільстві норм і цінностей.

Досить часто неформальні молодіжні об’єднання розглядають як молодіжні субкультури. Ми ж пропонуємо тлумачити молодіжну субкультуру як *продукт*, тобто *культуру*, яку створює НМО. Ідеться про звичаї, цінності, поведінку, одяг, символіку, сленг тощо.

Неформальні групи відрізняються від сталих форм участі у громадському житті (релігійної, суспільно-політичної та ін.), де провідними постають чинники традицій, соціального престижу тощо. Це дає підстави розглядати неформальну групу як *форму організації* молоді в

громадському житті, що являє собою якісно нове утворення. Сенс існування неформальної групи полягає у вільній, добровільній, заснованій на свідомому виборі участі індивіда у спільній груповій діяльності, в якій кожен член групи може самореалізуватися і самовиразитися.

Вивчення НМО є традиційним напрямом як у вітчизняній науці, так і за рубежом. Зарубіжні вчені, зокрема, запропонували типологію неформальних об'єднань. У психолого-педагогічних працях американських дослідників Е. і Ш. Глюк, Л. Енсен, І. Рівера, Д. Стей та ін. виділено три типи кримінальних груп: стихійні, автономні, патологічні; у кримінологічних дослідженнях (Р. Клаурд, А. Коен, Г. Шорт, Л. Яблонський та ін.) фігурує термін “банда” (кримінальна, конфліктна, ескапістська). Природу, причини, поширення та активність НМО пояснюють окремі соціологічні і соціально-психологічні теорії, такі як концепції *диференційної асоціації* (Е. Сатерленд), *можливості факторів* (А. Коен), *неприспособаності особистості* (М. Гілді, А. Кларк, М. Каптор та ін.), *рівнів міжособистісної інтелектуальної зрілості* (Г. Салліван, М. і Д. Грантов та ін.). У ряді країн провадиться цілеспрямована соціальна робота з членами НМО [10, с. 115].

Значний вплив на характер досліджень неформальних молодіжних об'єднань у західній науці справили ідеї К. Мангейма, який вивчав феномен єдності поколінь [11, с. 84]. Серед сучасних зарубіжних дослідників особливо впливовою є концепція С. Айзенштадта. Він вважає, що в міру дорослішання молодої людини місце сім'ї в її житті займає молодіжна група, яка виконує як об'єднувальну, так і роз'єднувальну функції. У молодіжних групах відбувається зміна ролей – від тих, які нав'язуються спорідненим оточенням, до тих, які диктує суспільство. Такий перехід має вигляд спільної боротьби молоді проти ролей, які нав'язуються дорослими. Зміна соціальних ролей може набувати девіантного характеру [12, с. 32].

У вітчизняній науці протягом 1920 – 1980-х років неформальні молодіжні об'єднання вивчали фахівці в галузі педагогіки та психології. Початок розробленню цієї проблематики ще до революції поклав С. Т. Шацький. Учений висунув й обґрунтував гуманістичну ідею про те, що “діти вулиці”, які належать до різноманітних об'єднань, не відрізняються від “нормальних” дітей якимись поганими задатками (див. [13, с. 30]).

На початку 1920-х років почалося теоретичне осмислення ролі та місця молодіжних рухів у суспільстві. На основі диференційованого підходу відпрацьовувалися практичні форми роботи з різними молодіжними групами, що мало на меті широкий розвиток активності, самодіяльності, дозвільної діяльності молоді. Величезний внесок у

вивчення психолого-педагогічних аспектів життєдіяльності стихійних груп неповнолітніх зробив класик радянської педагогіки А. С. Макаренко.

Розробленню цієї тематики в перші післяреволюційні роки значною мірою сприяло бурхливе зростання всіх форм самодіяльності: культурної, економічної, соціальної, політичної тощо. Тематикою виникнення стихійних груп підлітків і юнаків цікавилися, зокрема, П. П. Блонський, В. М. Мясищев. Одну з перших у науці класифікацію таких стихійних груп як “колективів”, що виникають самі по собі й існують протягом короткого або тривалого часу, дав А. С. Заслужений [14, с. 10]. Принципово важливе положення про стихійно-групове спілкування як певний етап у процесі соціалізації підлітків обґрунтував І. С. Полянський [15, с. 15]. Ці напрацювання заклали основу вітчизняної традиції наукового вивчення неформальних молодіжних об’єднань.

Однак цей позитивний процес до початку 1930-х років практично припинився, поступившись поступовому впровадженню командних методів роботи з молоддю, утвердженню єдиновладдя у формах і змісті праці. Розвиток командно-адміністративної системи, “великий перелом” кінця 1920-х – початку 1930-х років супроводжувалися різким зменшенням числа неформальних об’єднань та їхніх учасників. До середини 1930-х років практично не залишилося незареєстрованих об’єднань, оскільки будь-яке таке об’єднання автоматично прирівнювалося до антирадянської організації. Більшість самодіяльних об’єднань у той період просто припинили своє існування.

Окремі ознаки їх відродження спостерігаються з початку 1950-х років, коли в деяких містах виникає специфічне молодіжне середовище, тоді ж назване “цвіллю”. Сама назва ясно показує, як до такої молоді ставилися офіційні органи і пропагандистські інститути. Спеціальних досліджень соціального складу “цвілі” немає, їх замінюють стандартні штампи тогочасної художньо-пропагандистської літератури й публіцистики. Ці штампи, що використовувалися для опису “цвілі”, швидше стосуються стандартного й інваріантного по суті “образу ворога”, аніж конкретних і реальних представників “цвілі” [7, с. 72], а тому потребують критичного розгляду.

Подальші вітчизняні дослідження НМО здійснювалися в річищі більш загальної проблеми девіантної поведінки, коли молодіжні неформальні об’єднання вивчалися побіжно, як другорядний аспект. Серед найбільш відомих дослідників цієї проблеми у 1960–1980 роках – В. М. Мясищев. Однак, зазначимо ще раз, у радянський період спеціальних цілеспрямованих досліджень неформальних молодіжних об’єднань не було, а нечисленні дослідження, що проводилися, були

пов'язані з проблемами молоді в цілому і мали виразну ідеологічну спрямованість. До початку 1980-х років науковий аналіз неформальних молодіжних груп був ускладнений, оскільки сам об'єкт цих досліджень – неформальні молодіжні об'єднання – перебував у підпіллі. У середині 1980-х років факт існування неформальних молодіжних об'єднань у СРСР був офіційно визнаний, і з цього часу навколо цього феномена почали розгортатися дискусії, що часто мали не так науковий, як публіцистичний характер. Більшість тогочасних дослідників розглядали неформальні молодіжні об'єднання тільки як форму девіантної поведінки, криміногенної за своєю сутністю [16, с. 95–101].

У вітчизняній науковій традиції на цей час склалися три основні підходи до проблеми НМО як аспекту проблеми девіантної поведінки. Відповідно до *першого* з них (Л. П. Буєва, І. І. Карпець, І. С. Кон, В. М. Кудрявцев, Н. Ф. Кузнецова, Ф. С. Махов, Т. М. Мальковська, Б. Д. Паригін та ін.) проблема НМО актуальна для всіх країн і породжена в першу чергу глибокою кризою існуючих моделей соціалізації особистості, що проявилася в 1960-х роках. Ознаками цієї кризи стали песимізм, занепадництво, поширення наркоманії, проституції, злочинності та інших негативних явищ. На думку представників цього підходу, суспільство має протиставити неформальним групам молоді антисоціальної спрямованості якісно нову систему виховання особистості, її соціалізації та адаптації до реального світу. Прихильники *другого* підходу (М. А. Алемаскін, Ю. В. Гербеєв, Л. М. Зюбіна, К. Є. Ігошев, А. О. Кочетов, Г. М. Міньковський, О. В. Мудрик, І. А. Невський, Л. І. Новикова та ін.) теж визнавали проблему НМО за актуальну для всіх країн, у тому числі і для СРСР, але підкреслювали наявність як антисоціальних (кримінальних), так і просоціальних НМО. Вони зазначали, що в СРСР, як і в інших державах, є всі елементи неформального руху: протест молоді проти несправедливості; боротьба молодих людей за свої права; наявність, крім просоціальних, і кримінальних НМО, зокрема тих, що тяжіють до організованої злочинності.

Третій підхід (Л. С. Алексєєва, І. П. Башкатов, С. О. Белічева, В. Г. Бочарова, В. Г. Дєєв, А. І. Островський, І. С. Полонський, А. Р. Ратинів, А. М. Яковлев та ін.), об'єднуючи положення двох перших, акцентує увагу на психолого-педагогічних особливостях членів НМО. З цієї позиції у підлітків 14-17 років переважає орієнтація на особистісні інтереси і потреби, а форми самореалізації як неодмінного етапу соціалізації у них багато в чому не самостійні, бо задані дорослими. Самовиражаючись у НМО, діти не так оцінюють результати своєї діяльності, як саму можливість реалізувати в групі свої здібності і достоїнства. Радянська система сприяла відчуженню молоді від суспільства та її об'єднанню в різноманітні угруповання. З другої по-

ловини 1980-х років із проголошенням демократії розпочалася конкурентна боротьба між офіційно визнаними самодіяльними організаціями і НМО за сфери впливу на дітей, підлітків, молодь. Тому основним способом запобігання наслідкам діяльності антисоціальних НМО стала консолідація всіх державних і громадських, організацій у справі виховання підростаючого покоління [1; 17].

Аналіз провідної діяльності НМО дає можливість досліджувати внутрішні механізми їх виникнення та розвитку, їхні психолого-педагогічні особливості, визначати методи і засоби виховної роботи з членами НМО. У ряді випадків вдається змінити ціннісно-орієнтаційну спрямованість об'єднання, вносячи новий позитивний зміст у відносини та спілкування всередині групи. Спроби адміністративно-правової заборони, як правило, малорезультативні, оскільки такі групи мають тенденцію до самовиробництва. Замість одного ліквідованого НМО незабаром виникають інші, аналогічно спрямовані, але вже більш законспіровані й агресивніші. Зазвичай з руйнуванням зовнішньої структури НМО психологія її членів зберігається [17, с. 50–65].

Сучасний дослідник С. Ю. Ковальчук виділяє три напрямки досліджень проблематики неформальних молодіжних груп [16]. *Перший* – вивчення залученості молоді до неформальних об'єднань та інших субкультурних утворень. Цій тематиці присвячено дослідницькі проекти О. О. Ладатко, В. Ф. Левічевої та ін. *Другий* напрям (Є. В. Березіна, О. К. Данилевич, О. С. Морозов) ґрунтується на застосуванні методів включеного спостереження і розвивається в межах “перебудовної публіцистики”. *Третій* напрям складають дослідження, що проводяться в основному правознавцями і стосуються переважно злочинних молодіжних угруповань (А. І. Захаров, В. Т. Кондрашенко) [там само, с. 98]. Як особливий соціальний феномен неформальні молодіжні об'єднання висвітлюють у 1990-х роках у своїх працях А. Н. Андреева, І. В. Бестужев-Лада, Т. П. Дольова, С. М. Іконникова, Ю. О. Клейберг, В. Ф. Левічева, О. В. Мудрик, В. О. Писарева, З. В. Сікевич, Т. Б. Щепанська та ін.

Отже, вітчизняна традиція дослідження НМО й молоді в цілому є переважно соціологічною і кримінологічною, спрямованою на вивчення криміногенних аспектів діяльності НМО. Як самостійний феномен неформальні молодіжні об'єднання досі практично не вивчалися. Це тенденція вже останніх років. При цьому соціально-психологічний контент неформального молодіжного об'єднання цікавив дослідників, на жаль, щонайменше.

Слабку вивченість соціально-психологічних особливостей навіть тих груп молоді, які весь час були у фокусі уваги науковців, – груп молодих правопорушників – відзначає наразі І. П. Башкатов [17].

Зауважимо, що про це говорив раніше Л. О. Радзіховський [4, с. 182] у виступі на першій у Радянському Союзі конференції з цієї тематики, що відбулася наприкінці 1980-х (див.: <http://www.voppsy.ru/issues/1988/884/884182.htm>). На час її проведення побачила світ колективна монографія “Психологічні проблеми вивчення неформальних молодіжних об’єднань” [18], підготовлена за результатами низки емпіричних досліджень. Автори цієї праці виходили з ідеї відстеження розвитку об’єднання і “проходження” окремої людини “через” групу без штучного переривання цього процесу, що, на нашу думку, поклато початок аналізу НМО як соціально-психологічного явища.

Сплеск інтересу до НМО, зокрема і до їхніх соціально-психологічних особливостей, спостерігається з 2000-х років. Так, І. П. Башкатов опублікував монографію “Психологія неформальних підлітково-молодіжних груп” [19], присвячену вивченню груп неповнолітніх правопорушників у контексті впливу на групи з метою їх переорієнтації та роз’єднання. Досліджуючи такі групи як у своїй країні, так і за кордоном, Башкатов визначив методологічні і теоретичні підходи до вивчення НМО, звернувся до проблем їх класифікації та виділив специфічні закономірності виникнення груп неповнолітніх, а також їх розвитку і функціонування. Ці закономірності дослідник згрупував у принципи: а) збереження; б) пульсації та циклічності; в) доповнюваності.

Л. В. Шабанов у монографічному дослідженні “Соціально-психологічні характеристики молодіжних субкультур: соціальний протест чи вимушена маргіальність?” [5] зробив спробу з’ясувати соціально-психологічні ознаки сучасних неформальних молодіжних об’єднань. До таких ознак дослідник відносить: 1) стихійність спілкування і конкретні умови соціальної ситуації як основа виникнення НМО; 2) самоорганізованість і незалежність від офіційних структур; 3) обов’язковість самоствердження, соціальний статус, захищеність, престижна самооцінка учасників; 4) відносна стійкість і наявність певної ієрархії; 5) власна система ціннісних орієнтацій, стереотипів поведінки; 6) атрибутика як підтвердження належності до даної соціальної спільноти. До власне соціально-психологічних ознак із цього переліку можна віднести третю (обов’язковість самоствердження, соціальний статус, захищеність, престижна самооцінка) і п’яту (власна система ціннісних орієнтацій, стереотипів поведінки).

У колективній монографії “Неформальні об’єднання молоді на межі тисячоліть” [2], основою якої стали результати емпіричного дослідження, визначено основні ознаки та проаналізовано причини появи неформальних молодіжних об’єднань. Приблизно в цей самий час (1990 – 2000 роки) було започатковано емпіричні дослідження

української молоді, що здійснювалися як окремими українськими вченими, так і профільними науково-дослідними колективами.

У фокусі уваги сучасних українських дослідників – питання виокремлення і типологізації неформальних молодіжних об'єднань (О. М. Якуба [20], Н. М. Слюсаревський [21], Н. В. Долгая [22], О. М. Науменко [23], Л. О. Варяниця [24], Д. Л. Виговський [25]), їх історичної періодизації (В. М. Якушик, О. М. Корнієвський [26]).

У період з 1999 по 2009 роки Державний інститут розвитку сім'ї та молоді (А. Г. Зінченко, Т. В. Бондар) провів низку емпіричних досліджень становища української молоді. Було окреслено такі напрямки наукового пошуку: ціннісні орієнтації молоді, проблеми молодіжного працевлаштування, громадянська позиція, політичні та економічні погляди сучасної молоді, її стан здоров'я, соціально-демографічне становище, проведення дозвілля тощо. На особливу увагу заслуговує, на нашу думку, дослідження “Особливості підліткової субкультури в українському соціумі”, проведене ДІРСМ у 2002 р. (див.: <http://www.voppsy.ru/issues/1988/884/884182.htm>). Ставлення української молоді до молодіжних субкультур вивчалось у дослідженні “Молодь України: культурні запити та дозвіллева діяльність”, проведеному 2004 р. За його результатами, 30% опитаної молоді вважали належність до субкультури однією з характеристик сучасної молодої людини. Варто зазначити, що серед цих 30% найбільша питома вага припадає на 14-17-літніх (31%) і 29-35-літніх (27%). Можливо, 14-17-літні вже зараз відчувають свою належність до певної субкультури, яка існує в їхньому соціальному оточенні. Це може бути стиль одягу і зовнішнього вигляду, належність до комп'ютерних хакерів, чи толкієністів тощо.¹ Загалом 36% опитаних згодні з тим, що сьогодні існує підліткова субкультура. Більшість у цьому питанні становлять 29-35-літні, які, напевне, відчувають різницю між поглядами сучасних підлітків і своїми особистими поглядами, коли вони були в їхньому віці. В існування підліткової субкультури найбільше вірять ті, кому зараз 18-22 роки (42%), трохи менше – ті, кому 23-28 років (38%). Це представники тих вікових груп молоді, які самі не так давно були підлітками, тому відчувають різницю в поглядах з молодшим поколінням. Носіями молодіжної або підліткової субкультури вважають себе 16% опитаної молоді; цю групу представляють молоді люди підліткового (14-17 років) віку (26%).

---

¹ Див.: Звіт про науково-дослідну роботу “Молодь України: культурні запити та дозвіллева діяльність” / Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді; керівник НДР: наук. співроб. Ін-ту соціології НАН України, канд. соціол. наук Л. Г. Скокова, 2004 р.; керівник проекту від Держ. ін-ту проблем сім'ї та молоді – заст. директора ін-ту, канд. соціол. наук О. М. Балакірева. – К., 2004.

Молодь 29-35 років найменшою мірою відчуває належність до будь-якої субкультури (лише 7% опитаних).

На жаль, наступне дослідження “Молодь України: червень 2007 р.”¹ було спрямоване на вивчення офіційно зареєстрованих організацій молоді (молодіжних громадських організацій), а тому НМО залишилися поза увагою. Водночас це дослідження показало, що членство в офіційних молодіжних організаціях поширене набагато менше, ніж у неформальних об’єднаннях. За його результатами, окремі заходи молодіжних громадських організацій іноді відвідують 4% молодих громадян, а членами молодіжних громадських організацій узагалі є лише 2% української молоді.

Наведені результати можна порівняти з офіційними даними Мін’юсту, згідно з якими станом на 2010 р. в Україні було зареєстровано 173 всеукраїнські молодіжні організації, 19 всеукраїнських спілок молодіжних громадських організацій і 18 всеукраїнських дитячих громадських організацій, але за такої кількості офіційних об’єднань вони об’єднують не більш як 3% молоді (див.: <http://www.dipsm.org.ua/>). Що ж стосується офіційних відомостей про кількість НМО в Україні, то даних про їх чисельність, склад, особливості немає. Це пояснюється тим, що проблема НМО в нашій країні лише починає усвідомлюватись. Утім, очевидно, що такі неформальні об’єднання молоді є важливим сегментом суспільного життя і потребують обов’язкового вивчення.

Наявну ситуацію, переконані, потрібно виправляти, притому що існуюча відносна пасивність неформального молодіжного руху дещо знизила гостроту проблеми. Однак досвід країн Заходу переконує, що такі спади – явище тимчасове. Численні спостереження вітчизняних і зарубіжних педагогів, психологів (Малютін, Ольшанський, Лісовський, Башкатов та ін.), починаючи із 40-х років ХХ ст., зафіксували циклічність у проявах молодіжної активності і взаємопроникнення різних молодіжних культур. Отже, є всі підстави очікувати на новий сплеск молодіжної активності, представлений широким спектром інтересів і захоплень. Це змушує переглянути підходи до вивчення молодіжних груп і вимагає більшої інтеграції таких наук, як соціологія, соціальна психологія, педагогіка, етнографія та інших задля осмислення теоретичних і прикладних проблем соціалізації підлітків у неформальних молодіжних об’єднаннях.

За загальної недостатньої вивченості НМО як соціального явища природно, що дослідження *соціально-психологічних умов*

---

¹ Див.: Аналітичний звіт за результатами дослідження “Молодь України: червень 2007 р.” / Держ. ін-т розвитку сім’ї та молоді. – К., 2007.

функціонування неформальних молодіжних об'єднань практично відсутні. Із досліджень неформальних молодіжних об'єднань, які здійснювались останнім часом, соціально-психологічний аспект висвітлюють праці О. А. Варфоломєєвої і Л. В. Шабанова [5].

Окремі соціально-психологічні складові у вивченні феномена НМО можна простежити в працях попереднього періоду. Так, І. С. Кон у праці “Взаємовідносини поколінь і проблеми молоді” [27] визначає соціально-психологічні компоненти, до яких відносить: специфічний набір цінностей і норм поведінки; певні смаки; форму одягу і зовнішній вигляд; почуття групової спільності і солідарності; характерну манеру поведінки; ритуали спілкування. Соціально-психологічними характеристиками змісту діяльності неформальних молодіжних груп є смисловий простір цінностей, настановлень; способи діяльності і форми спілкування, що переважають у підліткових і юнацьких співтовариствах за конкретної соціально-історичної ситуації розвитку.

Д. В. Ольшанський відносить до неформальних молодіжних об'єднань тих, “хто випадає із формалізованих структур нашого життя, не вписується у звичні правила поведінки, прагне жити відповідно до своїх власних, а не чужих інтересів і готовий відстоювати право на це, приєднуючись до собі подібних для спільного проведення часу і реалізації цих інтересів” [3, с. 6].

У колективній праці “Неформальні об'єднання молоді: профілактика асоціальної поведінки” (автори С. В. Косарецька, С. Г. Косарецький, Н. Ю. Синягіна) проаналізовано характеристики неформальних об'єднань, причини та умови їх формування, а також розглянуто психологію неформальних об'єднань та психологію особистості в неформальному об'єднанні. Відносини дитини в дитячій субкультурі вивчала свого часу В. В. Абраменкова [28], становлення і розвиток неформального молодіжного руху в СРСР досліджував С. Г. Давидов [29], соціальний і психологічний зміст явищ дитячої субкультури – В. Т. Кудрявцев [30], роль підліткової субкультури в соціалізації підлітків – Н. П. Петрова [31], прояви девіації в підлітковій субкультурі – В. С. Собкін, З. Б. Абросимова, Д. В. Адамчук, Є. В. Баранов [32], неформальні молодіжні групи у сучасній підлітковій субкультурі – А. В. Федотова [33], становлення молодіжних субкультур у суспільстві – М. В. Блохіна [34].

Отже, можна стверджувати, що *вітчизняна соціально-психологічна традиція має закладені основи вивчення неформальних молодіжних груп*, хоч і в контексті вивчення груп неповнолітніх правопорушників як пріоритетного. Саме в цьому напрямі працювали М. А. Алемаскін [35], Г. Г. Бочкарьова [36], Е. І. Драніщева [37], Л. М. Зюбін [38], К. Є. Ігошев [39] та ін. На загальнопсихологічних

засадах у цих працях розкрито індивідуально-психологічні особливості особистості підлітків-правопорушників; дано їх класифікацію залежно від міри психолого-педагогічної, соціальної запущеності і важковихованості, кримінальної зараженості; розкрито інтереси, схильності, потреби, ідеали, світогляд; становище в системі групових і колективних стосунків, умови, причини і мотиви, що спонукали підлітків до скоєння правопорушень. Також розроблено способи і методи профілактики правопорушень неповнолітніх [17].

А проте, підбиваючи підсумок, маємо констатувати, що цілий комплекс соціально-психологічних умов, зокрема настановлення, форми спілкування, адаптації, почуття захищеності, особливості формування групових норм та цінностей, гендерні настановлення у неформальних молодіжних об'єднаннях, перебувають поза межами наукового вивчення. Зокрема, досі не досліджено належним чином такі соціально-психологічні особливості НМО, як:

- адаптаційна функція НМО;
- формування позитивного емоційного ставлення в НМО;
- висока інтенсивність процесів спілкування, яка спостерігається саме в молододому (зокрема підлітковому) віці;
- набуття досвіду досягнення спільних домовленостей (конвенцій) у рамках спілкування в НМО;
- функція психологічної захищеності НМО [5, с. 56–83].

Вивчення та аналіз причин участі молоді в неформальних молодіжних об'єднаннях, розроблення форм та методів роботи з ними вимагають комплексного міждисциплінарного підходу, використання досягнень суміжних наук, з одного боку. А з другого, такі специфічні риси цих об'єднань, як неформалізованість, невизначена, аморфна структура, “вільне” членство і надмірно мінливий склад, вказують на вагомість передовсім соціально-психологічних чинників для адекватного аналізу неформального молодіжного об'єднання як соціального явища.

Висновки. Вивчення соціально-психологічних і психолого-педагогічних явищ у неформальних молодіжних групах має не тільки велику практичну, а й методологічну значимість. Розроблення цієї проблеми виступає однією з основних форм реалізації гуманно-демократичної методології наукового пошуку в теоретичній і експериментальній сферах вітчизняної соціальної психології та педагогіки.

Практична значимість вивчення НМО полягає в тому, що такі об'єднання з кінця 1980-х років усе більше набувають ролі важливого чинника соціалізації молоді, який проявляється у свободі вибору своєї групи, відчутті належності до неї, груповій ідентифікації, почутті захищеності. Майже третина української молоді (30%) визнає належність до молодіжної субкультури за одну з характеристик

сучасної молоді людини, впевнено ж зараховують себе до представників НМО 16% молодих українців віком від 14 до 35 років. Цей відсоток у кілька разів вищий за показник членства молоді в офіційних молодіжних організаціях (менш як 3%). Очевидно, що неформальні об'єднання молоді становлять наразі її важливий сегмент, а тому більше не повинні розглядатися як маргінальні явища і потребують обов'язкового вивчення.

Неформальні групи значно відрізняються від сталих форм громадянської участі (релігійної, суспільно-політичної та ін.), в яких провідна роль належить чинникам традиції чи соціального престижу, що дає підстави розглядати їх як форму організації молоді в громадському житті, котра є якісно новим утворенням. Сене неформальної групи полягає у вільній, добровільній, заснованій на свідомому виборі участі індивіда у спільній груповій діяльності, де кожен член групи може самореалізуватися і самовизнатися.

НМО розглядають як групу людей, що має спільну діяльність, специфічну систему цінностей і пов'язану з ними модель поведінки (виразу систему атрибутів; стиль спілкування, який визначається сюжетом, ритуалами прийняття новачків, посвячення, виключення; особливості рольової поведінки). Ми відрізняємо НМО від молодіжної субкультури і розглядаємо останню як продукт, тобто як культуру, яку створює НМО: звичаї, цінності, поведінку, одяг, символіку, сленг.

Можна констатувати, що вивчення НМО має доволі сталу традицію як у вітчизняній науці, так і за рубежом. Вітчизняні дослідження НМО та молоді в цілому є переважно соціологічними та кримінологічними і спрямовані на криміногенні аспекти діяльності таких молодіжних об'єднань. Однак без перебільшення можна стверджувати, що закладена та існує вітчизняна соціально-психологічна традиція вивчення неформальних молодіжних груп (хоч і в контексті вивчення груп неповнолітніх правопорушників як пріоритетного).

Вивчення НМО як самостійного соціального явища є тенденцією останніх років. При цьому соціально-психологічний контент неформального молодіжного об'єднання вивчався найменше. Аналіз показує слабку вивченість соціально-психологічних особливостей навіть тих груп молоді, які весь час були у фокусі уваги науковців – груп молодих правопорушників. Як бачимо, цілий комплекс соціально-психологічних умов: настановлень, форм спілкування, адаптації, почуття захищеності, особливостей формування групових норм та цінностей, гендерних настановлень у неформальних молодіжних об'єднаннях – перебуває поза межами наукового вивчення. Не досліджувались і такі соціально-психологічні особливості НМО, як адаптаційна функція НМО; формування позитивного емоційного

ставлення в НМО; висока інтенсивність процесів спілкування, характерна саме для молодого (підліткового і т. ін.) віку; набуття досвіду досягнення спільних домовленостей (конвенцій) у рамках спілкування в НМО; функція психологічної захищеності НМО.

При загальній недостатній увазі до НМО як соціального явища природно, що наразі гостро бракує досліджень, які розглядали б соціально-психологічні умови функціонування неформальних молодіжних об'єднань. І саме соціально-психологічні умови формування й функціонування НМО та соціально-психологічний зміст їхньої діяльності можуть стати однією із засад при визначенні специфіки неформального молодіжного об'єднання як соціального феномена.

Література

1. *Кофырин Н. В.* Проблемы изучения неформальных групп молодежи / Н. В. Кофырин // Социс. – 1991. – №1. – С. 81–85.
2. *Кутыина А. А.* Неформальные объединения молодежи на рубеже тысячелетий / А. А. Кутыина, Г. А. Лукс, А. А. Матвеева; под ред. Г. А. Лукс, О. Б. Фурсова. – Самара: Изд-во Самар. ун-та, 2002. – 85 с.
3. *Ольшанский Д. В.* Неформалы: групповой портрет в интерьере / Д. В. Ольшанский. – М.: Педагогика, 1990. – 192 с.
4. *Радзиховский Л. А.* Изучение психологических особенностей неформальных молодежных объединений / Л. А. Радзиховский // Вопросы психологии. – 1988. – №4. – С. 43–65.
5. *Шабанов Л. В.* Социально-психологические характеристики молодежных субкультур: социальный протест или вынужденная маргинальность? / Л. В. Шабанов. – Томск: Изд-во Том. гос. ун-та, 2005. – 399 с.
6. *Плакий С. И.* Неформалы: сыновья или пасынки / С. И. Плакий // Политическое образование. – 1988. – № 7. – С. 88–90.
7. *Игошев К. Б.* По неписаным законам улиц / К. Б. Игошев, Г. М. Миньковский. – М.: Юрид. лит., 1991. – 336 с.
8. *Запесоцкий А. С.* Эта непонятная молодежь: проблемы неформальных молодежных объединений / А. С. Запесоцкий, А. П. Файн. – М.: Профиздат, 1990. – 224 с.
9. *Салагаев А. Л.* Насилие в молодежных группировках как способ конструирования маскулинности / А. Л. Салагаев, А. В. Шашкин // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2002. – Т. 5. – №1. – С. 151–160.
10. *Социальная психология* / под ред. Г. П. Предвечного, Ю. А. Шерковина. – М.: Политиздат, 1975. – 320 с.
11. *Мангейм К.* Идеология и утопия / К. Мангейм // Диагноз нашего времени; пер. с нем. – М.: Юрист, 1994. – С. 7–164.
12. *Eisenstadt S. N.* From generation to generation. Age group and social structure / S. N. Eisenstadt. – New York, 1964. – P. 32–44.
13. *Ремшмидт Х. М.* Подростковый и юношеский возраст: проблемы становления личности / Х. М. Ремшмидт; пер. с нем. – М.: Мир, 1994. – 320 с.

14. *Заслуженный А. С.* Детский коллектив и методы его изучения / А. С. Заслуженный. – М., 1931. – 175 с.
15. *Полонский И. С.* Внешкольное общение как фактор формирования личности подростков и юношей / И. С. Полонский // Прикладные проблемы социальной психологии. – М., 1983. – С. 45–57.
16. *Ковальчук С. Ю.* Особенности изучения неформальных молодежных объединений / С. Ю. Ковальчук // Вестник Самарского государственного университета. – 2007. – № 5/2 (55). – С. 95–101.
17. *Башкатов И. П.* Социально-психологические методы изучения личности и групп осужденных в ВТК / И. П. Башкатов. – М. : МВД СССР, 1986. – 65 с.
18. Психологические проблемы изучения неформальных молодежных объединений : сб. науч. трудов / редкол.: Д. И. Фельдштейн, Л. А. Радзиховский (отв. ред.), А. И. Мазурова. – М. : Изд-во. АПН СССР, 1988. – 160 с.
19. *Башкатов И. П.* Психология неформальных подростково-молодежных групп / И. П. Башкатов. – М. : Информпечать, 2000. – 336 с.
20. *Якуба О.* Молодіжні рухи та їх базова типологізація / О. Якуба // *І.* – 2002. – №24. – С. 128 – 134.
21. *Слюсаревський Н. М.* Субкультура як об'єкт дослідження / Н. М. Слюсаревський // Соціологія: теорія, методи, маркетинг : науково-теорет. часопис. – К., 2002. – №3. – С.117–127.
22. *Долгая Н. В.* Виховання духовності страхокласників засобами молодіжної музичної субкультури : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук / Н. В. Долгая. – Херсон, 2006. – 20 с.
23. *Науменко О. М.* Становлення і розвиток адміністративної субкультури в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : 09.00.03 / Науменко Ольга Миколаївна. – О., 2006. – 20 с.
24. *Варяниця Л. О.* Дитяча субкультура як фактор соціалізації молодшого школяра в навчально-виховному процесі : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Варяниця Людмила Олександрівна. – Луганськ, 2006. – 241 с.
25. *Виговський Д. Л.* Кримінальна субкультура в механізмі злочинності неповнолітніх : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Виговський Дмитро Леонідович. – К., 2006. – 207 с.
26. *Корнієвський О.* Молодіжний рух та політичні партії в сучасній Україні / О. Корнієвський, В. Якушик. – К. : Генеза, 1997. – 102 с.
27. *Кон И. С.* Взаимоотношения поколений и проблемы молодежи / И. С. Кон // Молодежная субкультура и положение молодежи в странах Западной Европы. – М., 1976. – С. 9–37.
28. *Абраменкова В. В.* Социальная психология детства: развитие отношений ребенка в детской субкультуре/ В. В. Абраменкова. – М. : МПСИ ; Воронеж : МОДЭК, 2000. – 416 с.
29. *Давыдов С. Г.* Становление и развитие неформального молодежного движения в СССР: 1945–1985 гг. : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02 / Давыдов Станислав Геннадьевич. – М., 2002. – 439 с.
30. *Кудрявцев В. Т.* Социальный и психологический смысл явлений детской субкультуры / В. Т. Кудрявцев, Г. К. Уразалиева // Журнал прикладной психологии. – 1999. – №1. – С. 64–79.

31. *Петрова Н. П.* Роль подростковой субкультуры в социализации подростков : автореф. дис. на соиск. научн. степени канд. социол. наук : 22.00.06 / Н. П. Петрова. – Уфа, 1995. – 22 с.
32. Проявления девиации в подростковой субкультуре / В. С. Собкин, З. Б. Абросимова, Д. В. Адамчук, Е. В. Баранов // Вопросы психологии. – М., 2004. – №3. – С. 3–18.
33. *Федотова А. В.* Неформальные молодежные группы в современной подростковой субкультуре: [Социол. исслед] / А. В. Федотова // Начальная школа плюс До и после. – М. : БАЛАНС, 2004. – №3. – С. 11–15.
34. *Блохина М. В.* Молодежные субкультуры в современном обществе : монография / М. В. Блохина, Л. Г. Григорьев ; Твер. гос. ун-т. – Тверь : ТГТУ, 2004. – 127 с.
35. *Алемаскин М. А.* Воспитательная работа с подростками / М. А. Алемаскин. – М. : Знание, 1979. – 42 с.
36. *Бочкарева Г. Г.* Изучение мотивационной сферы несовершеннолетних правонарушителей // О некоторых вопросах нравственного воспитания детей и подростков / Г. Г. Бочкарева ; под ред. В. Благонаждеиной. – М. : Педагогика, 1972. – С. 259–260.
37. *Дранищева Э. И.* Психологические особенности личности девочек-правонарушительниц : автореф. дис. на соиск. научн. степени канд. пед. наук / Э. И. Дранищева. – К., 1973. – 26 с.
38. *Зюбин Л. М.* Учебно-воспитательная работа с трудными учащимися : метод. пособ. / Л. М. Зюбин. – М. : Высш. шк., 1982. – 12 с.
39. *Игошев К. Е.* Опыт социально-психологического анализа личности несовершеннолетних правонарушителей / К. Е. Игошев. – М. : ВШ МООН СССР, 1967. – 50 с.

© Волкова Л. О.

ПРОЯВЛЕНИЯ ИДЕНТИЧНОСТИ В ПСИХОТЕРАПЕВТИЧЕСКИХ И ТРЕНИНГОВЫХ ГРУППАХ

П. П. Горностай, м. Київ

Статтю присвячено дослідженню групової ідентичності в психотерапевтичних і тренінгових групах у процесі їхнього розвитку та функціонування. Групова ідентичність висвітлюється в більш широкому контексті “групового психологічного поля”. На практичних прикладах розглянуто закономірності групової динаміки в тренінгових групах під кутом зору розвитку групової ідентичності та ідентичності групи як групового суб’єкта психотерапевтичних відносин.

Ключові слова: групова ідентичність, ідентичність групи, групове психологічне поле, синергетичні групи, групова динаміка.

Статья посвящена исследованию групповой идентичности в психотерапевтических и тренинговых группах в процессе их развития и функционирования. Групповая идентичность освещается в более широком контексте “группового психологического поля”. На практических примерах рассмотрены закономерности групповой динамики в тренинговых группах под углом зрения развития групповой идентичности и идентичности группы как группового субъекта психотерапевтических отношений.

Ключевые слова: групповая идентичность, идентичность группы, групповое психологическое поле, синергетические группы, групповая динамика.

The article is dedicated to the research of group identity in psychotherapeutic and training groups during their development and functioning. Group identity is described in a wider context of “group psychological field”. Mechanisms of group dynamics in training groups are considered using the practical cases from viewpoint of group identity development and identity of a group as group subject of psychotherapeutic relationships.

Key words: group identity, identity of a group, group psychological field, synergetic groups, group dynamics.

Проблема. Групповая идентичность в малой группе существенно отличается от идентичности в больших и средних группах, так как в ее основе лежит идентификация с конкретными людьми, с которыми у человека существуют тесные психологические связи. При этом малая группа является пересечением всех этих видов идентичности, но они остаются принципиально разными: идентичность в больших группах (типичными примерами может быть лингвотническая, религиозная, гендерная идентичности) – это групповые характеристики прежде всего самой личности; идентичность в малых группах неразделима с образами групп, с которыми личность себя идентифицирует. Еще одна особенность идентичности в малых группах – это тесная связь с процессами групповой динамики и социально-психологическим климатом, что проявляется гораздо ярче, чем в больших и средних группах. Эти явления происходят с определенными закономерностями, изучению которых посвящена эта статья.

Цель статьи: исследовать закономерности групповой идентичности в психотерапевтических и тренинговых группах в процессе их развития и функционирования.

Проблема групповой идентичности является не новой, но вместе с тем еще недостаточно проработанной в теории и практике социальной психологии. Понятие идентичности считается одним из базовых в психологии личности и социальной психологии. К произ-

водным от него относят понятия групповой, социальной [1] и ролевой [2; 3] идентичности. Групповую идентичность как важное социально-психологическое понятие Э. Эриксон [4] связывал с групповыми, прежде всего географическими и историческими представлениями (коллективное “эго”-пространство-время), а также с экономическими задачами (коллективные жизненные цели). Групповая идентичность связана с отождествлением себя с определенной группой или сообществом, которое начинает формироваться еще в раннем детстве. В некоторых исследованиях наряду с групповой идентичностью рассматривается понятие “идентичность группы”. Так, Р. Кукиер [5] формирование идентичности больших групп связывает с возникновением традиций, языка, групповых символов (флаг, герб), а также мифом об истории происхождения группы, представлением об уникальности и своеобразности собственной группы. Идентичность группы – это не особый вид, а такой уровень развития групповой идентичности, когда группа приобретает характеристики группового субъекта в разнообразных ситуациях межгруппового и внутригруппового взаимодействия. По нашему мнению, групповая идентичность в малых группах существенным образом отличается от ее характеристик, присущих средним и большим группам, прежде всего тем, что идентичность в малых группах непосредственно связана с процессами групповой динамики.

Феномен идентичности группы возникает на определенном этапе развития малой группы (при повышенной сплоченности), когда члены группы не просто сознают себя элементами сообщества, отождествляя себя с ним, а сама группа начинает отстаивать собственную самобытность, защищать автономию, доказывать свою неповторимость и уникальность. Она начинает выступать субъектом своей идентичности. Примером такой группы был союз лицеистов, о которых А. С. Пушкин писал: “Друзья мои, прекрасен наш союз! Он, как душа, неразделим и вечен”. Метафора “души” хорошо отражает феномен группового психологического поля, о котором будет сказано ниже. Здесь тоже следует разделять большие, малые и средние группы, так как идентичности этих групп имеют важные отличия. Если идентичность первых двух связана соответственно с проблемами власти и управления (как олицетворением групповых субъектов), то в малых группах остро стоит проблема неформального лидерства. В малых группах понятие “мы” наиболее осязаемо и связано с восприятием группы как некоего целостного субъекта, который может быть определенным образом настроен по отношению к отдельному индивиду (чего нельзя сказать о больших и средних группах – там образ группы не персонифицирован и более абстрактен). Отношение индивида к малой

группе всегда очень сильно окрашено эмоционально. В то же время отношение к большим группам, связанное с идентичностью (например, этнической, гендерной), также эмоционально бывает очень сильным, но оно опосредовано скорее самосознанием человека, чем процессами внутри группы.

Все явления, связанные с идентичностью, очень удобно объяснять, используя *модель группового психологического поля*, которую можно рассматривать как аналог групповой психики. Такое поле возникает вместе с образованием группы и содержит сознательный и бессознательный компоненты. Этот термин можно встретить в работах основателя теории поля К. Левина [6], основателя метода системных семейных расстановок Б. Хеллингера [7], основателя группового психоанализа З. Г. Фулкса [8]. В работах отечественных психологов как аналог групповых психологических явлений рассматривается социальная психика (Е. А. Донченко [9]). Во многих исследованиях этих явлений осуществляется в контексте проблем “группового бессознательного” [10–12].

Групповое психологическое поле имеет три уровня феноменологии. На первом уровне рассматриваются разнообразные интеграционные процессы в малых группах, в основе которых лежит групповая идентификация. Групповая идентичность определенным образом связана с механизмом взаимодействия индивидуальной и групповой психики. Интеграционные процессы (в основе которых лежит групповая идентичность) являются необходимым условием функционирования индивидуальной психики в групповом психологическом поле. Взаимодействие личностной и групповой идентичностей происходит вследствие разнообразных процессов идентификации. На основании последней и выделяется феномен идентичности группы как коллективного субъекта. На втором уровне групповое психологическое поле включает в себя обмен информацией (сознательной и неосознанной) внутри малой группы и между группами. Третий уровень феноменологии группового психологического поля охватывает разнообразные групповые психологические образования (феномены) как продукты групповой психики и их функционирование, а именно: групповые стереотипы, групповые мифы, групповые истории и тайны, групповые защитные механизмы.

Очевидно, не для всяких групп такие проявления выражены в одинаковой мере. Помимо размера группы, должны рассматриваться другие характеристики, от которых зависят проявления групповой идентичности. Во многих источниках в качестве важного параметра рассматривается групповая сплоченность. Мы не считаем его достаточно значимым, так как он не всегда соответствует истинному

уровню развития групповой идентичности. Так, случайные группы могут быть очень сплоченными, например, очередь за дефицитом (яркий образец такой группы показан в фильме Э. Рязанова “Гараж”). Уровень развития группы как таковой, который рассматривался в качестве основного критерия в советской теории коллектива (от диффузной группы до коллектива как высшей формы развития малой группы), также является недостаточно надежным, ибо опосредуется целями деятельности коллектива при недооценке процессов групповой динамики в нем.

На наш взгляд, более показательным критерием является уровень развития межличностных и внутригрупповых (между отдельными группировками) отношений в малой группе, который связывает проявления групповой идентичности с процессами групповой динамики и социально-психологическим климатом. В связи с этим можно рассматривать особую разновидность малых групп, в которых эти отношения достигают очень высокого уровня, – так называемые *синергетические группы*. Идентичность в таких группах не просто сильно развита, появляется новое ее качество – “идентичность группы”, которое как раз и характеризует развитость групповых отношений.

В синергетической группе наблюдается очень высокий уровень понимания между людьми, включая бессознательные механизмы взаимодействия: люди могут чувствовать друг друга, даже на расстоянии, тонко реагируя на малейшие нюансы психического состояния партнеров. Можно привести много примеров таких групп: спортивная команда на пике спортивной формы, которая побеждает, буквально прорываясь сквозь ряды своих соперников; военное подразделение в момент выполнения сложной боевой задачи, когда от взаимодействия между бойцами зависит выживание в опасной обстановке; научный коллектив, вдохновенно решающий глобальную проблему или совершающий научное открытие; религиозная община, объединенная высокой идеей. Можно проиллюстрировать подобные группы историческими примерами, самый яркий среди них – ученики Сократа (общение с которыми описано в знаменитых “Диалогах” Платона), а также школа самого Платона, в свое время названная “Академией” (откуда заимствовано название для научных сообществ). Замечательный пример синергетической группы представляют ученики Иисуса Христа.

Как один из типичных образцов синергетических групп можно рассматривать долговременные терапевтические и тренинговые группы, являющиеся важным фактором развития психотерапевтических отношений (см. [13; 14]). В подобных группах формируется высокая степень доверия, безопасности, глубины прорабатываемой проблематики. По нашим данным, чтобы в малой группе можно было

наблюдать все этапы групповых отношений, необходимо определенное время ее существования – не менее двух лет. Мы можем описать некоторые закономерности групповой идентичности, опираясь на опыт десяти таких групп общей численностью 150 человек (92% женщин, 8% мужчин). Такие группы (средней численностью 12–16 человек каждая) формируются из профессиональных психологов с целью освоения умений и навыков консультирования и психотерапии (тренинг), но в них происходят достаточно глубокие реальные психотерапевтические процессы, что поднимает эти группы на уровень терапевтических отношений со всеми вытекающими последствиями. Три группы из ряда перечисленных посвящены изучению основ психодрамы (одна группа работала под руководством тренера Ю. Харди; две проводились и проводятся автором совместно с Т. Ю. Зайцевской), остальные работают по авторской программе “Теория и практика психологического консультирования”, утвержденной в Украинском научно-методическом центре практической психологии и социальной работы.

Особенностями психотерапевтической группы являются:

- 1) высокий уровень развития отношений, основывающихся на доверии, чувстве безопасности, открытости и искренности участников;
- 2) высокий уровень развития группового бессознательного, когда участники тонко чувствуют друг друга, когда происходит взаимодействие на всех уровнях вербальной и невербальной коммуникации, когда начинают взаимодействовать между собой психологические проблемы людей (например, люди чувствуют друг друга, выбирая для взаимодействия участников с аналогичной проблематикой);
- 3) развитие группы как субъекта психотерапевтического воздействия и отношений, когда группа выступает как психотерапевт, когда она становится носителем идентичности, проявляя себя как групповой субъект;
- 4) высокий уровень развития лояльности в группе, которая проявляется обоюдно: личности к группе и группы к личности. О значении лояльности, особенно ее неосознаваемых компонентов, для семейных систем писали, например, А. А. Шутценбергер [15], И. Бозормени-Надь, Г. В. Спарк [16] и др. Не меньшее значение имеют проявления лояльности для групповой динамики в психотерапевтических и тренинговых группах.

Групповая идентичность в нашем понимании может лежать в основе проявлений *групповой динамики*. Развитие группы рано или поздно приводит к заметному всплеску динамических процессов (обычно в конце первого года существования группы) и связано с уровнем развития групповой идентичности. Одно из ее проявлений – это идентификация с лидером, который сплачивает группу и ведет ее за собой. Здесь возникает проблема взаимодействия формального ли-

дера (например, тренера) и неформального (авторитетного участника группы), которая сводится к взаимодействию лидера (формального) и группы (идентифицирующей себя с неформальным лидером). Важный аспект групповой динамики связан с образованием подгрупп внутри группы и конкуренцией между ними. Неправильное решение проблем, связанных с групповой дифференциацией, может привести к расколу группы и образованию группировок, находящихся в отношениях антагонизма между собой. В этом случае обязательно будут сформированы разные идентичности, вплоть до формирования образа врага.

Еще одно проявление групповой динамики наблюдается при формировании группы из ранее существовавших общностей. Примером может служить новообразовавшийся школьный класс, в котором значительная часть учащихся училась вместе в предыдущем классе; “старое” ядро проявляет стремление найти центральное место в нем и вытолкнуть на периферию “новых” членов группы. Подобное может происходить в процессе образования психотерапевтической или тренинговой группы, где некоторые участники приходят позже и ощущают себя чужаками.

Идеальной является ситуация формирования терапевтической группы, когда никто из участников не знал друг друга раньше, а также ни у кого из них до этого не было каких-либо отношений с тренером. Тогда развитие группы идет постепенно, параллельно с развитием групповой идентичности. Обострение групповой динамики наблюдаются тогда, когда происходит кризис групповой идентичности, которым сопровождается любое изменение структуры отношений в группе, социометрического статуса участников и т. д.

Если же до начала работы группы часть людей знала друг друга, мало того – если они находились в близких отношениях (например, были членами другой терапевтической группы), то развитие пойдет по совсем другому сценарию. Всплески групповой динамики будут наблюдаться в самом начале жизни группы. “Старое ядро” будет неосознанно стремиться занять центральное место в группе, вытесняя на периферию “новых” (с их точки зрения) членов с угрозой выдавливания их из группы вообще, так как воспринимают приход остальных членов группы как изменение состава, а не как формирование новой группы. А изменение структуры группы (особенно терапевтической) всегда воспринимается болезненно, что и вызывает кризис отношений, в основе которого лежит кризис идентичности.

Это происходит потому, что “старые” члены группы уже обладают некоторой сложившейся групповой идентичностью, которую не разделяют новые. Особое значение имеют неосознаваемые ее компоненты, а именно: умом все понимают, что группа новая, а

эмоциональные отношения строятся по принципу старых привязанностей. Рано или поздно в группе сформируется новая идентичность, но это произойдет только после преодоления кризиса. При этом ее могут покинуть несколько человек. Интересно, что на определенном этапе группа начинает усиленно заботиться об оставшихся новичках, уделять им внимание. В этом проявляется инстинкт самосохранения группы, и это знаменует начало формирования новой идентичности.

Подобные проблемы могут наблюдаться, когда группа формируется двумя тренерами. Тогда члены группы, приглашенные одним из тренеров, будут идентифицировать себя с ним. Соответственно, группа будет изначально разделена на разные подгруппы, которые будут иметь разную идентичность. Проблема двух лидеров (котренеров или котерапевтов) в одной терапевтической группе часто может быть причиной всплеска групповой динамики. Взаимодействие их может отражать групповой климат: например, члены группы, идентифицирующие себя с одним из тренеров, будут конкурировать между собой, если конкурируют тренеры, или “нападать” на второго тренера, подсознательно защищая первого, тем самым отстаивая собственную идентичность. Кроме того, некоторые участники могут пытаться поспорить между собой тренеров, провоцируя конфликты между ними (например, жалуясь на недобросовестность, отсутствие внимания, задевание личных интересов и т. д.).

Не меньше сложностей возникает тогда, когда между членами группы одновременно существуют другие отношения (например, если они являются членами других профессиональных групп или связаны родственными отношениями). В этом случае параллельно на разных уровнях начинают функционировать несколько идентичностей, которые могут взаимодействовать между собой. При этом могут возникать параллельные процессы групповой динамики, проявляющиеся в переносе прошлых эмоциональных проблем в ситуацию терапевтической группы. Так, не завершенные в прошлых ситуациях негативные эмоции, неосознанные или вытесненные эмоциональные отношения могут привести к несоразмерности эмоциональных процессов в терапевтической группе с тем, что происходит “здесь и теперь”, например, кто-то обижается на другого участника за совершенно безобидные вещи, которые в другой ситуации прошли бы незамеченными.

Ситуация усугубляется, если тренеры (или кто-то из них) имеют непроработанные психологические проблемы или между ними отсутствуют искренние доверительные отношения. Попытка “справиться” с этими проблемами (конфликтами, комплексами и т. п.) путем вытеснения приводит только к переводу проблемы в групповое бессознательное, а оттуда она будет непредсказуемо влиять на жизнь

группы. Например, если котренеры или котерапевты делают вид, что все в порядке, в то время как отношения между ними натянуты, то, в лучшем случае, это будет влиять на групповой климат, уничтожая атмосферу доверия и безопасности. В худшем случае это может привести к центробежным проявлениям групповой динамики вплоть до распада группы.

Очень интересный аспект групповой динамики связан с явлением переноса (одного из членов группы на другого или на кого-то из тренеров). В этом случае происходит интерференция идентичностей, так как участники процессов переноса и контрпереноса выступают в двойных ролях, следовательно, имеют двойную идентичность. Эти явления являются одновременно и причиной сложностей, связанных с запутыванием процессов групповой динамики, и значительным ресурсом групповых психотерапевтических отношений, так как позволяют вынести на поверхность эмоциональную проблематику участников, которая должна быть проработана. Профессиональный тренер, а тем более психотерапевт, должен уметь профессионально работать с переносами и контрпереносами, но эта тема требует отдельного анализа.

Из всего вышесказанного можно сделать следующие *выводы*:

1. Исследование групповой идентичности в малых группах может дать ключ не только к пониманию этого явления, но и к управлению процессами групповой динамики, использованию ее ресурсов и осознанному преодолению ее негативных последствий.

2. Идентичность группы как группового субъекта является индикатором уровня развития отношений в группе. Она возникает на таком уровне отношений, когда группа может принимать групповые решения, брать на себя ответственность, проявлять отношения и чувства к другим малым группам и индивидам.

3. Групповое психологическое поле – это более широкий контекст функционирования групповой идентичности, которому она подчинена. Его наличие – обязательное условие жизнедеятельности и жизнеспособности группы и показатель развитости отношений в ней.

Литература

1. Social groups and identities : developing the legacy of Henri Tajfel / Robinson W. P. (Ed.). – Oxford : Butterworth-Heinemann, 1996. – 386 p.
2. Горноста́й П. П. Личность и роль: Ролевой подход в социальной психологии личности / П. П. Горноста́й. – К. : Интерпресс ЛТД, 2007. – 312 с.
3. Gordon Ch. Development of evaluated role identities / Ch. Gordon // Annual Review of Sociology. – 1976. – V. 2. – P. 405–433.
4. Эриксон Э. Идентичность: Юность и кризис / Э. Эриксон ; пер. с англ. ; общ. ред. и предисл. А. В. Толстых. – М. : Прогресс, 1996. – 344 с.

5. Кукиер Р. Психодрама Человечества. Действительно ли это утопия? / Р. Кукиер // Психодрама и современная психотерапия. – 2004. – № 4. – С. 29–42.
6. Левин К. Теория поля в социальных науках / Курт Левин ; [пер. с англ. Е. Сурпина]. – СПб. : Речь, 2000. – 368 с.
7. Хеллингер Б. Порядки любви: Разрешение системно-семейных конфликтов и противоречий / Б. Хеллингер. – М. : Изд-во Ин-та психотерапии, 2001. – 400 с.
8. Foulkes S. H. Gruppenanalytische Psychotherapie / S. H. Foulkes. – München : Kindler, 1974.
9. Донченко Е. А. Фрактальная психология (Доглубинные основания индивидуальной и социальной жизни) / Е. А. Донченко. – К. : Знання, 2005. – 323 с.
10. Nichol B. The Group Unconscious [Електронний ресурс] / B. Nichol; Business Coach Institute. – 2001. – Режим доступу : http://www.businesscoachinstitute.com/library/group_unconscious.shtml.
11. Singh A. The Group Unconscious: A Synthesis Paper [Електронний ресурс] / A. Singh. – 2005. – Режим доступу : <http://www.johnniemoore.com/blog/archives/synthesis.pdf>.
12. Wells L. Jr. Feedback, the Group Unconscious, and the Unstated Effects of Experimental Methods / L. Jr. Wells // The Journal of Applied Behavioral Science. – 1992. – Vol. 28. – № 1. – P. 46–53.
13. Берн Э. Групповая психотерапия / Э. Берн ; пер. с англ. – М. : Академ. проект, 2000. – 464 с.
14. Витакер Д. С. Группы как инструмент психологической помощи / Д. С. Витакер ; пер. с англ. – М. : Независ. фирма “Класс”, 2006. – 432 с.
15. Шутценбергер А. А. Синдром предков. Трансгенерационные связи, семейные тайны, синдром годовщины, передача травм и практическое использование геносоциограммы / А. А. Шутценбергер. – М. : Изд-во Ин-та психотерапии, 2005. – 240 с.
16. Boszormenyi-Nagy I. Invisible loyalties / I. Boszormenyi-Nagy, G. V. Spark. – New York : Harper & Row, 1973.

© Горностай П. П.

АЛЬТРУИЗМ И АГРЕССИЯ: СРАВНЕНИЕ ВИДОВ И ФОРМ

В. Р. Дорожкин, г. Симферополь

Статтю присвячено дослідженню різних видів і форм альтруїзму та агресії. Основні ідеї даної роботи базуються на новій концепції альтруїстичної поведінки, яку запропонував автор, що дає змогу вивчати альтруїзм і агресію як амбівалентні явища, що мають схожу сутність. Досить детально розглядаються функції альтруїзму та агресії, висвітлюється взаємозв'язок цих форм активності за базовими життєвими цілями.

Ключові слова: альтруїзм, агресія, функції альтруїзму та агресії.

Статья посвящена исследованию различных видов и форм альтруизма и агрессии. Основные идеи данной работы базируются на новой концепции альтруистического поведения, которую предложил автор, что позволяет изучать альтруизм и агрессию как амбивалентные явления, имеющие сходную природу. Достаточно подробно рассматриваются функции альтруизма и агрессии, освещается взаимосвязь этих форм активности по базовым жизненным целям.

Ключевые слова: альтруизм, агрессия, функции альтруизма и агрессии.

The paper researches various types and forms of altruism and aggression. The main ideas are based on the new author's concept of altruistic behavior that allows to study altruism and aggression as ambivalent phenomena with a similar nature. The author examines in detail the functions of altruism and aggression. Special focus is put on the correlation of these forms of activity concerning the vital values.

Key words: altruism, aggression, functions of altruism and aggression.

Проблема. В многочисленной психологической литературе, посвященной агрессии и альтруистическому поведению (Г. М. Андреева, Л. Н. Антилогова, Р. Бэрон, Б. И. Додонов, З. С. Карпенко, Д. Майерс, Н. И. Сарджвеладзе), практически никогда эти процессы не рассматриваются рядоположено, во взаимосвязи и взаимоопределении. Между тем данные этологов (М. Л. Бутовская, У. Д. Гамильтон, О. А. Гильбурд, В. Р. Дольник, В. П. Ефроимсон, А. И. Протопопов, Р. Л. Трайверс, В. П. Самохвалов, И. Эйбл-Эйбесфельдт) и представителей психоаналитического подхода к человеку (Д. В. Винникот, М. Кляйн, К. Менингер, А. Фрейд, З. Фрейд, Э. Фромм, К. Хорни, К. Г. Юнг) указывают на значительную родственность между названными видами активности, открывают единство их функционального значения для общества и отдельного индивида, что позволяет расставить их по разные стороны единого континуума поведения. В результате продвижение в понимании агрессии способствует и лучшему узнаванию альтруизма, а новые исследования альтруистической активности позволяют нам лучше осознать значение и сущность самой агрессии.

Цель статьи: сравнение видов и форм альтруистического и агрессивного поведения.

В своей работе мы будем пользоваться одной из принятых классификаций агрессии [1] и нашей собственной типологией видов и форм альтруизма [2]. Ранее [2; 3] нами уже рассматривались отдельные взаимосвязи между агрессивной и альтруистической формами поведения. Так, было установлено:

1. Агрессия может выступать как реакция, сопутствующая некоторым видам альтруизма.

Вряд ли кто-нибудь станет отрицать, что моральное наказание – одно из действенных средств воспитания вообще и обучения альтруистическим нормам поведения в частности. Еще Р. Л. Трайверс говорил о том, что альтруизм может быть адаптивным только в том случае, если присутствуют адекватные “полицейские” механизмы, к которым он относил, в том числе, моральную агрессию в ответ на некооперативное поведение [4].

Другой пример – когда агрессия сопутствует альтруизму – лучше всего иллюстрируется поведением лидера в такой группе, которая охвачена паникой из-за возникшей экстремальной опасности. С одной стороны, лидер предельно жесток и деспотичен, с другой – он поступает альтруистически, сохраняя группу и жизнь отдельных людей.

2. “Избыточный” альтруизм может быть скрытой формой агрессии.

Широко распространенное поведение некоторых матерей, которые ради своих детей “куска недоедают”, “лучшее отдают” и “всю жизнь бросили к их ногам” (о чем, кстати, не забывают сообщать своим отпрыскам каждый раз), формирует чувство вины, которое дети отработывают потом всю жизнь. Причем это чувство вины столь мощное, а долг столь “неоплатен”, что позволяет подобным матерям удерживать своих потомков на “коротком поводке” вплоть до старости (не до своей, а до их). Психотерапия с женщинами, придерживающимися такой стратегии, выявляет у них сильную агрессивность, перенаправленную на ребенка. На выходе эта стратегия полностью дезадаптирует саму женщину и социально инвалидизирует ее ребенка.

3. Агрессивные стычки обычно завершаются альтруистической реакцией примирения.

По данным М. Л. Бутовской, примирение используется детьми, начиная уже с 2-летнего возраста [5]. У некоторых из них есть даже ряд правил примирения, к которым относится, например, что “тот, кто инициировал конфликт, должен инициировать и примирение”, либо “каждый должен всегда защищать жертву агрессии”. В основу примирения положена гипотеза восстановления социальных отношений, предложенная Ф. Ваалом и Э. Росмаленом [там же]. Согласно этой гипотезе, в группах у социальных видов бывшие соперники “заинтересованы” в скорейшем восстановлении нарушенных связей с товарищем по группе.

На приведенных примерах хорошо прослеживается последовательность активации альтруистических процессов, которые венчают

акт агрессии примирением (или хотя бы переживанием этого примирения во внутреннем плане в виде чувства вины).

4. Мотив альтруистического поведения может базироваться на аутоагрессии, один из интрапсихических вариантов представления которой – чувство вины.

Действительно, чувство вины принуждает нас совершать поступки, призванные его компенсировать или хотя бы смягчить. Наиболее часто эти поступки носят альтруистический характер в отношении референтных других. Интересной же особенностью чувства вины является тот момент, что зачастую оно вызвано не “реальной виноватостью” перед социальным партнером, а собственной аутоагрессивной установкой, которая и начинает “править бал” в мотивации альтруистического поведения.

Кроме перечисленных аспектов взаимовлияния агрессивного и альтруистического поведения, в литературе подробно описана также взаимосвязь альтруизма и эгоцентрической мотивации [6; 7], альтруизма и стремления к контролю и доминированию [8], альтруизма и попытки подчинить человека, принимающего благотворительный акт [9].

Другими словами, становится очевидным, что исследование альтруистического поведения в “чистом виде”, как и изучение агрессии “самой по себе”, не вполне корректно с точки зрения получения достоверных данных об этих явлениях. Эти две формы активности в большинстве случаев идут рядом, взаимопересекаются по функциям и итоговым значениям. Поэтому и рассматривать их необходимо совместно как параллельные процессы, аналогично тому, как рассматривают силы притяжения и отталкивания в физике.

Мы определяем альтруизм как поведение, связанное со значительной уступкой ресурса в пользу более ценного объекта [2]. В рамках нашего подхода предлагаем различать природную/истинную и социальную формы альтруистического поведения. Критерием дифференциации двух форм альтруизма, по нашему мнению, служит различие в самом объекте альтруистического действия [там же]. В случае природного альтруизма в качестве более ценного выступает внешний объект (представитель референтной группы, родственник, отпрыск, некая группа, популяция в целом и т. д.); в ситуации социального/культурного альтруизма – внутренний объект (Эго-идеал, интериоризированный и вошедший в структуру Суперэго внешний объект). Различение названных форм альтруизма можно проводить также и по степени врожденности/приобретенности: первая форма альтруизма базируется на инстинктивной программе и носит выраженный императивный характер, вторая гораздо меньше основывается на инстинкте, в большей степени культурно-приобретена, а следовательно, ей предшествует не-

кая система воспитательного воздействия [там же]. Более того, так как социальный альтруизм – это поведение, направленное на получение одобрения от Суперэго, то те моральные чувства, которые испытывает альтруист (моральное удовлетворение, самопоощрение, гордость за самого себя, уменьшение чувства вины и пр.) также культурно приобретаются и развиваются в процессе социализации.

Предлагаемая классификация форм альтруизма позволяет к природной форме отнести *родственный/родительский* (забота о своих детях, родственниках; уступка для них собственного ресурса и подавление в отношении них своей агрессивности), *половой* (забота об объектах противоположного пола; программа ухаживания, которая встречается преимущественно у мужчин в отношении женщин), *реципрокный/ранговый/коалиционный* (взаимный обмен ресурсом, отношением, статусом и т. п., основанный на императивном законе, обязывающем “давать-брать-возмещать”) и *принудительный* альтруизм (предупредительная уступка своего ресурса в отношении более сильного и иерархически успешного партнера по контакту); а к социальной или культурно-заданной форме – *морально-нравственный* (базируется на моральных и этических принципах, заложенных в основу понимания в данной культуре добра и блага) и *невротический* (связан с бессознательной подменой мотивации поведения, вызванной слабым Эго субъекта) виды альтруизма (подробнее о видах альтруизма см. в [2]).

Агрессия также не является однородным явлением. На сегодняшний день выделяют значительное число ее видов и форм, строят различные типологии агрессивного поведения. Например, существует классификация агрессии по типу объекта, на который она направлена (гетеро- и аутоагрессия), по причине возникновения (реактивная и спонтанная), по целенаправленности (инструментальная и мотивационная), по степени открытости проявления (прямая, косвенная и негативизм), по форме (вербальная, экспрессивная и физическая) и пр. В то же время в данной статье мы воспользуемся классификацией агрессивного поведения, которая принята в рамках эволюционной психологии и этологии [1], так как, на наш взгляд, она достаточно полно охватывает все возможные мотивационные нюансы агрессивного поведения.

В рамках данной классификации агрессивного поведения выделяют *иерархическую* (борьба за сохранение и повышение статуса, “борьба за фаллос”), *половую* (борьба с конкурентами своего пола), *родительскую* (защита детей и производная от нее – защита более слабых), *территориальную* (охрана и защита собственной территории/своего места) и *критическую* (прерывание сближения с угрожающим объектом) агрессию, а также *агрессию, вызванную помехой* (фрустрационная теория агрессии), *агрессию женщин на чужих детей* (редукция биоло-

гической программы, направленная на повышение вероятности выживания собственного потомства) и *смещенную агрессию* (перенаправленное агрессивное действие). В настоящее время данные виды агрессивного поведения претерпели значительные метаморфозы и включают большое число дериватов. Например, к иерархической агрессии можно отнести и прямую физическую атаку, угрозы и демонстрации, и колкости, подшучивания, и ведение споров, и “соревнования” коллекциями и достижениями, и демонстрации выдержки, молчаливого сопротивления и т. п. Тем не менее останавливаться на этом подробно мы здесь не будем. Цель данной статьи – сравнить между собой виды агрессивного и альтруистического поведения по тем итоговым целям, на которые они направлены. Для этого мы систематизируем данные (табл.), а затем проанализируем результаты.

Таблица

Цели агрессивного и альтруистического поведения

Тип агрессии	Цель данного вида поведения	Вид альтруизма	Цель данного вида поведения
иерархическая	повышение собственного ранга/статуса	ранговый	создание альянса, союза для противостояния внешним объектам и повышение за счет этого собственного ранга/статуса
половая	устранение полового конкурента/ установление контакта с объектами противоположного пола	половой	устранение полового конкурента/ установление контакта с объектами противоположного пола
материнская	адаптация потомства, повышение собственной итоговой приспособленности	родительский/ родственный	адаптация потомства, повышение собственной итоговой приспособленности
территориальная	защита территории	коалиционный	защита территории
агрессия, вызванная фрустрацией	снятие напряженности/ устранение помехи	принудительный	разрядка собственного напряжения
агрессия на чужих детей	повышение вероятности адаптации собственного потомства	реципрокная забота о чужих детях	повышение вероятности адаптации собственного потомства

Как видим, альтруистическая стратегия нередко выступает альтернативой по отношению к агрессивному поведению и направлена в конечном итоге на достижение тех же самых жизненных целей. Это значит, что в рамках воспитательной программы можно приучать последующие поколения к альтернативной в отношении агрессии стратегии поведения. Действительно, для того чтобы, например, добиться расположения женщины, можно отогнать от нее всех конкурентов и соперников (половая агрессия), а можно быть более заботливым и внимательным к ней самой (половой альтруизм); чтобы повысить свой статус, можно “устранять” претендентов (иерархическая агрессия), а можно создавать альтруистические альянсы и помогать друг другу (ранговый альтруизм) и т. п. У человека появляется выбор, а значит, возникает большая вариативность собственного поведения. Более того, это поведение может быть направлено в сторону альтруизма, кооперации, взаимной помощи и нести импульс объединяющего взаимодействия.

Выводы:

1. Агрессия и альтруизм представляют полюса единого континуума поведения, взаимосвязаны между собой и являются амбивалентными стратегиями, направленными на достижение сходных жизненных целей.
2. Широкое видовое разнообразие альтруизма и его сходство с агрессивным поведением по итоговым целям позволяет достигать этих целей с помощью более прообщественной активности, чем агрессивная стратегия, реализуя в качестве альтернативы альтруистическую программу.
3. Пластичность поведения и психики в целом, базирующаяся на возможности реализации альтернативных поведенческих программ, задает и перспективные направления для психотерапии/психокоррекции. В частности, терапевтическая помощь может быть направлена на формирование большей альтруистичности у клиентов, гуманизацию их сознания и личности.

Литература

1. Дольник В. Р. Непослушное дитя биосферы / В. Р. Дольник. – СПб. : Петроглиф, 2007. – 352 с.
2. Кейсельман (Дорожкин) В. Р. Альтруизм: так называемое добро / В. Р. Кейсельман (Дорожкин). – Симферополь : Таврия, 2010. – 348 с.
3. Кейсельман (Дорожкин) В. Р. Альтруизм и агрессивное поведение человека / В. Р. Кейсельман (Дорожкин) // Соціальна психологія. – 2010. – № 5 (43). – С. 35–45.
4. Trivers R. L. The evolution of reciprocal altruism / R. L. Trivers // Quarterly Review of Biology. – 1971. – Vol. 46. – P. 35–57.

5. *Бутовская М. Л.* Агрессия и примирение у московских школьников младшего возраста / М. Л. Бутовская, А. Г. Козинцев // Этнографическое обозрение. – 1998. – № 4. – С. 122–139.
6. *Фрейд А.* Теория и практика детского психоанализа / А. Фрейд. – М. : Эксмо-Пресс, 1999. – Т. 1. – 384 с.
7. *Фромм Э.* Искусство любить: исследование природы любви / Э. Фромм. – М. : Педагогика, 1990. – 159 с.
8. *Хорни К.* Невротическая личность нашего времени. Самоанализ / К. Хорни. – М. : Айрис-Пресс, 2004. – 404 с.
9. *Мосс М.* Общества. Обмен. Личность: Труды по социальной антропологии / М. Мосс. – М. : Восточная литература, РАН, 1996. – 360 с.

© Дорожкин В. Р.

УМОВИ І МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ У МОЛОДІ НАВИЧОК КОМАНДНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Л. О. Кияшко, Г. О. Мозолева, м. Київ

Представлено структурно-функціональну модель ефективної діяльності команди, характеристики її складових. На прикладі діяльності команди волонтерів виявлено умови і механізми впливу командної діяльності на особистісний розвиток та навички соціальної взаємодії її членів. Обґрунтовано потребу психологічної підтримки діяльності громадських організацій та рухів для розвитку їхнього фасилітативного потенціалу.

Ключові слова: волонтерський рух, ефективність командної діяльності, функціонально-рольові позиції в команді.

Представлена структурно-функциональная модель эффективной деятельности команды, характеристики ее составляющих. На примере деятельности команды волонтеров определены условия и механизмы влияния командной деятельности на личностное развитие и навыки социального взаимодействия ее членов. Обоснована необходимость психологической поддержки деятельности общественных организаций и движений с целью развития их фасилитативного потенциала.

Ключевые слова: волонтерское движение, эффективность командной деятельности, функционально-ролевые позиции в команде.

The article describes a structural and functional model of effective team work. The components of the model and their characteristics are analyzed. Conditions and mechanisms of team's activity impact on the personal development and social interaction skills of group members are determined using the example of volunteers' team activity. Furthermore, the author substantiates the necessity of psychological support for activity of

nongovernmental organizations and civil movements which might serve the development of facilitative potential of organization.

Key words: volunteer's movement, team work, functional roles in team.

Проблема. Процес демократичних перетворень у державі передбачає формування у громадян, зокрема молоді, здатності жити в умовах демократії, тобто вироблення навичок громадської і політичної активності та соціальної взаємодії. Набувати життєву компетентність, соціальну зрілість молодь могла б, на наш погляд, у процесі будь-якої суспільно значущої діяльності. Це може бути діяльність громадських, волонтерських, політичних молодіжних організацій, органів самоврядування тощо. За даними Міністерства юстиції, сьогодні в Україні зареєстровано понад 140 молодіжних громадських і політичних організацій, 16 молодіжних спілок і 15 дитячих громадських організацій. Уся їх різноманітність важко піддається класифікації. А проте згадані організації і спілки об'єднують не більш як 3% молоді віком від 18 до 35 років, що свідчить про низький рівень громадської і політичної активності молодих українців і їхню неготовність до участі в розбудові демократичного суспільства.

Спрямованості молоді на розвиток у себе певних умінь і навичок громадської активності та політичної участі має передувати усвідомлення необхідності долучитися до соціально-політичного життя суспільства. Ця спрямованість ґрунтується на поінформованості та розумінні основ демократичного устрою, можливості реалізувати себе в певних громадських та політичних об'єднаннях. Таке усвідомлення корелює з рівнем громадянської відповідальності (за себе, за групу або за суспільство в цілому), рівнем соціальної спрямованості та просоціальної мотивації. Бажання формувати у себе комунікативні, когнітивні та інші навички потребує також проведення попереднього психологічного оцінювання та самооцінювання їх розвитку і, нарешті, доступу до відповідних технологій формування й розвитку таких навичок.

Уміння і навички молоді самостійно створювати об'єднання та відстоювати спільні інтереси від початку 1990-х років розвивалися стихійно, під тиском політичної ситуації в країні, як протест молоді проти дій влади. Такі вміння ніколи не надавалися їй цілеспрямовано і тим більше не були предметом психологічних досліджень та психологічної практики.

Метою нашого дослідження є психологічне обґрунтування закономірностей розвитку навичок громадської активності молоді в умовах командної діяльності.

Щоб забезпечити можливість психологічного зростання людини, діяльність команди, до якої вона належить, повинна також бути ефективною. Розгляньмо в контексті досліджуваної проблеми структурно-функціональну модель ефективної діяльності команди (рис. 1).

Перелік навичок, які потрібні громадянину для ефективної діяльності в соціальному просторі, має свої особливості. Непрофесійна громадська і політична діяльність вирізняється тим, що людина повинна не тільки працювати на громадських засадах, а й уміти виконувати роль рядового члена команди, громадської організації чи партії. Така діяльність не вимагає від нього якостей лідера, управлінця чи організатора. Усе, що від нього потребує діяльність як від члена організації, – це вміння співпрацювати в команді, виконуючи ті ролі і функції, які потрібні команді для її ефективної діяльності й для здійснення яких людина має відповідний потенціал та здібності.

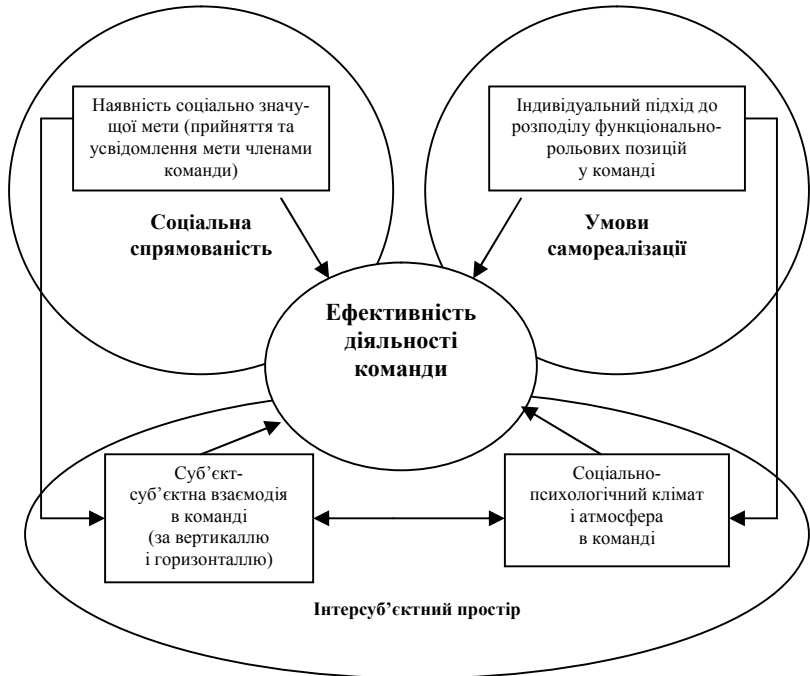

Рис. 1. Структурно-функціональна модель ефективної діяльності команди

Феномен “команда” – широковживане поняття, яке не має однозначного тлумачення і потребує ретельного аналізу змісту. Однією з важливих характеристик команди, яка виділяється більшістю дослідників (Т. Зінкевич-Євстигнеєва, В. В. Новиков, М. П. Фетискін, Дж. Максвел), є наявність спільної мети або комплексу цілей, що здебільшого визначаються самостійно членами команди (але можуть задаватися й “іззовні”), а також усвідомлюються ними [1–3]. На думку ряду вітчизняних дослідників (Л. М. Карамушка та ін.), визначальним у розкритті сутності вищезазначеної характеристики команди є сприйняття спільної мети на емоційному і мотиваційному рівнях. Важливу роль відіграють принципи, пов’язані з партнерською, або суб’єкт-суб’єктною, взаємодією членів команди та забезпеченням, разом із цілями команди, умов для задоволення особистих інтересів її членів та їх самореалізації [4].

Психологічними умовами ефективної самореалізації і саморозвитку члена команди, на наш погляд, може бути психологічно обґрунтований індивідуальний підхід до розподілу функціонально-рольових позицій у команді, які враховують індивідуальні особливості членів команди, гармонійно взаємодіють і взаємодоповнюють одна одну.

Суб’єкт-суб’єктна взаємодія – це не просто спілкування та обмін інформацією. У цій взаємодії кожен учасник проявляє свою суб’єктність через причетність до створення надіндивідуального, інтерсуб’єктного простору. Сутність цього процесу полягає у створенні “нової” інформації, спільної для суб’єктів взаємодії і такої, що породжує їхню спільноту як нову реальність і нові смисли. Індикаторами створеної в процесі суб’єкт-суб’єктної взаємодії “нової реальності” є психологічний клімат та атмосфера в команді.

На думку О. П. Разімова [5], соціально-психологічний клімат як властивість групи є одним із найважливіших компонентів внутрішньої структури групи і визначається міжособовими відносинами в ній. Саме відносини зумовлюють стійкі настрої групи, від яких залежить ступінь активності її членів у досягненні цілей.

За визначенням М. М. Обозова і О. М. Обозової [6], психологічний клімат – це якісна сторона міжособових відносин, що виявляється у вигляді сукупності психологічних умов, які сприяють або перешкоджають продуктивній спільній діяльності і всебічному розвитку особистості в групі, що формується під впливом специфічної для даного колективу сукупності соціально-економічних і психологічних чинників. Дослідники виділяють найважливіші, на їхню думку, *ознаки сприятливого психологічного клімату*: довіра і висока вимогливість членів групи один до одного; доброзичлива і ділова критика; можливість вільного вираження власної думки під час обговорення питань,

що стосуються всього колективу; відсутність тиску керівників на підлеглих і визнання за останніми права ухвалювати значущі для групи рішення; достатня поінформованість членів колективу про його завдання і стан справ у ході їх виконання; задоволеність належністю до колективу; високий ступінь емоційної залученості і взаємодопомоги в ситуаціях, що викликають стан фрустрації в когось із членів колективу; відповідальність кожного члена за стан справ у команді.

О. С. Анісімов [7] соціально-психологічний клімат розглядає як феномен, що відображає рівень комфортності існування в сумісній діяльності, у груповій взаємодії. Якщо комфортність пов'язана з індивідуальною оцінкою умов існування в групі, то самі умови – це груповий “клімат”, особливий стан соціально-психологічних умов, що склалися в групі. При цьому слід підкреслити рефлексивний характер опосередкування соціально-психологічних умов, що породжуються сумісною діяльністю, міжособовою взаємодією. Усвідомлення особистістю комфортності існування в конкретній групі, колективі пов'язане з явищами соціальної фасилітації та інгібіції, коли присутність інших людей або сприяє покращенню діяльності особистості (у першому випадку), або негативно впливає на поведінку і діяльність індивіда (у другому). Фасилітація та інгібіція є тими несвідомими компонентами, що можуть стати механізмами впливу команди або групи на саморозвиток молодої людини як члена громадської організації або команди, що створюються задля реалізації певного соціально значущого завдання.

Для експериментальної перевірки особливостей впливу командної суспільно корисної волонтерської діяльності на саморозвиток молодої людини було обрано Донецький регіон. Базою для проведення нашого дослідження став обласний благодійний фонд “Добра Мрія”. Метою цієї організації є надання допомоги дітям-сиротам, ВІЛ-інфікованим, вихованцям дитячих будинків і шкіл-інтернатів. Стратегією формування вибірки в нашому дослідженні було залучення реальних груп (ЗРГ). У нашому випадку це команда волонтерів, які працюють у благодійному фонді. Вибірка складалася із 45 осіб (25 жінок і 20 чоловіків), об'єднаних громадською діяльністю – наданням допомоги вихованцям дитячих будинків. Вплив діяльності команди волонтерів ми досліджували за допомогою методики “Оцінювання впливу організації на особистість її членів”, розробленої лабораторією психології політичної участі (керівник – Л. О. Кияшко) Інституту соціальної та політичної психології НАПН України. Члени волонтерських організацій заповнювали анкету, що містила чотири блоки запитань. За десятибальною шкалою (від 0 до 10) потрібно було оцінити ефективність низки показників (рис. 2):

- соціально-психологічний вплив організацій (взаємопідтримка, згуртованість, взаємодія, зростання відповідальності за розвиток держави, регіону);
- формування навичок неформального спілкування (командний дух, задоволення від взаємин, обмін інформацією, емоційна підтримка тощо);
- особистісне зростання (можливість розширення меж: пошукової активності і творчості, збагачення досвіду, світогляду, побудови особистих планів та проєктів);
- розвиток Я-концепції та особистісного потенціалу (формування навичок самореалізації позитивних вчинків, особистої культури, позитивної самооцінки та самоствавлення).

блок 1 – соціально-психологічний вплив організацій; блок 2 – формування навичок неформального спілкування; блок 3 – особистісне зростання; блок 4 – розвиток Я-концепції та особистісного потенціалу

Рис. 2 . Результати оцінювання впливу командної діяльності на особистість волонтера

Діяльність команди та її вплив на особистість волонтерів, які співпрацювали в ній, оцінювалися також за допомогою інтерв'ю. Високі результати отримано за показниками соціального-психологічного впливу командної діяльності, а саме згуртованість, взаємопідтримка, засвоєння норм взаємодії (8,5 бала з 10). Також значний вплив участі в сумісній діяльності виявлено в блоці формування навичок неформального спілкування (8,9 бала з 10). Серед показників розвитку Я-концепції досить високими значеннями вирізняються вплив участі в команді на розвиток позитивної самооцінки, позитивного ставлення до себе (9 балів з 10). Водночас вплив громадської діяльності на розвиток

відповідальності за державу й суспільство виявився значно меншим (4,5 бала з 10). Низькі оцінки і в третьому блоці за такими показниками, як перспективи особистісного зростання, можливість побудови індивідуальних планів і проектів, можливість зростання особистісного потенціалу і можливість статусного зростання в організації (від 4,5 до 5 балів).

За підсумками постекспериментального інтерв'ю було виявлено, що волонтерам бракувало інформації про особливості побудови роботи в команді та її ефективність, можливості розподілу функцій і ролей, які відповідають інтересам як усїєї групи в цілому, так і окремих її членів.

Результати дослідження дали можливість зробити такі *висновки*:

1. Ефективність діяльності команди волонтерів, що виконує спільне завдання, забезпечується усвідомленням значущості цілей команди, налаштованістю її членів на досягнення психологічного комфорту в процесі інтерсуб'єктної взаємодії.

2. Недостатньо обґрунтований та реалізований розподіл функцій і рольових позицій у командній діяльності, недовраховання індивідуальних особливостей знижують ефект особистісної самореалізації членів команди та можливості особистісного зростання. Звідси випливає необхідність психологічної підтримки діяльності громадських організацій або команд, які об'єднуються для виконання суспільно значущих завдань.

3. Діяльність громадських організацій і волонтерських груп, окрім намагання досягти визначених цілей, має виконувати фасилітативну функцію, сутність якої полягає в сприянні максимальному розкриттю потенціалу команди та реалізації можливостей її членів.

4. Розвиток волонтерського руху молоді неможливий без постійної інформаційної підтримки, мета якої – оприлюднення результатів такої діяльності і подальше заохочення участі молоді у волонтерському русі. Цей рух може бути ефективною школою громадянської зрілості для молоді.

Література

1. *Зинкевич-Евстигнеева Т.* Технология создания команды / Т. Зинкевич-Евстигнеева, Д. Фролов, Т. Грабенко. – СПб. : Речь, 2002. – 216 с.
2. *Максвел Дж.* Шеф и его команда / Дж. Максвел. – Х. : Полиграф, 2001. – 140 с.
3. *Новиков В. В.* Цели и возможности психологии инновационного управления / В. В. Новиков, Н. П. Фетискин // Психологический журнал. – 2002. – № 3. – С. 132–135.
4. *Технології роботи організаційних психологів: навч. посіб. / за наук. ред. Л. М. Карамушки.* – К. : ІНКООС, 2005. – 366 с.

5. *Разимов А. П.* Психология команды / А. П. Разимов. – М. : Высш. шк., 2003. – 423 с.
6. *Обозов Н. Н.* Три подхода к исследованию психологической совместимости / Н. Н. Обозов, А. Н. Обозова // Вопросы психологии. – 1981. – № 6. – С. 91–101.
7. *Анисимов О. С.* Методологическая версия категориального аппарата психологии / О. С. Анисимов. – Новгород : НЗКШ, 1990. – 334 с.

© **Княшко Л. О., Мозолева Г. О.**

РОЛЬОВЕ СПІЛКУВАННЯ ЧЛЕНІВ МАЛОЇ ГРУПИ З РІЗНИМ СТАТУСОМ

О. Л. Корбанова, м. Київ

Розглядається феномен рольового спілкування як система включеності особистості в рольову структуру групи, охарактеризовано зовнішній і внутрішній рівні рольового спілкування. Створено класифікацію представлених у класному колективі рольових позицій за критерієм відповідності взаємних очікувань і ставлень. Вивчено загальні і статусно-позиційні особливості рольового спілкування членів малої групи з різним статусом на зовнішньому і внутрішньому рівнях.

Ключові слова: рольове спілкування, роль, включеність, статус, рольова структура малої групи, рольові позиції.

Рассматривается феномен ролевого общения как система включенности личности в ролевую структуру группы, охарактеризованы внешний и внутренний уровни ролевого общения. Создана классификация представленных в классном коллективе ролевых позиций по критерию соответствия взаимных ожиданий и отношений. Изучены общие и статусно-позиционные особенности ролевого общения членов малой группы с разным статусом на внешнем и внутреннем уровнях.

Ключевые слова: ролевое общение, роль, включенность, статус, ролевая структура малой группы, ролевые позиции.

The study deals with the phenomenon of role-based communication as a system of inclusion of personality into the role structure of the group, analysing external and internal levels of role-based communication. The paper presents newly developed classification of the roles in a school class based on the criteria of mutual expectations and relations compliance. General and status-positional specifics of role-based communication among small group's members with different status is studied both on the external and internal level.

Key words: role-based communication, role, status, role structure of a small groupe, role positions.

Проблема. Вивчення учнівської групи як соціально-психологічного середовища і пошук засобів оптимізації її функціонування – один із практично значущих напрямків у сучасній психологічній науці. Освітнянська практика досі не надає належної уваги статусові учнів в учнівській групі як засобів корекції таких небажаних проявів у навчально-виховному процесі, як низька дисциплінованість, недостатня самостійність та активність учнів, міжособова конфліктність і дезадаптація в групі тощо. Визначення особливостей рольового спілкування на зовнішньому і внутрішньому рівнях в учнів з різним статусом уможливило позитивний психолого-педагогічний вплив на окремих учнів залежно від статусу, їхню групову ідентичність, міжособове спілкування та групу в цілому.

Мета статті: дослідження загальних і статусних особливостей рольового спілкування старшокласників на зовнішньому та внутрішньому рівнях.

Незважаючи на достатню розробленість проблем міжособистісного сприймання, пізнання та міжособових стосунків (Г. М. Андреева, О. О. Бодальов, Н. Н. Богомолова, Я. Л. Коломінський, М. М. Обозов, А. В. Петровський), міжособистісного оцінювання в малих групах (О. О. Кронік), рольової взаємодії (П. П. Горностай) та рольового підходу (В. І. Войтко, А. Л. Свенцицький, П. П. Горностай) у соціальній психології, феномен рольового спілкування й досі вивчено недостатньо [1]. Тож вважаємо актуальним викласти наші погляди на рольове спілкування і ключові поняття, на основі яких воно визначається.

Роль розглядають як посередника у спілкуванні з іншими людьми і як механізм включення особистості в соціальний контекст. Так, П. П. Горностай розробив трикомпонентну структуру рольової взаємодії особистості, яка охоплює рольові очікування, рольову поведінку і рольову Я-концепцію. У рольовій взаємодії відбувається рольове спілкування [2].

Згідно з принципом рольової перспективи [1], який полягає у забезпеченні рольового і статусного зростання особистості в ході реалізації її життєвої програми, вирішується суперечність між певною структурованістю рольового спілкування, пов'язаною з прийняттям тих чи інших ролей, і прагненням особистості до самореалізації. Рольова перспектива є стимулом руху вперед в особистісному плані. У результаті особистість розширює власний рольовий репертуар, вправляється у побудові нових рольових сценаріїв поведінки та розширює власні можливості досягнення цілей у спілкуванні. Відкидаючи непродуктивні і непридатні для себе моделі поведінки, особистість залишає такі, що стають притаманними їй і певним чином характеризують її.

Це явище враховується у тренінговій практиці. Нові для особистості ролі стають для неї моделлю особистісного зростання, корекції між-особових стосунків й уможливають апробацію нової поведінки. Близьке оточення, що добре знає дану особу, на основі цього явища може певним чином прогнозувати її рольове спілкування в тій чи іншій ситуації, вибір ролей і дальший розвиток ситуації. У рольовому спілкуванні важливим є ситуативний вибір рольових сценаріїв поведінки, оскільки в поведінці реалізується та усталюється співвідношення статусів. У різних рольових ситуаціях індивід може мати різний статус, отож він таким чином дістає можливість випробувати свої сили й можливості у боротьбі за ту чи ту статусну позицію.

Рольове спілкування ми розглядаємо як систему включеності особистості в рольову структуру групи. При цьому включеність характеризує ціннісний, процесуальний і результативний аспекти рольового спілкування й залежить від ступеня інтенсивності та успішності рольової поведінки особистості в конкретній малій групі. Рольова поведінка – спосіб реалізації динамічної статусно-позиційної моделі спілкування і засіб рольового спілкування з однокласниками.

На основі теоретичного аналізу проблеми ми виділили зовнішній і внутрішній рівні рольового спілкування. Такий поділ відповідає характеристикам рольового спілкування і надає додаткові можливості в ході побудови самого дослідження та аналізу його результатів. Отже, рольове спілкування учнів проявляється на зовнішньому і внутрішньому рівнях. При цьому зовнішній рівень характеризує соціально-психологічні закономірності і механізми спілкування, що виникають у рольовій взаємодії, тоді як внутрішній – індивідуальні характеристики рольового спілкування.

У процесі рольового спілкування учні беруть на себе *ролі* (динамічні статусно-позиційні моделі спілкування). Їх можна охарактеризувати через рольові позиції, які особистість займає у рольовій структурі малої групи. Це надає індивідуального забарвлення ролям конкретної особистості. У межах ролі відбувається обмін інформацією між учасниками спілкування, що уможливує подальше рольове спілкування. Така інформація містить відомості про партнера по спілкуванню, характеризує ставлення до нього та уявлення про нього, його ставлення до себе, а також уявлення про себе, власні цілі й можливості [3; 4]. Відбувається постійна корекція цілей і засобів спілкування, у результаті чого формуються взаємні експектації й ставлення і стає можливою рольова взаємодія. Схвалювана роль є показником високої соціалізованості її носія. Отже, одним з параметрів вивчення ролі слід вважати ставлення інших до певного члена малої групи. Роль кожного конкретного учня багато в чому залежить від характеру його

взаємних з однокласниками ставлень та очікувань. У процесі самовизначення учнів відбувається вибір схвалюваних рольових позицій і взаємин відповідно до очікувань близького оточення, а також адаптація до рольової структури класу.

Рольову структуру класу ми розглядаємо як узгодженість взаємних ставлень та очікувань, що реалізується в ролях-позиціях, функціях і статусі учнів. Конкретна роль приймається суб'єктом спілкування залежно від сприймання та розуміння ним певної ситуації спілкування. При цьому відбувається вибір ролі як моделі спілкування відповідно до експектацій та емоційних ставлень і реалізація даної моделі в поведінці в оперативній ситуації співвідношення ролей. Досі залишаються недостатньо вивченими психологічна ефективність рольового спілкування та прийняття рольових позицій у спілкуванні залежно від ставлень та очікувань, а також індивідуальні передумови рольової поведінки.

Щоб вивчити ефективність рольового спілкування на зовнішньому і внутрішньому рівнях, було проведено дослідження. Вибірку склали 570 старшокласників м. Києва.

Завданнями нашого дослідження стало: 1) з'ясувати особливості взаємних ставлень та очікувань старшокласників у рольовій структурі класу залежно від статусу; 2) визначити інтеракційні статусні особливості психологічної дистанції, позиції, а також валентності в рольовому спілкуванні.

Було сформульовано *гіпотезу*, згідно з якою показники психологічно ефективного рольового спілкування (“взаєморозуміння”, “взаємозумовленість ставлень” і “досягнення бажаного статусу”) є гомогенними, тоді як особливості самовизначення в рольовому спілкуванні залежать від статусу в малій групі.

Включеність у рольову структуру класу вимагає від учнів визначити своє місце в системі взаємних очікувань та ставлень і зайняти відповідні рольові позиції. Співвідношення взаємних очікувань та ставлень утворює певні групи рольових позицій, які складають рольову структуру класу. Звернімося до даних, отриманих за методикою шкалювання взаємних очікувань та ставлень однокласників. Як ставлення, так і очікування можуть бути адекватними, завищеними і заниженими. Для оцінювання ступеня включеності в рольову структуру класу ми розробили такі показники психологічно ефективного рольового спілкування: “взаєморозуміння” – у якій мірі взаємні очікування особи та інших членів малої групи збігаються; “взаємозумовленість ставлень” – зіставлення ставлень учня до однокласників і відповідно однокласників до нього; “досягнення бажаного статусу” – зіставлення очікуваних ставлень з реальними. Вивчення загальних тенденцій ефективного ро-

льового спілкування дало змогу з'ясувати, що високий рівень “взаєморозуміння” притаманний 65,9% опитаних старшокласників, “взаємозумовленості ставлень” – 48,1%, “досягнення бажаного статусу” – 46,3%. Високий рівень “взаєморозуміння” і “взаємозумовленості ставлень” одночасно наявний у 4,8% респондентів; “взаємозумовленості ставлень” і “досягнення бажаного статусу” – у 9,5%; “досягнення бажаного статусу” і “взаєморозуміння” – у 7,6%. Разом з тим низький рівень усіх трьох показників психологічно ефективного рольового спілкування діагностовано у 25,7% старшокласників. За результатами обробки отриманих даних також не виявлено суттєвих відмінностей у розподілі учнів з високим і низьким показниками ефективного рольового спілкування залежно від статусу й статі, що свідчить про гомогенність рольового спілкування на зовнішньому, взаємодійному рівні.

Вихідне положення про те, що роль як динамічна статусно-позиційна модель спілкування є системою очікувань і ставлень, дало змогу створити *класифікацію* представлених у класному колективі рольових позицій за критеріями відповідності взаємних очікувань і ставлень учнів.

У розподілі учнів за підгрупами рольових позицій виявлено певні тенденції. Суттєво репрезентовані в кожній із груп рольових позицій підгрупи, в яких значення критеріїв збігаються. Так, респондентів, ставлення яких до однокласників відповідає ставленню однокласників до них (“об’єктивних”), – 48,1% у вибірці старшокласників, що взяли участь у дослідженні. Учні, які чекають від однокласників ставлення, адекватного власному (“справедливих”), виявилось 64,7%. Старшокласників, від яких однокласники очікують ставлення, близького до реального (“зрозумілих”), – 46%. Таких, що сподіваються від однокласників ставлення, адекватного реальному (“реалістів”), – 46,3%.

Середня оцінка ставлення учня до однокласників (1,34) наближається за значенням до середньої оцінки очікуваного учнем ставлення однокласників до нього (1,08), однак при цьому наявна тенденція до заниження очікуваних ставлень порівняно з реальними. Найчастіше трапляється очікування нейтрального ставлення, а середнє місце в ряду оцінок займає очікування слабкопозитивного ставлення.

Проте в кожному конкретному випадку спостерігалися відмінності у співвідношенні ставлень та очікувань. Залежно від співвідношення ставлень та очікувань усіх респондентів було поділено на три умовні групи. Останні характеризували рольові позиції, які посідають учні. У першій підгрупі значення другого критерія (очікування) перевищувало значення першого (ставлення); у другій – значення першого критерія перевищувало значення другого; у третій –

значення критеріїв збігалися. Кожна з цих підгруп рольових позицій дістала свою умовну назву (рис. 1).

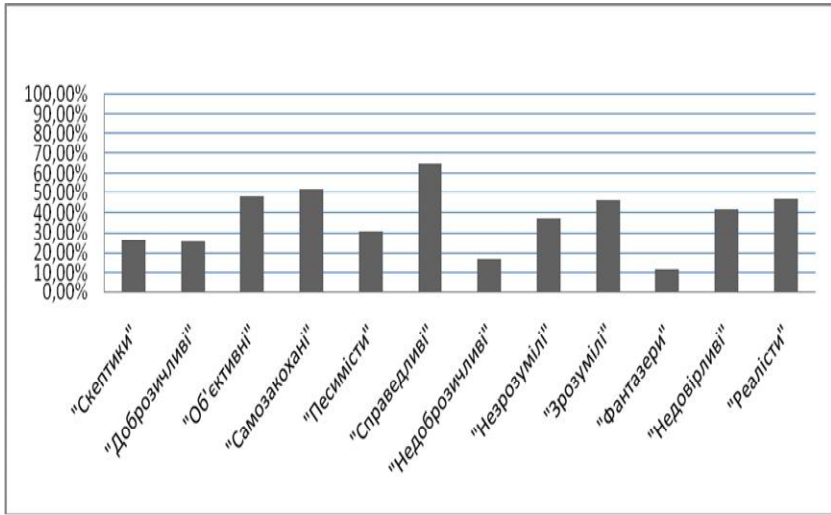

Рис. 1. Розподіл учнів за підгрупами рольових позицій

За критерієм “ставлення учня до однокласників – ставлення однокласників до нього” було виділено такі позиції: “скептики” (їхнє ставлення до однокласників гірше, ніж однокласників до них) – складають 26,3% опитаних старшокласників; “доброзичливі” (їхнє ставлення до однокласників гірше, ніж однокласників до них) – 22,8% учнів; “об’єктивні” (ставлення до однокласників відповідає ставленню однокласників до них) – 50,9%.

За критерієм “експектації від однокласників – ставлення до них” було виділено такі рольові позиції: “песимісти” (очікування від однокласників гірших ставлень, ніж власні) – 30,1% опитаних старшокласників; “самозакохані” (очікування від однокласників кращих ставлень, ніж власні до них) – 5,2%; “справедливі” (очікування таких же самих ставлень від партнерів, як і власні) – 64,7%.

За критерієм “ставлення учня до однокласників – експектації однокласників від учня” було виділено такі рольові позиції: “недоброзичливі” (ставлення до однокласників гірше, ніж ставлення однокласників) – 17% опитаних старшокласників; “незрозумілі” (ставлення до однокласників краще, ніж очікування однокласників) – 37%; “зрозумілі” (ставлення до однокласників збігаються з очікуваннями однокласників) – 46%.

За критерієм “очікування учня – ставлення однокласників” ми теж виділили три рольові позиції: “фантазери” (очікування від однокласників кращих ставлень, ніж реальні) – 11,8% опитаних старшокласників; “недовірливі” (очікування від однокласників гірших ставлень, ніж реальні) – 41,9%; “реалісти” (очікування від однокласників таких же самих ставлень, як і реальні) – 46,3%.

Найбільш часто у членів учнівської малої групи траплялися такі комбінації рольових позицій: “об’єктивний”, “справедливий”, “зрозумілий”, “реаліст”, а також “скептик”, “справедливий”, “недоброзичливий”, “недовірливий”.

На основі аналізу залежності рольових позицій від статусу в малій групі нам вдалося визначити певні тенденції (рис. 2). Так, учні з високим статусом частіше, ніж низькостатусні, посідають рольові позиції “скептиків”, “об’єктивних”, “справедливих”, “недоброзичливих”, “незрозумілих” і “недовірливих”. Учням з низьким статусом зазвичай відповідають рольові позиції “доброзичливих”, “песимістів”, “незрозумілих” і “фантазерів”. Вплив статусу на рольові позиції членів малої групи більш істотний, ніж вплив статі. Утім, було виявлено деякі особливості і залежно від статі: у дівчат частіше траплялися рольові позиції “песимістів”, “недоброзичливих” і “незрозумілих”, а у хлопців – “справедливих” і “зрозумілих”.

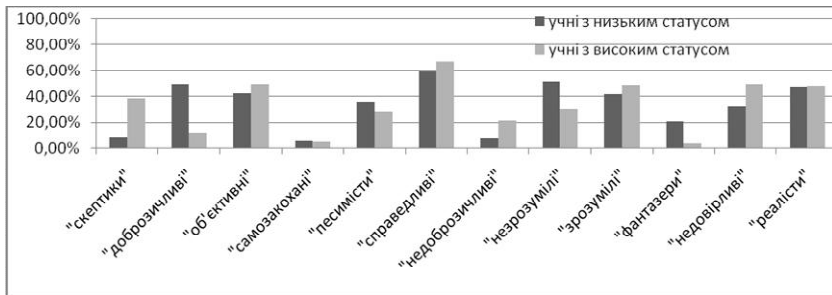

Рис. 2. Розподіл учнів з високим і низьким статусом за підгрупами рольових позицій

Внутрішній і зовнішній рівні рольового спілкування можуть бути зафіксовані за допомогою психологічних дистанцій, позицій та валентностей у діадичному спілкуванні, що надають рольовій поведінці індивідуального забарвлення. *Психологічна дистанція* характеризує ступінь внутрішньої, суб’єктивної спільності з партнером і ступінь “розкриття” у спілкуванні з ним; вона може бути близькою і неблизькою. *Психологічна позиція* являє собою систему взаємин особистості, у нашому дослідженні – за параметром “домінування – підлеглість”.

Валентність, або знак взаємин, характеризує симпатію, антипатію або нейтральне ставлення.

Важливою умовою рольового спілкування є прийняття учасниками спілкування ролей, адекватних ситуаціям, що стабільно повторюються. Також важливим є обмін інформацією, який ми моделювали в процесі невербальної гри – певного сценарію спілкування. У ній учасники опосередковано, через ходи гри, представили свої характерні рольові орієнтації. Учні діставали додаткову інформацію один про одного, у результаті чого приймалося певне рішення і змінювалося їхнє ставлення один до одного, що сприяло оптимізації взаємин. У ході невербальної гри вивчалось рольове спілкування, зокрема позиції домінування, рівноправності, підлеглості, близька і неблизька дистанції, а також симпатія, антипатія та нейтральне ставлення. Було визначено особливості внутрішнього рівня рольового спілкування: виявилось, що учні з високим статусом у класі віддають перевагу неблизькій психологічній дистанції у рольовому спілкуванні, а учні з відносно низьким статусом – близькій. Хлопці частіше віддають перевагу близькій психологічній дистанції у рольовому спілкуванні, позиції домінування і нейтральній валентності, дівчата – неблизькій психологічній дистанції, рівноправній позиції та симпатії.

Під час вивчення рольового спілкування на внутрішньому рівні визначалися показники “усвідомлення”, “відвертості” і “довірливості”. Показник “усвідомлення” вираховувався на основі реальних ставлень одного з учасників і таких, що приписувалися йому його партнером по грі; показник “відвертості” – на основі порівняння реальних ставлень і таких, що демонструються; показник “довірливості” – на основі порівняння демонстрованих одним із гравців ставлень і ставлень, приписуваних йому партнером по грі. Ми з’ясували, що учням з високим статусом властивий більш високий показник “усвідомлення” (4,95), а учням з низьким статусом – “відвертості” (6,21). Середні показники “довірливості” не мають істотних відмінностей у високо-статусних (4,41) і низькостатусних (4,32) респондентів. Залежність показників від статі учнів проявляється в тому, що показники “усвідомлення” і “відвертості” вищі у дівчат (відповідно 5,1 і 6,38).

Про взаємозалежність та взаємовплив зовнішнього і внутрішнього рівнів рольового спілкування свідчить досить висока значущість коефіцієнтів кореляції рангів Спірмена між реальним і демонстрованим, демонстрованим і приписуваним ставленнями.

Висновок. Феномен рольового спілкування як система включеності особистості в рольову структуру групи посідає важливе місце в житті юнацтва, у пошуках особистістю свого місця на “статусній шкалі” малої групи. Педагогічний аспект цього явища полягає в тому, що

керування рольовим спілкуванням може стати засобом його корекції. Досліджені інтеракційні особливості психологічної дистанції, позиції і валентності дають можливість з'ясувати співвідношення рольового спілкування внутрішнього і зовнішнього рівнів, вибрати педагогічні підходи до організації групових форм виховної роботи з учнями.

Низькою дисциплінованістю здебільшого вирізняються низько-статусні учні, що мають бідний рольовий репертуар, демонструють неадекватну рольову поведінку і не дотримуються правил та норм (нормативно-схвалюваних зразків) поведіння. Такі учні зазвичай недостатньо самостійні та активні. Їхня схильність до міжособистісних конфліктів визначається не тільки вектором симпатія-антипатія, а й низькою компетентністю в рольовому спілкуванні.

Отже, у результаті теоретико-експериментального дослідження було виявлено гомогенність рольового спілкування на зовнішньому рівні; конкретних відмінностей залежно від статусу при цьому не встановлено. На внутрішньому рівні провідним чинником рольового спілкування є статус. Високостатусним учням властиві: високий показник “усвідомлення”, схильність до неблизької дистанції і домінуючі позиції “скептиків”, “об’єктивних”, “справедливих”, “недоброзичливих”, “зрозумілих”, “недовірливих”, а низькостатусним – високий показник “відвертості”, надання переваги близькій дистанції, а також домінуючі позиції “доброзичливих”, “песимістів”, “незрозумілих” і “фантазерів” як чинники індивідуальних відмінностей у рольовому спілкуванні в малій групі. Незрозумілість урівноважується фантазерством, а це не сприяє особистісному зростанню, позитивним змінам, корекції поведінкових проявів, що й зумовлює, урешті-решт, низький статус підлітка як члена учнівської групи. Як бачимо, особливості самовизначення особи в рольовому спілкуванні залежать від її статусу в малій групі.

Література

1. Психологічний словник / за ред. В. І. Войтка. – К. : Вища шк., 1982. – 214 с.
2. Горноста́й П. П. Личность и роль: Ролевой подход к социальной психологии личности / П. П. Горноста́й. – К. : Интерпресс ЛТД, 2007. – 312 с.
3. Кроник А. А. Межличностное оценивание в малых группах / А. А. Кроник. – К. : Наук. думка, 1982. – 158 с.
4. Кроник А. А. В главных ролях: Вы, Мы, Он, Ты, Я: Психология значимых отношений / А. А. Кроник, Е. А. Кроник. – М. : Мысль, 1989. – 204 с.

© Коробанова О. Л.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ СЛУЖБОВЦІВ ПІДРОЗДІЛІВ МНС УКРАЇНИ

Л. В. Кривохижа, м. Київ

Представлено характеристику професійної взаємодії службовців підрозділів Міністерства надзвичайних ситуацій України. Наведено результати діагностичного дослідження соціально-психологічних особливостей професійної взаємодії рятувальників; визначено та описано основні соціально-психологічні особливості професійної взаємодії працівників оперативно-рятувальних служб країни.

Ключові слова: професійний стрес, стресові чинники, стиль міжособистісних стосунків, соціально-психологічний клімат, професійна взаємодія службовців підрозділів МНС.

Представлена характеристика профессионального взаимодействия служащих подразделений Министерства чрезвычайных ситуаций Украины. Приведены результаты диагностического исследования социально-психологических особенностей профессионального взаимодействия спасателей; определены и описаны основные социально-психологические особенности профессионального взаимодействия работников оперативно-спасательных служб страны.

Ключевые слова: профессиональный стресс, стрессовые факторы, стиль межличностных отношений, социально-психологический климат, профессиональное взаимодействие служащих подразделений МЧС.

The article presents characteristic of professional interaction of employees of Ukrainian Ministry of Emergency. It provides the results of diagnostic research of social and psychological specifics of professional interaction of rescuers. In addition, the article defines and describes main social and psychological features of professional interaction of employees of the Ministry of Emergency of Ukraine.

Key words: professional stress, stress factors, style of interpersonal relationships, socio-psychological climate, professional interaction of employees of Ukrainian Ministry of Emergency.

Проблема. Професійна діяльність рятувальників пов'язана з екстремальними, стресовими умовами праці. Щоразу, виконуючи свої професійні обов'язки, службовці підрозділів МНС України переживають ситуацію стресу. Рятувальники належать до групи ризику щодо виникнення як гострого, так і хронічного стресового та постстресового розладів. Професія рятувальника приховує в собі реальну, об'єктивну

загрозу життю людини. Для її представників практично не існує періоду нормального функціонування без стресових і постстресових явищ.

Стресовий характер професійної діяльності рятувальників негативно впливає на їхні психічні стани, що зумовлює цілу низку негативних соціально-психологічних наслідків у професійній сфері. До них належать: зниження задоволеності працею, погіршення соціально-психологічного клімату в колективі, професійне вигорання тощо. На нашу думку, професійний стрес негативно впливає на професійну взаємодію працівників оперативних служб країни, порушуючи її злагодженість.

На сьогоднішній день значну увагу дослідники приділяють питанням професійного стресу в екстремальній діяльності та вивченню особливостей його подолання у рятувальників (І. Г. Гаврилець, Л. Г. Дика, В. І. Євдокимов, М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк, І. Г. Малкіна-Пих, В. Л. Марищук, О. І. Склень, О. В. Тімченко та ін.) [1–5]. Суттєве теоретичне і практичне значення мають дослідження особливих психічних станів і реакцій, що спостерігаються в ризиконебезпечних ситуаціях (Г. О. Балл, М. Д. Левітов, С. М. Миронець, Л. Ф. Шестопалова, С. І. Яковенко), у тому числі в службовій діяльності пожежно-рятувальних підрозділів МНС України (В. І. Ісаченко, А. С. Куфлієвський, С. М. Миронець, В. П. Садковий, О. О. Назаров, З. Р. Шайхлісламов та ін.). Але найчастіше йдеться лише про існування взаємозв'язку між стресовою професійною діяльністю і сферою соціальної взаємодії рятувальників. Конкретних, практичних досліджень цієї проблематики в Україні практично немає. Отож на основі аналізу результатів емпіричного дослідження, отриманих у процесі діагностики службовців підрозділів МНС України, ми пропонуємо більш детально розглянути соціально-психологічні особливості професійної взаємодії рятувальників.

Мета статті: на основі емпіричних даних визначити соціально-психологічні особливості професійної взаємодії службовців підрозділів МНС України. *Предметом* дослідження стали соціально-психологічні особливості професійної взаємодії рятувальників.

Під *професійною взаємодією* рятувальників зазвичай мають на увазі внутрішньогрупову, міжгрупову взаємодії і взаємодію з керівництвом. Ще є такий вид взаємодії, як взаємодія з потерпілими. Вона має досить специфічний характер і може як бути, а так і не бути представленою під час виконання службових обов'язків. (Цей вид взаємодії дещо виходить за межі суто професійної взаємодії рятувальників, тому ми не розглядатимемо його в цій статті).

Дослідження професійної взаємодії рятувальників базується на твердженні про те, що професійний стрес негативно позначається на соціальній взаємодії у робочому колективі. Крім того, він впливає на індивідуальні властивості рятувальників, що також, зрозуміло, негативно відбивається на їхній професійній взаємодії. Відповідно програма діагностики професійної взаємодії рятувальників спиралася на дослідження суб'єктивного сприйняття рятувальниками своєї діяльності як стресової, визначення кількісного показника стресових чинників, діагностику індивідуальних стилів міжособистісних відносин та соціально-психологічного клімату в колективі. Усього в діагностиці взяли участь 96 осіб – працівників оперативно-рятувальних служб України.

Результати емпіричного дослідження рівня професійного стресу у рятувальників показали, що більшість із них сприймають свою діяльність як стресову, але загалом кількісні показники даного параметра перебувають у межах середніх значень або ж навіть нижчі від них.

За методикою “Шкала професійного стресу Дж. Грінберга” (див. [6]) було отримано такі результати:

- середній рівень стресу – 45 осіб (46,9 % опитаних);
- рівень нижче середнього – 44 особи (45,8 %);
- низький рівень стресу – 2 особи (2,1 %);
- рівень вище середнього – 2 особи (2,1 %).
- приховували інформацію 3 особи (3,12 %);

Досліджуючи *кількість стресових факторів* у професійній діяльності рятувальника за методикою “Причини стресу на роботі” [1], ми виявили, що цю кількість вважають загалом невеликою 68 осіб (70,8 % опитаних), помірною – 18 осіб (18,8 %), приховували інформацію 10 осіб (10,4 %).

На основі якісного аналізу результатів опитування було визначено *фактори*, що найбільше впливають на стан і самопочуття рятувальників та можуть негативно позначитися на ефективності їхньої професійної діяльності:

- 1) недостатня увага до проблем підрозділу з боку керівництва – 35 респондентів (40,7 %);
- 2) слабка технічна база, зношеність (вихід з ладу) обладнання – 33 респонденти (38,4 %);
- 3) брак дієвих матеріальних стимулів – 33 респонденти (38,4 %);
- 4) неналежна увага до створення нормальних умов для продуктивної діяльності – 22 респонденти (25,6 %);
- 5) низька зарплата – 70 респондентів (81,4 %);

б) побутова невлаштованість, через що на роботі часом доводиться думати про домашні справи – 18 респондентів (20,9 %).

Як бачимо з результатів діагностики, рятувальники не сприймають свою професійну діяльність як стресову (переважають середній і нижче середнього рівні, що є нормальними показниками). Пояснюється це тим, що працівниками служб МНС України зазвичай стають особи з високим ступенем стресостійкості [2; 3; 5] і специфічним набором індивідуально-психологічних особливостей. Але якщо не проводити відповідних профілактичних заходів, професійний стрес негативно впливатиме і на осіб з високим рівнем стресостійкості.

Стресовий характер професійної діяльності рятувальника все ж таки слід вважати об'єктивно визначеним. Він впливає на всі сфери життєдіяльності рятувальників та їхні індивідуальні особливості. Впливає специфіка роботи і на стиль міжособистісної взаємодії рятувальників. Це підтверджують результати опитування, в якому взяла участь 113 осіб (на основі опитувальника Т. Лірі “Діагностика міжособистісних відносин” (ДМВ), адаптованого Л. М. Собчик [7]). Отже, було виявлено такий розподіл характеристик міжособистісної взаємодії:

1) особистості, у яких склалися гармонійні стосунки з оточенням – лише 39 осіб (34,5 % респондентів);

2) особистості, які мають труднощі у сфері міжособистісних стосунків і можуть переживати особистісну дисгармонію, мати акцентуаційні риси характеру:

- за 1 показником – 23 особи (20,4 %);
- за 2 показниками – 21 особа (18,6 %);
- за 3 показниками – 11 осіб (9,7 %);
- за 4 показниками – 9 осіб (7,96 %);
- за 5 показниками – 2 особи (1,8 %);
- за 6 показниками – 2 особи (1,8 %);
- **загальний показник – 68 осіб (60,3 %);**

3) особистості з вираженими труднощами соціальної адаптації та взаємодії:

- за 1 показником – 8 осіб (7,1 %);
- за 2 показниками – 1 особа (0,9 %);
- за 3 показниками – 1 особа (0,9 %);
- **загальний показник – 10 осіб (8,9 %);**

4) особистості, які перебувають у межовому стані між труднощами у сфері міжособистісних стосунків і труднощами в соціальній адаптації – 11 осіб (9,7 %);

5) особистості, які мають внутрішньоособистісний конфлікт і внутрішнє напруження – 15 осіб (13,3 %);

- б) приховували інформацію – 5 осіб (4,4 %).

У рятувальників, кількісні показники яких перевищують норму (відсоткове співвідношення наведено відповідно до загальної кількості респондентів), виявлено такий розподіл стилів міжособистісної взаємодії:

- відповідально-великодушний (альтруїстичний) – 40 осіб (35,4 %);
- співпрацюючий-конвенційний (дружелюбний) – 34 особи (30,1 %);

- владний-лідуючий (авторитарний) – 28 осіб (24,8 %);
- прямолінійний-агресивний – 28 осіб (24,8 %);
- залежний-слухняний – 10 осіб (8,9 %);
- незалежний-домінантний (егоїстичний) – 9 осіб (8 %);
- покірний-скромний – 7 осіб (6,2 %);
- недовірливий-скептичний – 3 особи (2,7 %).

Індекс домінантності (вектор V) – лідерські риси:

- наявна тенденція – 30 осіб (26,5 %);
- добре виражена тенденція – 36 осіб (31,9 %);
- надмірно виражена тенденція – 25 осіб (22,1 %).

Залежність:

- наявна тенденція – 20 осіб (17,7 %);
- добре виражена тенденція – 1 особа (0,9 %);
- надмірно виражена тенденція – 1 особа (0,9 %).

Індекс доброзичливості (вектор G) – емоційна теплота в стосунках:

- наявна тенденція – 22 особи (19,5 %);
- добре виражена тенденція – 32 особи (28,3 %);
- надмірно виражена тенденція – 29 осіб (25,7 %).

Емоційна холодність у стосунках:

- наявна тенденція – 25 осіб (22,1 %);
- добре виражена тенденція – 2 особи (1,8 %);
- надмірно виражена тенденція – 3 особи (2,7 %).

Як показали результати дослідження, 5-м керівникам підрозділів помітно бракує лідерських рис, разом з тим у них проявляється тенденція до залежності. Емоційна холодність у стосунках з іншими людьми властива 8-м керівникам. Ця особливість міжособистісних стосунків характерна для всіх рятувальників, які займають посаду лікаря за штатом. Це пояснюється специфікою професійних обов'язків лікарів-рятувальників. Виявилось, що хоч 54 % респондентів мають добре або надмірно виражену тенденцію за вектором домінантності, утім більшість із них не займають керівні посади. Зрозуміло, що такі службовці не завжди піддаються впливу керівництва і можуть чинити йому опір. Проблемні моменти у стосунках з керівництвом ми спостерігали і під час діагностування стресових

чинників у професійній діяльності; частково вони проявилися також під час дослідження соціально-психологічного клімату в колективі.

Соціально-психологічний клімат у колективі досліджувався в 3-х пожежних частинах Обухівського району та в одній оперативно-рятувальній службі м. Києва (усього в дослідженні взяли участь 107 осіб). Виявилось, що:

– у всіх 4-х частинах переважає негативна самооцінка особистості в системі МНС і перспективи подальшої самореалізації в даній структурі оцінюються як негативні (більш як 50 % негативних відповідей). У 2-х частинах цей показник з часом погіршився, тобто негативних відповідей стало ще більше;

– соціально-психологічний клімат окремих підрозділів, у всіх 4-х частинах, оцінюється як позитивний (так вважають від 82 до 90 % опитаних);

– свої взаємовідносини з керівництвом працівники характеризують у цілому позитивно (70 – 89 % опитаних), хоч під час бесід і згадувалися окремі негаразди, висловлювалася незадоволеність керівництвом;

– динаміку психологічних станів свого оточення працівники пожежних служб оцінюють загалом позитивно (81 – 88 % опитаних), тоді як працівники аварійно-рятувальної служби – навпаки, негативно (41 % респондентів відмітили погіршення психологічного стану своїх колег останнім часом);

– власний психологічний стан більшість респондентів (77 – 86 %) вважають у цілому задовільним, тобто оцінюють його позитивно, але працівники пожежних частин зауважують значне погіршення свого психологічного стану протягом останніх 6 місяців;

– у характеристиці відносин між підрозділами (караулами) зафіксовано досить багато (від 34 до 56 %) негативних відповідей. Варто зазначити, що і в усній бесіді рятувальники віддають перевагу позитивним характеристикам соціально-психологічного клімату в підрозділах (караулах), утім досить негативно оцінюють стосунки між підрозділами (караулами). Способи ж спілкування в самих підрозділах (караулах) видаються вельми специфічними: рятувальники поведуться грубо, постійно насміхаються один з одного, агресивно реагують на своїх колег.

Отже, на основі аналізу результатів емпіричного дослідження було визначено такі ***соціально-психологічні особливості професійної взаємодії рятувальників:***

– службовці оперативно-рятувальних служб країни відчувають труднощі у сфері міжособистісних стосунків, взаємодії з іншими людьми і труднощі соціальної адаптації;

– на фоні професійного стресу у рятувальників виявляються внутрішньоособистісні конфлікти і внутрішнє напруження, що впливає на характер їхньої міжособистісної взаємодії;

– у поведінці рятувальників переважають (показники за цими октантами значно перевищують показники норми) такі стилі міжособистісних відносин: 1) прямолінійний-агресивний і владний-лідуючий (авторитарний); 2) відповідально-великодушний (альтруїстичний); 3) співпрацюючий-конвенційний (дружелюбний);

– значна частина рятувальників може чинити в разі незгоди опір керівництву; більшість рятувальників негативно ставляться до свого керівництва (відкрито заявляють про це під час бесіди);

– міжгрупова взаємодія (підрозділ-підрозділ) має негативний характер;

– внутрішньогрупова взаємодія також вирізняється специфічними (негативними) характеристиками: груба, агресивна поведінка щодо колег, їх висміювання, образливі звернення. Таку поведінку рятувальники сприймають як нормальну.

Висновки. Стресовий характер професійної діяльності рятувальників негативно впливає на сферу їхніх міжособистісних стосунків, зумовлюючи в ній певні порушення. У рятувальників під впливом об'єктивно зумовленого стресу виникають внутрішньо-особистісні конфлікти, внутрішнє напруження та спостерігаються надмірно виражені стилі міжособистісної взаємодії, що й стає причиною непорозуміння і проблемної взаємодії з іншими людьми. Також звичайною річчю є яскраво виражена специфічна взаємодія всередині самого колективу і негативне ставлення до керівництва. Крім того, переважає негативне оцінювання підрозділами (караулами) один одного.

Завданням наших подальших досліджень має стати висвітлення особливостей соціально-психологічних аспектів соціальної взаємодії рятувальників у сімейній сфері і визначення рівня соціального інтелекту службовців підрозділів МНС України.

Література

1. *Волуйко О. М.* Управління професійним стресом керівників органів внутрішніх справ: навч. посіб. / О. М. Волуйко, О. В. Гошкодеря. – К.: Скіф, 2008. – 108 с.
2. *Крайнюк В. М.* Порівняльна характеристика стресостійкості рятувальників з різним професійним досвідом / В. М. Крайнюк // Психологія і суспільство. – 2006. – № 4. – С. 101–104.
3. *Крайнюк В. М.* Психологія стресостійкості особистості: монографія / В. М. Крайнюк. – К.: Ніка-Центр, 2007. – 432 с.
4. *Малкіна-Пых І. Г.* Экстремальные ситуации: справочник практического психолога / И. Г. Малкина-Пых. – М.: Эксмо, 2006. – 960 с.

5. *Маришук В. Л.* Поведение и саморегуляция человека в условиях стресса / В. Л. Маришук, В. И. Евдокимов. – СПб. : Сентябрь, 2001. – 260 с.
6. *Розов В. И.* Управление стрессом в оперативно-розыскной деятельности / В. И. Розов. – К. : КНТ, 2006. – 268 с.
7. *Собчик Л. Н.* Психология индивидуальности. Теория и практика психодиагностики / Л. Н. Собчик. – СПб. : Речь, 2003. – 624 с.

© **Кривохижа Л. В.**

СМИСЛОВА РЕГУЛЯЦІЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ В МОЛОДІЖНИХ НЕФОРМАЛЬНИХ ГРУПАХ СКІНХЕДІВ ТА НЕОНАЦИСТІВ

В. І. Мироненко, м. Сімферополь

Представлено результати дослідження смислової структури особистості та агресивної поведінки у представників неформальних молодіжних груп скінхедів і неонацистів. Зазначено, що проблематика таких рухів є малодослідженою і заслуговує на увагу. Зроблено висновки, що поширене уявлення про скінхедів і неонацистів як більш агресивних осіб є неправильним. Роз'яснюється, що групи скінхедів, які мають чітку ідеологічну позицію, за рівнем агресії не відрізняються від звичайних осіб; але існують групи, поведінка яких має наслідувальний характер; вони досить агресивні, хоч і не мають чітких ідеологічних уявлень щодо націонал-соціалізму – саме ця молодь найчастіше і привертає увагу громадськості.

Ключові слова: смислова регуляція, агресивна поведінка, неформальні молодіжні рухи, скінхеде, неонацисти.

Представлены результаты исследования смысловой структуры личности и агрессивного поведения у представителей неформальных молодежных групп скинхедов и неонацистов. Отмечено, что проблематика таких движений является малоизученной и заслуживает внимания. Сделан вывод, что распространенное представление о скинхедах и неонацистах как более агрессивных людях является неверным. Разъясняется, что группы скинхедов, имеющие четкую идеологическую позицию, по уровню агрессии не отличаются от обычных людей; однако существуют группы, поведение которых носит подражательный характер; они достаточно агрессивны, хотя не имеют четких идеологических представлений о национал-социализме – именно эта молодежь чаще всего привлекает к себе внимание общественности.

Ключевые слова: смысловая регуляция, агрессивное поведение, неформальные молодежные движения, скинхеде, неонацисты.

This article discusses the results of the study of sense personality structure and aggressive behavior of representatives of the informal youth groups, skinheads and neo-Nazis. Such groups are poorly investigated, thus this topic deserves an attention. The study proves that existing understanding of skinheads and neo-Nazis as more aggressive people is not valid. Skinhead groups which have a clear ideological position have the same level of aggression as the other people. However, there are groups of skinheads whose behavior is imitative in nature. They are aggressive enough, although they do not have any clear ideological ideas of National Socialism. They are often the ones who attract attention of the public.

Key words: regulation by meaning, aggressive behavior, informal youth movements, skinheads, neo-Nazis.

Проблема. Сучасна епоха пропонує широкий вибір можливостей і шляхів соціалізації молоді, у тому числі і в неформальних групах, багато з яких, на жаль, мають асоціальну спрямованість. Характер взаємин і спільної діяльності в неформальній групі значною мірою впливає на подальший розвиток особистості, тому дуже важливо, в яку саме групу потрапить молода людина. Адже багато асоціальних неформальних груп перетворюються врешті-решт на асоціально-кримінальні, що становить загрозу як для самих представників цих груп, так і суспільства в цілому.

Останнім часом в Україні зростає популярність опозиційних національно-радикальних молодіжних течій. Одне з пояснень цього феномена ми вбачаємо в посиленні глобальних інтеграційних процесів, що перетворюють світ у єдину спільноту, не розділену відмінностями та кордонами. Опозиція національного і глобального породжує дві основні форми самовизначення молодих людей: ліберальну, пов'язану з відкритими стратегіями адаптації до світу, і радикальну, яка, з одного боку, сприяє консолідації людей навколо питань, пов'язаних з відродженням культури і збереженням своєї ідентичності, а з другого – веде до негативізму та агресії щодо таких самих груп людей іншої національності, віросповідання. У зв'язку з глобальною світовою кризою, економічними труднощами в нашій країні, нестабільністю політичної системи, релігійними і міжнаціональними конфліктами активізується діяльність радикально налаштованих опозиційних груп молоді, зокрема скінхедів і неонацистів. Тому вважаємо за необхідне вивчення таких груп, а також з'ясування смислових аспектів їхньої поведінки та діяльності.

Мета статті: дослідити смислові механізми опосередкування і реалізації агресивної поведінки в молодіжних нацистських групах, розглянути основні смислові аспекти поведінки і регуляції агресивних проявів у молодіжних групах скінхедів та неонацистів

Об'єкт дослідження: система колективних та індивідуальних смислів суб'єктів молодіжних нацистських груп. *Предмет:* смислові механізми опосередкування та реалізації агресивної поведінки суб'єктів молодіжних нацистських груп.

Термін “неонацист” звичайно використовують щодо людей, які сповідують чи приймають погляди націонал-соціалізму чи вважають себе послідовниками Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії [1]. Зауважимо, що під терміном “скінхед” ми розумітимемо неформальні молодіжні об'єднання і групи молоді, яким близька ідеологія націонал-соціалізму чи які сповідують її, використовують спеціальний одяг, притаманний лише цьому рухові.

Методологічною основою нашого дослідження стали уявлення Д. О. Леонтєва про смислову систему особистості. Динамічна смислова система – це порівняно стійке і автономне ієрархічно організоване утворення, що складається з ряду різнорівневих смислових структур і функціонує як єдине ціле [2, с. 235]. Основними елементами смислової структури особистості, на думку дослідника, є особистісний смисл, смислове настановлення, мотив, смислова диспозиція, смисловий конструкт, особистісні цінності і потреби. Разом вони утворюють динамічну смислову систему, яка є принципом організації та одиницею аналізу смислової реальності.

У дослідженні, яке проводилося із січня по травень 2009 р. в м. Сімферополь (у два етапи), взяли участь 60 осіб (54 юнаки і 6 дівчат) віком від 16 до 22 років. Респондентів було поділено на три вибірки (групи).

На *першому етапі* дослідження за допомогою авторського напівструктурованого інтерв'ю було опитано скінхедів, неонацистів, націонал-патріотів і осіб, які себе до них відносять. На основі якісного аналізу результатів інтерв'ю їх було розподілено на дві вибірки (групи “А” і “Б”). Підставою для поділу слугувала сформованість неонацистських поглядів, усвідомленість ідеологічної позиції респондентів і ряд інших критеріїв. За отриманими результатами ми виділили й охарактеризували портрет кожної групи, задавши тим самим передумови для розроблення об'єктивного інструментарію, за допомогою якого можна було б дослідити смислові механізми реалізації радикалізму в молодіжному середовищі. До групи “А” (свідомі учасники радикальних молодіжних течій) увійшли респонденти з чіткими ідеологічними уявленнями, до групи “Б” – респонденти з нечіткими ідеологічними уявленнями, які, однак, ідентифікують себе з неонацистами (несвідомі учасники радикальних молодіжних течій). Якісний аналіз відповідей

респондентів на запитання напівструктурованого інтерв'ю дав можливість скласти психологічні портрети кожної з груп.

На *другому етапі* дослідження було створено третю, контрольну вибірку. До неї увійшли юнаки і дівчата, яким не властиві неонацистські погляди і уявлення.

Респондентам усіх трьох вибірок було запропоновано заповнити опитувальник Басса – Даркі і тест змістожиттєвих орієнтацій (ЗЖО) Д. О. Леонтєва.

Психологічний портрет групи “А”

Представники цієї групи найчастіше вважають себе націонал-патріотами, патріотами, націоналістами. Скінхедами називати себе не люблять. Їхня ідеологія має націонал-патріотичну спрямованість і закликає до боротьби за інтереси слов'ян, виживання слов'янських народів, проти політичного режиму, сіоністів, масонів та євреїв. Зараховані до цієї категорії респонденти вважають необхідним існування радикальних організацій і груп, а свої ідеї – правомірними. Найбільш важливими цінностями групи є націонал-соціалізм, пропаганда своїх ідей громадськості, боротьба за виживання слов'ян, диктат і домінування слов'янської культурної групи. Ідеологічною базою для молодих людей зазначеного типу є книги А. Гітлера “Моя боротьба”, В. Істархова “Удар руських богів”, а також ідеологічні фільми часів Третього рейху (“Triumph des Willens”, “Der Ewige Jude”). Свою корисність у групі більшість убачає в пропаганді, частина – у силових акціях. Образ майбутнього сформований відповідно до ідеології. Крім особистих інтересів, пов'язаних з родиною і навчанням, виражені спільні групові інтереси, такі як поліпшення життя в країні, створення націонал-соціалістичного ладу, боротьба за пріоритет слов'ян (під слов'янами респонденти розуміють росіян, українців, білорусів), політична кар'єра. Група допомагає їм реалізовувати спільні цілі, описані вище. Членство в групі дає почуття афіліації, реалізації особистих переконань, можливість заводити нові знайомства, розвиватися. Суспільство, в якому такого роду групи можуть стати непотрібними, вони вважають неіснуючим або повністю тоталітарним, де люди позбавлені права мислити і думати; або це суспільство, в якому досягнуто повної соціальної рівності. В одязі домінують брендові марки, закріплені за подібними неформальними групами, або звичайний одяг, який не викликає підозр в оточення. Цінують любов до Батьківщини, патріотизм, відданість ідеям націонал-соціалізму. Залишити групу їх не змусила б жодна сила, окрім перемоги їхніх ідей та стабілізації життя в країні. Вступ до неформальної групи практично не змінив їхній характер, де-хто відчув схожість поглядів і світогляду. Найбільш цінним для групи вважається спільність інтересів, згуртованість і взаємодопомога. Зара-

ди групи її члени готові пожертвувати часом, грошима, здоров'ям. Де-хто вважає, що жертвовність не потрібна. Агресивна поведінка є виправданою лише в крайньому випадку, так само може залежати від ситуації; вона вважається дуже небезпечною і може викликати непотрібну увагу з боку правоохоронних органів.

Хоч групова динаміка в першій групі і не виявляється аж занадто виразно, утім група є досить згуртованою і сильною. Така група здатна існувати протягом тривалого часу і перетворитися на організацію чи навіть партію націоналістичного спрямування.

Психологічний портрет групи "Б"

Представники цієї групи найчастіше називають себе скінхедами, рідко – націоналістами і націонал-патріотами. Чіткої ідеологічної бази вони не мають. Група спрямована на захист слов'ян (до яких вони зараховують росіян, українців, білорусів), поліпшення життя на рідній землі, боротьбу з усім неслов'янським, зокрема євреями. Необхідність існування таких груп не до кінця усвідомлюється респондентами, хоча частина вважає їх необхідними для боротьби з особами неслов'янської зовнішності, захисту прав слов'ян. Найбільш важливими цінностями для групи є націонал-соціалізм, панування білої раси, захист суспільства від виродження і деградації. Ідеологічна основа – книга А. Гітлера "Моя боротьба", фільми "Американська історія Х", "Фанатик", телепередачі про російські неонацистські групи, різні інтернет-сайти вітчизняних і зарубіжних праворадикальних організацій. Це говорить про те, що їхній світогляд не формується самостійно, а є копією чужого досвіду. Ідеологічна база створюється на основі готового матеріалу. Свою цінність для групи їм визначити важко, дехто вибирає "пряму дію". Образ свого майбутнього пов'язаний з особистими досягненнями, кар'єрою і навчанням. Націонал-соціалістичних ідей і планів дій як таких немає. Неформальна група є способом проведення часу, практично не допомагає своїм членам у досягненні їхніх особистих цілей; деяким членам група потрібна для досягнення спільної мети, яку вони повністю не досягнули, тому що чіткі групові цілі ними не усвідомлюються. Членство в групі дає відчуття належності до неформальної групи, емоційну розрядку. Більшість молодих людей вважають, що без таких неформальних груп суспільство існувати не може, декому таке існування видається нудним і занадто спокійним. Образ ворога розмитий, хоча деякі респонденти називають ворогом систему, євреїв, кримських татар. Справжній член групи виглядає як одягнений у камуфляж патріот, який любить Батьківщину. Залишити групу її члени могли б через брак часу, за станом здоров'я, під впливом правоохоронних органів, після створення сім'ї. Вступ до групи зробив молодих людей, на їхню думку, сильнішими, упевненішими в собі, вони стали

сміливішими, знайшли нових друзів. Найбільш цінним члени групи визнають можливість спілкування, спільне проведення часу; утім, деякі з них не визначилися щодо цього. Заради групи частина членів не готова жертвувати взагалі, тому що вважає жертвність непотрібною. Інша частина не готова була відповісти одразу, або ж була готова жертвувати здоров'ям і часом. Агресивну поведінку члени групи вважають виправданим і необхідним засобом боротьби.

Як бачимо, групу “Б” не можна назвати згуртованою; вона погано організована, а її члени не мають чіткого ідеологічного світогляду. До групи вступають, наслідуючи друзів, шукаючи емоційної розрядки, щоб стати сильнішим і впевненішим у собі. Група є тимчасовим утворенням, способом проведення дозвілля; з часом вона зникає через нездатність функціонувати. Можливо, дещо пізніше окремі її учасники усвідомлять націонал-соціалістичну ідеологію й увійдуть до більш організованих і згуртованих груп.

На *другому етапі* дослідження за допомогою опитувальника Басса – Даркі і тесту ЗЖО (змістожиттєвих орієнтацій) Д. О. Леонтьєва було опитано всі три групи випробуваних: групу “А” (свідомих неонацистів), групу “Б” (несвідомих неонацистів), групу “В” (контрольну), а відтак проведено кореляційний аналіз за критерієм Спірмена між шкалами всередині кожної вибірки; потім ми порівняли вибірки (за критерієм Манна – Уїтні) між собою (табл. 1).

Таблиця 1

**Середні групові значення шкал опитувальника
Басса – Даркі і тесту ЗЖО**

Шкали	Групи респондентів		
	“А”	“Б”	“В”
Ворожість	10,50	9,35	9,80
Фізична агресія	5,85	8,10	5,10
Дратівливість	5,50	7,70	7,50
Вербальна агресія	6,25	8,70	6,80
Мета	31,5	26,80	29,40
Процес	28,00	26,15	28,35
Результат	24,25	22,45	23,55
Локус контролю – Я	22,30	21,25	28,80
Локус контролю – життя	30,45	30,35	30,10

Отже, можемо говорити про суттєві міжгрупові відмінності за шкалами “Дратівливість”, “Фізична агресія”, “Вербальна агресія” і “Мета”. При цьому група “А” і контрольна група “В” стоять ближче одна до одної за цими шкалами порівняно з групою “Б”, що свідчить про принципову неоднорідність сучасної радикально налаштованої

молоді щодо єдиних принципів соціальної самоідентифікації. Респонденти в групах “А” і “В” показують порівняно нижчий рівень вербальної і фізичної агресії, більшою мірою орієнтовані на мету, ніж респонденти групи “Б”. Подразливість у представників груп “Б” і “В” навіть вища, ніж у представників групи “А”, що, мабуть, можна пояснити більш цілеспрямованим характером ворожої поведінки респондентів групи “А”. Для обох груп радикально налаштованих респондентів характерний низький порівняно з контрольною групою локус контролю – Я.

Для кожної групи було визначено ряд внутрішніх закономірностей, які визначають *роль і місце агресивного компонента* в смисловому і життєвому просторах респондентів.

Провівши кореляційний аналіз між шкалами опитувальника Басса – Даркі і тесту ЗЖО Д. О. Леонтєва *в групі “А”*, ми виявили таке (табл. 2):

1) мета і локус контролю – Я: ця кореляція досить виразна, вона свідчить про те, що високі цілі в житті у представників даної групи пов'язані з уявленням про себе як про сильну особистість, яка має достатню свободу вибору, щоб побудувати своє життя відповідно до своїх цілей та уявлень про його сенс. Представники цієї групи цілеспрямовані, хочуть змінити усталений порядок речей, тому до неї належать сильні люди з великими планами і цілями;

2) процес і локус контролю – життя: процес власного життя сприймається членами групи як цікавий, емоційно насичений і наповнений змістом; він пов'язаний з відчуттям того, що вони самі керують своїм життям, самі приймають рішення, їхнє життя не залежить від системи, а тільки від них самих;

3) локус контролю – життя і вербальна агресія: представники групи вважають своє життя незалежним (самі його скеровують, самі приймають рішення); користуючись свободою слова, вони можуть агресивно висловлюватися на адресу своїх ідеологічних ворогів, поширювати власні ідеї.

Таблиця 2

Кореляційний аналіз між шкалами опитувальника Басса – Даркі і тесту ЗЖО Д. О. Леонтєва в групі “А”

Показники	R Спірмена	p-level
Мета і локус контролю – Я	0,638	0,002
Процес і локус контролю – життя	0,473	0,035
Локус контролю – життя і вербальна агресія	0,453	0,044

На основі кореляційного аналізу між шкалами опитувальника Басса – Даркі і тесту ЗЖО Д. О. Леонтьєва *щодо групи “Б”* було виявлено такі особливості (табл. 3):

1) результат і ворожість: ця кореляція негативна; звідси випливає: що більш продуктивно й осмислено була прожита представниками групи минула частина життя, то нижчий у них рівень ворожості. Показники минулого життя в групі “Б” нижчі, ніж у контрольній групі, що свідчить про дещо вищий рівень ворожості;

2) результат і вербальна агресія: кореляція так само негативна; отже, що продуктивніше і змістовніше було прожито минулу частину життя, то нижча вербальна агресія в даній групі. Результативність життя в групі нижча, ніж у контрольній вибірці, тому показники вербальної агресії значно вищі. Спираючись на результати аналізу шкал, можемо припустити, що ворожість і вербальна агресія представників групи “Б” є наслідком їхньої незадоволеності минулим етапом життя.

Таблиця 3

Кореляційний аналіз між шкалами опитувальника Басса – Даркі і тесту ЗЖО Д. О. Леонтьєва в групі “Б”

Показники	R Спірмена	p-level
Результат і ворожість	-0,45	0,042
Результат і вербальна агресія	-0,66	0,002

І, нарешті, розглянемо результати аналогічного аналізу *для групи “Б”*.

Мета і локус контролю – життя: показник R Спірмена становить -0,0591412, p-level дорівнює 0,006024. Кореляція виявилася негативною. Тобто в контрольній вибірці що вищі цілі, які респонденти ставлять собі на майбутнє, то нижчий локус контролю – життя. У групі середнє значення показника мети високе, що свідчить про низький локус контролю – життя, тобто фаталізм (переконаність у тому, що життя невідкладне свідомому контролю, свобода вибору ілюзорна і безглуздо щось планувати на майбутнє).

Значний інтерес у контексті досліджуваної проблеми становлять *відмінності показників* між виокремленими нами групами. Отримані результати говорять про достовірність цих відмінностей. Так, у групі “А” порівняно з групою “Б” (табл. 4) значно нижчі показники фізичної агресії ($p < 0,05$), дратівливості ($p < 0,05$), вербальної агресії ($p < 0,05$), а проте значно вищі показники мети ($p < 0,001$), результату ($p < 0,05$) і локусу контролю – Я ($p < 0,05$). Це свідчить про те, що представники групи “А” мають чіткі цілі в майбутньому, більш задоволені минулим етапом життя, більше вірять у свої сили і незалежність, кожен сприй-

має себе як сильну особистість, що здатна скористатися свободою вибору, аби належним чином побудувати своє життя. При цьому їхня агресивність (і фізична, і вербальна) значно нижча, ніж у представників групи “Б”; у неї цілеспрямований характер і вона свідомо контролюється.

Таблиця 4

Відмінності показників між групами “А” і “Б”

Шкали	U	Z	p-level
Фізична агресія	74,0	-3,39479	0,000688
Дратівливість	84,0	-3,13781	0,001704
Вербальна агресія	92,0	-2,92141	0,003487
Мета	50,5	4,04399	0,000053
Результат	117,5	2,23163	0,025646
Локус контролю – Я	126,5	1,98818	0,046800

Між групами “А” і “Б” також виявлено достовірні відмінності (табл. 5). Зокрема, у представників групи “А” порівняно з представниками групи “Б” набагато нижчі дратівливість ($p < 0,05$) і локус контролю – Я ($p < 0,001$). Як бачимо, представники першої групи менш дратівливі, але при цьому кожен з них більш упевнений у тому, що є сильною особистістю і володіє свободою вибору, щоб побудувати своє життя. Так само важливо зазначити, що дослідження не показало значних відмінностей між групою “А” і контрольною вибіркою за шкалами вербальної агресії, фізичної агресії та ворожості. Це повністю спростовує традиційне уявлення про те, що всі неонацисти є агресивнішими, ніж звичайні громадяни.

Таблиця 5

Відмінності показників між групами “А” і “Б”

Шкали	U	Z	p-level
Дратівливість	98,0	-2,74558	0,006044
Локус контролю – Я	37,0	-4,40916	0,0001

Аналіз отриманих даних показав, що в групі “Б” порівняно з групою “В” (табл. 6) значно вищі показники фізичної ($p < 0,001$) і вербальної агресії ($p < 0,05$), зате нижчі – спрямованості на мету ($p < 0,05$), процесу ($p < 0,05$) і значно нижчі – локусу контролю – Я ($p < 0,001$). Отже, представники групи “Б” агресивніше, ніж звичайні громадяни, налаштовані не тільки в плані вербальної, а й фізичної агресії. Цілі, свідомий образ майбутнього сформовані в них не дуже чітко; власне життя видається їм менш цікавим, а свободу вибору для себе вони оцінюють нижче, ніж представники групи “В”.

Таблиця 6

Відмінності показників між групами “Б” і “В”

Шкали	U	Z	p-level
Фізична агресія	45,5	4,17924	0,000290
Мета	104,0	-2,59681	0,009414
Вербальна агресія	102,0	2,65090	0,008032
Процес	109,0	-2,44803	0,014369
Локус контролю – Я	32,0	-4,54400	0,000060

На основі проведеного дослідження можемо зробити такі висновки про смислову сферу особистості представників молодіжних неформальних груп скінхедів і неонацистів:

1. Підтвердилася попередня наша гіпотеза про те, що агресивна поведінка у неформальних молодіжних організаціях нацистського спрямування має добре регульований, цілеспрямований характер, усвідомлена щодо природи, вбудована в смислову систему особистості, має смислові механізми реалізації і не є чинником, який значною мірою змінює загальну агресивність особистості.

2. Певна частина скінхедів і неонацистів, які вступають у неформальні групи, вирізняється чітко структурованою ідеологічною основою. Агресивна поведінка в таких групах свідомо контролюється і має цілеспрямований характер, образ майбутнього тісно пов'язаний не тільки з особистим успіхом у житті, а й реалізацією своїх націонал-соціалістичних поглядів і групових інтересів. Такі групи досить згуртовані, здатні існувати протягом тривалого часу, можуть розвиватися і перетворюватися в більш серйозні утворення, тобто партії і організації.

3. Не всі, хто називає себе скінхедами і неонацистами, насправді мають такі погляди. Дослідження показало, що діяльності частини скінхедів і неонацистів властивий наслідувальний характер: у них немає чіткої ідеології, а образ майбутнього ніяк не пов'язаний з націонал-соціалістичною діяльністю; їхня агресивна поведінка не контролюється і здебільшого виявляється спонтанно. Такого роду групи є тимчасовими утвореннями, вони нестабільні і зазвичай швидко припиняють свою діяльність. Саме такі суб'єкти привертають увагу громадськості, яка помилково вважає їх основою неонацистського руху.

Отже, проблематика неонацизму та інших радикальних течій є досить складним об'єктом дослідження, не до кінця вивченим сучасною психологічною практикою, і, зрозуміло, потребує подальшого розроблення.

Література

1. The Radical Right in Germany: 1870 to the Present. – Pearson Education, 2002. – 178 p.
2. Леонтьев Д. А. Психология смысла / Д. А. Леонтьев. – Изд. 2-е. – М. : Смысл, 2003. – 488 с.

3. Леонтьев Д. А. Тест смысложизненных ориентаций (СЖО) / Д. А. Леонтьев. – Изд. 2-е. – М. : Смысл, 2006. – 18 с.
4. Леонтьев Д. А. Факторная структура теста смысложизненных ориентаций / Д. А. Леонтьев, М. О. Калашников, О. Э. Калашникова // Психологический журнал. – 1993. – Т. 14, № 1. – С. 150–155.

© Мироненко В. І.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОПОМОГИ ІНШОМУ

М. М. Наконечна, м. Ніжин

Допомога іншому досліджується як специфічний різновид міжособистісної взаємодії. Обґрунтовується думка, що справжня допомога можлива лише як гуманістичний стиль дій. Розглядаються зв'язки допомоги іншому з альтруїзмом. Робиться висновок про необхідність урахування більш широкого соціокультурного і морально-етичного контексту при вивченні соціально-психологічних аспектів допомоги іншому.

Ключові слова: допомога іншому, альтруїзм, мотивація, взаємодія, просоціальна активність.

Помощь другому исследуется как специфическая разновидность межличностного взаимодействия. Обосновывается мнение, что настоящая помощь возможна лишь как гуманистический стиль действий. Рассматриваются связи помощи другому с альтруизмом. Делается вывод о необходимости учета более широкого социокультурного и морально-этического контекста при изучении социально-психологических аспектов помощи другому.

Ключевые слова: помощь другому, альтруизм, мотивация, взаимодействие, просоциальная активность.

Helping others is investigated as a specific kind of interpersonal interaction. It is proved that real help is possible only as a human action style. Correlations between helping others and altruism are analyzed. The conclusion about the necessity of the broader social-cultural and ethical context while researching the social-psychological aspects of helping others is made.

Key words: helping others, altruism, motivation, interaction, prosocial activity.

Проблема. Допомога іншому – це взаємодія, спрямована на полегшення страждань чи сприяння розвитку, розкриттю потенціалу суб'єкта отримання допомоги. Будучи взаємодією, допомога іншому

підпорядковується основним соціально-психологічним закономірностям міжособистісної інтеракції.

Мета статті: розглянути зв'язки допомоги іншому з альтруїзмом; обґрунтувати необхідність урахування більш широкого соціокультурного і морально-етичного контексту при вивченні соціально-психологічних аспектів допомоги іншому.

Специфічною під кутом зору допомоги іншому є проблема альтруїзму. Деякі дослідники розглядають альтруїстичні дії в контексті теорії обміну, або очікуваних винагород (“ти мені, а потім я – тобі”). Дехто шукає генетичні, біологічні фактори, які зумовлюють схильність до альтруїзму. Для гуманістичних психологів альтруїзм пов'язаний з вищими, самоактуалізаційними потребами особистості; людина допомагає, не очікуючи за це винагороди, сама альтруїстична дія є позитивним моментом у житті.

За Д. Майерсом, теорії альтруїзму можна розподілити на три групи: теорія соціальних норм (соціологічний рівень пояснення), теорія соціального обміну (психологічний рівень пояснення), еволюційна теорія (біологічний рівень пояснення) [1, с. 585].

Розглянувши проблему альтруїзму більш детально, ми зможемо глибше осмислити мотивацію допомоги іншому.

Проблеми мотивації допомагальної поведінки досліджували Ж. Аронфілд, Л. І. Божович, Б. І. Додонов, А. В. Запорожець, Е. Каріловський, Я. З. Неверович, Я. Рейковський, В. В. Субботський, Г. Гекгавзен, Ш. Шварц та ін. Серед внутрішніх мотиваційних механізмів власне альтруїстичного характеру дослідники розрізняють два головні мотиви – мотив морального обов'язку і мотив співчуття.

Існують два основні підходи до розуміння мотиваційної природи альтруїстичної поведінки: особистісно-нормативний (з погляду моральних норм і переконань особистості) та емоційний (що спирається на аналіз ролі альтруїстичних емоцій – емпатії, співпереживання, співчуття, симпатії в реалізації допомоги іншому). Що ж до емоційних механізмів, то слід розрізняти ситуативний вплив альтруїстичних емоційних переживань на поведінку допомоги і стійке емоційне ставлення до ситуацій, коли інший потребує допомоги, що є специфічним, сформованим на емоційній основі мотивом (співчуття, співпереживання).

З поняттям допомоги іншому тісно пов'язане часто уживане в західній соціальній психології поняття просоціальної активності (просоціальної діяльності). Просоціальна активність охоплює широке коло дій, зокрема допомогу іншому.

Слід розрізняти поняття допомоги іншому, альтруїстичної поведінки і просоціальної поведінки.

Альтруїстичною в психології називають поведінку, спрямовану на благо іншої людини чи соціальної спільноти і не пов'язану з якимись зовнішніми заохоченнями.

Просоціальна поведінка є більш загальним поняттям, яке охоплює форми поведінки, здійснюваної в інтересах того чи іншого “соціального об’єкта” (іншої людини, групи, організації тощо), на відміну від поведінки, спрямованої на досягнення особистих цілей.

Допомога іншому – це взаємодія з іншим, що здійснюється з метою: 1) полегшення його страждань; 2) сприяння його розвитку, розкриттю потенціалу його здібностей. Допомога іншому є дією, спрямованою на конструктивну побудову відносин, що сприяє розкриттю суб’єктності партнерів інтеракції. Будучи такою, ця дія постає як психологічний засіб розвитку особистості. “До-по-могти” одначас сприяє тому, що інший буде в змозі, а ще – додати до активності іншого власну активність. Допомагаючи, індивід сприяє вивільненню можливостей іншого, здатності іншого оволодіти ситуацією.

Допомога іншому як взаємодія є різновидом спільної діяльності і передбачає наявність “сукупного” групового суб’єкта. На думку А. Б. Коваленко і М. Н. Корнєва, він (“сукупний” груповий суб’єкт) має властивості, які “не можна звести до простої суми якостей індивідів, що входять до його складу” [2, с. 100]. Допомога іншому як взаємодія передбачає альтруїстичну мотивацію суб’єкта надання допомоги та мотив отримання допомоги в іншої людини.

Принципово важливим у психологічному аспекті є врахування характеру *цілей суб’єкта* під час його взаємодії з іншою людиною. Це слугує індикатором ступеня просоціальності (альтруїстичної спрямованості) поведінки суб’єкта, що опосередковано впливає на характер та інтенсивність особистісного розвитку.

Ю. Л. Донг, Х. К. Чал, Ю. Л. Джі і Х. П. Санг [3] провели експериментальне дослідження “взірцевих альтруїстів”. Дослідження полягало в інтерв’юванні і подальшому контент-аналізі отриманої інформації з метою виявлення психологічних характеристик “взірцевих альтруїстів”. Досліджуваними стали учасники телевізійної програми, яка описувала їхні альтруїстичні вчинки, зокрема допомогу людям з особливими потребами (функціонально неспроможним).

“Взірцеві альтруїсти” мали виражене відчуття цілісності, високу самооцінку та високий рівень автономії. Здійснюючи альтруїстичні вчинки, досліджувані були наполегливі, саморегульовані, робили це добровільно, не зважали на те, що можуть подумати про них інші люди. Вони також демонстрували високий рівень емпатії до тих, кому надавали допомогу.

Багато хто з досліджуваних зазначали, що вони переживали труднощі в дитинстві (наприклад, довелося страждати від голоду). Батьки “взірцевих альтруїстів” були для них життєвими моделями поведінки. Альтруїстична поведінка цих досліджуваних інтегрується в Я-концепцію. Це виражається не тільки в міжособистісних відносинах, а й у їхніх політичних поглядах. “Взірцеві альтруїсти” демонстрували інтерналізовану соціальну відповідальність, високорозвинені моральні принципи та самоконтроль [там само].

Г. М. Андреева описує три основні *стилі дій*: ритуальний, маніпулятивний і гуманістичний. На нашу думку, у межах ритуального стилю можлива символічна допомога іншому, наприклад, можна допомогти жінці вийти з автобуса. Маніпулятивний стиль взаємодії практично унеможлиблює надання справжньої допомоги іншому. І лише в межах гуманістичного стилю можливою стає взаємна підтримка та надання допомоги тому, хто її потребує.

Специфіку такого стилю міжособистісної взаємодії аналізував у своїх працях К. Роджерс. За Роджерсом, основні умови, за яких відбувається самореалізація особистості, – це належність до групи і самоповага [4]. Належність до групи передбачає взаємодію, а отже, як можливість і взаємодопомогу. А самоповага здебільшого формується на підставі усвідомлення добрих справ, зроблених людиною, серед яких чільне місце, безперечно, належить допомозі іншим людям. Дослідник вважав, що поведінка індивіда є функцією суб’єктивного сприйняття навколишньої дійсності (функцією феноменального поля). Це означає, що і допомогу іншому ми “пропускаємо” крізь наше феноменальне поле; ми допомагаємо (залежно від нашого суб’єктивного сприйняття потреби в допомозі, необхідності допомогти).

Гіпотетично можна припустити, що існує певна властивість особистості, а саме її чутливість до потреб і проблем інших, її сензитивність. Від сили впливу, тобто міри вираженості неблагополучного стану іншого, здатної викликати певну реакцію, а також здатності до усвідомлення труднощів у житті інших людей залежить ступінь розвитку допомагаючої сензитивності особистості, а це, у свою чергу, зумовлює здатність до надання допомоги. Отже, що гнучкіше наше феноменальне поле, що більше ми схильні до діалогу і що більше ми сензитивні, то більше здатні допомагати іншим. Роджерс зазначає: “Ми можемо надати істотну допомогу іншому лише тоді, коли взаємодіємо з ним на глибокому особистісному рівні як дві рівноправні і варті поваги людські істоти, коли ми особисто ризикуємо в цих взаємовідносинах, коли ми сприймаємо іншу людину як особистість, здатну до вибору свого власного напрямку в житті” [5, с. 74].

Концепція консультування (психотерапії) К. Роджерса відкриває нові аспекти осмислення проблеми допомоги іншому. Дослідник стве-

рджує, що відносини можуть бути допомагальними за умови їх спрямованості на покращення життєдіяльності, розвиток зрілості та особистісне зростання: “Мета – не вирішити окрему проблему, а допомогти індивідові “вирости” таким чином, щоб він сам міг справитися з існуючою, а також із подальшими проблемами, будучи вже більш інтегрованою особистістю” [6, с. 36]. Отже, допомогти по-справжньому – і в повсякденно-життєвому смислі цього слова, і в науково-психологічному, і в психотерапевтичному – не означає зробити щось “за” людину, замість неї, вирішити її проблему без її участі, а зробити так, щоб людина могла зробити це сама, щоб вона стала суб’єктом свого життя.

Роджерс поставив собі запитання: “Як створити відносини, які ця людина зможе використати для свого власного особистісного розвитку?” [4, с. 74]. На його думку, головним моментом є зміна соціальної ситуації розвитку (в діадній взаємодії) для досягнення певних змін, для особистісного розвитку людини. Створення таких відносин передбачає суб’єктність індивіда, який надає допомогу, і його вміння сприяти розгортанню суб’єктності іншого.

Справжня допомога не може бути лише інтелектуальною дією, тобто вона не може бути здійснена виключно за допомогою мислення, когнітивних операцій, схем. “Марним є будь-який підхід, який спирається на знання, на прийняття того, що є предметом *навчання*” [там само], – зазначає Роджерс. Справжня допомога має бути особистісною. Вона повинна створювати особливі взаємовідносини, в яких розкривається суб’єктність індивідів. Такі взаємовідносини сприяють зростанню особистості. Головним є аспект взаємовідносин людей. Ці взаємовідносини уможливають розвиток особистості в результаті допомагальних відносин.

Основну гіпотезу Роджерс сформулював таким чином: “Якщо я можу створити певний тип відносин з іншою людиною, вона виявить у собі здатність використовувати ці відносини для свого розвитку, що викличе зміну і розвиток її особистості” [7, с. 75].

Дослідник сформулював основні положення своєї теорії, спираючись на власний практично-психологічний досвід: “Мій досвід говорить мені про те, що в основі людини лежить прагнення до позитивних змін. Маючи глибинні контакти з індивідами під час психотерапії..., я дійшов висновку, що це правда. Коли я зміг тонко розуміти почуття, які вони виражали, приймати їх як індивідуальність, я зміг виявити у них тенденцію розвиватися в особливому напрямку... Найбільш правильно цей напрямок можна визначити такими словами: позитивний, конструктивний, спрямований на самореалізацію, зрілість, соціалізацію” [4, с. 68].

На переконання Роджерса, потрібно створити певний тип відносин з іншою людиною (під час сеансів психотерапії), які б відповідали таким умовам:

- правдивість стосунків (в інших своїх працях дослідник називає це конгруентністю);
- прийняття іншої людини;
- емпатія (розуміння думок і почуттів іншого).

Коли витримуються ці вимоги і з'являється ставлення, яке Роджерс називає допомагальним, індивід виявить у собі можливості для саморозвитку, самореалізації. “Вивільнення тенденції до зрілості полягає в прагненні перебудувати свою особистість і своє ставлення до життя, зробивши його більш зрілим. Як не називай його – тенденція до зростання, прагнення до самоактуалізації чи тенденція рухатися вперед, – це головна рушійна сила життя, це прагнення, від якого залежить уся психотерапія” [6, с. 77].

Певний тип відносин з іншим створює умови для розкриття, реалізації суб'єктності, а в цьому і полягає справжня допомога. Правдивість відносин, яка досягається через конгруентність, є важливою умовою допомоги іншому в розумінні К. Роджерса. Індивід, що надає допомогу, повинен уміти створювати такі відносини, які зміг би використати суб'єкт, що потребує допомоги. Усвідомлення динамічності, мінливості внутрішнього світу іншої людини – неодмінна умова для створення допомагальних відносин. Унаслідок взаємної поваги і любові з'являється відчуття захищеності, яке, на думку Роджерса, є невід'ємною частиною справжніх відносин допомоги. Емпатичне розуміння іншого дає людині свободу, яка розкриває потенціали самоусвідомлення і саморозвитку.

З настановлення суб'єкта, що надає допомогу, на конгруентність, прийняття та емпатію виникають правдиві відносини, захищеність і свобода індивіда, якому допомагають. Такий тип взаємодії, на думку Роджерса, завжди веде до конструктивного розвитку особистості. В останні роки свого життя дослідник виявив ще одну особливість особистісноцентрованого підходу в психотерапії: “Коли я перебуваю в найкращій формі як фасилітатор чи терапевт, тобто коли я найближче наближаюся до мого внутрішнього, інтуїтивного Я, коли я якимось чином доторкаюся до невідомого в мені, коли, можливо, я перебуваю у трохи зміненому стані свідомості, тоді все, що б я не робив, виявляється цілющим” [8, с. 50]. За таких умов сама присутність психотерапевта, на думку Роджерса, допомагає клієнтові. Ставлення психотерапевта трансцендує себе і стає частиною чогось більшого. Внутрішня сутність терапевта нібито доторкається до внутрішньої сутності клієнта. Відбувається зростання, особистісний розвиток обох суб'єктів взаємодії. Цей – трансцендентальний – вимір особистісноце-

нтрованої психотерапії надає описаному типу психологічної практики філософсько-світоглядного спрямування. Допомога іншому як акт взаємодії у найвищих, духовних своїх проявах, безперечно, також включає в себе зазначену Роджерсом особливість. Узагальнюючи свої міркування щодо консультативного процесу, дослідник стверджує: “Взаємодія з іншою людиною дає можливість безпосередньо визначити, відкрити, пережити, або пізнати, свою справжню самість. Наша особистість стає видимою для нас через відносини з іншими, а через зворотний зв’язок з іншою людиною я дістаю можливість набути досвід самого себе” [7, с. 167].

За визначенням Л. Е. Орбан-Лембрик, альтруїзм – це “надання допомоги, не пов’язане свідомо із власними егоїстичними інтересами; вчинки, спрямовані на благо іншої людини; допомога іншому, що здійснюється без винагороди, без свідків, ціною можливих власних втрат” [9, с. 239]. Важливими для здійснення альтруїстичних дій є норми взаємності, справедливості та соціальної відповідальності. Серед причин ненадання допомоги – розмивання відповідальності, суспільна оцінка (прагнення з’ясувати, що буде далі, і відповідна пасивна поведінка) та боязнь оцінки [там само].

Адекватне психологічне розуміння альтруїзму можливе в межах більш широкого соціально-культурного контексту. Г. М. Андреева справедливо зазначає: “Альтруїзм належить до такої сфери проявів людської особистості, які набувають смислу лише в системі певної соціальної діяльності. Питання тут у першу чергу в змісті моральних категорій, а він не може бути зрозумілим лише з “найближчих” проявів взаємодії” [10, с. 115]. Отже, для дослідження допомоги іншому та альтруїзму важливий більш широкий соціокультурний і морально-етичний контекст. Значення допомоги іншому, якщо цей інший – злочинець, буде відрізнятися від смислового навантаження допомоги бабусі із сусіднього будинку.

Етичні норми, прийняті в суспільстві, пов’язані з розвитком моральних настановлень особистості. Тож людина сама може оцінювати, чи моральні її дії, чи мають вони ознаки справжнього альтруїзму, чи ні. Відкритим залишається питання про те, наскільки правильно ми можемо оцінювати моральність, альтруїстичність дій іншої людини. Для адекватної оцінки в цьому випадку потрібне знання мотивації конкретного індивіда, його цінностей і смислів, які він вкладає у свої дії. Виходить, альтруїзм людини – це певною мірою інтимне, внутрішньоособистісне явище, яке, проте, може сильно впливати на соціальне життя.

Висновок. Соціально-психологічні аспекти допомоги іншому охоплюють інтеракційні і мотиваційні компоненти та потребують аналізу в широкому соціально-культурному і морально-етичному контексті. При цьому важливо розмежовувати поняття допомоги іншому, альтруїс-

тичної поведінки та просоціальної активності. Дослідження допомоги іншому з позицій соціальної психології відкриває широкі можливості для аналізу гуманістичного потенціалу міжособистісної взаємодії.

Література

1. *Майерс Д.* Социальная психология / Д. Майерс. – 7-е изд. – СПб. : Питер, 2002. – 794 с. – (Серия “Мастера психологии”).
2. *Коваленко А. Б.* Соціальна психологія : підручник / А. Б. Коваленко, М. Н. Корнев. – К. : Знання, 2006. – 400 с.
3. Characteristics of exemplary altruists / Dong Yul Lee, Chul Hee Kang, Jee Yun Lee, Sung Hee Park // *Journal of Humanistic Psychology*. – 2005. – Vol. 45. – № 2, Spring. – P. 146–155.
4. *Роджерс К. Р.* Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Р. Роджерс ; общ. ред. и предисл. Е. И. Исениной. – М. : Прогресс; Универс, 1994. – 480 с.
5. *Роджерс К. Р.* Эллен Вест и одиночество / К. Р. Роджерс // *Московский психотерапевтический журнал*. – 1993. – № 3. – С. 57–74.
6. *Роджерс К. Р.* Консультирование и психотерапия. Новейшие подходы в области практической работы / К. Р. Роджерс. – М. : Эксмо-Пресс, 2000. – 464 с. – (Серия “Психологическая коллекция”).
7. *Роджерс К. Р.* Искусство консультирования и терапии / Роджерс Карл; пер. с англ. – М. : Апрель Пресс; Эксмо, 2001. – 320 с. – (Библиотека всемирной психологии).
8. *Роджерс К. Р.* Клиентоцентрированный и человекоцентрированный подход в психотерапии / К. Р. Роджерс // *Вопросы психологии*. – 2001. – № 2. – С. 48–58.
9. *Орбан-Лембрик Л. Е.* Соціальна психологія : навч. посіб. / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Академвидав, 2003. – 448 с.
10. *Андреева Г. М.* Социальная психология / Г. М. Андреева. – 5-е изд. – М.: Аспект Пресс, 2002. – 364 с.

© **Наконечна М. М.**

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СІМЕЙ, У ЯКИХ ЧОЛОВІК ВТЯГНЕНИЙ У КОМП'ЮТЕРНІ ІГРИ

О. Є. Поліванова, С. Г. Яновська, м. Харків

Розглянуто психологічні особливості сім'ї як малої групи. Виявлено, що в сім'ях, де чоловіки втягнені у комп'ютерні ігри, психологічна атмосфера значно погіршується, істотно знижується злагодженість дій членів родини та рівень прояву соціально-психологічних механізмів взаємодії всередині сім'ї; подружжя стає нездатним побачити позитивні сторони теперішнього розвитку сімейних стосунків порівняно з минулим, а соціальне порівняння з іншими родинами йде не на користь своєї сім'ї.

Ключові слова: сім'я, кіберадикція, залежність від комп'ютерних ігор.

Рассмотрены психологические особенности семьи как малой группы. Показано, что в семьях, где мужья втянуты в компьютерные игры, психологическая атмосфера значительно ухудшается, существенно снижается слаженность действий членов семьи и уровень проявления социально-психологических механизмов взаимодействия внутри семьи; супруги утрачивают способность видеть позитивные стороны нынешнего развития семейных отношений по сравнению с прошлым, а социальное сравнение с другими семьями идет не в пользу своей семьи.

Ключевые слова: семья, кибераддикция, зависимость от компьютерных игр.

The article investigates psychological specifics of a family as a small group. It is shown that psychological atmosphere in families where husbands are addicted computer games is negatively affected and considerably worsened. Low level of integration of family members' actions can be observed. Socio-psychological mechanisms of cooperation in such families are less developed. Married couples no more can see the positive sides of current development of family relations, compared to the past; social comparison of a family with the other makes against itself.

Key words: family, cyber-addiction, computer games addiction.

Проблема. Ситуація, пов'язана із залежністю від комп'ютера одного з членів подружжя, може стати для сім'ї невіршуваною проблемою. Кіберадикція як проблема є досить актуальною, оскільки сьогодні до адиктованих осіб належить близько 25 % користувачів комп'ютерів та інтернету. Звідси випливає гостра потреба в більш глибокому вивченні цього явища, особливо під кутом зору профілактики і психологічної корекції адикції.

Мета статті: з'ясувати психологічні особливості сімей, у яких чоловік втягнений у комп'ютерні ігри.

Сучасна сім'я є складним соціальним утворенням, яке перш за все можна визначити як малу групу, члени якої пов'язані шлюбними або родинними стосунками, спільністю побуту і взаємною моральною відповідальністю. У більшості випадків визначення сім'ї спирається на опис її структури та функцій, які виконують її члени. Неформальні стосунки визначаються почуттями членів сім'ї одне до одного, а формальні – обов'язками, зумовленими спільними справами і метою життєдіяльності.

Будь-які зміни життєдіяльності сім'ї (спілкування, стосунки, діяльність її членів) можна розглядати як групові процеси, що

визначають її функціонування. Передусім ідеться про здатність членів сім'ї до узгоджених дій. Ця ознака ключова, оскільки саме згода забезпечує необхідну спільність, єдність дій, спрямованих на досягнення мети. Ступінь узгодженості дій залежить від рівня згуртованості сім'ї, спільності інтересів її членів, соціальної ситуації в цілому. Разом з тим здатність діяти незалежно від сім'ї і впливати на її рішення характеризує соціальну силу кожного її члена. Сімейне благополуччя особистості забезпечує необхідні соціальні умови для її продуктивної життєдіяльності, самореалізації і саморозвитку.

До групових процесів у сім'ї можна також віднести дію групового тиску, що спонукає людину поводитися певним чином і відповідно до очікувань тих, хто її оточує. Усвідомлення належності до сім'ї – одна з небагатьох загальних ознак суб'єкта. Індивідуальним наслідком групового тиску є конформність, тому можна фіксувати зміни в поглядах і поведінці людини, зумовлені особливостями конкретної сім'ї.

Ще одним груповим процесом у межах сім'ї є встановлення певних стосунків між її членами. Соціальні стосунки можуть бути конвенціональними (формальними) і міжособовими (неформальними). Ці два типи стосунків поєднуються в будь-якій соціальній групі. Саме вивчення сімейних групових процесів дає значущу інформацію про особливості функціонування сім'ї і психологічне самопочуття її членів. Значною мірою це стосується випадків порушення поведінки. Ц. П. Короленко і Т. А. Донських підкреслюють провідну роль сім'ї у формуванні девіантної поведінки особи і подоланні таких відхилень. Найчастіше розглядають сім типів порушень поведінки (вона може бути антисоціальною, суїцидальною, конформістською, нарцисичною, фанатичною, аутистичною, адиктивною).

Нас цікавить передусім *адиктивна поведінка*, пов'язана з відходом від реальності, зміною психічного стану подружжя через постійну фіксацію уваги на певних предметах або видах діяльності, що супроводжується розвитком інтенсивних емоцій. У нашому випадку це *комп'ютерна ігрова діяльність*. Процес набуває таких масштабів, що починає управляти життям людини, робить її байдужою до своєї родини. М. Шоттон виявив, зокрема, що найбільшу психологічну залежність переживають високоосвічені чоловіки, що надають комп'ютерові статусу раціонального, логічного, високоінтелектуального "конкурента" і ставлять за мету підкорити його своєму розумові (див. [1]). Проте найчастіше під *інтернет-адикцією* розуміють залежність від комп'ютера, тобто обсессивну пристрасть до роботи за комп'ютером (ігор, програмування чи інших видів діяльності) [2]; компульсивне застосування інтернету, тобто патологічну прихильність

до опосередкованих інтернетом азартних ігор, онлайн-аукціонів чи електронних покупок; залежність від “кібервідносин”, тобто соціального застосування інтернету: від спілкування в чатах до участі в групових іграх і телеконференціях, що може в підсумку призвести до заміни наявних у реальному житті родини та друзів віртуальними партнерами [1].

Щоб вирішити поставлені в нашому дослідженні завдання, ми розробили відповідну програму і дослідницький інструментарій, що охоплював комплекс методів – як теоретичних, так і практичних. Теоретичні методи: аналіз, узагальнення і систематизація наукових даних з галузей сімейної психології і психології особистості; емпіричні: спостереження, анкетування – для формування групи чоловіків, втягнених у комп’ютерні ігри; методика “Функціонально-рольова узгодженість” (автор – В. С. Торохтій) – для виявлення рівня розвитку таких соціально-психологічних механізмів внутрішньосімейної взаємодії, як взаєморозуміння, взаємодопомога, взаємне терпіння, взаємне довір’я між членами родини; методика “Сімейні цінності” (автор – В. С. Торохтій) – для визначення збігу, єдності поглядів, ставлення членів сім’ї до загальнолюдських норм, правил, принципів формування, розвитку та функціонування сім’ї як малої соціальної групи; методика “Емоційна задоволеність” (автор – В. С. Торохтій) – для з’ясування характеру міжособового сприймання членами сім’ї одне одного в умовах спільної діяльності, спілкування та дозвілля [3]; методика “Малюнок сім’ї” (автори – В. В. Столін, О. О. Бодальов) – для дослідження міжособових стосунків подружжя [4]. Стали в пригоді і статистичні методи обробки даних, зокрема визначення критерія Крускала – Уолліса і коефіцієнта рангової кореляції Спірмена.

У дослідженні взяли участь 58 осіб (29 сімейних пар), що спільно проживають близько 3-5 років. Вибірку склала, отже, рівна кількість представників чоловічої і жіночої статі. Вік респондентів становив від 21 до 32 років. У кожній досліджуваній сім’ї було по одній дитині. Усіх випробуваних ми розподілили на дві групи: перша група – сімейні пари, в яких чоловіки залежні від комп’ютерних ігор; друга група – подружжя, де чоловіки вільні від такої залежності.

Методика дослідження функціонально-рольової узгодженості дала змогу виявити особливості внутрішньосімейної взаємодії всередині досліджуваних груп. Так, за шкалою “узгодженість” випробувані, що належали до другої групи, показали результати більш високі порівняно з представниками першої групи. Отже, подружжя, незалежні від комп’ютерних ігор, демонструють взаєморозуміння і взаємодопомогу у сімейних взаєминах. Крім того, показники за шкалою “передбачли-

вості” у них також вищі, що свідчить про певний потенціал, наявні ресурси, коли йдеться про дану характеристику.

За допомогою *критерію Крускала – Уолліса* ми порівняли середньогрупові показники функціонально-рольової узгодженості в групах досліджуваних. Це дало підстави, аби стверджувати, що кіберадикція чоловіка може істотно впливати на функціонально-рольову узгодженість у сім’ї, зокрема на значення коефіцієнта узгодженості.

Значущі розбіжності ($H_{\text{емп.}} \geq H_{\text{крит.}}$) між групами випробуваних було виявлено як за ознакою функціонально-рольової узгодженості, так і за ознакою емоційної задоволеності. При цьому високі показники функціонально-рольової узгодженості характерні для респондентів другої групи (вільних від залежності), а низькі – для респондентів першої (залежних). Результати дослідження свідчать про те, що “командний дух” сім’ї, її внутрішня зінтегрованість, узгодженість дій подружжя в сім’ях другої групи зумовлені більшими можливостями безпосереднього спілкування. У сім’ях, де чоловіки вільні від комп’ютерної ігрової залежності, розвиваються механізми взаємодії (взаєморозуміння, взаємоповага, взаємопідтримка тощо). Зі зменшенням часу спілкування зменшується і функціонально-рольова узгодженість, що відбивається на психологічній атмосфері в сім’ї. Зрозуміло, що зменшення ймовірності спільних дій, невиробленість спільних засобів вирішення проблем можуть призводити до виникнення конфліктів, ізоляції окремих членів сім’ї. З огляду на сказане вище можемо констатувати, що психологічна атмосфера в сім’ї залежить від поведінки, яку демонструють її члени.

Методика вивчення емоційної задоволеності дала змогу виявити характер міжособових стосунків подружжя у двох досліджуваних групах. Прикметно, що відповідні показники в обох групах досить високі. Отже, емоційно-оціночне ставлення членів сім’ї до своєї життєдіяльності і її умов є позитивною характеристикою. Як бачимо, випробувані і першої, і другої групи мають можливості для задоволення актуальних потреб, про що свідчить невеликий розрив між бажаннями людини і її реальними досягненнями. Можливо, результати, отримані для першої групи, пояснюються перш за все ставленням дружини до ігрової діяльності чоловіка: дружину хоч і дратує пристрасть чоловіка до комп’ютерних ігор, але така його поведінка є очікуваною і не сприймається як дискомфортна. Проблемним і неочікуваним було б залучення чоловіка до “реалій” сімейного життя: тоді потрібно було б подбати про організацію спільного дозвілля, обмірковувати теми для спілкування тощо. Крім того, зіставлення теперішнього і минулого власного досвіду, а також порівняння його з досвідом інших сімей не знижує рівень емоційної задоволеності.

Результати дослідження показали, що в сім'ї, де подружжя не залежить від комп'ютерних ігор, панують зрілі емоційні стосунки. У такій родині кожен її член може сподіватися на підтримку, любов і піклування; він відчуває, що інші приймають його індивідуальність у спілкуванні, діяльності, дозвіллі. Висока емоційна задоволеність сім'єю означає, що очікування щодо життя сім'ї значною мірою реалізуються, досягнення теперішнього переважають досягнення в минулому, а самі випробувані впевнені, що їхні сімейні стосунки порівняно з іншими родинами однозначно кращі. Таким чином, соціальне порівняння проходить на користь сім'ї.

Середні показники емоційної задоволеності подружжя, в яких чоловіки втягнені у комп'ютерні ігри, свідчать про те, що очікування індивіда реалізуються в спілкуванні, діяльності, частково у сфері дозвілля, але коли йдеться про соціальне порівняння, то своя сім'я може і програвати іншим сім'ям (є сім'ї, в яких чоловіки не грають в ігри). Емоційна близькість між членами сім'ї має демонстративний характер, ця обставина відображає дію механізму ефекту соціальної бажаності. Емоційна задоволеність у групі сімей, де чоловіки є залежними від комп'ютерних ігор, відповідає реальним особливостям сімейних стосунків.

Показники, отримані за *методикою вивчення сімейних цінностей*, в обох групах досягають середніх і високих значень. Отже, у досліджених нами подружжів досить високий рівень збігу бажаних і справді реалізованих сімейних цінностей.

Важливо також було порівняти схожість сімейних цінностей за основними функціями життєдіяльності сім'ї. Оцінювання такої схожості показало, що в сім'ях, де чоловіки вільні від ігрової залежності, ці показники значно вищі, ніж у сім'ях, де чоловіки втягнені в комп'ютерні ігри. Найбільші розбіжності було виявлено у виховній і господарчо-побутовій функціях та у функції психологічної розрядки. Спостерігаючи за поведінкою випробуваних, ми зауважили, що в сім'ях першої групи погляди чоловіків і жінок на виховання істотно відрізняються; більше того, чоловіки із цих сімей усіяко дистанціюються від виховання дітей або вважають, що виховувати дитину можна і сидячи за комп'ютером. Що ж до психологічної розрядки, то з'ясувалося, що для чоловіків першої групи оптимальним засобом розрядки є гра, тоді як жінки потребують спільного дозвілля і допомоги по господарству.

Для більш глибокого вивчення особливостей сімейних стосунків було застосовано *проективну методику "Малюнок сім'ї"*. За допомогою критерію Крускала – Уолліса ми порівняли середні показники особливостей сімейної ситуації у двох групах випробуваних. Значущі

розбіжності ($N_{\text{емп.}} \geq N_{\text{крит.}}$) між групами було отримано за всіма симптомокомплексами, за винятком симптомокомплексу “конфліктність”. При цьому найвищі показники сприятливої сімейної ситуації виявлено у подружжів, вільних від комп’ютерної ігрової залежності, а низькі – у сім’ях, де чоловіки втягнені в комп’ютерні ігри. Найвищі показники тривожності демонструють випробувані другої групи, значно нижчі – першої. Так само почуття неповноцінності в сімейній ситуації найбільшою мірою переживають респонденти другої групи. Високі показники ворожості характеризують подружжя, де чоловіки не захоплюються комп’ютерними іграми, а низькі – ті подружжя, у яких чоловіки схильні до ігрової залежності. Отож можемо констатувати, що в подружжів, незалежних від комп’ютерних ігор, у родині зазвичай сприятлива сімейна ситуація, нормальні сімейні стосунки. Випробувані не почувають тривожності через особливості сімейної ситуації. Протилежна ситуація спостерігається у членів сімей, де чоловіки втягнені в комп’ютерні ігри. Що ж до конфліктності, то вона може виникати незалежно від втягненості в комп’ютерні ігри. Але подружжя, незалежні від комп’ютерних ігор, можуть спільно, всією сім’єю вирішувати конфлікти, творчо розв’язувати проблеми, що час від часу постають перед нею.

Висновки:

– у сім’ях, де чоловіки втягнені в комп’ютерні ігри, спостерігається невисокий рівень інтегрованості дій членів сім’ї та сформованості соціально-психологічних механізмів взаємодії між ними. У таких сім’ях зменшується ймовірність спільних дій, звужується арсенал спільних засобів вирішення проблем, поглиблюється небажання членів сім’ї йти на взаємні поступки та компроміси;

– незалежність подружжя від комп’ютерних ігор сприяє зрілим стосункам у сім’ї, стабілізує їхній емоційний компонент та підвищує емоційну задоволеність сім’єю, що веде до прийняття членами сім’ї одне одного, поглиблення атмосфери любові і турботливості. Залежність одного з членів подружжя (найчастіше чоловіка) від комп’ютерних ігор призводить до негативних наслідків: подружжя стає нездатним бачити позитивні прояви теперішнього розвитку сімейних стосунків порівняно з минулим, а соціальне порівняння йде не на користь цієї родини;

– залежність чоловіка від комп’ютерних ігор суттєво впливає на особливості сімейної ситуації. Так, у сім’ях, незалежних від комп’ютерних ігор, складається сприятлива сімейна ситуація, зменшується тривожність та знижується ймовірність прояву захисних механізмів;

– залежність подружжя від комп’ютерних ігор не впливає прямо на конфліктність у сім’ї. Тобто конфлікти можуть виникати як у

залежних, так і в незалежних сім'ях, але засоби вирішення конфліктів при цьому відрізняються.

Література

1. *Войскунский А. Е.* Групповая игровая деятельность в интернете / А. Е. Войскунский // Психологический журнал. – 1999. – Т. 20. – № 1. – С. 126–132.
2. *Войскунский А. Е.* Актуальные проблемы психологии зависимости от интернета / А. Е. Войскунский // Психологический журнал. – 2004. – Т. 25. – № 1. – С. 90–100.
3. *Торохтій В. С.* Методика діагностики психологічного здоров'я сім'ї / В. С. Торохтій // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. – № 7. – С. 35–38 ; № 8. – С. 51–65 ; № 9. – С. 30–36.
4. *Бодалев А. А.* Общая психодиагностика : учеб. для вузов / А. А. Бодалев, В. В. Столин, В. С. Аванесов. – СПб. : Речь, 2000. – 440 с.

© Поліванова О. Є., Яновська С. Г.

ІНДИКАТОРИ СІМЕЙНОЇ ЛОЯЛЬНОСТІ

І. В. Прейс-Тимчук, м. Київ

Висвітлено поняття лояльності в сім'ї та описано принципи прояву сімейної лояльності. Проаналізовано вплив досвіду попередніх поколінь на сьогочасне життя особистості. Визначено індикатори лояльності: синдром річниці, передача життєвих сценаріїв та сімейні таємниці.

Ключові слова: лояльність, попередні покоління, індикатори лояльності.

Освещено понятие лояльности в семье и описаны принципы проявления семейной лояльности. Проанализировано влияние опыта предыдущих поколений на настоящую жизнь личности. Определены индикаторы лояльности: синдром годовщины, передача жизненных сценариев и семейные тайны.

Ключевые слова: лояльность, предыдущие поколения, индикаторы лояльности.

The paper investigates the notion of loyalty to the family and describes the principles of its manifestation. Impact of the previous generations' experience on the life of a person now is analyzed. The following indicators of loyalty are determined: anniversary syndrome, transfer of life scenarios, and family secrets.

Key words: loyalty, previous generations, indicators of loyalty.

Проблема. Сім'я – це мала група, яка складається з чоловіка і жінки, які перебувають у шлюбі, їхніх дітей (власних або прийомних) та інших осіб; це засноване на кровній спорідненості та шлюбі об'єднання людей, пов'язаних спільністю побуту і взаємною відповідальністю за виховання дітей. У контексті психології малих груп цікавими видаються результати вивчення феноменів групового несвідомого в межах сімейної психології та психотерапії, зокрема феноменів трансгенераційної передачі травм, сімейних міфів, лояльності в сім'ї тощо (Е. Берн, Я. Морено, М. Боуен, А. А. Шутценбергер, І. Бузормені-Надь та ін.). До розуміння опосередкованого впливу життя предків і родових традицій на особистість у цілому (згадаймо напрацювання П. Флоренського) приходять багато представників сучасних психотерапевтичних шкіл та напрямів (Е. Еріксон, Е. Берн, Б. Хеллінгер, А. Шутценбергер). Тісний, невербалізований і активний зв'язок між різними поколіннями завжди був предметом особливої уваги сімейних терапевтів і спеціалістів системного підходу (І. Бузормені-Надь, Я. Морено, А. А. Шутценбергер, М. Хайреман, П. Келлерман) [1]. Узагальнюючи стан вивчення означеної проблеми та визнаючи її важливість, хочемо зауважити, що досі вона досліджувалася лише в контексті розвитку суспільства та сімейної терапії.

Отже, з покоління в покоління передається *родинне несвідоме*, посилене або послаблене досвідом кожного останнього покоління, що зберігає вектор свого впливу. Батьківська родина впливає на взаємини в сім'ях своїх дітей через їхню лояльність до існуючих сімейних традицій. На думку дослідників, у взаєминах членів родини важливими є також численні династичні очікування (англ. – *generational legacies*) і невіршені емоційні конфлікти попередніх поколінь [2, с. 134].

Лояльність індивіда щодо *батьківської сім'ї* – це щось більше, ніж просто почуття вдячності батькам за своє виховання або бажання повернути їм якийсь борг. Тому сьогодні зростає інтерес до дослідження феномена лояльності: яким чином вона проявляється, як впливає на взаємини між членами родини. Оскільки питання лояльності в сім'ї та її складових належать до маловивчених у сучасній психологічній науці, дослідження причин і наслідків прояву такої лояльності набуває особливої актуальності.

Мета статті: виділити та розглянути основні індикатори лояльності в сім'ї.

Невидима лояльність – це вірність предкам, яка несвідомо і невидимо править сім'єю. Стан морального обов'язку (лояльності) пов'язаний перш за все з пробудженням почуття боргу та прагненням до відновлення справедливості у вірних членів сім'ї [3, с. 48]. Отже,

сімейна лояльність засновується на кровній спорідненості, а також на передачі накопичених попередніми поколіннями боргів і несправедливостей, оскільки вони не були “сплачені”. “Баланс справедливості” лежить в основі сімейної гармонії і тягне за собою системне регулювання стосунків між різними частинами сімейної системи. Принцип справедливості, що визначає *динаміку сімейних стосунків*, пояснює, чому помилки, допущені одними поколіннями, накладаються на інші покоління ще довго по виправленні цих помилок.

Як це не дивно, та зазвичай ми не уявляємо, яка величезна кількість *поведінкових моделей* впливає на наш вибір способу життя, професії, друзів, супутника життя тощо. Недостатнє усвідомлення ролі попередніх поколінь негативно впливає на здатність людини *здійснити свій сьогоднішній вибір*. Прямим обов’язком батьків перед своїм родом, родовою традицією є *залучення* дітей до сімейної історії, надання їм усієї інформації про їхніх предків незалежно від свого особистого *ставлення* до тих чи інших членів родини чи подій родинного життя.

Швейцарський психолог А. Зонді говорить про *родинне несвідоме* як форму психологічної спадковості. Особливо яскраво цей вплив виявляється у важливі моменти життя, що мають доленосний характер. Тому, вирішуючи найважливіші питання самовизначення, особистість не може бути абсолютно вільною, оскільки *представляє* в собі увесь рід, своїх прабабків. Та це не означає, що доля людини жорстко запрограмована, адже вона може подолати нав’язливі тенденції, спираючись на власні *внутрішні резерви*, і побудувати власну долю усвідомлено [4]. Н. Пезешкіан використовує поняття “*сімейна концепція*”, що визначає правила ставлення до людей і речей: від одного покоління до іншого передаються не так матеріальні блага, як стратегії поведінки в конфлікті і формування симптомів, структури світобачення та структури стосунків, які переходять від батьків до дітей [2].

Властивості групової психіки на прикладі сімейної психології можна описати, скориставшись метафорою голографічної пам’яті роду. Сімейно-родова пам’ять являє собою своєрідну голограму, яка відображає інформацію (як свідому, так і несвідому) про всі події, що відбулися в цій системі. Фізичні властивості голограми такі, що кожен її фрагмент, на відміну від фотографії, несе інформацію не про локальну частину зображення, а про весь образ у цілому. Отже, кожна родина (представник роду), як частина цієї голограми, є носієм не тільки своєї історії, а історії всього роду. Сімейна і родова інформація являє собою особливе емоційно-матеріальне поле, у яке включена вся родина. Саме таким чином проявляється феномен лояльності.

Щоб з'ясувати причини і наслідки прояву родинної лояльності, важливо визначити її індикатори (рис., табл.).

Рис. Індикатори сімейної лояльності

1. *Синдром річниці* – неавтономна, неусвідомлена сімейна передача, вплив несвідомого на сімейні зв'язки, що помічають важливі події життєвого циклу повтором дати чи віку. Цей феномен дістав назву “синдром річниці”. Народження, весілля, хвороби, смерті можуть відбутися в період (щодо віку і дати) річниці подій, що є важливими для людини чи сім'ї. Це може бути річниця щасливої події (весілля, народження дітей, отримання призвів і нагород, свята). Деякі сімейні чи історичні збіги краще піддаються розумінню як *реакції на річницю*, як синдром річниці, як прояв сімейного і соціального *трансгенераційного несвідомого* [3, с. 90; 5]. Точні дати надзвичайно важливі – інколи вони можуть бути ключами пам'яті щодо хвороб, нещасних випадків, одружень, розлучень та інших подій в історії роду.

2. Повторення сімейних ролей і тих правил, що стоять за ними, дають розуміння того, яким чином у родині проявляються *транзактні модальності* – *передача життєвих сценаріїв*, наприклад, повторення у виборі спеціальності, професії, повторення хвороб, віку одруження, кількості народжених дітей та порядку їх народження.

Показники індикаторів лояльності

Гіпотеза	Показники індикаторів, що пропонуються в гіпотезі	Індикатори показника
Родинна лояльність визначає прояви сімейного міжпоколінного несвідомого	неусвідомлена сімейна передача	синдром річниці – вплив несвідомого на сімейні зв'язки, що помічають важливі події життєвого циклу повтором дати чи віку
Сімейна лояльність впливає на вибір професії	вибір професії	1) вибір професії збігається з професією батьків; 2) вибір професії здійснюється батьками (може не збігатися з вибором дітей); 3) коли ставлення до різних професій у сім'ї чітко визначено, набагато простіше справитися з професійною самоідентифікацією
Сімейна лояльність впливає на те, яким чином проявляються та передаються покоління в покоління захворювання	1) повторення захворювань серед родичів (що не передаються спадково); 2) переживання за своїх предків, почуття образи, провини, невираженої скорботи, що може проявлятися в різних формах (аж до психосоматичних симптомів)	повторення захворювань
Лояльність у родині визначає вік одруження, кількість дітей та порядок їх народження	шлюб визначає обов'язок щодо своєї батьківської сім'ї та сім'ї свого чоловіка чи дружини	повторення віку одруження, кількості дітей та порядку їх народження
Сімейні таємниці впливають на неусвідомлену лояльність у родині	сімейні таємниці, табу, фантоми несуть у собі сценарії життя, які вказують нащадкам, як жити і діяти	наявність родинних таємниць, табу, фантомів

2.1. Недостатня вираженість чи відсутність у людини певного психогену в емоційній чи сімейній сфері відображається в її професійній діяльності та на інших аспектах життя. Сім'я – це перша в житті особистості організація. Тому дуже велика ймовірність, що тип організації, місце і ролі в ній батьків, сестер і братів, дідусів та бабусь вплинуть на *вибір організації та місця в ній*. Концепція цієї першої організації і набутий у ній досвід багато в чому визначає ставлення дорослої людини до середовища своєї праці. Людина, у роді якої не передавалися поведінкові моделі професійної спроможності, найімовірніше, не усвідомлюватиме, що їй для досягнення успіху бракує саме цього. А тому вона почувається безпорадною, коли опиняється, урешті-решт, у стані, який можна назвати “хронічним професійним глухим кутом”. Набагато простіше справитися з *професійною самоідентифікацією* тоді, коли професійний родовід і ставлення до різних професій у сім'ї чітко визначені. Тоді приходить усвідомлення, а з ним чітке бачення своєї професійної історії, діапазон вибору розширюється. Легше порівняти, що реально здійснити, а що ні, й усвідомити це. Досліджуючи професійний родовід, важливо звертати увагу не тільки на те, чим людина заробляла на життя, а й на те, що вона любила робити, чому надавала перевагу. Якщо простежити професійний вибір членів родини, можна дізнатись, які професії більше за інші цінувалися тією чи іншою родиною, та усвідомити, що для кожного члена родини значить ця професія чи вид діяльності.

2.2. Досить часто в медичній практиці спостерігаються випадки, коли серед родичів *повторюються ті чи ті важкі захворювання* (що не передаються спадково). Виглядає це так, начебто щось проявлялося та передавалося з покоління в покоління; про це неможливо забути, та говорити про нього теж не прийнято, а можна лише мовчки передавати. Дослідження методом геносоціограми (А. А. Шутценбергер) показують, що коли люди одружуються, то це відбувається зовсім не випадково: часто вони знаходять собі пару, що має таку ж сімейну конфігурацію, що й у них, ті ж хвороби, імена, дитячі травми. Дві батьківські родини такої пари *дзеркально відображаються*. Досить часто хвороби виражають причини смерті наших предків через неусвідомлену і невидиму лояльність щодо всієї родини. Нашадки можуть відчувати потребу переживати за своїх предків почуття образи, провини, невиражену скорботу, що може проявлятися в різних формах (аж до психосоматичних симптомів). Невідомо, на кого саме з родини випаде таке випробування, а тому важливо знати своє коріння, своїх предків та важливі події їхнього життя.

2.3. Вплив *транзактних модальностей* яскраво проявляється у важливі моменти життя, що мають доленосний характер, наприклад,

при виборі дружини і чоловіка, одруженні, народженні дітей. Шлюб визначає обов'язок щодо своєї батьківської сім'ї і сім'ї свого чоловіка чи дружини. Джерела багатьох життєвих сценаріїв лежать не в батьківській сім'ї, а в більш ранніх поколіннях. Вони передають структуру світобачення і стосунків, які переходять від батьків до дітей [6]. Часто саме вони визначають вік одруження, кількість дітей та порядок їх народження у сім'ї.

3. *Сімейні таємниці, табу* несуть у собі сценарії життя, які вказують нащадкам, як жити і діяти, щоб протистояти мінливості існування. Такі таємниці, що не підлягають розголошенню, – це часто події, про які не прийнято говорити і які трапилися з кимось із родичів. Таємниця висвічує помилку (вбивство, інцест, злочин, незаконне народження, розлучення, психічні хвороби, рак, СНІД), що була допущена в минулому і яка дає себе знати сьгодні у формі *фантому*. Таємниця впливає не з витіснення, а із *заборони знати*, тобто з ризику сорому та певного ставлення, що поєднує всіх нащадків того чи іншого роду. Такі фантоми приховуються глибоко в підсвідомому і можуть передаватися від батьків до дітей з покоління в покоління на підсвідомому рівні. Таємниці належать історії окремого індивіда і родини загалом. Під кутом зору трансгенераційної теорії людина, що відчуває вплив таких таємниць, страждає від “сімейної генеалогічної хвороби”, неусвідомленої лояльності щодо родини, від наслідків невикazanого, що стало таємницею. Краще знати правду, навіть гірку, трагічну, ганебну, ніж приховувати її, оскільки те, що приховують одні, інші відчувають чи розкривають, і тоді таємниця стає більш серйозною травмою на довгий час. *Розкриття таємниць* також загрожує порушенням солідарності з родиною, що підтримувала мовчання. Усі її члени стають співучасниками замовчування таємниці. Той, хто заговорить про неї, ризикує стати зрадником, компрометує себе і бере на себе важку відповідальність, що часто спричинюється до загострення хвороб.

Висновок. Невидима лояльність – це вірність предкам, яка неусвідомлено і невидимо править сім'єю. Недостатнє усвідомлення ролі представників попередніх поколінь негативно впливає на здатність людини здійснити свій сьгоднішній вибір. Саме таким чином, на нашу думку, проявляється лояльність. Важливим для розуміння причин і наслідків прояву родинної лояльності є виділення її індикаторів, серед яких: синдром річниці, передача життєвих сценаріїв (вибір професії, передача захворювань, повторення віку одруження, кількості дітей та порядку їх народження у сім'ї), сімейні таємниці.

Кожна родина (представник роду) є носієм не тільки своєї історії, а й історії всього роду. Сімейна і родова інформація являє собою особливе емоційно-матеріальне поле, у яке включена вся родина.

Література

1. *Прейс І. В.* Сімейна лояльність як чинник згуртованості родини / І. В. Прейс // Психологічні перспективи. – К., 2010. – Спец. вип. – С. 114–125.
2. *Браун Дж.* Теорія і практика сімейної психотерапії / Дж. Браун, Д. Кристенсен ; пер. с англ. – СПб. : Питер, 2001. – 352 с.
3. *Шутценбергер А. А.* Трансгенераційні зв'язи, сімейні тайни, синдром годовщини, передача травм і практичне використання геносоціограми / А. А. Шутценбергер. – 3-е изд. – М. : Психотерапія, 2007. – 256 с.
4. Психологія сімейних відносин з основами сімейного консультування : учеб. посіб. для студ. высш. учеб. завед. / Е. И. Артамонова, Е. В. Екжанова, Е. В. Зырянова и др. ; под ред. Е. Г. Силяевой. – М. : Академия, 2002. – 192 с.
5. *Гольжак В. де.* Історія в наслідство: Сімейний роман і соціальна траєкторія / В. де Гольжак ; пер. с фр. И. К. Масалкова. – М. : Изд-во Ин-та психотерапії, 2003. – 233 с.
6. *Карабанова О. А.* Психологія сімейних відносин і основи сімейного консультування : учеб. посіб. / О. А. Карабанова. – М. : Гардарика, 2005. – 320 с.

© Прейс-Тимчук І. В.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ВИБОРУ ШЛЮБНОГО ПАРТНЕРА І ВСТУПУ МОЛОДІ У ПОДРУЖНЄ ЖИТТЯ

Г. В. Семєніхіна, м. Луганськ

Статтю присвячено теоретичному аналізу існуючих концепцій вибору шлюбного партнера і тих сучасних соціально-психологічних чинників, які сприяють вступу молодих чоловіків і жінок у подружнє життя. Обґрунтовується потреба в такому аналізі з огляду на тенденцію функціональної реконструкції шлюбних відносин, що означалася в сучасному суспільстві. Розглядаються етапи розвитку дошлюбних і передшлюбних стосунків між партнерами у світлі найвідоміших теорій зарубіжних і вітчизняних дослідників.

Ключові слова: шлюбний партнер, дошлюбні стосунки, функціональна реконструкція шлюбу, чинники вибору партнера, етапи розвитку стосунків.

Статья посвящена теоретическому анализу существующих концепций выбора брачного партнера и тех современных социально-

психологических факторов, которые способствуют вступлению молодых мужчин и женщин в брак. Обосновывается необходимость подобного анализа ввиду тенденции функциональной реконструкции брачных отношений, обозначившейся в современном обществе. Рассматриваются этапы развития добрачных и предбрачных отношений между партнерами в свете наиболее известных теорий зарубежных и отечественных исследователей.

Ключевые слова: брачный партнер, добрачные отношения, функциональная реконструкция брака, факторы выбора партнера, этапы развития отношений.

The paper presents theoretical analysis of the existing concepts of marriage partner choice as well as the current social and psychological factors which promote marriage between young men and women. The necessity of this analysis arouses due to the tendency of functional reconstruction of marriage which takes place in the modern society. The article considers the stages of premarital relations between partners represented in well-known theories of different foreign and domestic scientists.

Key words: marriage partner, premarital relationship, functional reconstruction of a marriage, marriage partner choice factors, stages of relationship development.

Проблема. У віці ранньої дорослості людина долучається до всіх видів соціальної активності: вона відходить від батьківської сім'ї, обирає супутника життя, приймає рішення про шлюб і створення власної сім'ї. На вибір шлюбного партнера впливає багато різних чинників, дослідження яких стає актуальним саме сьогодні, коли кількість розлучень сягає високих рівнів.

Наразі шлюб як суспільне явище переживає глибоку кризу, пов'язану зі зміною його функціонального призначення. До недавнього часу шлюб мав скоріше економічне і політичне значення, меншою мірою відігравав функцію психологічної підтримки та комфорту [1]. В усіх сучасних демократичних суспільствах, і в українському зокрема, спостерігаються певні позитивні тенденції: зростання економічної незалежності жінок; відмова від правової дискримінації позашлюбних дітей; розширення асортименту товарів, які полегшують побут самотніх чоловіків і жінок; послаблення примусових повноважень держави у сфері особистого життя людей. Однак ці зміни неминуче ведуть до зменшення потреби в реєстрації шлюбу. Як наслідок, середній вік тих, хто одружується, постійно зростає; багато молодих пар проживають разом неофіційно; розлучення стало найбільш імовірним фіналом шлюбних відносин.

Проблемі вибору шлюбного партнера і вступу молодих чоловіків і жінок у подружнє життя присвячено чимало публікацій, особливо

зарубіжних дослідників. Існуючі теорії часто суперечать одна одній, а часом, навпаки, гармонійно поєднуються. Нам видається цікавим систематизувати розрізнені дослідження та провести їх аналіз, виявити паралелі між вітчизняними і західними теоріями вибору шлюбного партнера та розвитку дошлюбних відносин.

Мета статті: теоретичне дослідження, зокрема аналіз і систематизація, вітчизняних і зарубіжних концепцій вибору шлюбного партнера чоловіками і жінками в період ранньої дорослості (молодості), вивчення соціально-психологічних детермінант цього вибору під кутом зору запобігання негативним суспільним явищам, що відбуваються у шлюбно-сімейній сфері.

Як свідчать дані статистики, середній вік українських чоловіків, що брали шлюб у 1989 р., становив 26,8 року, жінок – 25,3. Але вже у 2005 р. чоловіки стали одружуватися в середньому у 30 років, а жінки виходити заміж – у 27. Серед молоді в незареєстрованих шлюбних союзах проживають 25,3% чоловіків і 19,2% жінок. Україна разом з Росією лідирує в Європі за кількістю розлучень. Хоч останнім часом означилася тенденція до зменшення кількості розлучень, однак результат у цілому видається малопомітним і нестійким. В Україні на кожні два шлюби припадає в середньому одне розлучення. Постійно зростає і кількість позашлюбних дітей. Так, у 2006 р. частка дітей, народжених поза шлюбом, становила більш як одну п'яту всіх новонароджених. Спостерігається тенденція “старіння” народжуваності [2].

Сьогодні українська громадська думка, зокрема той її аспект, який стосується погляду на шлюб і сім'ю, перебуває під впливом західних тенденцій, таких як гендерна рівність, демократизація форм стосунків між чоловіком і жінкою, пріоритетність освіти та кар'єри тощо. А ще українське суспільство на відміну від європейського, крім зазначених тенденцій, відчуває гніт порівняння нинішнього становища із становищем, яке було за часів Радянського Союзу. Тоді ступінь адміністративної регламентації суспільного життя, у тому числі шлюбно-сімейної сфери, був максимальним. На свідомість кожного громадянина України наприкінці ХХ ст. вплинув, безперечно, розпад СРСР і крах міфів тоталітарного суспільства [3, с. 93]. Що ж стосується трансформації шлюбно-сімейних відносин, то найбільш відчутні зміни спостерігаються останні два десятиріччя.

Отже, ми живемо в епоху, коли шлюб усе менше регламентується економічними чи політичними чинниками і вже не залежить, як досі, від чіткого розподілу праці чи ієрархії авторитету, а нормативний тиск суспільства послаблюється. Провідними детермінантами вступу в подружнє життя стають духовна близькість, кохання, єдність ціннос-

тей і світосприймання. Незважаючи на те, що в певні моменти свого життя людина може потребувати самоти, утім, вона завжди прагне, щоб її розуміли та приймали, прагне бути комусь потрібною, тобто коханою. Сама вона також хоче кохати, віддавати іншому свою турботу, накопичену ніжність, ділитися з іншою людиною сокровеним та особисто значущим. У людській спільноті склалося так, що надійним і загально визнаним засобом реалізації цих потреб стали шлюб і сім'я [4, с. 8]. Тому більшість дорослих людей, як і раніше, відчувають бажання знайти шлюбного партнера та жити в шлюбі.

Наразі існує чимало теорій вибору шлюбного партнера. Вони розроблені в переважній своїй більшості зарубіжними дослідниками. Процес вибору шлюбного партнера і чинники, які впливають на вибір, вивчали, зокрема, Б. Мурстейн, Дж. Едвардс, Р. Уїнч, А. Керкхофф, К. Девіс, К. Коч, Р. Сентерс, А. Маслоу, Р. Зідлер, Р. Морланд, У. Струбі, Е. Хатфілд, Е. Бершайд, У. Уолстер та ін. Більшість цих теорій описують послідовність етапів, або стадій, розвитку відносин з майбутнім шлюбним партнером.

У вітчизняній психології проблему вибору супутника життя вивчено та описано недостатньо. Серед найбільш відомих теорій можна назвати теоретичну модель співвідношення процесів міжособистісного сприймання і динаміки дошлюбних відносин М. О. Абалакіної. Процес вибору шлюбного партнера досліджували М. М. Обозов і О. М. Обозова. Поетапний розвиток стосунків між чоловіком і жінкою вивчала також Т. Б. Василець. Відомим дослідником шлюбно-сімейних відносин є Л. Б. Шнейдер. Трансформацію соціально-моральних настановлень молоді щодо шлюбу і дошлюбних інтимних стосунків вивчає С. І. Голод.

Якщо розглядати процес вибору шлюбного партнера в широкому розумінні, то в ньому, власне, можна виділити дошлюбний і передшлюбний періоди. *Дошлюбний період* охоплює весь життєвий сценарій людини від народження до моменту прийняття рішення про одруження, протягом якого складаються основні настановлення і стереотипи щодо майбутнього партнера, формується його ідеальний образ, розвиваються власні риси характеру, які сприяють сімейному життю, або, навпаки, негативно впливають на нього. *Передшлюбний період* охоплює етап взаємодії зі шлюбним партнером з моменту знайомства до реєстрації шлюбу, де важливим компонентом є передшлюбне залицяння [4; 5].

Серед згаданих нами теорій вибору шлюбного партнера (більшість із них описують послідовність етапів, або стадій, розвитку стосунків з майбутнім шлюбним партнером) найбільш структурованою і розробленою є, на наш погляд, концепція Б. Мурстейна "Стимул –

Цінність – Роль”. Вона базується на припущенні, що міжособові відносини чоловіка і жінки протягом передшлюбного періоду проходять три послідовні стадії; лише пари, що “прожили” всі три стадії, спроможні укласти гідний шлюбний союз.

Перша – стимульна – стадія полягає у виокремленні однієї людини з-поміж великої кількості інших людей, тобто відбувається первинний вибір партнера, зароджується почуття симпатії. Критеріями вибору на цій стадії стають зазвичай зовнішні дані, соціальний статус, особливості самопрезентації партнера, деякі його психологічні особливості. На стимульній стадії оцінюються також власні якості, що можуть зацікавити іншу людину [5]. Важливим компонентом тут є і територіальна близькість між партнерами: експериментально доведено, що саме вона часто стає поштовхом для взаємної симпатії. Більшість людей знаходять свою “другу половинку” серед сусідів, колег, знайомих чи однокласників. Р. Зайонц і його колеги У. Кунста-Вілсон та Р. Морланд назвали це явище ефектом “простого перебування в полі зору” (див. [6, с. 521]). Що ж стосується зовнішніх даних, то і чоловіки, і жінки хотіли б бачити поряд із собою привабливого партнера. Чоловіки більш чутливі до зовнішності партнерки на початковій стадії стосунків, а для жінок приваблива зовнішність партнера є чинником, що зміцнює відносини на більш зрілих етапах. Б. Мурстейн завдяки своїм дослідженням дійшов висновку, що для виникнення симпатії між людьми важлива не так сама фізична привабливість, як відповідність рівнів власної привабливості і привабливості партнера. Людина схильна вибирати собі в партнери того, хто не більше і не менше привабливий, ніж вона сама [там само, с. 524]. У. Струбі з колегами вивчав зв’язок між зовнішньою привабливістю і вибором партнерів. Виявилося, що люди, які вважають себе зовнішньо непривабливими, частіше призначають побачення також непривабливим людям, і навпаки – ті, хто високо оцінює власну зовнішність, частіше звертає увагу на вродливих людей [7].

Друга стадія – ціннісна – передбачає обговорення партнерами цінностей, переконань, світоглядних позицій одне одного [4]. Симпатія, що виникає на стимульній стадії, зміцнюється в тому разі, якщо досягається єдність поглядів на життя й позицій у питаннях шлюбу, розподілу чоловічих і жіночих обов’язків у сім’ї, виховання дітей тощо. У разі розбіжності названих позицій союз розпадається [5]. Д. Бірн і його колеги з огляду на результати своїх експериментів неодноразово переконувалися, що найбільш симпатичними ми вважаємо тих людей, з якими у нас багато спільного. Можна припустити, що, віддаючи перевагу схожим на нас людям, ми відчуваємо безпеку і психологічний комфорт. Чим більше схожості в настановленнях, переконаннях і мо-

ральних цінностях подружжя, тим щасливіший шлюб і тим менша ймовірність розлучення [6, с. 534]. На цьому етапі важливі відвертість, чесність, відкритість партнерів одне одному. Якщо саме зараз не будуть пред'явлені власні цінності та очікування, це може ввести партнера в оману, а відтак викликати серйозні проблеми у стосунках пізніше.

Третя стадія – рольова. Тут відповідність рольової поведінки партнерів проходить перевірку під час їхньої активної взаємодії одне з одним, тобто на практиці. Однак на передшлюбному етапі відносин здатність партнера виконувати бажану роль перевіряється частіше за все лише через вербальне вираження його ставлення до цього предмета. К. Коч, використовуючи поняття соціальної ролі для пояснення вибору шлюбного партнера, припустив, що партнери обирають одне одного на основі згоди, коли виконують ролі в процесі залицяння [7]. На цій стадії проходять перевірку рольові очікування щодо партнера, ті враження, які він викликає в ході спілкування на ціннісній стадії. Інші прибічники рольової теорії, зокрема Т. Парсонс, Р. Бейлз, Б. Харбер, Р. Орт, також підкреслювали особливе значення відповідності рольових очікувань партнерів їхній рольовій поведінці. Ці дослідники виявили кореляційний зв'язок між зазначеною відповідністю і загальною задоволеністю шлюбом [9, с. 45].

На третьому етапі оцінюється також відповідність особистісних властивостей партнерів, яка перевіряється завдяки їхній спільній діяльності. Наприклад, Р. Уїнч у своїй теорії доповнювальних потреб зазначав, що, вибираючи дружину чи чоловіка, кожна людина шукає того, хто спроможний максимально задовольнити її основні потреби. Задоволення і винагорода розглядаються як сили, що сприяють зближенню майбутнього подружжя. На підтвердження цієї теорії виступив Р. Сентерс зі своєю інструментальною теорією підбору шлюбного партнера. Він стверджував, що людина прагне до того, чиї потреби схожі на її власні або доповнюють їх [5]. Про особливості задоволення потреб у стосунках і пов'язану із цим стабільність емоційних відносин говорив також А. Маслоу. Дослідник зазначав, що люди, які живуть на рівні потреб зростання, тобто самоактуалізовані особистості, налагоджують більш стабільні стосунки, ніж ті, що живуть на рівні дефіцитарних потреб.

Спорідненою за змістом із концепцією Б. Мурстейна є теорія послідовних фільтрів А. Керкхоффа і К. Девіса. Згідно з цією теорією вибір партнера відбувається шляхом відсіву потенційних кандидатів у процесі проходження через ряд фільтрів. Такий відбір здійснюється в чотири етапи. Перший фільтр – місце проживання – визначає тих можливих кандидатів, з якими є шанс зустрітися. Другий фільтр відповідає принципіві гомогамності (теорія гомогамії А. Най, Ф. Берардо,

Дж. Боссарда), тобто подібності за соціальним критерієм (раса, віросповідання, соціальний клас, освітній рівень, вік, шлюбний статус) [9, с. 43]. Наступний, третій, фільтр припускає відповідність цінностей партнерів. Останній, четвертий фільтр, що діє на більш пізніх етапах стосунків, відсіває тих кандидатів, що не пройшли перевірку рольових очікувань [5]. Тут дуже важливим є дотримання принципу рівності внесків у стосунки з боку обох партнерів. Саме на цьому принципі базується теорія Е. Хатфілд, Е. Бершайд і У. Уолстера. Принцип рівності внесків визначає вибір романтичного партнера і ступінь задоволеності стосунками. Найбільш комфортно людина почувається в тих стосунках, у яких отримує рівно стільки, скільки й віддає. Такі пари бувають найбільш щасливими і задоволеними. В іншому випадку обидва партнери відчувають дискомфорт: той, чий внесок більший за винагороду, відчуває агресію, а якщо винагорода перевищує внесок, виникає почуття провини. Згідно з теорією вибору партнера Дж. Едвардса найімовірніше, що індивіди з рівними ресурсами збільшують винагорода одне одного [7]. Якщо обидва партнери відчувають, що винагорода відповідають їхнім зусиллям, вони сприймають ситуацію як справедливу. Територіальна близькість і фізична привабливість впливають на наші перші враження про людину, а для тривалих стосунків важлива також і взаємна схожість [6].

Значення фільтрів у процесі вибору шлюбного партнера підкреслював також Р. Зідлер. Перший етап фільтрації, на його думку, відбувається мимовільно у середовищі спілкування індивіда. Далі вибір індивідуалізується відповідно до психологічних, сексуально-еротичних та естетичних переваг. Тут свою роль відіграють стереотипи і настановлення, сформовані в родині [5].

А. Рейс зі своєю “круговою теорією кохання” також розглядає чотири стадії розвитку дошлюбних відносин партнерів. На першій стадії – налагодження взаємозв’язку – критерієм успішності стосунків стає легкість спілкування партнерів, яка напряму залежить від соціально-культурних чинників. Друга стадія дістала назву “саморозкриття”. На ній відбувається розкриття партнерів одне перед одним за умови довіри між ними. Третя стадія – формування взаємної залежності, закоханості, почуття потреби одне в одному. На четвертій стадії реалізуються базові потреби особистості в коханні, довірі тощо. За умови реалізації партнерами цих потреб стосунки переходять у шлюбні.

Б. Адамс, який досліджував розвиток романтичних стосунків у стабільних студентських пар, визначив, що первинний потяг до предстваника іншої статі виникає під дією таких зовнішніх чинників, як фізична привабливість, товариськість, урівноваженість та спільні інтереси. Якщо союз тримається тільки на цих особливостях, він не буде

міцним. Далі стосунки, що зав'язалися, поглиблюються завдяки позитивним реакціям оточення, отриманню статусу пари, відчуттю затишку і комфорту в присутності одне одного та дії подібних чинників. Це вже досить стабільне становище, але говорити про шлюб ще зарано. На останньому етапі пара підіймається до стадії взаємних обов'язків і близькості, що ще більше поєднує партнерів. Якщо погляди й цінності партнерів, що пов'язали себе взаємними обов'язками, влаштовують їх, то вже можна приймати рішення про одруження [9].

Серед найбільш відомих вітчизняних теорій вибору шлюбного партнера – теоретична модель співвідношення процесів міжособового сприймання і динаміки дошлюбних відносин М. О. Абалакіної. Дослідниця виділила три стадії позитивного розвитку дошлюбних стосунків. Перша стадія – це знайомство партнерів і формування першого враження. Друга стадія починається тоді, коли стосунки стабілізуються як для самих партнерів, так і в очах оточення. Родина і батьки виступають важливим чинником у процесі прийняття рішення про шлюб. Навіть вибір усупереч батькам – це залежний вибір. На даному етапі стосунки характеризуються високою інтенсивністю та емоційністю. На третю стадію відносини переходять у момент прийняття рішення про одруження. У цей період знижується ступінь ідеалізації партнера, стосунки стають більш глибокими, душевними. Для благополучного шлюбного союзу потрібно пройти всі три стадії їхнього розвитку [4].

Поетапний розвиток стосунків між чоловіком і жінкою висвітлено також у працях Т. Б. Василець. Її теорія має своїм методологічним витоком психоаналіз; називається цей напрям дослідження “*ідентифікація*” [8, с. 45]. Ця теорія базується на аналітичній психології К. Г. Юнга, який розглядав шлюб як основу усвідомлення несвідомих мотивів і потягів. Дослідник підкреслював, що психологічні відносини у шлюбі стають можливими лише у другій половині життя. Для реалізації даних цілей найкращим, на переконання Юнга, є інстинктивний вибір партнера (див. [4]).

Отже, *перший* етап Т. Б. Василець назвала етапом пошуку відображення своїх внутрішніх чоловічої і жіночої частин у реальних представниках протилежної статі. На стадії пошуку опиняються всі чоловіки і жінки, що пережили крах стосунків, а іноді й одружені люди, що перебувають у стані сімейної, вікової чи особистісної кризи.

Другий етап, за Василець, складається з упізнання одне в одному своїх внутрішніх чоловіка і жінки. Зустріч з людиною, яка достатньо мірою відображає особливості чоловічого і жіночого аспектів нашої особистості, дає відчуття особливого захоплення. Це період закоханості, котра виникає як наслідок появи вдалої проєкції.

Третій етап Василець назвала етапом задоволення незадоволених потреб. Це період зіцнення внутрішніх травм, проживання тих “упущених” етапів особистісного розвитку, де дитячі потреби партнерів не задовольнялися або задовольнялися недостатньо та у зв’язку із цим виникли психологічні дефіцити. Такою дефіцитарною потребою може бути раннє дитяче бажання безумовної любові та абсолютного прийняття. Дефіцит може бути також пов’язаний з тілесною сферою потреб. На цьому етапі людина очікує і навіть вимагає від партнера тих учинків, дій та почуттів, яких не дочекалася чи недоотримала у дитинстві від власних батьків. Якщо задоволення не настає або його недостатньо, стосунки між чоловіком і жінкою можуть зупинитися на цьому етапі. У випадку дефіциту ресурсів для реалізації захисної чоловічої і відновлювальної жіночої функцій у партнерів у цей період можуть виникати депресії, психосоматичні порушення і болісні розриви стосунків.

На *четвертому* етапі – етапі обміну – партнери звільнюються від проєкцій і починають бачити одне в одному реальних людей, усвідомлювати та цінувати унікальність і неповторність внутрішнього світу іншого. Відбувається звільнення від залежності та з’являється відчуття істинної цінності іншого, взаємодоповнення. Партнери сприймають одне одного такими, якими вони є, і вже можуть милуватися, а не пишатися одне одним, як на попередньому етапі.

Останній, *п’ятий*, етап розвитку стосунків передбачає накопичення внутрішніх ресурсів і виникнення потреби віддавати свої сили й досвід, дарувати любов та надлишок життєвої енергії одне одному. Цей етап Т. Б. Василець назвала етапом віддавання. Якщо в нові стосунки вступають зрілі чоловік і жінка, вони відразу можуть опинитися на етапі віддавання [8].

Висновки. На даному етапі суспільного розвитку інститут шлюбу переживає функціональну реконструкцію. Ті соціальні чинники, які раніше спонукали молодь брати шлюб, більше не спрацьовують або ж діють менш ефективно. Звідси – необхідність аналізу психологічних чинників вибору партнера та укладання шлюбу. Викладені теорії і підходи до проблеми вибору шлюбного партнера у віці ранньої дорослості є підставою для певних узагальнень.

Отже, вибір шлюбного партнера – це багатогранний процес, що охоплює кілька етапів. На шлюбний вибір впливає ціла низка чинників, зокрема зовнішність партнера, його соціальне походження і статус, схожість цінностей, переконань та поглядів на життя, збіг рольових очікувань, здатність задовольняти основні потреби партнера, схвалення вибору родиною тощо. Головний критерій вдалості здійсненого вибору – це задоволеність обох партнерів стосунками.

Перспективу подальших наукових розвідок ми бачимо в дослідженні впливу гендерних стереотипів на вибір шлюбного партнера та сприймання молодими чоловіками і жінками представників протилежної статі.

Література

1. Coontz S. The Future of Marriage / S. Coontz // Cato Unbound. – 2008. January.
2. Семья и рождаемость в Украине – 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://polit.ru>.
3. Головатий М. Ф. Політична психологія : навч. посіб. / М. Ф. Головатий. – К. : МАУП, 2001. – 134 с.
4. Шнейдер Л. Б. Психология семейных отношений: Курс лекций / Л. Б. Шнейдер. – М. : Апрель-Пресс, 2000. – 512 с.
5. Психология семейных отношений с основами семейного консультирования : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. завед. / Е. И. Артамонова, Е. В. Екжанова, Е. В. Зырянова и др. ; под ред. Е. Г. Силяевой. – М. : Академия, 2002. – 192 с.
6. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс. – 6-е изд. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2002. – 512 с.
7. Выбор брачного партнера и развитие добрых отношений [Електронний ресурс] / сост. И. Молчанов. – Режим доступу : <http://psyfactor.org>.
8. Василец Т. Б. Этапы развития отношений между мужчиной и женщиной [Електронний ресурс] / Т. Б. Василец. – Режим доступу : http://www.psy.su/prof_society/articles.
9. Андреева Т. В. Семейная психология : учеб. пособ. / Т. В. Андреева. – СПб. : Речь, 2004. – 244 с.

© Семеніхіна Г. В.

ЛОЯЛЬНІСТЬ ДО ГРУПИ В КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

О. В. Скрипник, м. Київ

Проаналізовано соціально-психологічний зміст терміна “лояльність” і його витоки. Основну увагу приділено проявам лояльності в освітньому середовищі на сучасному етапі. Професійну ідентичність розглянуто як складову групової ідентичності на матеріалі розвитку малих груп. Запропоновано концептуальну модель проявів лояльності, пов’язану з процесами групоутворення.

Ключові слова: мала група, групова ідентичність, професійна ідентичність, модель лояльності.

Проанализированы социально-психологическое содержание термина “лояльность” и его истоки. Основное внимание уделено проявлениям лояльности в образовательной среде на современном этапе. Профессиональная идентичность рассмотрена как составляющая груп-

повой ідентичности на матеріалі розвитку малих груп. Предложена концептуальна модель проявлених лояльності, зв'язана з процесами групооб'єднання.

Ключевые слова: мала група, групова ідентичність, професійна ідентичність, модель лояльності.

The social and psychological meaning of loyalty concept and its origins are analyzed in the article. The main focus is put on loyalty applications in the modern educational environment. Professional identity is considered as a part of the group identity in the development of a small group. The author offers a conceptual model of loyalty related to the processes of group development.

Key words: small group, group identity, professional identity, loyalty model.

Проблема. Сучасний етап розвитку суспільства ознаменувався інноваційними змінами у сфері освіти і суспільної практики. Високі стандарти, пов'язані з творчою ініціативою, самостійністю і відповідальністю, стають сьогодні нормою в підготовці майбутніх фахівців. Набувають значення ефективність та вираженість у вирішенні завдань завтрашнього дня різними за розміром і призначенням колективами і громадами, групами. Ідеться про потребу злагодженої і продуктивної роботи всіх ланок соціального організму в недостатньо передбачуваному психологічному і культурному просторі. Освітніх груп найрізноманітнішого спрямування це стосується в першу чергу, оскільки вони найбільш чутливі до суспільних трансформацій. Важливим стає вміння передбачати і прогнозувати, виконувати поставлені завдання, отримувати певні очікувані результати, а також підвищувати продуктивність самих груп і рівень їхнього розвитку.

Значущості набуває знання чинників, які впливають на групові рішення і процеси; усе частіше постає питання про потребу в поглибленому і всебічному вивченні чинників, пов'язаних із становленням соціальних ідентичностей нового типу, їхніх особливостей та пов'язаних з ними інтеграційних процесів у групах. Ідентичність із цього погляду можна розглядати як інтегративний феномен, складну психологічну реальність, що охоплює різні рівні свідомості – індивідуальний, колективний, гендерний, рольовий [1–4].

Учені підкреслюють, що поняття ідентичності як відповідності особистісного втілення життєвих проявів і стану належності індивіда до якогось “цілого” стало одним із провідних контекстів соціально-психологічної думки сучасності [5–7]. Становлення людини відбувається тоді, коли вона усвідомлює свою ідентичність. Ми знаємо, хто ми у світі, коли усвідомлюємо свою ідентичність у групах професій, націй, спільнот тощо. Саме тому психологічне розуміння феномена

ідентичності, її структури, видів та умов становлення має вагоме теоретичне і практичне значення перш за все для реалізації завдань освіти, вирішення проблем у групах, урешті, виконання освітніх проєктів [3; 8; 9].

На становлення групової ідентичності в нових умовах впливають різні чинники. Є такі, що на перший погляд здаються непомітними, але насправді є прихованими рушіями процесів у різних за величиною і призначенням групах. Таким недостатньо вивченим чинником впливу на становлення групової ідентичності, на нашу думку, є вплив лояльності (як ставлення, ставлення до чогось або певним чином спрямованого на щось). Саме вона, як вважають дослідники, потребує спеціального розгляду, враховуючи цілу низку обставин.

Мета статті: систематизувати існуючі підходи до вивчення лояльності, зокрема професійної, що дає змогу, з одного боку, виявити вже напрацьоване в цій галузі, а з другого – дати оцінку і краще осмислити складні динамічні процеси, що відбуваються у зв'язку із цим явищем у групах.

Дослідження феномена лояльності відбувалося досі переважно в межах організаційної психології. Серед дослідників, що зробили незаперечний внесок у вивчення цього феномена, Л. Г. Почебут, В. А. Чікер, М. І. Магура, К. В. Харський, В. І. Доміняк, а також Д. Шульц, С. Шульц, Л. Джуелл, Л. Розенштіл, Л. Портер, Р. Кантер та ін.

Ще одним теоретичним і практичним джерелом поглядів на походження і роль лояльності стала системна сімейна психотерапія. Так, заслуговують на увагу результати дослідження феноменів лояльності та групового несвідомого в сімейній психології і психотерапії, де поняття групової ідентичності, тобто ідентичності, що визначається належністю особистості до значущих малих груп, є одним з основних (Е. Берн, Я. Морено, Б. Хеллінгер, А. Шутценбергер, І. Бузормені-Надь та ін.). І справді, для кожної людини в її становленні – особистісному, професійному, яке відбувається в групах [1; 6], – надзвичайно важливим джерелом формування є “особистісна” історія, біографія, у цілому індивідуально-історичний вимір власного буття, які значною мірою впливають вибори, які робить людина, особливо професійні.

Загалом прояви лояльності в групах останнім часом стають об'єктом прискіпливої уваги дослідників хоча б з тієї причини, що коли людина належить до освітньої групи, то досягнення мети, виконання завдань у групі відбувається зовсім інакше, ніж поза її межами. Утім, єдиного розуміння зазначеного феномена поки не існує, а погляди дослідників щодо цього значною мірою відрізняються [2; 3; 10].

Незважаючи на те, що концепції лояльності формувалися здебільшого в межах організаційної психології і системної сімейної

психотерапії, прояви лояльності завжди становили чималий інтерес і для інших галузей психологічного та гуманітарного знання [6; 7; 11]. Так, В. С. Агєєв, Г. М. Андреева, Е. Еріксон, Дж. Мід, розглядаючи поняття ідентичності, бачать у ній складний психічний феномен, який охоплює різні рівні свідомості, постійно довшзначається і змінюється. Феномен ідентичності виявляється в багатьох сферах людського життя, зокрема у професійній. Особливість професійної ідентичності в тому, що на відміну від гендерної та етнічної вона передбачає спеціальну, цілеспрямовану, організовану суспільством підготовку, а також пов'язана з професійною готовністю і професійною придатністю людини до певної професії. Професійна ідентичність не має таких явно виражених природних диференційних ознак, як, наприклад, стать для гендерної ідентичності або етнос – для етнічної.

Теорії становлення ідентичності, зокрема професійної, набувають у наш час особливого значення, особливо у зв'язку з процесами соціальних і психологічних трансформацій та змін у суспільстві, різних його групах. Ситуація кризи ідентичності в розвинених країнах вважається однією з актуальних життєвих проблем. У сучасному культурному просторі, де перевага надається ґрунтовній освіті, а в набутті престижних професій існують певні труднощі, становлення ідентичності стає досить проблемним. Цінності і соціальні ролі в сучасному світі постійно змінюються [1; 12; 13]. Молодь часто-густо не може перейняти навіть ролі своїх батьків, бо самі рольові моделі дорослого життя повсякчас трансформуються. Юнацького і дитячого досвіду виявляється недостатньо для вирішення завдань щодо вибору професії, побудови кар'єри тощо.

Свого часу Е. Еріксон [7] підкреслював, що розвиток відчуття ідентичності має як психологічний, так і соціальний аспекти. Уперше поняття ідентичності дослідник спробував обґрунтувати у своїй відомій праці “Дитинство і суспільство” (1950). Відтак кількість розвідок і напрацювань з проблеми ідентичності невпинно зростає. Ця проблема, безперечно, і сьогодні належить до найбільш актуальних і цікавих у широкому спектрі дослідницьких напрямів. Оскільки фундаментальний внесок у розроблення поняття ідентичності під кутом зору його структурно-динамічних характеристик належить Еріксону, усі подальші дослідження зазначеної проблематики ми так чи інакше співвідноситимемо з його концепцією.

Е. Еріксон розглядав ідентичність у цілому як процес організації життєвого досвіду, спрямований на власне Я, що, природно, зумовлювало його динаміку впродовж усього життя людини. Основною функцією цієї особистісної структури була адаптація в найширшому сенсі цього слова: згідно з Еріксоном, процес становлення і розвитку ідентичності зберігає цілісність й індивідуальність досвіду людини,

дає їй можливість передбачити як внутрішні, так і зовнішні види небезпеки, зіставити свої здібності із соціальними можливостями, що надаються суспільством [7, с. 8]. Більше того, ідентичність виконує певну формувальну функцію в розвитку особистості. Отож це поняття Еріксон вважав ключовим, коли йшлося про стадії психосоціального розвитку індивіда.

У своєму тлумаченні структури ідентичності Еріксон багато в чому спирався на власний психоаналітичний і клінічний досвід. Він розглядав Я як адаптивну структуру, що має власну енергію і визначає динаміку особистісного розвитку. Визначальною складовою Я виступає ідентичність. Однак завдання вибудовування ідентичності ніколи не може бути вирішеним остаточно.

Еріксон підкреслює, що ідентичність – це складне особистісне утворення, що має багаторівневу структуру. Це пов'язано з трьома основними рівнями аналізу людської природи: індивідним, особистісним і соціальним. На першому, *індивідному*, рівні аналізу Еріксон визначає ідентичність як результат усвідомлення людиною власної часової складової. Це уявлення про себе як про деяку відносно незмінну даність того чи іншого фізичного ества, темпераменту, здібностей, що йому належать, яке має своє минуле і спрямоване в майбутнє. У межах другого, *особистісного*, рівня ідентичність постає як відчуття індивідом власної неповторності, унікальності свого життєвого досвіду, що зумовлює певну тотожність самому собі. Еріксон визначає цю структуру ідентичності як результат прихованої роботи (Его-синтезу), як форму інтеграції Я, яке завжди є дещо більшим за звичайну суму дитячих ідентифікацій. Даний елемент ідентичності – це усвідомлений особистістю досвід власної здатності інтегрувати всі ідентифікації з розумовими здібностями, набутими в діяльності, з можливостями, що пропонуються соціальними ролями [7, с. 31]. І, нарешті, ідентичність, за Еріксоном, являє собою той особистісний конструкт, що віддзеркалює внутрішню солідарність людини із соціальними, груповими ідеалами і стандартами. Саме це й допомагає процесові Я-категоризації: ідеться про ті наші характеристики, завдяки яким ми поділяємо оточення на схожих і несхожих на себе. Цю структуру Еріксон назвав *соціальною ідентичністю*.

На подібні уявлення про структуру ідентичності як про таку, що має складові – персональну і соціальну, натрапляємо в більшості праць, присвячених даній проблематиці. Більша деталізація пов'язана при цьому переважно з тією, що стосується соціальної ідентичності, і тією, що має як підстави для виокремлення ті чи ті види соціалізації. Зокрема, можна говорити про професійну, етнічну, релігійну та інші види ідентичності [1; 4; 7].

Відтак процеси ідентифікації особи з групою розглядалися в різних теоретичних концепціях. Справді, кожна людина належить до певних соціальних груп – від сім'ї і до таких численних спільнот, як нація, раса. Г. Теджфел і Дж. Тернер, спираючись на праці М. Шеріфа, а також на результати інших суміжних досліджень, дійшли висновку, що Я-концепція людини є не тільки її індивідуальною характеристикою, а й більш складним утворенням [4; 8]. Зрозуміло, що в нас склалося певне уявлення про себе як про особистість, однак ми ідентифікуємо себе й із соціальними групами, до яких належимо. І ця групова ідентифікація є суттєвішим чинником формування наших уявлень про самих себе.

Значимо, що власне термін "ідентифікація" походить від пізньолатинського *identificare* [6; 14; 15], що означає процес ототожнення, зіставлення задля пізнання й "поєднання" себе з певною групою і, зв'язно, засвоєння зразків поведінки та певних ролей. Загалом однією із форм соціальної взаємодії виступає соціальна група, у якій поведінка і соціальний статус кожного члена відчутною мірою зумовлені діяльністю та існуванням інших членів. Сукупність індивідів, що перебувають у психологічній взаємодії, і є соціальною групою; ця взаємодія виявляється в обміні різними уявленнями, відчуттями, бажаннями, психічними переживаннями. Зазначене підводить до розуміння важливості міжгрупових відносин (стосунків) нарівні з міжособовими, що так само свідчить про більш високий рівень пристосування людини до соціальної дійсності. Згадаймо висновок К. Левіна про те, що індивідові, аби відчувати власну гідність, необхідно належати до групи. Таких же поглядів дотримувався і Теджфел, наголошуючи на тому, що навіть звичайне буття в групі дає індивідам почуття належності, яке сприяє підтриманню позитивної Я-концепції. Одностайні з ним у цій думці також сучасні дослідники [1; 4; 11]. І, можливо, більш коректним було б говорити не про підтримання позитивної Я-концепції, а про намагання підтримати стабільні уявлення про себе.

Людина долучається до тієї чи іншої групи, маючи на те низку причин [3; 8; 16]. Отже, група в очах людини є засобом і способом, що забезпечують:

- виживання в навколишньому середовищі;
- соціалізацію людини, формування її психіки;
- виконання певної роботи і професійних обов'язків та справ (інструментальна функція групи);
- задоволення потреби в спілкуванні, отримання визнання, поваги, довіри і т. ін.;
- послаблення неприємних відчуттів;
- інформаційний, матеріальний та інші види обміну.

Оскільки індивід належить не до якоїсь однієї групи, а, як правило, до великої кількості малих і великих соціальних груп, виникає взаємовплив систем цінностей, норм, стандартів поведінки, прийнятних у цих групах. Більше того, часто-густо ці системи норм і цінностей через різні обставини заходять у суперечність одна з одною, що ставить індивіда перед складним внутрішнім вибором. На жаль, питання про взаємовплив різних норм, цінностей, урешті ідентичностей, залишається досі недостатньо вивченим [4; 11]. В усякому разі поняття ідентичності визначило для соціальної психології більш широкі горизонти подальших досліджень, а саме виявлення змістових перетинів своєї предметної сфери практично з усіма галузями сучасного гуманітарного знання, проведення ґрунтовних міждисциплінарних розвідок.

Отже, розвиток групи – складний психодинамічний процес, який протікає на свідомому і несвідомому, індивідуальному і груповому рівнях. Формування згуртованості передбачає взаємну адаптацію членів групи одне до одного і створення спільного психологічного та часового простору. У життєдіяльності групи правила і норми є чинником, що об'єднує її членів, регулює міжособову взаємодію та спільну діяльність. Виконання групових норм виступає умовою належності особи до групи, а прийняття їх – складним процесом, що має певні закономірності. Лояльність із цього погляду постає як процес прийняття і дотримання членом конкретної групи її правил, а також інтеграція їх у систему цінностей цієї особистості.

У сучасних тлумаченнях міжособових і міжгрупових процесів часто-густо трапляються вислови “міжособові доброзичливі стосунки”, “сумлінне ставлення”, “міжгрупові відносини”, “законоступухняність”. Тому доречно було б окреслити простір аналізу наведених і подібних термінів рамками соціальної психології. Так, розкриваючи сутність поняття “ставлення” [2; 17], дослідники зазначають, що його психологічний зміст полягає у формі сприймання і відображення людиною навколишнього світу. Зауважимо, що “ставляться” завжди до чогось конкретного. У повсякденній практиці достатньо підстав, щоб розрізнити ставлення позитивні і негативні. Ці ставлення вирізняються насамперед позитивним або негативним характером реагування індивіда в групі і є основою вибіркової спрямованості його психічної активності й прояву у групах. Отож до будь-якого явища людина як член малої групи може виявляти або позитивне, або негативне ставлення. Позитивне ставлення людини (члена групи) до соціального оточення має сенс попередньо визначити як лояльне, прихильне, доброзичливе. Більшість українських словників (напр. [14; 18; 19]) наводять два значення терміна “лояльний” (від фр. *loyal* – вірний, чесний): 1) що перебуває в межах законності; 2) який коректно, доброзичливо ставиться до кого-небудь, чого-небудь.

Звісно, що розглядові підлягатиме соціально-психологічний зміст зазначених термінів. Фахівці зазначають, що в основі лояльності лежить бажання індивіда бути корисним, уникати того, що може зашкодити об'єктові лояльності [2; 12; 16]. Іноді таке ставлення охоплює почуття симпатії, співчуття, готовності жертвувати своїми інтересами. На думку К. В. Харського (на його модель ми будемо робити посилення), лояльності притаманні такі атрибути:

- чесність у стосунках;
- прийняття спільних переконань і цінностей;
- переживання за успіх об'єкта лояльності;
- відкрите демонстрування лояльності, доброзичливе ставлення;
- готовність запобігти небезпеці;
- готовність у разі потреби чимось пожертвувати;
- почуття гордості за певну причетність;
- прагнення найкращим чином виконувати доручену роль.

В. І. Доміняк визначає лояльність як доброзичливе, коректне, щире, шанобливе ставлення до членів групи; усвідомлене виконання дорученої справи відповідно до цілей і завдань тієї чи іншої групи, в її інтересах, а також дотримання норм і зобов'язань, включаючи неформальні стосунки із суб'єктами взаємодії. Дослідник підкреслює, що це певна здатність виявляти добровільну активність, спрямовану на інтереси групи, організації. Він зазначає, що термін “лояльність” використовують часто-густо для опису позитивного ставлення працівника до організації, групи, команди. Цей термін, на думку дослідника, означає також відкритість, чесність, принциповість, дотримання прав, законів, відмову від шкідливих дій. Отож терміни “лояльність”, “прихильність”, “патріотизм”, “відданість” можна використовувати як близькі до синонімів і такі, що не відрізняються принципово за смисловим наповненням [2].

Схожу позицію обстоює і Л. Г. Почебут, розглядаючи лояльність як соціально-психологічне настановлення, що характеризується мотивацією працювати на благо і в інтересах групи, організації [16].

Сучасні дослідники вбачають у лояльності одну з головних передумов ефективної діяльності групи. Витоки концепції лояльності, як ми вже зазначали, великою мірою належать організаційній психології [2; 3; 16], а також сімейній системній психотерапії [1; 8; 10]. Результати проведених досліджень дають підстави зробити припущення про зв'язок між прихильністю, вірністю, лояльністю і груповими процесами, а також рівнем лідерства в групах. Дослідники лояльності звертають увагу на те, що вона також має різний рівень і розрізняється якісно [2; 12; 17]. У самій лояльності можна виділити три складові: 1) емоційну, обумовлену прихильністю до групи солідарністю з її членами, прийняттям її цінностей, настановлень та вимог і пов'язану з

позитивним емоційним ставленням; 2) когнітивну, що спирається на позитивну раціональну оцінку і свою причетність; 3) поведінкову, яка виявляється в готовності і прагненні здійснювати певні дії на користь групи.

У процесі набуття і вдосконалення професійних знань, фахової спеціалізації формується життєва і професійна позиція людини. Відбувається реалізація професійних намірів, формуються професійні ознаки. Становлення професійної ідентичності окреслено професійним простором малої фахової групи, з якою здійснюється продуктивна взаємодія. Професійна група і пов'язана з нею ідентичність є особливо значущими, оскільки саме завдяки професії, завдяки своїй майстерності людина має змогу служити групі, бути корисною для спільноти. Вирішальною мірою через виконання своєї професійної ролі особистість може реалізовувати своє покликання і призначення в суспільстві.

У психологічній літературі наразі широко представлено різнобічні напрацювання в галузі професійного самовизначення і професіоналізму (Є. О. Климов, Г. В. Брагіна, М. С. Пряжников, В. Г. Асеев, К. М. Гуревич та ін.), що становлять ґрунтовну теоретико-методологічну основу для дослідження професійного розвитку особистості. Описи професій містять не тільки терміни “зобов'язання”, “уміння”, “навички”, а й такі характеристики, як престиж, рівень освіти, матеріальний достаток, соціальна значущість праці тощо.

Досліджуючи групи, у тому числі і за професійною ознакою, розглядатимемо їх як *об'єднання* людей, що є суб'єктом групової психіки і характеризується певним психічним складом та властивостями емоційної сфери своїх членів – ціннісними орієнтаціями, спільними інтересами, потребами, мотивами, настроями тощо. До основних ознак групи слід віднести насамперед такі, як:

- її структура, тобто внутрішня будову;
- феномени групової свідомості і несвідомого;
- групова динаміка, тобто процеси, які відбуваються в групі і завдяки яким вона розвивається: групова згуртованість, лідерство, нормоутворення та ін. [1].

Теоретична основа у вивченні груп, на думку К. Левіна, надзвичайно важлива. Йдеться про вивчення “динамічного цілого”, що має властивості, відмінні від властивостей її складових. Групу, за Левіном, не можна розглядати як механічну суму індивідів, що її складають. І властивості окремих членів групи не визначають її психологічні характеристики, а завдяки їм група, як динамічне ціле, набуває особливих, лише їй притаманних властивостей – властивостей, які так само суттєво можуть впливати на окремих членів групи, визначати їхню поведінку. Важливим аспектом вивчення груп Левін вважав дослідження природних груп у їхньому реальному спілкуванні, проявах

життя. Саме в такий спосіб можна, на його думку, перевірити і підтвердити теоретичні положення, а також розв'язати практичні психологічні завдання щодо груп. Ще одним важливим аспектом, який виокремив Левін, було вміння дослідити й усвідомити історичний характер кожного факту і події групового життя. Адже кожна група працює і живе в конкретних історичних умовах, які суттєво впливають на її життя, визначають його психологічні особливості.

Що ж до класифікації груп, то її можна представити за такими критеріями:

– *розмір групи* (мала, середня або велика). Утім, певних кількісних вимірів для поділу групи за цими ознаками не існує. Часто-густо у великих групах контакти їхніх членів між собою ускладнюються;

– *тривалість існування групи* (постійна або тимчасова). Суттєвим у цьому визначенні є те, що постійні групи пройшли деякий шлях свого розвитку, мають певну історію; тимчасові групи недовготривалі, тому об'єднуються в основному настроями та емоціями;

– *походження групи* (природна або лабораторна). Природні групи формуються самі по собі, лабораторні ж створюються задля певного завдання чи експерименту;

– *цілісність існування групи* (умовна, вона ж номінальна, або реальна). Умовні групи виділяють за певною ознакою, тоді як реальні мають одні цілі, потреби та об'єднані процесами групової динаміки, діяльністю, проблемами та інтересами;

– *організація групи* (первинна, вторинна і т. п.). Первинною є група, в якій особа взаємодіє, спілкується безпосередньо, а вторинна – це та, що об'єднує первинні групи; спілкування в ній помітно складніше, але вплив на особистість від цього не зменшується;

– *спосіб організації групи* (формальна або неформальна). Формальна група має регламентації у функціонуванні, а неформальна керується внутрішніми, неформальними правилами;

– *рівень відкритості групи* (відкрита або закрита). Відкрита група допускає можливість впливу на неї, нехай навіть і тимчасове приєднання до неї; закрита часто пов'язана з функцією захисту приватності, особистості;

– *реальне членство в групі* (група членства або референтна група). Членство в групі може бути реальним, справжнім або уявним, бажаним, але не здійсненим. Підставою для такого розподілу є рівень суб'єктивної значущості для індивіда цінностей, норм, а також вплив на нього референтної групи; референтну групу часто визначають як групу, до якої людина прагне належати, у якій хотіла б зберігати участь і членство тривалий час. Групи членства і референтна можуть збігатися, але так буває не завжди.

У соціальній психології величезну увагу приділяють не тільки групам як формам людського існування, а й механізмам їхнього розвитку. Загальновизнаними є такі системотвірні *ознаки групи*, як соціальна спрямованість групової діяльності, організованість групи, готовність до групової діяльності, психологічна (інтелектуальна, емоційна, вольова) єдність. Перші три ознаки визначаються головним чином більш широкою спільнотою, соціальним середовищем. Інтелектуальна, емоційна і вольова єдність залежить перш за все від психологічних особливостей груп та відносин між ними.

Спрямованість групової діяльності – показник цілеспрямованості, відповідності цільових настановлень і змістової сторони діяльності групи меті й орієнтації більш широких спільнот, до яких належить зазначена група (ціннісно-орієнтаційна єдність). У річищі системного підходу спрямованість групової діяльності тісно пов'язана з поняттям ієрархії соціальних систем, де кожен групу можна розглядати як підсистему іншої, більш складної системи (спільноти), яка чітко визначає і регламентує основні важелі побудови і функціонування даної підсистеми. Відповідність чи невідповідність норм, ціннісних орієнтацій групи цілям, нормам, орієнтаціям більш широких систем дає підстави говорити про рівень моральної спрямованості групової діяльності.

Організаційна єдність групи – це оптимальна організація елементів системи (членів групи), що забезпечує високий рівень їхньої взаємодії, здатність до взаємозаміни, самокерованість та ефективність управління. Організаційна єдність виявляється в координації (узгодженості) певних дій, характері взаємної залежності, що забезпечує динамічну рівновагу системи, у субординації (підпорядкуванні) членів групи, що свідчить про різне їхнє становище в колективі.

Підготовленість до групової діяльності – своєрідний показник спрацьованості членів групи, ступінь “навченості” взаємодії в результаті досвіду, знань про риси і можливості одне одного. Як один з індикаторів підготовленості виступає соціально-психологічна сумісність (ділова і міжособова). Підготовленість виявляється через здатність до інтеграції внесків кожного в ході досягнення спільного результату.

Психологічна єдність являє собою єдність психологічних зв'язків і відносин. Дослідники систем вважають, що основним поняттям системи є не так її конкретна структура і тотожність елементів, як наявність певних зв'язків, що змінюються за формою та зумовлюють залучення до системи тих чи тих елементів за умови збереження взаємодоповнювальних елементів і типів їхніх зв'язків упродовж усього періоду розвитку групи.

Психологічна комунікативність – це сукупність функціональних зв'язків, що охоплюють зв'язки станів (коли наступний у часовому

вимірі стан є функцією попереднього), зв'язки розвитку (зміна стану на більш високому рівні, актуалізація закладених у зазначені стани потенційних можливостей), зв'язки управління (способи реалізації певної програми розвитку системи).

Психологічна єдність (комунікативність) забезпечує саморегуляцію і самоналагодження системи, передавання властивостей елементів системи цілому і, навпаки, властивостей цілого її елементам. Це явище охоплює:

– інтелектуальну єдність – здатність до стандартизації системи знаків, напрацювання “групового способу спілкування” для знаходження оптимальних способів прийняття рішень;

– емоційну єдність – індикатор самопочуття всієї системи, її здатність до самоналагодження, напрацювання адаптаційних і компенсаторних механізмів поведінки, створення додаткових “ресурсів” життєдіяльності групи;

– вольову єдність – регулятор “режимів” роботи групи, що виявляється у її здатності створювати необхідну і достатню напругу сил при подоланні групових перепон у процесі просування до мети, врівноважувати діяльність у разі її порушення.

Наведений вимір зв'язків і відносин можна вкласти у три інтегративні характеристики, а саме:

– *згуртованість групи* – відносно стійка характеристика єдності відносин і зв'язків, де провідна роль належить більш “соціалізованим” показникам розвитку;

– *психологічний клімат* – стан групи, що віддзеркалюється в емоційних складових учасників, їхньому ставленні до всіх значущих для групи подій. Психологічний клімат групи – це його психологічна готовність діяти;

– *активність* – динамічна характеристика життєдіяльності групи, процесу її розвитку.

Зазначені характеристики тісно взаємопов'язані і взаємозумовлені.

Для створення та опису систем у сучасній науці широко застосовують поняття “цілісність”, “складність”, “упорядкованість”, “динамічність”, “зворотний зв'язок” та ін. Однак застосування таких понять у загальному вигляді для опису реальних спільнот і об'єднань є недостатнім. Адже часто йдеться про надзвичайно динамічні системи, а це значить, що слід говорити про певний ступінь складності, цілісності, упорядкованості тощо. Це також потребує визначення рівня розвитку групи як системи.

Загалом *принцип системності* як методологічний принцип дослідження груп і процесів, що відбуваються в них, дає можливість

сформулювати низку суттєвих положень, що відіграють важливу роль у дослідженні соціально-психологічних феноменів:

- розгляд групи як такої, що функціонує в часі як відкрита система;
- співвіднесення тих чи інших індивідуальних характеристик членів групи з її діяльним аспектом;
- пошук у групі специфічних групових (системних) новоутворень (групових норм, цінностей, цілей, рішень тощо); вивчення їхнього впливу на відповідні аспекти індивідуальної поведінки;
- розгляд групових процесів і відносин як багаторівневих і багатовимірних явищ;
- розуміння і враховування взаємозв'язку та взаємовпливу всіх групових феноменів;
- усвідомлення складної (системної) детермінації явищ групового життя, наявність у ньому ймовірного чинника;
- осмислення двох основних сфер життєдіяльності групи – ділової (інструментальної, трудової) і емоційної (міжособової);
- урахування впливу на групу інтегративних чинників, що забезпечують її збереження та якісну своєрідність, а також нормальний розвиток та функціонування.

Розглянуті нами положення є певним підґрунтям для методологічного дослідження групових процесів на основі принципів системності. Аналіз феномена лояльності дає підстави припустити, що лояльність впливає на становлення ідентичності, зокрема професійної, у малих групах.

Учасники групи різною мірою і по-різному можуть виявляти свою лояльність або нелояльність. Лояльність як позиція, ставлення до чогось певним чином “вбудована” у систему поглядів особистості, що має свої переконання, цінності, досвід, особливе спрямування (на справу, на взаємодію, на себе). Вона впливає на міжособові стосунки, уподобання і пріоритети кожного учасника групи. Лояльність змінюється в певних діапазонах: у зростанні – від зовнішніх, на рівні поведінки, корисних дій для групи до рівня цінностей, переконань та ідентичності, а також у зниженні – від “нульової” лояльності до прихованої і демонстративної нелояльності (рис.). Зазначені параметри зміни лояльності по-різному позначаються на розвитку групи, ефективності її діяльності, вирішенні групою своїх завдань. Викладені положення стали основою концептуальної моделі лояльності до групи [3].

Висновок. Завдяки проведеному аналізу виявлено, що на сьогодні існує широкий спектр досліджень, присвячених становленню ідентичності, особливостям групової ідентичності, у тому числі професійної. Разом з тим досі бракує досліджень самих чинників, що впливають на становлення групової ідентичності, зокрема лояльності.

З'ясовано, що лояльність є складним, багатовимірним конструктом, що має певну структуру і спрямування, а також свої витoki й наслідки в групових процесах.

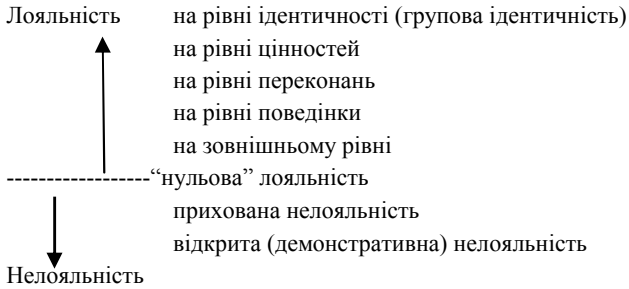

Рис. Модель лояльності до групи

На завершення зауважимо, що дослідження зв'язку лояльності з груповими процесами актуальне ще й тому, що вона певною мірою відрізнятиметься в освітніх середовищах як групах з різними статусними, професійними, віковими, гендерними характеристиками. Важливим видається прогнозування лояльності як чинника, що зумовлює особливості групових процесів, а також виявлення передумов формування лояльності в малій групі.

Література

1. Горноста́й П. П. Личность и роль. Ролевой подход в социальной психологии личности / П. П. Горноста́й. – К. : Интерпресс ЛТД, 2007. – 312 с.
2. Доминяк В. Лояльність персонала как социально-психологическая установка / В. Доминяк // Ананьевские чтения : тезисы науч.-практ. конф. “Ананьевские чтения – 2000”). – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2000. – С. 211–213.
3. Харский К. В. Благонадежность и лояльность персонала / К. В. Харский. – СПб. : Питер, 2003. – 496 с.
4. Шнейдер Л. Б. Личностная, гендерная и профессиональная идентичность: теория и методы диагностики / Л. Б. Шнейдер. – М. : Моск. психол.-соц. ин-т, 2007. – 128 с.
5. Агеев В. С. Межгрупповое взаимодействие: социально-психологические проблемы / В. С. Агеев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1990. – 240 с.
6. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.
7. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон ; пер. с англ.; общ. ред. и предисл. А. В. Толстых. – М. : Прогресс, 1996. – 344 с.
8. Андреева Г. М. Социальная психология : учеб. для вузов / Г. М. Андреева. – 5-е изд. – М. : Аспект Пресс, 2006. – 363 с.

9. *Ананьев Б. Г.* Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – 3-е изд. – СПб. : Питер, 2002. – 480 с.
10. *Шутценбергер А. А.* Синдром предков. Трансгенерационные связи, семейные тайны, синдром годовщины, передача травм и практическое использование геносоциодрамы / А. А. Шутценбергер. – М. : Ин-т психотерапии, 2001. – 240 с.
11. *Ядов В. А.* Социальные и социально-психологические механизмы формирования социальной идентичности личности / В. А. Ядов // Мир России. – 1995. – Т. 4, № 3–4. – С. 158–182.
12. *Джуэлл Л.* Индустриально-организационная психология / Л. Джуэлл. – СПб. : Питер, 2003. – 716 с.
13. *Шульц Д.* Психология и работа / Д. Шульц, С. Шульц. – СПб. : Питер, 2003. – 556 с.
14. Тлумачний словник психологічних термінів в українській мові : словник / В. Й. Бродовська, І. П. Патрик, В. Я. Яблонко. – 2-ге вид. – К. : Професіонал, 2005. – 224 с.
15. *Ребер А.* Большой толковый психологический словарь : в 2 т. Т. 1: А–О / А. Ребер ; пер с англ. Е. Ю. Чеботарева. – М. : Вече : АСТ, 2000. – 592 с.
16. *Почебут Л. Г.* Организационная социальная психология / Л. Г. Почебут, В. А. Чикер. – СПб. : Речь, 2000. – 297 с.
17. *Мясищев В. Н.* Психология отношений / под ред. А. А. Бодалева ; вступ. ст. А. А. Бодалева. – М. : МОДЭК, 2003. – 400 с.
18. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. : Перун, 2001. – 1440 с.
19. *Шапар В. Б.* Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів / В. Б. Шапар. – Х. : Прапор, 2009. – 670 с.

© Скрипник О. В.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ БЛАГОПОЛУЧЧЯ ПОДРУЖНІХ ВІДНОСИН

В. Є. Ткаченко, м. Одеса

Розкривається поняття благополуччя подружніх відносин і визначається перелік факторів, що впливають на нього. Акцент робиться на особистісній зрілості партнерів як основоположному факторі.

Ключові слова: благополуччя, фактори благополуччя, особистісна зрілість, зрілі стосунки.

Раскрывается понятие благополучия супружеских отношений и определяется перечень факторов, оказывающих на него влияние. Акцент делается на личностной зрелости супругов как основополагающем факторе.

Ключевые слова: благополучие, факторы благополучия, личностная зрелость, зрелые отношения.

The article reveals the notion of well-being of the marital relationship. The author describes the factors which influence successfulness of a marriage and also focuses on the personal maturity of the spouses as a fundamental factor.

Key words: well-being, well-being factors, personal maturity, mature relationship.

Проблема. Вивчення факторів, що сприяють не тільки збереженню шлюбно-подружніх відносин, а й гармонійній продуктивній взаємодії та особистісному розвитку кожного з подружжя, є одним з основних завдань науки в умовах сучасних змін суспільства.

Підвищений інтерес психологічної науки до проблеми благополуччя подружніх відносин спостерігається з останньої третини ХХ ст., і з часом він не зменшується. Однак значна частина сучасних досліджень спрямована лише на окремі складові гармонізації подружніх відносин: їхній зв'язок із сексуальним здоров'ям (С. В. Фролова), трансформацію уявлень про нормативні ролі чоловіка і дружини (І. В. Леванова), порушення міжособової комунікації (М. М. Телепов), ідентифікаційні механізми (Ю. Ю. Дмитрук), особистісну автономність партнерів (О. Я. Кляпець), умови й вимоги суспільства, співпереживання, контроль своїх почуттів і емоцій, уміння подружжя справлятися з повсякденним стресом (Т. Л. Крюкова), ставлення до партнера, до шлюбу загалом і власного шлюбу зокрема (О. Є. Кіжаєва), відповідність щодо приватності простору шлюбного співбуття, орієнтацію на особистісну ідентичність із партнером (А. Р. Тіводар) і т. ін.

Досі не вироблено цілісний підхід до вирішення означеної проблеми, не обґрунтовано систему факторів благополуччя подружніх відносин, що враховувала б усі особистісні і соціально-психологічні детермінанти благополуччя шлюбу. Наше дослідження передбачає теоретичне розроблення та емпіричне обґрунтування системи особистісних і внутрішньоподружніх факторів, що впливають на благополуччя шлюбно-подружніх відносин.

Мета статті: на основі теоретичного аналізу психологічної літератури, а також запропонованого нами розуміння благополуччя подружніх відносин і факторів, що його детермінують (у першу чергу особистісної зрілості подружжя), сформулювати гіпотези про можливий взаємозв'язок цих факторів і показників благополуччя шлюбу.

Аналіз праць А. Маслоу, Е. Фромма, К. Роджерса, А. Адлера, Р. Левіса, Дж. Спенієра, Д. С. Валлерстайна, Р. Уолша, Ю. Є. Альоши-

ної, Л. Я. Гозмана, М. С. Мацковського, В. С. Торохтія, О. А. Караба-
наної, О. Я. Кляпець та ін. показує, що найбільш сприятливі відносини
складаються за умови взаємодії в подружжі розвинених, зрілих особи-
стостей. К. Вітакер стверджує, що цілісні стосунки виникають тільки
тоді, коли взаємодіють цілісні особистості [1].

М. Р. Мінігалієва зрілі відносини визначає як відносини прийня-
ття і розуміння між двома людьми, що самоздійснюються як душі і
демонструють високий рівень внутрішньої узгодженості [2].
І. С. Кльоцина називає такі стосунки партнерськими, характеризуючи
їх як відносини двох рівноправних суб'єктів. Кожен із суб'єктів цих
відносин має власну мету, але прагне до узгодження позицій та устре-
млєнь з іншими на засадах поваги і коректності, уміння поставити себе
на місце свого партнера, зрозуміти його стан і проблеми [3].

Основною характеристикою зрілих стосунків, за М. Р. Міні-
галієвою, є наявність у кожного партнера усвідомлюваного відчуття
перспективи та відповідності особистісного і міжособистісного розви-
тку. Про зрілі стосунки можна говорити тоді, коли партнери прагнуть
до взаєморозуміння і сприяють особистісному розвитку один одного.
Відставання в розвитку одного з подружжя або перешкоджання розви-
ткові іншого можуть призвести до руйнування відносин [2].

Ознакою реалізації партнерської моделі відносин є співробітни-
цтво і компроміс як провідні способи вирішення суперечностей,
оскільки при цьому в досягненні спільного інтересу домінує діалогіч-
на, а не монологічна позиція партнерів [3]. Як зазначає Мінігалієва,
зрілі відносини формуються в кілька етапів. Власне, про таку зрілість
свідчать висока відповідальність, гнучкість, спільний характер розвит-
ку партнерів, гармонійність, відкритість і перспективність взаємин.
Для зрілих, як і для незрілих відносин характерні, утім, деяка конфлік-
тність і певна автономність. Однак в основі конфліктності стосунків
зрілих партнерів лежить діалектичність, тоді як незрілі характеризу-
ються суперечливістю й агресивністю.

Одним з перших етапів формування гармонійних подружніх
відносин є побудова релевантних суб'єктивних моделей індивідуаль-
ності один одного, у якій не остання роль належить особистісним
конструктам і схожості процесів їх осмислення партнерами: “Чим бі-
льша відмінність у рівнях когнітивної складності і пов'язаному з нею
рівні буття суб'єктів, тим більш нерелевантними будуть уявлення пар-
тнерів один про одного і тим менший потенціал розвитку матимуть
відносини, що зароджуються між ними” [2, с. 22]. Отже, йдеться про
формування близькості, за якої з'являється можливість для кожного
партнера істинно проявляти себе, а також досягати зміни іншого. Розу-
міння сутності іншої людини формує довіра до самого себе і свого
вибору, при цьому інший постає як джерело нового досвіду.

С. Л. Рубінштейн називає цей процес взаємозумовленістю буття двох близьких [4]. Згідно з Е. Фроммом, у цьому випадку відбувається акт віддачі частини життя одним партнером для збагачення іншого, що робить і його власне життя яскравішим [5].

Схожі ідеї простежуємо і в працях А. Маслоу, К. Роджерса. У їхньому розумінні формування відносин, побудованих на самовіддачі, стає можливим тільки за умови усвідомлення себе людиною, що може й хоче дарувати себе іншим, тобто зумовлено рівнем розвитку само-свідомості.

Поняття “особистісна зрілість” використовують у своїх працях вітчизняні і зарубіжні психологи (Л. І. Анциферова, В. П. Петровський, Т. П. Скрипкіна, Д. О. Леонтьєв). Більшість із них наголошує при цьому на складності визначення об’єктивних критеріїв зрілості людини.

У “Психологічному словнику” виділено такі характеристики зрілої особистості: розвинене почуття відповідальності, потреба в турботі про інших людей, здатність до активної участі в житті суспільства, ефективного використання знань і здібностей, психологічної близькості з іншою людиною, конструктивного вирішення різних життєвих проблем на шляху до найбільш повної самореалізації [6].

На думку Р. М. Шаміонова, особистісна зрілість являє собою складне утворення, що охоплює відповідальність, емоційну зрілість, самоконтроль, самостійність, адекватність самовідображення, високий рівень реалізованості подій життя, адекватність цілепокладання. Особистісна зрілість – частина загальної структури особистості і пов’язана з особистісними рисами, такими як товариськість, м’якість, довірливість, терпимість, впевненість у собі, щирість, дотримання соціальних приписів [7].

А. О. Реан виділяє чотири основні складові особистісної зрілості: 1) відповідальність, 2) терпимість, 3) саморозвиток, 4) позитивне мислення і позитивне ставлення до світу [8]. Такі ж складові особистісної зрілості виокремлено і працях інших дослідників: відповідальність (З. М. Борисова, Ж. Піаже, Дж. Роттер); самостійність (Є. І. Головаха, В. І. Слободчиков); самоствердження (К. О. Абульханова-Славська, Л. І. Анциферова, Б. Ф. Ломов, О. М. Леонтьєв, А. В. Петровський, С. Л. Рубінштейн); адекватне цілепокладання (І. В. Дубровіна, Г. М. Парафіян, Н. Н. Толстих).

На переконання Е. Фромма, турбота, відповідальність, повага і знання – це сукупність якостей зрілої людини. Відповідальність формується і розвивається в діяльності, за умови надання особистості свободи вибору і відповідальності за нього [5].

Ідею про саморозвиток як базову складову зрілої особистості можна простежити в багатьох концепціях про природу людини

(А. Маслоу, К. Роджерс, А. В. Брушлинський). Прагнення до самореалізації в більшості з них є показником особистісної зрілості й одночасно умовою її досягнення.

С. Л. Братченко і М. Р. Миронова, описуючи особистісно зрілу людину, звертають увагу на такі її риси: прийняття і розуміння себе, відкритість внутрішньому досвідові переживань, відповідальна воля, цілісність і динамічність особистості, прийняття й розуміння інших, соціалізованість і творча адаптивність [9]. О. С. Штепа пропонує розглядати особистісно зрілу людину як відкриту систему, що здатна до самоорганізації і характеризується синергічністю, автономністю, контактністю, самоприйняттям, креативністю, толерантністю, відповідальністю, глибинністю переживань, децентрацією, самоактуалізацією як життєвою філософією [10].

Як бачимо, у психологічній літературі широко представлено тематику, пов'язану із зрілістю суб'єкта, описано риси і якості зрілої людини, а також створювані нею відносини. Однак питання про те, як саме зрілість партнерів позначається на благополуччі подружніх відносин, які її складові є провідними у формуванні благополуччя, яким чином вони пов'язані із факторами, що детермінують благополуччя, досі залишається практично не вивченим. Звідси необхідність вивчення благополуччя подружніх відносин у зв'язку з особистісними рисами, особистісною зрілістю кожного з подружжя.

Ми визначили *благополуччя шлюбно-подружніх відносин* як *досягнення подружньої інтеграції* і забезпечення суб'єктивного благополуччя подружжя за умови повного розвитку особистості обох шлюбних партнерів. Наш підхід фіксує об'єктивний (подружня інтеграція) і суб'єктивний (суб'єктивне благополуччя подружжя) аспекти подружніх відносин [11;12]. При цьому показниками благополуччя шлюбу є рольова адекватність подружньої пари, рівень конфліктності шлюбних партнерів і їхнє психологічне благополуччя.

Запропонована нами система факторів, що забезпечують високий ступінь вираженості показників благополуччя шлюбно-подружніх відносин, містить два блоки характеристик: особистісні якості кожного партнера і особливості міжподружньої взаємодії [4; 13].

Зокрема, до *блоку особистісних якостей* ми відносимо:

- високий рівень особистісної зрілості;
- адекватність самооцінок кожного з подружжя, узгодженість оцінок одне щодо одного;
- інтегральні соціально-психологічні характеристики особистості (інтернальність, самоповага, самоприйняття, активність як здатність до змін, особистісна диференційованість);

– узгодженість особливостей ціннісно-сенсової сфери особистості подружжя (у тому числі домінуючих потреб, життєвих і сімейних цінностей);

– толерантність щодо індивідуальних розбіжностей з партнером;

– соціально-психологічна компетентність (комунікативний потенціал) подружжя: соціальний інтелект, соціально-психологічна адаптивність, вміння долати повсякденні стреси, здатність до децентрації, вміння дотримуватися оптимальної дистанції в спілкуванні, здатність співпереживати, рефлексивні здібності, здатність і готовність до взаємодії з партнером, наявність навичок міжособового спілкування, схильність до кооперації і співпраці, вміння вибирати адекватний тип поведінки залежно від ситуації, здатність налагоджувати стосунки;

– готовність пробачати і бути пробаченим.

Блок особливостей міжподружньої взаємодії охоплює такі фактори:

– взаємна допомога в особистісному зростанні;

– взаємна спрямованість на особистісну ідентифікацію з партнером;

– взаємне емоційне прийняття (любов як взаємоповага, турбота, відповідальність, розуміння одне одного), емоційна теплота щодо партнера;

– дотримання оптимальної дистанції в спілкуванні (забезпечення особистісної волі, взаємна автономія подружжя, узгодженість психологічної близькості і віддаленості);

– можливість саморозкриття в спілкуванні;

– взаємне підтвердження й підтримка особистісної ідентичності кожного з подружжя;

– легкість спілкування;

– узгодженість особливостей взаємодії;

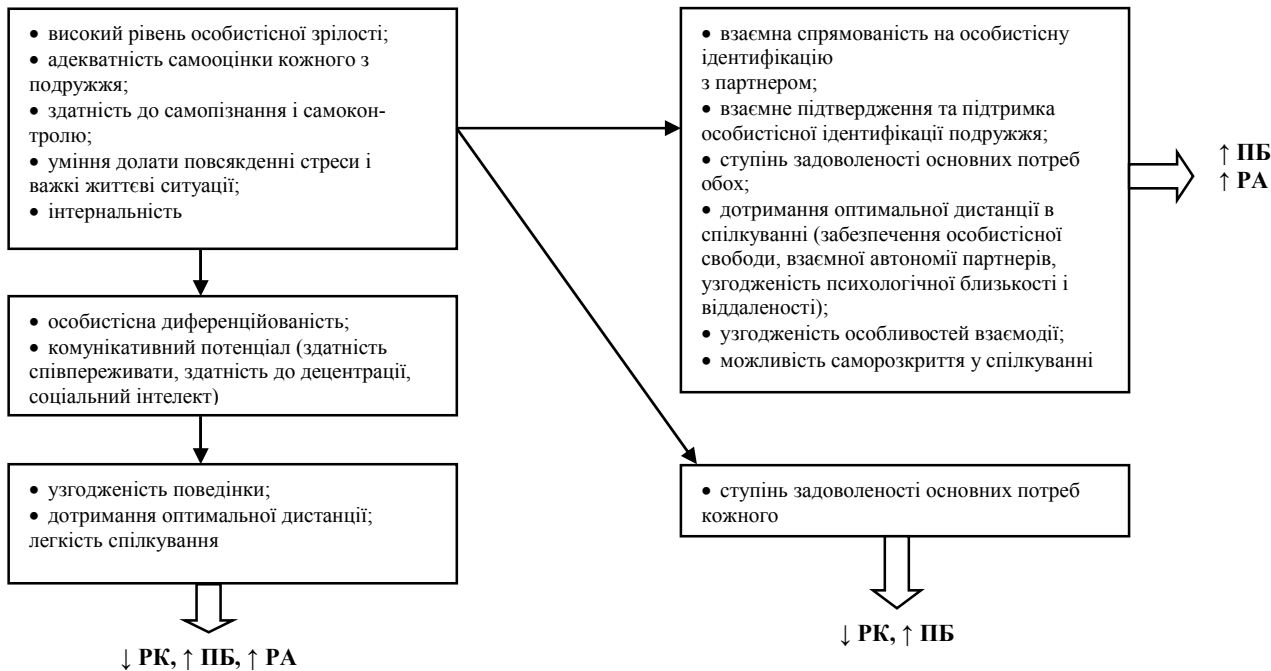
– ступінь задоволеності значимих потреб одне одного;

– створення сімейної субкультури.

На основі теоретичного аналізу психологічної літератури ми склали *гіпотетичну схему зв'язків* виділених вище *факторів* (табл., рис.). При цьому малося на увазі, що досліджувані нами відносини між факторами і показниками передбачають не тільки прямі і зворотні взаємозв'язки, а й безпосередні і опосередковані, тобто такі, коли зв'язок між фактором і показником існує тільки за наявності ще одного фактора.

Фактори, гіпотетично безпосередньо пов'язані з показниками благополуччя подружніх відносин

		Показники благополуччя подружніх відносин		
		рівень конфліктності	рольова адекватність	задоволеність шлюбом
Фактори	прямий зв'язок	—	<ul style="list-style-type: none"> – взаємне підтвердження і підтримка особистісної ідентичності кожного з подружжя; – взаємна спрямованість на особистісну ідентифікацію з партнером; – схильність до кооперації та співпраці, наявність навичок міжособового спілкування; – узгодженість особливостей взаємодії; – високий рівень особистісної зрілості; – адекватність самооцінки кожного з подружжя; – узгодженість самооцінок один щодо одного; – узгодженість особливостей ціннісно-сенсової сфери кожного з подружжя (у тому числі домінуючих потреб, життєвих і сімейних цінностей) 	<ul style="list-style-type: none"> – узгодженість поведінки; – узгодженість особливостей взаємодії; – особистісна диференційованість; – ступінь задоволеності значимих потреб один одного; – створення сімейної субкультури; – легкість спілкування; – можливість саморозкриття у спілкуванні; – взаємне підтвердження і підтримка особистісної ідентичності кожного з подружжя; – дотримання оптимальної дистанції у спілкуванні (забезпечення особистісної свободи); – взаємне емоційне прийняття, любов; – взаємна спрямованість на особистісну ідентифікацію з партнером; – адекватність самооцінки кожного, узгодженість самооцінок один щодо одного; – інтернальність
	зворотний зв'язок	<ul style="list-style-type: none"> – узгодженість поведінки та особливостей взаємодії; – наявність навичок міжособового спілкування; – здатність до децентрації; – дотримання оптимальної дистанції у спілкуванні (забезпечення особистісної свободи, взаємної автономії кожного з подружжя, узгодженість психологічної близькості і віддаленості); – можливість саморозкриття у спілкуванні; – схильність до кооперації та співпраці; – узгодженість особливостей ціннісно-сенсової сфери подружжя (у тому числі домінуючих потреб, життєвих і сімейних цінностей); – сумісність подружжя щодо багатства внутрішнього життя; – узгодженість самооцінок один щодо одного 	—	—

РК – рівень конфліктності, ПБ – психологічне благополуччя, РА – рольова адекватність, ↓ – зменшення значень, ↑ – збільшення значень, ↓ – безпосередній зв’язок факторів між собою, => – безпосередній зв’язок факторів і показників благополуччя подружніх відносин

Рис. Фактори, гіпотетично опосередковано пов’язані з показниками благополуччя подружніх відносин

Відповідно до наших припущень визначальну роль у гармонізації відносин партнерів відіграють особистісна зрілість подружжя, спрямованість кожного партнера на особистісне зростання, а також взаємна допомога одне одному в особистісному зростанні. А це дає можливість вирішити нарешті проблему “екзистенційної дихотомії” (за Е. Фроммом), тому що в здорових, повноцінних, благополучних родинах кожен з подружжя оптимально поєднує дві тенденції співбуття – тенденцію близькості, єдності зі значимим іншим і тенденцію окремішності (диференційованості), особистісної ідентичності.

Спираючись на запропоноване О. С. Штепою розуміння особистісної зрілості, припускаємо, що високі показники таких характеристик, як автономність, контактність, креативність, толерантність, децентрація, уможливають узгодженість поведінки шлюбних партнерів і дотримання оптимальної дистанції в їхніх стосунках, що знижує рівень конфліктності, підвищує рольову адекватність і рівень задоволеності шлюбом. Параметри зрілих відносин, виокремлені М. Р. Мінігалієвою, зокрема довірчість спілкування, адекватність самооцінок, безпосередньо підвищують рольову адекватність і задоволеність шлюбом. Високий рівень розвитку комунікативного потенціалу, що є однією з ознак особистісної зрілості, сприяє зниженню рівня конфліктності в подружній парі і зростанню задоволеності шлюбом.

Висновки. Високий рівень особистісної зрілості передбачає особистісну диференційованість кожного з подружжя й наявність соціального інтелекту, що дає партнерам можливість узгоджувати поведінку, сприяє терапевтичності, довірчості спілкування, взаєморозумінню в ньому і тим самим веде до зниження рівня конфліктності, зростання задоволеності шлюбом і рольової адекватності.

Особистісна зрілість та інтернальність як інтегральні характеристики особистості кожної людини зумовлюють взаємну спрямованість на особистісне зростання та уможливають саморозкриття, що також сприяє зростанню задоволеності шлюбом і рольової адекватності.

Отже, ми розглянули можливий взаємозв'язок факторів і показників благополуччя шлюбу, зробивши наголос на особистісній зрілості подружжя та його міжособових відносинах. Далі планується емпіричне дослідження для підтвердження або спростування висунутих гіпотез.

Література

1. *Витакер К.* Полночные размышления семейного терапевта / К. Витакер ; пер. с англ. М. И. Завалова. – М. : Класс, 1997. – 208 с.
2. *Минигалиева М. Р.* Зрелые межличностные отношения: условия развития / М. Р. Минигалиева, Н. П. Ничипоренко // Семейная психология и семейная терапия. – 2002. – № 1. – С. 86–95.

3. *Клецина И. С.* Партнерство в межличностных отношениях: гендерный подход [Электронный ресурс] / И. С. Клецина // Gross Vita. – Вып. 3. – Режим доступа : <http://giacgender.narod.ru>
4. *Бефани А. А.* Концепция межсубъектности С. Л. Рубинштейна и современное понимание проблемы совершенствования личности в супружеских отношениях / А. А. Бефани, В. Е. Ткаченко // Вісник Одеського національного університету : зб. наук. праць. – 2010. – Т. 14. – Вип. 6 – С. 9–19.
5. *Фромм Э.* Искусство любить / Э. Фромм; пер. с англ.; под ред. Д. А. Леонтьева. – СПб. : Азбука-классика, 2008. – 592 с.
6. Психология : словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – М. : Политиздат, 1990. – 422 с.
7. *Шамионов Р. М.* Психология субъективного благополучия личности / Р. М. Шамионов. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 2004. – 180 с.
8. *Реан А. А.* Личностная зрелость и социальная практика / А. А. Реан // Теоретические и прикладные вопросы психологии. – СПб., 1995. – Вып. 1. – С. 194–202.
9. *Братченко С. Л.* Личностный рост и его критерии / С. Л. Братченко, М. Р. Миронова // Психологические проблемы самореализации личности. – СПб., 1997. – С. 38–46.
10. *Штепа О. С.* Диспозиційна модель особистісної зрілості : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / О. С. Штепа. – К., 2006. – 17 с.
11. *Ткаченко В. Е.* Феномен благополучия супружеских отношений / В. Е. Ткаченко // Теоретичні та практичні проблеми розвитку та реалізації потенціалу особистості : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. молодих науковців “Розквітання-2” м. Одеса, 30 квіт. 2009 р. – О., 2009. – С. 42–45.
12. *Ткаченко В. Є.* Зміст і узгодженість цінностей подружжя як чинник благополуччя шлюбу / В. Є. Ткаченко // Вісник Одеського національного університету : зб. наук. праць. – 2009. – Т. 14. – Вип. 6. – С. 104–108.
13. *Ткаченко В. Е.* Благополучие супружеских отношений и его психологические детерминанты: теоретический анализ / В. Е. Ткаченко // Вісник Чернігівського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Серія: Психологічні науки : зб. наук. праць. – Чернігів, 2009. – Вип. 74 (у 2-х т.). – Т. 2. – С. 156–159.

© Ткаченко В. Є.

РОЛЬОВА ІДЕНТИЧНІСТЬ: ЇЇ ЛОКАЛІЗАЦІЯ СЕРЕД ІНШИХ ВИДІВ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Л. Г. Чорна, м. Київ

Ідеться про необхідність побудови загальної теорії ідентичностей особистості, виокремлення серед них складових рольової ідентичності. Розроблено моделі функціонування, становлення та розвитку рольової ідентичності, визначено критерії її локалізації серед інших видів ідентичності особистості. Показано, що в розрізненні видів, функцій і структури рольової ідентичності суттєвого значення набува-

ють соціально-психологічні форми та рівні її реалізації, а саме: мала і велика, реальна і умовна соціальні групи; особистість як суб'єкт розвитку або ж як об'єкт соціального впливу.

Ключові слова: ідентичність особистості, рольова ідентичність, групова і соціальна ідентичності, мала і велика соціальні групи.

Речь идет о необходимости построения общей теории идентичностей личности, выделения среди них составляющих ролевой идентичности. Разработаны модели функционирования, становления и развития ролевой идентичности, определены критерии ее локализации среди других видов идентичности личности. Показано, что в различении видов, функций и структуры ролевой идентичности существенное значение приобретают социально-психологические формы и уровни ее реализации, а именно: малая и большая, реальная и условная социальные группы; личность как субъект развития или как объект социального влияния.

Ключевые слова: идентичность личности, ролевая идентичность, групповая и социальная идентичности, малая и большая социальные группы.

The article considers necessity of personality identities general theory building and singling out the identity components among them. The models of functioning, becoming and development of the role identity are worked out, its localization criteria among other kinds of personality identities are set. It is shown that the social-psychological forms and levels of role identity realization are substantial for distinguishing of the structure of role identity; namely it is about: small and big, real and nominal social group; personality as a subject of development or an object of social influence.

Key words: identity of personality, role identity, group and social identities, small and big social groups.

Проблема. Незважаючи на значний обсяг психологічних явищ, які відображають емпіричні прояви рольової ідентичності в соціальному житті людини, багатий перелік її різновидів, безмежну кількість ролей, за допомогою яких вона визначається, її дослідження в психології належать насамперед до прикладних, практичних, таких, що стосуються соціальної складової рольової ідентичності особистості в конкретних соціально-психологічних умовах, наприклад, у керівників, військових, чоловіків/жінок, військових, учителів тощо [1; 2]. Перелік робіт, які були б присвячені теоретичному узагальненню досліджень рольової ідентичності, визначенню її психологічної сутності, механізмів формування, функціонування та зміни, з'ясуванню її специфіки порівняно з іншими видами ідентичності, зовнішньої і внутрішньої структури, обмежується поодинокими працями [3; 4].

Теоретичне значення дослідження також зумовлено тим, що феномен рольової ідентичності та близький до нього групової

ідентичності належать до суто соціально-психологічних явищ, які виникають тільки в процесі взаємодії людей, їхніх колективних дій, спілкування, а не просто в присутності інших. Отже, дослідження цих явищ колективної психіки, механізмів їх вияву та формування становлять підґрунтя творення загальної теорії соціальної психології та є фундаментальними вже за своєю сутністю.

Мета статті: з'ясувавши місце локалізації рольової ідентичності серед інших видів ідентичності особистості, визначити соціально-психологічні змісти цього поняття.

Рольову ідентичність у сучасній психології розглядають як окрему форму *соціальної* ідентичності, обумовлену *соціальними* ролями, тобто культурно прийнятними *соціальними* очікуваннями щодо відповідних видів поведінки, характерних для певних *соціальних* позицій [3, с. 111–112]. Такому визначенню рольової ідентичності, на наш погляд, явно бракує психологічної складової, бо ролі є не тільки соціальними, конвенціональними, аскриптивними, формальними, а й міжособовими, психологічними, життєвими, неформальними. У кожній ролі є об'єктивний і суб'єктивний змісти. Інтеріоризація об'єктивних змістів ролей і наповнення їх суб'єктивними становлять процес формування рольової ідентичності особистості.

У процесі розвитку особистості ідентичність набуває різних форм і рівнів вияву. Вважаємо, що вищим рівнем розвитку рольової ідентичності людини є відчуття та усвідомлення особистістю самої себе як суб'єкта ролей [3]. Людина може сприймати саму себе в певній ролі, але до кінця не використовувати весь потенціал своєї ролі, або ж бути не зовсім задоволеною своєю роллю і разом із тим “примиритися” з певними своїми не зовсім приємними рольовими самовизначеннями. Ці вияви особистості ми також відносимо до рольової ідентичності, але розглядаємо їх як рівні її становлення. У тих випадках, коли людина занадто старанно засвоює соціальні рольові ідентитети, не розкриваючи при цьому власної індивідуальності та власного Я, про її рольову ідентичність не йдеться.

Трактування рольової ідентичності не тільки як однієї з форм соціальної ідентичності, а загалом ідентичності особистості продуктивно позначилось би на її практичному вивченні. Так, дослідження рольової ідентичності не тільки в представників певних великих соціальних, професійних, гендерних груп тощо (така тематика досліджень лежить безпосередньо на поверхні проблеми), а й такої, що охоплює індивідуальні особливості людини, які можуть значуще відбиватися на її стосунках у групі (наприклад, здібності, ціннісні

орієнтації, життєві ставлення, творчий потенціал та ін.), містить значний ресурс нових соціально-психологічних знань.

Психологічний аспект формування рольової ідентичності особистості полягає не тільки в “суб’єктивному забарвленні” виконуваної нею певної ролі, а й у впливі особливостей реальної малої групи на репертуар ролей, які може обрати в “груповому рольовому полі” особистість, нормативних вимог групи до їх програвання тощо.

Одним із найактуальніших питань дослідження рольової ідентичності є також з’ясування шляхів інтеграції різних ролей особистості, які вона виконує, та їх зведення в єдину ідентичність.

З питаннями рольової ідентичності пов’язані проблеми творчої самореалізації та автономності особистості. Виконання певної ролі – це завжди засвоєння певних нормативних зразків поведінки, їх наслідування. Якщо ролей у людини багато, якщо вона швидко і гнучко переходить від однієї ролі до іншої, то виникає питання, де ж істинне її Я. Але багатство ролей особистості також може свідчити про її соціальну креативність і гарну соціальну адаптованість. Як соціальна креативність співіснує з творчим потенціалом особистості, чи не конфліктують вони?

Услід за попередніми запитаннями виникають й інші: наскільки рольові ідентитети особистості є свідомими або несвідомими та чи можуть вони бути прийнятими особистістю не тільки позитивно, а й негативно? Загалом ідентифікацію в соціальній психології тлумачать як “стимулювання специфічного соціально-психологічного мислення, пов’язаного із циклами процесів ототожнення і відчуження кожним індивідуальним або груповим “Я” себе з тими, хто поруч” [5, с. 48]. Ідентифікація також пов’язана з формуванням певних взірців, які слугуватимуть референтними зразками та ідеалами, що виконують завдання контролю та порівняння поведінки окремої людини або групи людей. Орієнтація на ідеали, фундаментальне прагнення індивіда до позитивного сприйняття самого себе, сама етимологія поняття ідентифікації свідчать на користь розуміння рольової ідентичності як свідомого вибору суб’єктом певної ролі та позитивного до неї ставлення. Однак у “рольовому полі” малої групи можуть існувати ролі з негативним наповненням, і хтось їх виконує. Чи ідентифікує, привласнює, інтеріоризує ці ролі їх виконавець? Чи може негативна рольова ідентичність особистості співіснувати з позитивною груповою? Чи буде продуктивно діяти група, якщо рольові ідентифікації окремих членів групи конфліктуватимуть з груповою ідентифікацією більшості членів групи?

Щоб відповісти на поставлені вище запитання, слід ідентифікувати власне рольову ідентичність, її локалізацію серед

інших видів ідентичності особистості та звести різні види ідентичності в єдине категоріальне поле.

Отже, можемо означити кілька вузлових проблем дослідження рольової ідентичності, розв'язання яких належать до актуальних завдань соціальної психології, а саме:

- наповнення поняття рольової ідентичності психологічними змістами;
- інтеграція різних ролей особистості в єдину рольову ідентичність;
- становлення людини як суб'єкта ролей, реалізація творчого потенціалу особистості;
- свідомі і несвідомі, позитивні і негативні компоненти процесу формування рольової ідентичності особистості;
- побудова єдиної теорії ідентичностей особистості, яка охоплювала б і рольову.

Спробуймо побудувати моделі локалізації рольової ідентичності серед інших видів ідентичності особистості. Базуючись на положеннях основних теорій різних видів ідентичності особистості (Н. В. Антонова, П. П. Горностаї, О. В. Григор'єва, В. Л. Зливков, О. Г. Злобіна, К. В. Коростеліна, О. В. Швачко, Я. Морено, Ч. Гордон, Г. Теджфел, Ж. Тернер, Е. Еріксон та ін. [3–15]), визначимо змісти рольової та групової ідентичностей.

Якщо розглядати етапи формування ідентичності соціального індивіда, беручи до уваги, так би мовити, її “генетичний” аспект, то групова ідентифікація є первинною щодо індивідуальної (рис. 1).

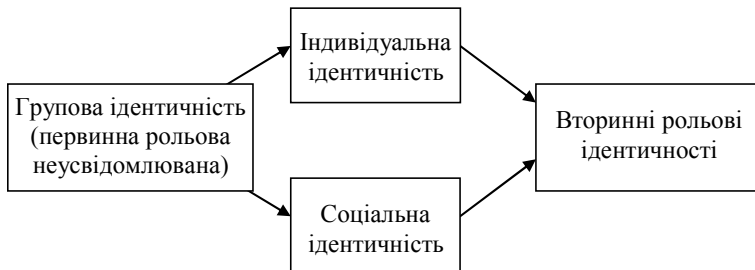

Рис. 1. Генеза розвитку ідентичностей особистості

Групова ідентичність формується на рівні найближчого соціального середовища (сім'ї, групи однолітків тощо) несвідомо; вона є першою формою соціальної ідентичності. Тут здебільшого маємо справу з “нав'язаною”, аскриптивною, наперед визначеною, первинною рольовою ідентичністю (Е. Берн [16], Я. Морено [11]). З віком зростає

значення суб'єктного компонента в прийнятті та виконанні соціальних і міжособистісних ролей. Завдяки розвитку процесів мислення, усвідомлення, рефлексії, комунікативних здібностей, а також застосуванню в індивідуальних випадках психотерапевтичних практик, насамперед трансактного аналізу та психодрами, первинні рольові ідентифікації узагальнюються, переструктуровуються, оцінюються людиною – формується індивідуальна рольова ідентифікація. Якщо ж такі процеси не відбуваються, то, за Е. Еріксоном, виникає “плутанина ролей” [13]. Особистість більшою мірою усвідомлює себе членом реальної малої, ніж умовної великої групи. Людина знає або ж відчуває, який її статус у групі, які ролі їй відводяться іншими, як вона до них ставиться і як виконує, що приймає з групових рольових очікувань, а що ні; які ролі відкидає, а які залишає. Однак і тут формування соціальних ідентифікативів (“Я – людина”, “Я – учень”, “Я – студент”, “Я – викладач” тощо) не минає малу групу, групова динаміка якої наповнює їх змістами, груповими очікуваннями щодо належного виконання соціальних ролей. Ці види рольової ідентифікації ми можемо назвати *вторинними рольовими ідентифікаціями*, які містять більш диференційовані порівняно з первинними структури соціальної та міжособистісної рольової самоідентифікації.

У контексті обговорюваного нами питання зазначимо, що індивідуальну ідентичність теж можна розглядати в кількох психологічних площинах: як синонім Я, Его-ідентичності (І. Гофман, О. Л. Солдатова), тобто досить опозиційне (за Г. Теджфелом, Ж. Тернером) до соціальної ідентичності явища; як наповнення індивідуальними психологічними змістами соціальної ідентичності; як ідентичність з певною малою групою, якій притаманна власна структура міжособистісних стосунків, на відміну від великої соціальної групи, спільноти, де такі стосунки не спостерігаються. Нагадаємо, що тут ідеться про індивідуальні рольові ідентифікації. Отже, у даному випадку *критерій* розрізнення соціальної, групової, індивідуальної ідентифікацій умовно можна означити як *стадії розвитку особистості*.

Вирізняючи первинну і вторинну рольові ідентичності, ми використали підхід Я. Морено до розуміння ролей як первинних і вторинних. Якщо розглядати ідентифікації як уже сформовані структури, як взаємодію різних видів ідентичності цілісної особистості, то рольову можна вважати певною формою взаємодії соціальної та індивідуальної ідентичностей у конкретному, визначеному для індивіда, найближчому соціальному середовищі (рис. 2).

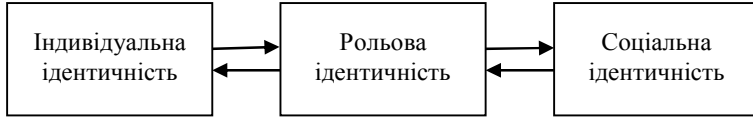

Рис. 2. Зв'язок різних видів ідентичності особистості

Рольова ідентичність визначатиме зв'язок (або один із видів зв'язку) між індивідуальною та соціальною ідентичністю як форму подолання суперечностей між ними. Якщо мала група у своєму розвитку набуває характеристик суб'єктності, то між індивідуальною і соціальною ідентичністю не виникає конфлікту. Члени такої малої групи разом визначають цілі діяльності та досягають їх, виявляють спільну активність, усвідомлюють єдність думок, дій, а разом із тим поважають індивідуальні погляди іншого, цінують його своєрідність. Групова ідентичність, лояльність до групи її членів підпорядковується індивідуальній ідентичності та відчуттю “суб'єктності групи”. За таких обставин людина стає сама суб'єктом ролей: обирає в “рольовому полі” малої групи ті ролі, які сприяють розв'язанню завдань, що постають перед групою, гнучко змінює ролі, якщо того вимагає ситуація. Творчі наукові, художні колективи – приклади малих груп, які є суб'єктами розвитку та активності. До такого виду груп може бути віднесена також сім'я, але лише в деяких індивідуальних випадках.

Ця модель здебільшого використовує запропонований Г. Теджфелом і Ж. Тернером підхід соціальної самокатегоризації індивіда. При цьому дослідники протиставляють індивідуальну та соціальну ідентичності, розглядають їх як полюсні психологічні явища (див. [12]). Якщо особистість не знаходить єдності між власними полюсними ідентитетами, то маємо підстави говорити: 1) про “рольову особистість” (П. П. Горностаї [3]), у якій роль поглинула власне Я; 2) про те, що особистість переживає кризу ідентичностей, не може визначити власне Я в соціальному просторі; 3) про вияв індивідуальної ідентичності, що відкидає соціальні реалії буття; 4) про рольовий конфлікт. Тут **критерій** розрізнення видів ідентифікації визначимо як **функціонально-структурний**.

Рольову ідентичність різні автори визначають або як складову Я-концепції (тоді маємо право говорити про неї як складову індивідуальної ідентичності), або як компонент особистісної ідентичності, або ж як різновид соціальної ідентичності особистості. В емпіричних вимірюваннях важко розвести конкретні форми вимірювання форм реалізації рольової ідентичності в індивідуальній, особистісній або соціальній її феноменології, однак тут буде доречним згадати про рольову ідентичність на рівні реальних малої і великої соціальних

груп, про суб'єктивний і об'єктивний компоненти ідентичності, про міжособистісні та конвенціональні аспекти її функціонування.

Якщо базуватися на теоретичних положеннях про те, що між індивідуальною і соціальною ідентичностями не існує полярних відносин, що вони становлять єдність вияву всіх ідентичностей особистості, що особистісна ідентичність формується разом із соціальною, а на вияви індивідуальної накладає відбиток соціальна, то логічно виглядала б модель, яка узагальнює та ієрархізує рівні вияву всіх її різновидів (рис. 3).

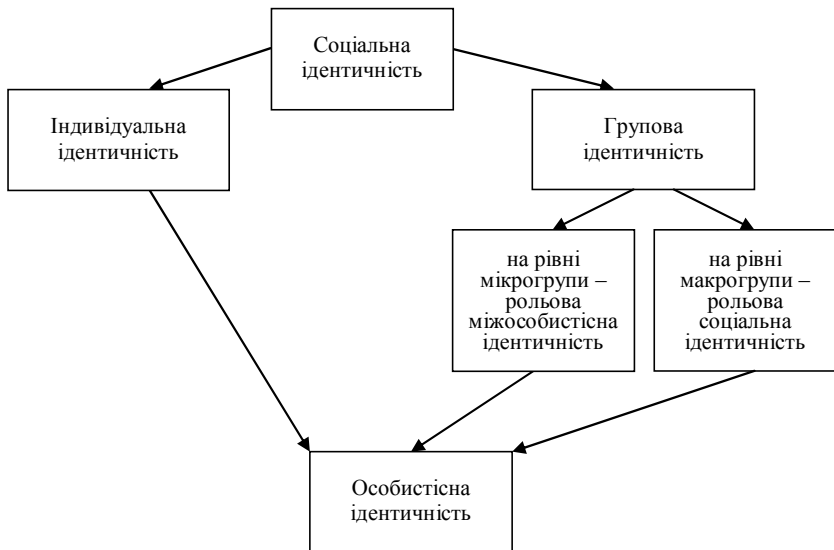

Рис. 3. Категоріально-понятійне поле визначення ролєвої ідентичності

Соціальна ідентичність у такому разі виступає узагальнювальним поняттям, яке містить індивідуальний і груповий її види. Групова ідентичність так само поділяється на ідентичності, сформовані на рівні макро- і мікрогруп. Тут можемо говорити про рольову міжособистісну і рольову соціальну ідентичності. Індивідуальна та групова ідентичності індивіда інтегруються в особистісну. Слід також зазначити, що на рівні стосунків між членами малої групи “працюють”, функціонують усі види ідентичностей особистості. Визначимо цей **критерій** розподілу ідентичностей як **структурно-видовий**.

Отже, рольова ідентичність може мати кілька тлумачень:

– як **первинна** соціальна ідентифікація на рівні тієї **малої групи**, до якої належить людина від самого початку свого життя, і як **вторинна** усвідомлена рольова ідентифікація, коли індивід стає суб'єктом власної ролі, інтегрує в ній властивості власної індивідуальності та привласнені соціальні ідентитети;

– як емпірична форма реалізації соціальної ідентичності на рівні конкретної **реальної групи** (здебільшого малої, середньої), тобто форма **групової** ідентичності;

– як форма **інтеграції** індивідуальної та соціальної ідентичностей (процеси ідентифікації відбуваються в межах малої групи);

– як **структурний компонент** інтегральної **особистісної** ідентичності;

– як **різновид соціальної ідентичності** (здебільшого на рівні великої умовної групи).

Висновки. Рольову ідентичність залежно від соціально-психологічного контексту можна розглядати в кількох аспектах: як певну стадію розвитку соціального індивіда, рівень його суб'єктності, активності, автономності; як емпіричну форму реалізації, вид, компонент інших видів ідентичності особистості. Теоретичний аналіз зовнішньої структури, локалізації рольової ідентичності серед інших видів ідентичності дає можливість більш предметно підійти до побудови конструктів її внутрішньої структури, більш валідно операционалізувати поняття рольової ідентичності в емпіричному вимірі, що й становить подальші перспективи дослідження.

Література

1. Кузьмина М. Ю. Социально-психологические факторы управленческой идентичности руководителя : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / М. Ю. Кузьмина. – М., 2004. – 195 с.
2. Ульянов В. Ф. Социально-психологические факторы становления профессиональной идентичности офицера запаса : дис. .. канд. психол. наук : 19.00.05 / В. Ф. Ульянов. – М., 2004. – 243 с.
3. Горноста́й П. П. Личность и роль: Ролевой подход в социальной психологии личности / П. П. Горноста́й. – К. : Интерпресс ЛТД, 2007. – 312 с.
4. Gordon Ch. Development of evaluated role identities / Gordon Ch. // Annual Review of Sociology. – 1976. – V. 2. – P. 405–433.
5. Швачко О. В. Соціальна психологія : навч. посіб. / О. В. Швачко. – К. : Вища школа, 2002. – 111 с.
6. Антонова Н. В. Проблема личностной идентичности в интерпретации современного психоанализа, интеракционизма и когнитивной психологии / Н. В. Антонова // Вопросы психологии. – 1996. – № 1. – С. 131–142.

7. Григорьева Е. В. Подходы к исследованию идентичности: интегративная позиция / Е. В. Григорьева // ЧФ : Социальный психолог. – 2008. – № 2 (16). – С. 111–118.
8. Зливков В. Л. Проблема особистісної та професійної самоідентифікації в сучасній психології / В. Л. Зливков // Соціальна психологія. – 2006. – № 5. – С. 128–136.
9. Злобіна О. Г. Ідентичність особистості та її зміни / О. Г. Злобіна, М. О. Шульга // Мистецтво життєтворчості особистості : наук.-метод. посіб. у 2 ч. / за ред. В. М. Доній, Г. М. Несен, Л. В. Сохань та ін. – К. : 1997. – Ч. 1: Теорія і технологія життєтворчості. – С. 169–205.
10. Коростелина К. В. Социальная идентичность и конфликт. Исследование социальной идентичности на пути к примирению в Крыму / К. В. Коростелина. – Симферополь : Доля, 2003. – Вып. 2. – 360 с.
11. Лейтц Г. Психодрама: теория и практика. Классическая психодрама Я. Л. Морено / Г. Лейтц ; пер. с нем. А. М. Бобовикова. – М. : Когито-Центр, 2007. – 380 с.
12. Солдатова Е. Л. Динамика эго-идентичности и представлений о будущем в нормативных кризисах взрослости / Е. Л. Солдатова // Психологическая наука и образование. – 2006. – № 2. – С. 16–29.
13. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон ; пер. с англ. ; общ. ред. и предисл. А. В. Толстых. – М. : Прогресс, 1996. – 344 с.
14. Современная зарубежная социальная психология. Тексты / под ред. Г. М. Андреевой, Н. Н. Богомоловой, Л. А. Петровской. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 256 с.
15. Идентичность: Хрестоматия / сост. Л. Б. Шнейдер. – М. : Изд-во Моск. психол.-соц. ин-та ; Воронеж : Изд-во НПО МОДЭК, 2008. – 272 с.
16. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений ; Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы / Э. Берн ; пер. с англ. А. В. Ярхо, Л. Г. Ионин. – СПб. : Лениздат, 1992. – 400 с.

© Чорна Л. Г.

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ НАСИЛЬСТВА У СІМ'Ї: СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ І ГЕНДЕРНИЙ ДИСКУРС

З. В. Юрченко, м. Івано-Франківськ

Аналізуються та узагальнюються основні теоретичні підходи до розуміння детермінант насильства у сімейних взаєминах; систематизацію його провідних чинників здійснено в соціокультурному і гендерному аспектах.

Ключові слова: сімейні стосунки в етнокультурній традиції, гендерна соціалізація, гендерна культура, гендерні ролі, стереотипи і настановлення, насильство в сім'ї.

Анализируются и обобщаются основные теоретические подходы к пониманию детерминант насилия в семейных взаимоотношениях; систематизация его ведущих факторов осуществлена в социокультурном и гендерном измерениях.

Ключевые слова: семейные отношения в этнокультурной традиции, гендерная социализация, гендерная культура, гендерные роли, стереотипы и установки, насилие в семье.

The article analyzes and summarizes the major theoretical approaches to understanding the determinants of family violence, ordering his leading factors implemented in the socio-cultural and gender dimensions.

Key words: family relations in ethnic and cultural traditions, gender socialization, gender culture, gender roles, stereotypes and installation, violence in family.

Проблема. У наш час, такий тривожний і бентежний, економічно і соціально нестабільний, суспільно хисткий і вибухово небезпечний непередбачуваними подіями і полярно змінюваними цінностями, сім'я, хоч і зазнає значного негативного впливу, але й далі залишається тим єдиним острівцем у бурхливому життєвому морі, де людина може знайти свій прихисток, розраду і надію. Специфіка сімейного виховання полягає насамперед у тому, що воно емоційніше за своїм характером, ніж будь-яке інше, бо здійснюється через батьківську любов до дітей і їхні теплі почуття до батьків у відповідь. Дитина первинно більш сприйнятлива до впливу сім'ї, ніж до будь-якого іншого. Саме в родині вона спочатку несвідомо шукає захисту, саме сім'я допомагає дитині набути впевненості в собі, знайти своє місце в житті. Отже, сім'я поступово привчає дитину до соціального життя і поетапно розширює її світогляд і досвід.

А проте реальністю нашого часу є значне зниження життєвого рівня сім'ї, руйнація її позитивних традицій і звичаїв виховання дітей, зростання кількості розлучень, часто збайдужіння батьків до дітей, відмова від батьківських обов'язків, систематичне застосування фізичного і психологічного насильства у подружніх стосунках та щодо дітей. За таких умов зростаюча особистість опиняється в емоційній й соціальній ізоляції, її потреби ігноруються, що зумовлює виникнення соціальної дезадаптованості.

Загалом сім'я уражена насильством, жертвами якого, окрім дітей, стають передусім жінки, перестарілі, тобто найслабші її члени; вона перетворюється на джерело поширення аморальності, пияцтва, сексуальної розбещеності, суїциду, наркоманії, злочинності тощо. Атмосфера постійного страху покарання, приниження спотворює дитячі душі, формує із синів та доньок потенційних сімейних тиранів у майбутньому.

Однак, незважаючи на науково-практичне значення проблеми насильства в сім'ї, доводиться констатувати, що у психологічному вимірі вона й досі вивчена недостатньо. У теоретико-методологічному плані остаточно не розв'язаним залишається питання соціокультурних, соціально-психологічних детермінант, що зумовлюють насильство в сім'ї, його динаміку в контексті суспільної моралі, культурних універсалій (етик) та культурної специфіки (емик).

Метою статті є аналіз зарубіжних теоретичних підходів до розуміння детермінант насильства в сімейних стосунках, генези цього явища та його наслідків в українській сімейній етнокультурній традиції, конкретизація провідних чинників насильства в сім'ї на основі використання надбань емпіричних досліджень у громаді.

Загалом сімейне насильство – явище досить поширене в усьому світі і в усіх прошарках населення. Домашні тирані і деспоти – це належність будь-яких класів і верств, вони є серед людей з різним рівнем достатку та освіти. Жертвами домашнього насильства можуть стати представники всіх вікових, національних, соціально-економічних, освітніх, професійних, релігійних та інших груп. При цьому спільною рисою таких жертв є те, що скривдили їх люди, з якими постраждали підтримують або підтримували близькі стосунки. Феномен насильства в сім'ї існує як у найжорстокіших його проявах (убивство, зґвалтування, хуліганство), так і в менш виражених формах, за які не передбачаються кримінальне покарання чи якісь інші суспільні санкції. Зокрема, Американська медична асоціація визначає домашнє і подружнє насильство як *тривалу* образливу поведінку, що полягає у завданні фізичної, психологічної та (або) сексуальної шкоди людині, а відтак підриває її психічне і фізичне здоров'я.

За результатами досліджень L. Heise, M. Ellsberg, M. Gottmoeller, у різних країнах частка потерпілих жінок від сімейного насильства коливається в межах від 10 до 50%. Окрім жінок, типовими жертвами сімейного насильства також є діти. Так, у США кілька років тому було зареєстровано понад мільйон випадків поганого поводження з дітьми; у Росії щорічно 17 тисяч дітей стають жертвами насильницьких дій, з них приблизно 2 тисячі – жертвами вбивств. В Україні минулого року від різноманітних протиправних дій дорослих постраждало майже 7 тисяч дітей. Найбільше потерпають від домашньої тиранії діти віком до 10 років. У нашій країні відомо про існування близько 2 мільйонів неповних і проблемних сімей, де дорослі постійно перебувають у пошуках роботи, шматка хліба для себе і своїх дітей. Приблизно 60 тисяч сімей, де зростає понад 150 тисяч підлітків, офіційно вважаються неблагополучними [1, с. 17], а відтак

потрапляють у групу ризику щодо виявів насильства у сімейних стосунках. Зазвичай сімейне насильство в різних його проявах є провідною причиною більшості розлучень, нерідко штовхає насильника навіть на вбивство, породжує дитяче самогубство, безпритульність, провокує схильність членів сім'ї до зловживань наркотиками, алкоголем, до аморальної поведінки, зумовлює зростання злочинності.

Тому на часі аналіз основних підходів вітчизняних і зарубіжних дослідників до вивчення проблем насильства в сім'ї та формування на цій основі узагальненої системи соціально-психологічних детермінант його виникнення. Така система детермінант, звичайно, не може претендувати на цілковиту повноту, однак вона буде корисною в подальших наукових розвідках, зможе слугувати основою гендерної практики вихователів у сфері запобігання сімейному насиллю.

Існує низка теоретичних парадигм, у яких розглядається комплекс детермінант, що зумовлюють насильство в сім'ї. Під **макрочинниками** – причинами та умовами поширення сімейного насилля насамперед розуміють певні процеси і явища, які відбуваються на рівні соціальної структури суспільства. Так, *причини* – це ті процеси і явища, що безпосередньо породжують насильство в сімейних взаєминах, а *умови* впливають на це опосередковано, полегшуючи дію причин. Вважають, що дія чинників на макрорівні змінюється залежно від конкретних політико-правових, культурних, моральних, соціально-економічних, демографічних та інших умов. Зокрема, насильство впливає з владних відносин, зумовлених соціальною структурою і гендерною культурою суспільства, коли жінка посідає підпорядковане становище, а її соціально-економічний та правовий статус зневажається. Тому представники *соціально-історичного підходу* для виявлення факторів ризику щодо виникнення сімейного насилля роблять акцент на аналізі процесу гендерної соціалізації в спільноті, дають насильству соціокультурне пояснення (Ш. Берн, Д. Зіммерман, М. Кле, І. Кон, В. Кган, І. Кльоціна, М. Палуді, К. Уест, Д. Майєрс, Л. Тьомкіна та ін.).

Гендерна соціалізація як типовий процес визначається соціальними умовами, залежить від етнічних, класових, культурних відмінностей, пов'язана із формуванням типових для певної спільноти стереотипів поведінки; як одиничний процес гендерна соціалізація передбачає індивідуалізацію особистості в контексті вироблення нею власної чоловічої чи жіночої лінії поведінки, набуття особистого життєвого досвіду. Тому параметри, за якими люди оцінюють і сприймають свою гендерну роль, частково є фізичними, а частково – соціокультурними. Маскулінні і фемінні елементи наявні у кожній людини, навіть якщо її домінуюча ідентичність більш схильна до того чи

іншого типу. Тому відмінності в поведінці між чоловіками і жінками мають здебільшого кількісний характер.

До основних агентів гендерної соціалізації належать сім'я, навчально-виховні заклади, однолітки, ЗМК, значущі інші (кумири, учителі, друзі), етнос, регіональні умови, країна, держава, національна сексуальна культура. Як відомо, складовими гендерної/сексуальної культури будь-якого етносу є: ціннісні орієнтації та настановлення, у світлі яких люди сприймають і конструюють гендерну поведінку; соціальні інститути, в яких відбуваються і якими регулюються міжстатеві взаємини (наприклад, форми шлюбу і сім'ї); культурні символи, в яких осмислюється сексуальність, уявлення про природу статевого диморфізму і статевої диференціації; нормативні заборони і приписи, що регулюють статево поведінку; обряди і звичаї, за якими оформляються відповідні дієства (шлюбні обряди, ініціації, оргаїстичні свята і т. ін.). Ці складові культури засвоюються людиною і передаються від покоління до покоління в кожному етносі за допомогою механізму гендерної соціалізації. Тому ми поділяємо погляди Ш. Берн, Т. Говорун, О. Забужко, І. Кона, В. Кравця та інших дослідників щодо важливості кроскультурних досліджень статі. Адже саме на межі міжкультурних відмінностей з'ясовується, які риси гендеру мають біологічне коріння, а які складають його культурну характеристику.

Отже, гендерний конструкт створюється на основі взаємодії біологічних, психологічних, соціальних, економічних, політичних, етичних, етнічних, правових, історичних, релігійних та духовних чинників і є важливим елементом не лише особистої, а й суспільної культури. А тому феноменологія гендеру надзвичайно варіабельна, різноманітна й багатовимірна. Науковий доробок, присвячений кроскультурним дослідженням гендеру, нашттовує на думку про те, що існує чотири аспекти гендерної етики (універсальні аспекти суспільства), в яких збігаються різноманітні за іншими показниками культури: 1) розподіл праці за статевою якістю (гендерні ролі); 2) переконання або стереотипи, пов'язані з відмінностями між жінками і чоловіками; 3) диференціальна соціалізація хлопчиків і дівчаток; 4) менша влада і більш низький статус жінки [2, с. 240].

Загалом зміст стереотипізованих уявлень про чоловіків і жінок у тому чи іншому суспільстві певною мірою відображає його психологію. Ці стереотипи мають складну структуру і поєднують у собі щонайменше чотири компоненти: особистісні риси, які вважають чоловічими або жіночими; типові для статі види діяльності, статовспіввідносні професії та соціальні ролі, а також оцінку зовнішніх даних.

На основі аналізу наукової літератури можна також виділити два основні діючі в суспільній свідомості та суспільній моралі типи гендерних настановлень і стереотипів – патріархатні і феміністські. Для *патріархатних* настановлень характерні такі особливості: 1) переконання, що в суспільних і сімейних відносинах має існувати строгий розподіл чоловічих і жіночих ролей; 2) погляд, згідно з яким чоловікові належить провідна, активна роль у сім'ї і суспільстві, а жінці – підпорядкована, пасивна; 3) переконання, що життєві цінності жінок і чоловіків різні: сім'я і кохання – основні цінності для жінок; справа, робота, самореалізація поза сім'єю – цінності чоловіків; 4) віддання переваги сімейним стосункам, у яких чоловік є главою, робить основний внесок у бюджет сім'ї; 5) приписування жінці як головної її ролі в суспільстві тільки ролі матері; 6) осуд жіночої поведінки, в якій домінують орієнтації на самореалізацію поза сім'єю, кар'єру, професійні досягнення; 7) уявлення, що патріархатна модель суспільства природна, зумовлена біологічними відмінностями статей; 8) засудження рівних прав жінки і чоловіка. Патріархатні моральні, культурні норми, погляди, уявлення та оцінки, що регулюють сімейні взаємини, домінуюча позиція чоловіків у суспільних відносинах, на думку представників *соціокультурного підходу*, є основним підґрунтям, яке провокує насильство як у міжстатевих стосунках взагалі, так і в сім'ї зокрема. Тому в документі ООН “Стратегія боротьби з насильством у сім'ї” зазначається, що джерела насильства полягають у соціальній структурі та комплексі цінностей, традицій, звичаїв і поглядів, що стосуються нерівності чоловіків і жінок, переносяться в соціокультурну площину. Так, у чоловіків, які вчиняють і (або) підтримують практику насильства у міжстатевих стосунках, було виявлено традиційні гендерно-рольові настановлення [1, с. 4]. Сексизмські забобони і стереотипи (у професійному спілкуванні, шлюбно-сімейних стосунках, освіті, вихованні та ін.) з дитинства впливають на свідомість і поведінку людей, ділять їх на “своїх” і “чужих”, на “повноцінних” чоловіків і “неповноцінних” жінок, приписують їм залежно від статі певні психологічні якості, норми поведінки, рід занять, професії тощо. У традиційному суспільстві не особистість, а біологічна стать здійснює вирішальний вплив на життя людини [3, с. 667].

Феміністські, егалітарні настановлення, що актуалізувались у світі з ХХ ст., натомість охоплюють такі аспекти: засудження використання біологічних статевих відмінностей як обґрунтування строго закріпленого, підпорядкованого становища жінки в сім'ї і суспільстві; несприйняття існування в сім'ї і суспільстві строго закріплених чоловічих і жіночих ролей; засудження розподілу сфер суспільного життя на чоловічі і жіночі; визнання, що жінки і чоловіки в сучасному соціу-

мі мають неоднакові можливості для самореалізації в різних сферах, і такий стан є несправедливим; прийняття образу жінки (гендерного ідеалу), головними рисами якого є енергійність, активність, упевненість у собі, прагнення до свободи і незалежності, діяльність у різних сферах суспільного життя; упевненість, що для жінки високу цінність мають професійні досягнення, кар'єра, розкриття власних можливостей і здібностей, прагнення до самореалізації; віддання переваги сімейним відносинам, які не зобов'язують жінку всю себе віддавати турботі про інших; забезпечення рівної участі батька і матері в житті дитини; осуд ставлення до жінки як до об'єкта різних форм сімейного насильства; несприйняття подвійних моральних стандартів оцінювання поведінки чоловіків і жінок; переконання в необхідності глибокого усвідомлення жінками принизливості свого підпорядкованого становища в сім'ї та суспільстві, потреби гендерної рівності [4, с. 56–57].

Загалом гендерна рівність передбачає обов'язковість урахування характерних для жінок і чоловіків відмінних рис, пов'язаних із належністю до того чи іншого соціального класу, з віросповіданням, етнічною належністю, расою; соціальне рівноправ'я чоловіків і жінок не повинно ігнорувати наявних біологічних і психологічних відмінностей і заперечувати доцільність їх врахування у розподілі ролей у суспільному житті.

У контексті завдань нашого дослідження доцільно проаналізувати наукові підходи до гендерної соціалізації особистості в умовах української етнокультури. Зокрема Т. Говорун, О. Забужко підкреслюють, що українська етнокультура розкриває глибинні, архетипові уявлення про фертильність, чуттєвість, зближення, сутність парубання та продовження роду. У свідомості українців стать є половинним буттям, а смисл сімейного життя – у гармонійному спілкуванні з іншою половиною. У статевій свідомості українців немає місця ригідним стереотипам щодо маскулітності-фемінності [5].

Однак колективна підсвідомість українців містить й чимало інших – негативних – статеворольових настановлень, пов'язаних з національною історією та культурою: “б'є – значить любити”, “жінка небита – що хата немита” тощо. Сучасна соціально-економічна криза, що зумовила хвилю трудової міграції, також не кращим чином позначається на сім'ях і здоров'ї наших краян (особливо за умов пандемії СНІДу), посилює ймовірність деформації гендерної свідомості у їхніх дітей. Так, система експериментальних досліджень, здійснена нами на базі коломийських загальноосвітніх шкіл І–ІІІ ступенів № 2, 6 (при цьому загальна вибірка дослідження становила 76 сімей, у тому числі 38 благополучних і 38 неблагополучних через застосування насильства у взаєминах), у яких виховується 80 дітей

підліткового віку, підтвердила дезадаптуючий вплив сімейного насилля на психологічний розвиток особистості дитини.

За *системно-сімейним (мікроорієнтованим) підходом* до проблеми насилля та проблемної сім'ї (Ю. Альошина, О. Бондарчук, А. Варга, С. Ковальов, Ф. Кован, К. Кован, В. Сатір, Е. Ейдемільер, В. Юстіцік та ін.) наголос робиться на чинниках, що детермінують і спрямовують насильство на міжособистісному рівні сімейної соціальної взаємодії: порушення комунікації в сім'ї, бажання самоствердитися за рахунок інших або використати близьких людей для отримання певних вигод, невміння розв'язувати суперечності в сім'ях, вести цивілізований діалог, не опускаючись до деструктивного рівня конфліктної ситуації, зловживання владою, нерівність у правах членів родини (особливо дітей), дія суворих покарань і правил примусового характеру та ін. Перераховані ознаки властиві домінарній (тоталітарній) сім'ї, яка найбільш поширена в патріархальній культурі.

Інший – партнерській (демократичній) – сім'ї притаманні гнучкі правила розпорядку, розподілу економічної відповідальності, домашньої роботи та обов'язків на засадах рівноправності, повага до особистого життя членів сім'ї, демократичний стиль виховання дітей та ін. Такі стосунки базуються на ціннісно-орієнтаційній єдності та функціонально-рольовій узгодженості, що дає змогу ефективно залагоджувати кризові ситуації в сім'ї, розширює можливості для повноцінного розвитку дітей, їхньої підготовки до відповідального батьківства та життя в громадянському суспільстві [6; 7].

Сучасні зрушення в українській гендерній культурі, а відтак у суспільній свідомості у ставленні до насильства в сім'ї нерозривно пов'язані зі змінами в системі гендерного порядку. Усе більшого поширення набуває демократичний тип сім'ї, спостерігається перехід до більш ефективних подружніх стосунків – партнерських (біархатних), егалітарних, до демократичного стилю виховання дітей.

Висновки. На підставі узагальнення і систематизації наявних вітчизняних та зарубіжних соціально-психологічних досліджень можна виокремити такі соціокультурні і гендерні детермінанти поширення феномена насильства в сім'ї:

- тривала соціально-економічна криза, низька якість життя, безробіття, екологічні чинники, негативні демографічні процеси (зниження народжуваності, тривалості життя, якості генофонду, погіршення здоров'я);

- духовна деградація, нехтування християнськими і загальнолюдськими цінностями, криза моральності, стан аномії, лібералізація статевої моралі; руйнація та зникнення позитивних сімейно-шлюбних традицій (відданість одному шлюбу на все життя, необхідність його ре-

естрації і церковного освячення; визнання місії батьківства, багатодітності як сенсоутворювальних життєвих цінностей, неприпустимість абортів, осуд позашлюбних народжень, подружньої зради, інцесту тощо);

- патріархатні, авторитарні традиції, поширення хибних гендерних стереотипів, гендерна нерівність у суспільстві; сексизм;

- слабка дієвість системи матеріальної допомоги сім'ям, які її потребують, загалом значна матеріальна залежність жінок від чоловіків;

- поширеність у ЗМК, перш за все на телебаченні, пропаганди насильства і жорстокості, деструктивний вплив низькопробної відеопродукції, доступність порнографії;

- поширення алкоголізму (на основі збільшення виробництва і споживання алкоголю на душу населення) та наркоманії, зниження віку початку вживання психотропних речовин, відсутність дієвих законодавчих обмежень алкоголізації дітей, молоді, населення загалом;

- укорінення в суспільній свідомості цільового настановлення на індивідуальне виживання, слабкість або відсутність соціальних ідеалів;

- функціональна неспроможність сім'ї як соціального інституту, зростання кількості дисфункціональних сімей; невігластво батьків у сфері психолого-педагогічних засад виховання та особистісна незрілість, неготовність до відповідального батьківства; низька культура міжособистісних взаємин, комунікації та урегулювання конфліктів у сім'ї;

- тривале приховування існування проблеми, заспокоювання себе – “і в інших сім'ях так”, “соромно сміття з хати виносити, адже свої, рідні кривдять” і т. ін.;

- неналежна поінформованість громади щодо хибного впливу сексизму, гендерно-рольових стереотипів;

- соціальна, юридична і психологічна незахищеність жертви; віктимна позиція особистості скривдженого (“б'є – значить любить”, “така жіноча доля”, комплекс вини, “б'є – значить є за що” і т. ін.);

- недотримання, незнання (або невизнання) насамперед батьками прав дитини відповідно до Міжнародної конвенції про права дитини та інших документів;

- недостатня фахова компетентність вихователів у питаннях гендерної політики, психології, педагогіки, гендерного законодавства та особливостей роботи із сім'єю за умов суспільної кризи;

- криза маскулітності, різкий злам традиційних гендерно-рольових стандартів та очікувань; небажання або неспроможність чоловіка бути годувальником у сім'ї (алкоголізація, найнижча тривалість життя в Європі, настановленість на безшлюбність тощо);

– строга дихотомічна диференціація ролей у сім'ї; панування традиційно-стереотипного, а не індивідуального, особистісно орієнтованого підходу до розподілу цих ролей.

Діяльність за соціальним проектом “Запобігання насильству в сім'ї” (2009–2010 роки) Коломийсько-Чернівецької єпархії УГКЦ і Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника сприяла консолідації зусиль різних соціальних інституцій, фахівців у створенні засад профілактики, виявлення фактів жорстокості в сім'ях, актуалізації громадського осуду кривдників й соціального захисту жертв родинного свавілля та організації гендерної просвіти населення [6]. Адже олюднення взаємин у сім'ї як завдання гендерного розвитку суспільства вимагає посилення їхнього аксіологічного ядра – християнських моральних цінностей, етичних поглядів у позитивному векторі української етнокультурної традиції міжособистісних стосунків у сім'ї.

Література

1. Бова А. А. Модель факторів, що обумовлюють насильство в сім'ї / А. А. Бова // Український соціум. – 2005. – № 1 (6). – С. 15–25.
2. Берн Ш. Гендерная психология / Ш. Берн. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2001. – 320 с.
3. Всемирная энциклопедия : Философия XX век / гл. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов. – М. : АСТ ; Минск : Харвест, Современный литератор, 2002. – 976 с.
4. Кравець В. Гендерна педагогіка : навч. посіб. / В. Кравець. – Тернопіль: Джура, 2003. – 416 с.
5. Говорун Т. Стать та сексуальність : психологічний ракурс : навч. посіб. / Т. Говорун, О. Кікінежді. – Тернопіль : Богдан, 1999. – 384 с.
6. Сім'я – територія без насильства : наук.-метод. зб. / за ред. З. Юрченко, Л. Бірчинської. – Івано-Франківськ : Видавець Третяк І. Я., 2010. – 172 с.
7. Sharpe D. An Examination of Variables From a Social-Developmental Model to Explain Physical and Psychological Dating Violence / D. Sharpe, J. K. Taylor // Canadian Journal of Behavioural Science. – 1999. – Vol. 31. – № 3. – P. 165–175.

© Юрченко З. В.

ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ

ОСОБЛИВОСТІ ДІАГНОСТИКИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЛИЗЬКОСТІ: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Д. В. Аннілова, м. Луганськ

Наведено загальний огляд існуючих методик діагностики феномена психологічної близькості. Запропоновано системний підхід у дослідженні психологічної близькості із залученням комплексу взаємодоповнювальних методик.

Ключові слова: психологічна близькість, довіра, співзалежність, мотивація афіліації.

Приведен общий обзор существующих методик диагностики феномена психологической близости. Предложен системный подход в исследовании психологической близости с привлечением комплекса взаимодополняющих методик.

Ключевые слова: психологическая близость, доверие, созависимость, мотивация аффилиации.

The general review of existent methods of diagnostics of the phenomenon of psychological closeness is presented in the article. The system-approach is proposed to study the psychological closeness with bringing in of complex of complementary methods.

Key words: psychological closeness, trust, dependence, motivation of affiliations.

Проблема. На сучасному етапі проблема діагностики психологічної близькості в різних системах суспільних відносин набуває великої наукової і практичної значущості. Психологічна близькість як феномен емпіричного дослідження – явище досить складне. Труднощі діагностики цього феномена виникають уже тому, що досі немає єдиного чіткого визначення психологічної близькості. Так, у різних галузях психології (психоаналіз, соціальна психологія, клінічна психологія) психологічну близькість розглядають по-різному: як різновид стосунків у діаді “мати – дитина”, або ототожнюють її з механізмом атракції, або зводять до типу взаємодії пацієнта і медичного персоналу. Хочемо також звернути увагу на те, що через брак валідних і надійних стандартизованих методик дотепер не існує єдиної класифікації типів

переживання психологічної близькості; не виділено структурні компоненти, механізми формування і фактори, які зумовлюють виникнення психологічної близькості; не описано психологічні рівні її переживання. Ми спробували, досліджуючи означене коло питань, виділити не вирішені раніше частини загальної проблеми, котрим і присвячена ця стаття.

Мета дослідження: проаналізувати наявний психодіагностичний інструментарій для емпіричного дослідження психологічної близькості.

Діагностика психологічної близькості в системі гендерних стосунків на сьогоднішній день належить до актуальних проблем соціальної психології. Згадаймо, що за провідне завдання Е. Еріксон визначив у своїй періодизації саме досягнення психологічної близькості з іншими людьми, зокрема з представником іншої статі [1, с. 251]. На сучасному етапі, утім, очевидно є проблема нерозробленості методичного інструментарію для комплексного дослідження феномена психологічної близькості. З-поміж найбільш поширених методик можна назвати шкалу психологічної близькості Д. Фелдса, модифіковану на основі шкали симпатичної дистанції цього ж автора (належить до сфери клінічної діагностики), і психографічну авторську методику О. О. Кроніка і К. А. Кронік. Проте ці методики визнано досить суб'єктивізованими і такими, що не мають однозначних критеріїв при оцінюванні [2, с. 86]. Тому найчастіше для діагностики психологічної близькості між чоловіком і жінкою послуговуються методиками, які побічно стосуються даної проблематики: шкали сумісності партнерів по шлюбу, методики діагностики афіліації, опитувальники міжособистісних відносин, контент-аналіз опису стосунків та ін. [3, с. 107; 4; 5, с. 4].

Серед перших зарубіжних емпіричних досліджень психологічної близькості – вимірювання Е. С. Богардусом загальної міри взаєморозуміння і близькості в групових соціальних стосунках (1925 р.); вивчення А. Модем захопленості і готовності до відповідної реакції на інформаційне повідомлення іншого (1966 р.) [6, с. 112]; виокремлення М. Капланом і С. Вішем таких факторів міжособистісних стосунків, як “формальність – інтимність”. Експериментальні методики згаданих авторів були створені для діагностики соціальної дистанції між індивідами і не ставили за мету вимірювання особливостей самої психологічної близькості.

З-поміж вітчизняних науково-практичних досліджень у галузі діагностики психологічної близькості відзначимо праці О. О. Кроніка і К. А. Кронік, присвячені проблемам взаєморозуміння (1987 р.) та визначенню рівня психологічної задоволеності (1989 р.) в значущих стосунках. Вагомим внеском у розуміння природи психологічної близько-

сті стало створення цими дослідниками власної психографічної методики діагностики феномена психологічної близькості [4, с. 128–137].

На наш погляд, згадані вище напрацювання хоч і мають незаперечну теоретико-емпіричну значущість, проте їх недостатньо, щоб розкрити особливості та умови організації діагностики психологічної близькості.

Експериментальну вибірку пілотного дослідження психодіагностичного інструментарію, розробленого нами для дослідження феномена психологічної близькості, склали 72 особи – 36 чоловіків і 36 жінок віком від 21 до 30 років.

Першим завданням, яке пропонувалося респондентам було складання асоціативного ряду із 7-10 слів до поняття “психологічна близькість”. Відповіді респондентів дали нам змогу зареєструвати найбільш поширені уявлення про психологічну близькість, а також виділити деякі компоненти цього феномена.

Для **чоловіків** психологічна близькість асоціюється перш за все із *взаєморозумінням* (50%), *дружбою*, *довірою*, *однаковими поглядами*, *інтересами* (41,7%), *любов'ю* (36%), *чесністю*, *відвертістю* (30,5%), *допомогою*, *взаємопорятунком* (25%), *спілкуванням* (19,4%). Батьків згадали чотири респонденти. *Секс* як асоціацію до психологічної близькості назвали лише два чоловіки. Про *відповідальність* як поняття, що асоціюється із психологічною близькістю, не згадав ніхто.

У поодиноких випадках траплялися також такі асоціації: *комфорт*, *відданість*, *душевність*, *повага*, *підтримка*, *упевненість*, *бажання*, *співчуття*, *безпосередність*, *толерантність*, *турбота*, *шлюб*, *тиск*, *терпіння*, *симпатія*, *ідентичність із партнером*, *пристрасть*, *інтерес*, *розчинення в іншому*, *прийняття*.

У цілому в чоловічій вибірці загальне емоційне ставлення до поняття “психологічна близькість” досить позитивне. Не було зареєстровано жодної асоціації, яка мала б різко негативне емоційне забарвлення.

Натомість у **жіночій вибірці** у варіантах відповідей такі негативні асоціації траплялися: *проблема*, *сімейні конфлікти* (дві особи), *зрада* (одна особа), *незначує поняття*, *неіснуюче поняття* (по одній особі) і навіть *смерть* (одна особа). Відмінність між чоловіками і жінками виявилася також у тому, що в жіночій вибірці представлено більш широкий спектр асоціацій: *довіра* (52,7%), *розуміння* (44%), *дружба* (38%), *любов* (36%), *однакові погляди*, *інтереси* (36%), *чесність*, *відвертість* (27%), *взаєморозуміння* (22%), *підтримка* (22%), *душевність* (19%), *співчуття* (13%), *подруга* (13%), *повага* (13%), *дитина* (11%). *Секс* як асоціацію назвало вдвічі більше жінок (чотири

особи), ніж чоловіків. Про *відповідальність* згадала одна особа, про *батьків* жінки не згадали взагалі.

У жіночій вибірці траплялися також такі асоціації: чоловік, робота, улюблене заняття, доброзичливість, відпочинок, комфорт, відчуття безпеки, захищеності, увага, почуття, терпіння, прийняття, турбота, родичі, щастя, компроміс, радість, емпатія, родина, інтерес, чуйність, самопожертва, допомога, пробачення, такт, поступливість, упевненість, сон, ніжність, пристрасть, кохана людина, необхідність в іншому, злиття.

Відповіді респондентів чоловічої і жіночої статі, які брали участь в експерименті, відображають *структурну модель психологічної близькості*, запропоновану В. М. Погольшею. Складовими цієї моделі є: міра розуміння іншого (швидкість, точність, готовність до сприйняття), довіра (максимальна відвертість, вільне комфортне спілкування), емоційна близькість (симпатія, радість від спілкування, співчуття, посилене відчуття актуального стану значущого іншого), прийняття (терпимість до окремих недоліків, визнання іншого, розуміння його, безконфліктність, прагнення поступитись, бажання допомогти), єдність, схожість ідеалів, цілей, поглядів (схожість цінностей) [7, с. 77–84; 8, с. 67–70].

Розгляд розуміння респондентами феномена психологічної близькості є підставою, щоб зробити висновок про існування спільних для чоловіків і жінок уявлень про її змістові компоненти, а також про нерозривний зв'язок у свідомості опитаних таких феноменів, як дружба, любов і психологічна близькість. Звернімо увагу на те, що із 36 респондентів чоловічої вибірки *свободу, автономність* в асоціативному ряді до поняття “психологічна близькість” назвали лише дві особи (5%), у жіночій вибірці така асоціація не траплялася взагалі. На наш погляд, це пов'язано з таким викривленням механізму переживання психологічної близькості, як співзалежність. Характерною ознакою останньої є постійна потреба перебувати в симбіотичних (взаємозалежних) стосунках. Співзалежній особистості, як правило, притаманні такі риси: сильне бажання емоційної близькості (майже до ейфоричного стану за умови присутності бажаного об'єкта); потреба в постійній підтримці і захисті з боку значущого іншого; знижена здатність до самостійної, незалежної поведінки; нечутливість до суверенності власних психологічних меж і меж іншої людини (конфлюенція) і т. ін. [9, с. 93]. Вважаємо, що *Тест Б. Уайнхольда і Дж. Уайнхольд* для визначення співзалежних стосунків доцільно використовувати, щоб поглибити уявлення про природу феномена психологічної близькості в системі гендерних стосунків, складовими яких, на думку самих розробників

тесту, неодмінно мають бути психологічна незалежність і самодостатність [10, с. 28].

Застосувавши Тест Уайнхольдів до жіночої вибірки, ми дістали досить цікаві результати: 55,5%, тобто більша частина опитаних жінок, мають високий рівень співзалежності, середній рівень співзалежності – у 39% жінок.

Отже, серед 36 опитаних не виявилось жодної жінки з низьким рівнем співзалежності. Це означає, що, вибудовуючи стосунки з іншими, всі наші респондентки, представниці жіночої статі, прагнуть тією чи іншою мірою впливати на значущих людей і контролювати їхню поведінку. Ні в кого з опитаних жінок не виявлено разом з тим і дуже високий рівень співзалежності, тобто не у всіх представниць вибірки моделі стосунків мають симбіотичний характер і містять такі компоненти, як хворобливе прагнення до контролю над іншими; сприйняття значущого іншого як об'єкта, а не суб'єкта взаємодії і відповідне ставлення до нього; практична розмитість меж свого Его (“проживання” життя свого партнера).

У ході діагностичного експерименту виявилось, що чоловіки демонструють більше співзалежних моделей (58% респондентів-чоловіків схильні до побудови стосунків на високому рівні співзалежності). Саме представник чоловічої статі був єдиним у загальній вибірці, тобто серед 72 осіб, хто показав дуже високий рівень співзалежності; інші 36% респондентів чоловічої статі мають середній рівень.

На основі аналізу обох вибірок можемо зробити висновок, що переживання психологічно близьких стосунків у період ранньої дорослості зумовлено також *індивідуальними особливостями особистості* – співзалежними моделями, які сформувалися ще в період раннього дитинства в процесі виховання батьками та під впливом тих настановлень, які людина отримувала від них. Цей фактор, на нашу думку, слід обов'язково враховувати, тому вважаємо доцільним використання методики діагностики співзалежності Уайнхольдів у подальших дослідженнях механізмів переживання психологічної близькості.

Нагадаємо, що однією зі складових психологічної близькості в моделі В. М. Погольші, яку було покладено в основу нашого дослідження, є *довіра*. Довіра – єдиний феномен, що має в гранично узагальненому вигляді схожі формально-динамічні характеристики, умови виникнення, закономірності виникнення і функціонування, незалежно від того, в якій сфері життя людини він виявляється: щодо різноманітних образів навколишнього світу, отриманих у відчуттях, або щодо надчуттєвої реальності (ідеалів, символів культури, авторитетної думки, іншої людини, самого себе) [11, с. 21].

Для діагностики рівня довіри ми скористалися *опитувальником “Експрес-діагностика довіри”*, створеним на основі шкали самоприйняття М. Розенберга. Методика містить три запитання із заданими варіантами відповіді (А або В), які стосуються виключно міжособових стосунків особистості.

Виявилось, що 60% опитаних жінок мають низький рівень довіри (вважають, що у спілкуванні з іншими треба бути обережними, оскільки при нагоді ті обов’язково спробують ошукати, а також що люди схильні думати тільки про себе); 25% – середній рівень (вірять, що люди можуть поводитися чесно щодо інших і що більшості все ж таки можна довіряти); і лише три жінки із 36 (8%) мають високий рівень довіри (тобто вважають, що більшість людей прагнуть бути корисними для інших, не хочуть обманювати, а тому викликають справжнє почуття довіри). У чоловічій вибірці було виявлено схожі тенденції: 80,5% респондентів чоловічої статі мають низький рівень довіри, 13,8% – середній і 5% – високий. Нагадаємо, що довіру в асоціативному ряді до поняття “психологічна близькість” назвала переважна більшість наших респондентів).

При проведенні цього дослідження респондентам також було запропоновано дати власну оцінку застосованим методикам. Завдяки зворотному зв’язку нам вдалося з’ясувати, що методику “Експрес-діагностика довіри” за шкалою М. Розенберга 80% опитаних обох статей вважають обмеженою в діагностичному плані, оскільки кількість поставлених запитань не дає змоги розкрити зміст такого складного феномена, як довіра.

На наш погляд, діагностика рівня довіри особистості має містити не тільки питання про ставлення до інших та очікувану поведінку з їхнього боку, а й вимірювати довіру респондента до себе, адже саме це є основою щирих і чесних стосунків з оточенням. Ми також вважаємо, що кількість запитань і варіантів відповідей, заявлена в опитувальнику Розенберга, недостатня і потребує певного доповнення й розширення.

Опитувальник міжособових стосунків (ОМС) являє собою адаптований варіант методики FIRO-B (фундаментальна орієнтація міжособових стосунків) американського психолога В. Шутца (російськомовна адаптація О. О. Рукавішнікова). Методика діагностує основні міжособові потреби людини: потребу у причетності, яка відображає прагнення людини створювати й підтримувати задовільні стосунки з іншими людьми, на основі яких виникають взаємодія і співпраця; потребу в контролі – потребу створювати й зберігати стосунки з людьми, спираючись на контроль і силу; потребу в афекті як потребу створювати та утримувати задовільні стосунки з іншими людьми, спираючись на емоційну складову стосунків [12, с. 167-171].

Згідно з метою дослідження ми вирішили проаналізувати діагностичні можливості шкали потреби в афекті(А) ОМС, оскільки саме вона характеризує поведінку за ознакою “ставлення індивіда до інших”: у діапазоні від “зав’язує близькі стосунки з кожним” до “не зав’язує близьких стосунків ні з ким”, тобто здатність емоційно тепло ставитися до інших – шкала Ае; за ознакою “переживання ставлення інших до себе”: у діапазоні від “завжди зав’язують близькі стосунки з індивідом” до “ніколи не зав’язують близьких стосунків з індивідом” – розуміння і переживання того, що людина приймається іншими належною мірою – шкала Аw. Потреба в афекті – рушійна сила, яка стимулює індивіда до емоційного зближення з іншими [13, с. 18].

За методикою ОМС для жіночої вибірки ми отримали такі результати. *Екстремально високі* бали, які свідчать про нав’язливе бажання налагоджувати емоційно близькі стосунки з багатьма людьми без відповідної диференціації, набрало 8% жінок. Такий же відсоток респонденток очікує від інших аналогічної поведінки. Ми не зафіксували жодного випадку збігу компульсивного прагнення перебувати в симбіотичних стосунках з іншими та очікування від них того ж. У 8% представниць жіночої статі, навпаки, *екстремально низький* рівень, тобто вони занадто обережні у виборі осіб, з якими хотіли б налагодити емоційно близькі стосунки, і в переважній більшості схильні підтримувати поверхово приятельські стосунки з оточуючими.

Значна частина опитаних жінок (41,6%) має *низький рівень* за шкалою Ае, тобто підтримує психологічно близькі стосунки виключно з обмеженим колом людей; 14% респонденток демонструють *високий рівень* потреби в афекті – хочуть мати чуттєві, емоційно глибокі тривалі взаємини з іншими; 27% у переважній більшості випадків уникають людей, які хотіли б зблизитися з ними, а 17%, навпаки, очікують, що інші будуть запрошувати їх до кола своїх найближчих.

Найбільше респондентів набрали *приграничну кількість балів*, і їх можна віднести до тих, хто має гнучкий тип особистості: вони самі вирішують, з ким бути емоційно близькими, а з ким дотримуватися дистанції в стосунках (Аw – 30,5%), а також самостійно обирають, які люди можуть дозволити собі проявляти щодо них поведінку, характерну для близьких (Ае – 22%).

Як бачимо, переважна більшість представниць жіночої статі схильна до емоційно близьких стосунків та вибудовує їх на основі взаємоприйняття і чуйності до інших. Це свідчить про те, що свою базову потребу в любові вони задовольняють адекватно – без порушення власних психологічних меж та особистісних меж іншої людини.

Схожі тенденції можна спостерігати і в чоловічій вибірці. Екстремально високу потребу налагоджувати близькі стосунки з усіма без

винятку мають 16% опитаних чоловіків, водночас жоден із цих чоловіків не очікує, щоб велика кількість оточуючих реалізували з ним свою потребу у психологічно близьких стосунках. Екстремально низькі бали, що свідчить про особливу обережність у налагоджуванні глибоких емоційних стосунків, набрали 11% чоловіків. А ще 25% вважають, що треба дуже уважно ставитися до тих, хто прагне до психологічної близькості з тобою, що цілком підтверджує дані, отримані для чоловічої вибірки за методикою діагностики довіри Розенберга. 25% і 30,5%, відповідно, мають низьку потребу, як проявлену, так і очікувану, у близьких стосунках, що значно перевищує високий рівень афекції – 16% бажають психологічної близькості і лише 5% очікують, що з ними будуть будувати емоційно глибокі стосунки. Представники чоловічої вибірки набрали більше приграничних балів, що свідчить про більшу гнучкість чоловіків в емоційно близьких стосунках – вони не уникають близьких стосунків, проте самі вирішують, з ким їх будувати та підтримувати.

Висновки. Психологічна близькість як основа міжособових стосунків – явище, недостатньо досліджене та описане в сучасній психологічній науці. Зміст цього феномена розкривається в кількох важливих аспектах, як-от: психогенез, складові структурної моделі, порушення переживання психологічної близькості. Майже всі відомі нам дослідження психологічної близькості базуються на таких методах психологічної діагностики, як спостереження і клінічна бесіда, які за своїм змістом недостатньо стандартизовані і надійні.

Пропонована стаття являє собою спробу виявити деякі психологічні особливості переживання психологічної близькості в системі “чоловік – жінка” за допомогою наявного психодіагностичного інструментарію. Так, результати застосування розглянутих методик показали, що в переважній більшості випадків і чоловіки, і жінки мають досить стереотипні уявлення про психологічну близькість, зумовлені культурними і національними традиціями. При налагоджуванні близьких стосунків більш як 55% опитаних не вважають за потрібне зберігати власні психологічні межі і межі свого партнера, а прагнуть створювати симбіотичні союзи; прагнучи до довіри в близьких стосунках, респонденти самі, однак, демонструють низький рівень довіри у своїх стосунках з оточенням. Чоловіки більш психологічно гнучкі в міжособових стосунках – вони самі вирішують, з ким створювати емоційно глибокі стосунки і з ким цього варто уникати, на відміну від жінок, які прагнуть до якомога більшої кількості психологічно близьких відносин. Усе це, на нашу думку, свідчить про порушення переживання психологічної близькості в ранній дорослості,

тому більшість чоловіків і жінок змушені обирати або психологічно співзалежні стосунки, або займати позицію психологічної ізоляції.

Наше дослідження дало змогу доповнити уявлення про особливості переживання психологічної близькості в системі гендерних стосунків і розширити уявлення про фактори, які її зумовлюють. З результатів дослідження випливає, що гендерні стосунки мають складну структуру і пронизують майже всі рівні організації особистості. Саме тому розкрити їхню специфіку за допомогою одного, навіть добре розробленого, тесту з високими показниками надійності і валідності досить складно. Лише скориставшись низкою тестових методик, які вимірюють багато показників (довіру, мотивацію афіліації, співзалежність, психологічну ізолюваність, емоційну чуттєвість, особистісну зрілість), можна з'ясувати особливості переживання цього феномена індивідами. Тому психологічну близькість як складову міжособових стосунків слід досліджувати, дотримуючись принципу компліментарності діагностичного інструментарію.

У межах подальших емпіричних досліджень ми плануємо використати шкали спонтанності і контактності самоактуалізаційного тесту Е. Шострома. Шкалу спонтанності доцільно застосовувати для вимірювання здатності індивіда безпосередньо виражати свої почуття, бути природним і не приховувати свої емоції (що характерно для зрілої особистості). Шкала контактності дасть змогу дослідити міжособистісну чуттєвість людини та виявити її схильність до налагоджування глибоких і тісних емоційних контактів з людьми.

Ми плануємо також розробити авторський діагностичний опитувальник, що міститиме запитання щодо особливостей переживання психологічної близькості в системі гендерних стосунків. Запитання стосуватимуться когнітивних настановлень індивіда, емоційного ставлення до ситуацій, в яких проявляється психологічна близькість та поведінкові патерни, що реалізують психологічну близькість. Ще одним кроком у діагностиці психологічної близькості має стати використання описового методу, на базі якого буде проведено контент-аналіз якості близьких стосунків молодих чоловіків і жінок.

Література

1. Эриксон Э. Х. Детство и общество / Э. Х. Эриксон ; пер. с англ. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – СПб. : Ленато ; АСТ ; Фонд “Университетская книга”, 1996. – 592 с.
2. Сонин В. А. Психодиагностическое познание профессиональной деятельности / В. А. Сонин. – СПб. : Речь, 2006. – 253 с.
3. Кроник А. А. В главных ролях: вы, мы, он, ты, я / А. А. Кроник, Е. А. Кроник. – М. : Мысль, 1989 – 107 с.

4. Кроник А. А. Диагностика взаимопонимания в значимых отношениях / А. А. Кроник, Е. А. Хрошилова // Вопросы психологии. – 1987. – № 1. – С. 128–137.
5. Титкова М. С. Диагностика рефлексивной активности личности / М. С. Титкова. – М. : Первое сентября, 2007. – 557 с.
6. Моль А. Теория информации и эстетическое восприятие / А. Моль. – М. : Мир, 1966. – 352 с.
7. Погольша В. М. Социально-психологические факторы личного влияния / В. М. Погольша // Теоретические и прикладные вопросы психологии. – СПб., 1996. – С. 77–84.
8. Куницына В. Н. Межличностное общение : учеб. для вузов / В. Н. Куницына, Н. В. Казаринова, В. М. Погольша. – СПб. : Питер, 2002. – 544 с.
9. Психология и лечение зависимого поведения / под ред. С. Даулинга ; пер. с англ. Р. Р. Муртазина. – М. : Класс, 2000. – 240 с.
10. Уайнхольд Б. Освобождение от созависимости / Б. Уайнхольд, Дж. Уайнхольд ; пер. с англ. А. Г. Чеслаковой. – М. : Класс, 2003. – 224 с.
11. Скрипкина Т. П. Взаимодоверие как основание межличностных взаимодействий / Т. П. Скрипкина // Вопросы психологии. – 1999. – № 5. – С. 21–30.
12. Фетискин Н. П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов. – М. : Изд-во Ин-та психотерапии, 2002. – С. 167–171.
13. Психологические тесты / под ред. А. А. Карелина : в 2 т. – М. : Владос, 2001. – Т. 2. – 248 с.

© Анпілова Д. В.

КОМПЛЕКСНИЙ МЕДІАКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН

О. Л. Вознесенська, О. Є. Голубєва, м. Київ

Визначено поняття комплексного медіакультурного феномена. Проаналізовано його сутнісні ознаки, суб'єкти, функції, механізм функціонування. Висунуто припущення щодо труднощів його вивчення.

Ключові слова: медіапсихологія, медіакультура, комплексний медіакультурний феномен.

Определено понятие комплексного медиакультурного феномена. Проанализированы его существенные признаки, субъекты, функции, механизм функционирования. Выдвинуто предположение относительно трудностей его изучения.

Ключевые слова: медиапсихология, медиакultura, комплексный медиакультурный феномен.

The concept of “complex mediacultural phenomenon” is conceptualized in the article. It’s essential features, subjects, functions and mechanisms of functioning are analyzed. Assumption concerning difficulties in studying this concept is made.

Key words: media-psychology, media-culture, complex media-cultural phenomenon

Проблема. Вивчення феноменів медіакультури, його актуальність пов'язані із зростанням ролі медіа в житті окремої особистості та суспільства в цілому. Медіасвіт суттєво змінює культурний простір сучасної людини, робить його полікультурним. Медіакультура сьогодні перебуває в центрі суспільного життя, пронизує економіку і політику, перетворюється на важливий соціальний інструмент впливу на групу та індивідуальну свідомість. Вона стає фактором формування індивідуальної і групової картини світу, змісту системи соціальних уявлень особистості навіть про саму медіакультуру і медіасередовище. Зміст медіаінформації знаходить своє відображення у свідомості людини, впливає на її поведінку, формує ставлення до дійсності.

Медійна психологія (медіапсихологія) – нова галузь психологічної науки, що швидко розвивається. У світі накопичено суттєвий досвід медіапсихологічних досліджень, розроблено ефективні способи формування медіакультури. У розвинутих країнах Європи і Північної Америки сьогодні узагальнюється вже майже півстолітній досвід становлення медіапсихології. Разом з тим спостерігається активізація досліджень у галузі стосунків особистості і медіа, що пов'язано з розвитком медіатехнологій. Але в Україні, на жаль, медіапсихологія робить ще тільки перші кроки. Тому значимість досліджень медіапсихологічних проблем у сьогочасній Україні визначається ще й необхідністю теоретичного розроблення нового для науки кола проблем.

Meta statmi: визначення комплексного медіакультурного феномена як явища, що спостерігається в медіапросторі.

Як ми знаємо, предметом медіапсихології є особистість, що розглядається в контексті сучасної медійної культури. Предметна сфера медіапсихології охоплює опис основних компонентів медіакультури, виявлення психологічних закономірностей ставлення і поведінки людини в полікультурних медіасередовищах, вивчення психологічних феноменів і механізмів сприймання медіакультури, процесів формування і функціонування медіакомпетентості особистості, а також специфічний предмет – масову комунікацію як процес спонтанної самоорганізації і саморегуляції колективної свідомості, як механізм підтримки психічного гомеостазу. Серед завдань медійної психології – вивчення поведінки особистості, зумовленої впливом засобів індивідуальної і масової комунікації, дослідження персональних і групових медіаефектів, аналіз впливу медіасередовища на розвиток суб'єкта, становлення особистості та її психологічне самопочуття [1].

Утім, впадає в очі низький рівень медійної культури в сучасному українському суспільстві: вразливість до медіаманіпуляцій, слабкий спротив насадженню низькопробної медіапродукції та аморальних цінностей, поширення медіазалежності [2]. Інформаційна епоха привнесла в наше життя такі загрози, як утеча від реальності в медіарозваги, поширення медіазалежності та ігromанії.

Навіть поверховий погляд на сучасний український медійний простір породжує низку запитань: чому одні медіагерої популярніші за інших? Чому одні серіали збирають біля екранів телевізора всю сім'ю, а інші приваблюють лише представників певних груп? У чому магічність феноменів Спайдермена, Симпсонів, Гаррі Поттера чи доктора Хауса? Щоб відповісти на ці запитання, пропонуємо розглянути *комплексний медіакультурний феномен*: його структуру, сутнісні ознаки, зміст, канали поширення, функції, механізми і суб'єкти.

На наш погляд, першою серед визначальних ознак комплексного медіакультурного феномена є його поширеність, популярність у різних культурах, різних вікових і соціальних групах. Комплексний медіакультурний феномен – це явище в медійному просторі, що одночасно представлене різними медіапродуктами (книги, фільми, журнали, комікси, комп'ютерні ігри тощо), які поширюються різними каналами інформації (друковані ЗМК, інтернет, кінопрокат, телебачення), провідним – ключовим – серед яких є найбільш популярний у певній культурі в певну історичну епоху. На початку історії виникнення комплексного медіакультурного феномена – це були друковані ЗМК. Усі ми знаємо про книги, що визначали свого часу стиль життя людей. Це, наприклад, славнозвісна епопея Дж. Р. Р. Толкієна “Володар перснів” – одна з найбільш відомих і популярних книг ХХ ст. Її перекладено щонайменше на 38 мов світу. Ця книга справила величезний вплив на літературу в жанрі “фентезі”, а також на рольові, настільні та комп'ютерні ігри.

Деякі з комплексних медіафеноменів поширилися на різні сфери культурного і соціального життя, навіть знайшли відображення у психологічній практиці. Так, терміном “механізм Полліанни” у психології позначають механізм психологічного захисту, коли індивід ні про що не тривожиться і вважає, що все йде добре (нормально), незважаючи на свідчення зворотного. Назва походить від імені персонажа однойменного роману відомої американської письменниці Елеонори Портер (Porter), яка була невиправною і сліпою оптимісткою.

Згодом на історичній арені ключових каналів інформації з'явилося телебачення, що швидко набирало обертів, а сьогодні інформаційним “ідолом” багатьох людей, їхнім кращим порадиником і навіть другом став інтернет.

Хто не знає, наприклад, Фантомаса? А кожна сучасна людина – і діти, і люди похилого віку – хоча б чули про лицарів-джедаїв із “Зоряних війн”. Другою хвилиною актуалізації згаданого вище медіакультурного феномена Дж. Р. Р. Толкієна можна вважати сучасну екранізацію його книги, здійснену режисером Пітером Джексоном.

Утім, відому кожному з нас телеоперу “Сімнадцять миттєвостей весни” можна розглядати тільки як комплексний медіакультурний феномен в окремо взятій культурі – радянській: він ніколи не набуде значного поширення (тому і навряд чи стане популярним) у країнах Західної Європи або в Америці. Але якщо згадати Гаррі Поттера – то це ім’я відоме кожному дорослому чи дитині – і в Америці, і в Європі, і на пострадянському просторі. Інший приклад – “Сутінки” з їхнім героєм – славнозвісним вампіром-“вегетаріанцем” Едвардом Калленом, головним персонажем американської письменниці Стефані Майер. Ларрі Керрол, оглядач MTV, назвав історію Едварда і його коханої Беллі “епічним любовним романом для цілого покоління” [3].

До цього ще слід додати, що кожне медіа справляє специфічний вплив на реципієнта. Поширенню комплексного медіакультурного феномена сприяють, наприклад, використані, у кінофільмі спецефекти і новітні маркетингові технології просування та продажу продукту. Будь-який новий продукт комплексного медіакультурного феномена з’являється “дуже вчасно” – у той самий момент, коли інтерес до цього феномена ще не згас, але ажіотажу вже немає. Крім того, відповідно до маркетингових стратегій, інформації завжди має бути недостатньо (незакінчені серії книг, обмежена кількість копій дисків тощо) та повинна існувати віддаленість у задоволенні медіапотреб споживачів. До цього варто додати чергування каналів інформації – переключення на новий продукт із приєднанням нових каналів (наприклад, комікси, серіали “за мотивами”). Таким чином, фільм, книга, що дістали визнання споживачів, перетворюються на комплексний медіакультурний феномен.

Саме різноманіття каналів, через які впроваджується і втілюється в різних продуктах комплексний медіакультурний феномен, і робить його повсюдно поширеним серед різних категорій населення. Хто не хоче читати – побачить його в кіно або по телевізору, хто не любить дивитися – з радістю гратиме на комп’ютері, ідентифікуючи себе з екранним героєм; навіть той, у кого немає грошей, бачить навколо себе різні продукти рекламного характеру – наклейки, журнали, плакати, навіть одяг із зображеннями медіагероїв. Іноді здається, що від них просто нікуди подітися. Такими є, наприклад, той же Гаррі Поттер, Едвард Каллен або Фроддо.

Історія комплексних медіакультурних феноменів, починаючи з Фантомаса і “Зоряних війн”, нараховує вже кілька десятиліть. Але ж це

не єдині герої, що “володіли” умами і душами попередніх поколінь. Інші “канули в Лету”. Тут ми впритул підходимо до визначення другої сутнісної ознаки комплексного медіакультурного феномена.

Змістовно комплексний медіакультурний феномен містить цілісну, внутрішньоузгоджену концепцію, що охоплює картину світу, світогляд, соціальні й психологічні закони та закономірності устрою суспільства, організації і розвитку особистості, конкретні моделі поведінки. Щодо змісту концепція комплексного медіакультурного феномена схожа на реальність, але відрізняється від неї своєю простотою і зрозумілістю. Вона містить категоризацію суб’єктів цієї картини світу, моделі поведінки яких кожному хочеться приміряти на себе. Картина світу, представлена в комплексному медіакультурному феномені, приваблює своєю псевдоочевидністю і реальністю. І медіагерої, породжені комплексним медіакультурним феноменом, схожі на нас – вони помиляються і здобувають перемоги, будують стосунки, сваряться і закохуються, відчувають страх і радіють.

Комплексний медіакультурний феномен має властивість калогенності. Цей термін запропонував Ф. Тернер [4]. Калогенність пов’язана з побудовою недвозначних, чітких, правдоподібних, пов’язаних, внутрішньо несуперечливих, ємних і компактних моделей навколишнього світу, що мають прогнозувальну здатність. У цих моделях усе вкладається в певну систему і нею ж пояснюється. Така система неодмінно має поєднувати дві властивості: по-перше, виведені з неї наслідки повинні виходити далеко за межі відомих фактів, а по-друге, у ній має бути якомога менше основних принципів або аксіом. Комплексний медіакультурний феномен, існуючи в інформаційному просторі, заповнює соціальний простір і час людини, проникаючи в найменші шпарини свідомості і підсвідомості, пов’язуючи різні аспекти та об’єкти реальності між собою.

Описане вище значною мірою нагадує міфологічну картину світу. Коли людина захоплена комплексним медіакультурним феноменом, у неї якраз і формується така картина. Але міфологізації масової свідомості не відбувається. Чому? Спробуємо з’ясувати це.

У наш час ми спостерігаємо посилення тенденції до переважаючого міфологічного уявлення у масовій свідомості. Міфологічний аспект був властивий масовій свідомості завжди; актуалізація конкретних міфів відбувається, як відомо, у періоди криз і соціальних конфліктів. Сучасний світ стає все більш незрозумілим для людини, виявляється внутрішня недостатність традиційних способів освоєння дійсності. Ідеться про втрату звичних орієнтирів, соціальних ідеалів, здатних забезпечити світоглядну цілісність свідомості, про невпевненість у майбутньому, брак достовірної інформації про процеси, що відбува-

ються в суспільстві. Усе це призводить до того, що людина змушена звертатися до міфологічного способу пізнання світу, а відтак у неї формується картина світу, що має ознаки міфологічної.

На думку І. Ю. Філіппової, між міфом і масовою свідомістю існують зв'язки взаємозумовленості: міф підтримується масовою свідомістю, масова свідомість спирається на міф. Масова свідомість є способом функціонування міфотворчості, а міф – показником якісного стану масової свідомості. Унаслідок міфологізації відбувається відхід свідомості від того змісту, який не може бути асимільований через несумісність з установленими цінностями [5]. Відсторонення відбувається за рахунок ідентифікації з архетиповими, міфологічними образами. О. І. Маховська навіть визначає телебачення як язичництво нового часу [1].

Отже, комплексний медіакультурний феномен пропонує таку модель, що може бути поширена на всі реалії життя, охоплює всі об'єкти реальності. Що ж до міфологізації, то це такий механізм, що дає можливість відкинути все непотрібне або те, що не вкладається в міфологічну картину світу.

Медійний простір постійно розвивається та ускладнюється. Індивід, взаємодіючи із медійним простором, переносить у нього традиційні форми суспільної взаємодії, як-от:

- *споживацька* – пасивне сприймання медіапродукції;
- *реактивна активність* – сприймання і реакція, зворотний зв'язок;
- *творча активність* – сприймання і творчість на основі прийнятого.

Припускаємо, що комплексні медійні феномени **формують особливу форму взаємодії індивіда з медійним простором** і, отже, особливий спосіб сприймання реальності взагалі. Ця форма тісно переплітається і збігається в часі із споживанням, продукуванням і творчістю, проте відрізняється **неадитивністю**: з'являється нова якість системи як результат інтеграції окремих елементів або підсистем у єдине ціле. Тобто сума ефектів від реалізації окремих елементів або підсистем не дорівнює ефектові від реалізації системи в цілому.

Нижче спробуємо пояснити, яким чином це відбувається.

Перший фактор формування особливої форми взаємодії у медійному просторі через комплексний медіакультурний феномен пов'язаний із сутнісними ознаками сучасної масової комунікації, а саме суміщенням позицій суб'єкта і об'єкта впливу в масовій комунікації. Суб'єктом і об'єктом впливу, на думку О. Є. Проніної, є колективна свідомість, що регулює сама себе за допомогою масової комунікації [6]. Звідси випливає, що масова комунікація – це автокомунікація, специфічна функція самоорганізації цілісного соціального

організму, і тоді ЗМК, за висловом М. Маклюєна, є “продовженням нервової системи людини” (цит. за: [6]). Проніна розвиває цю думку і доходить висновку, що сама масова комунікація – це своєрідний психічний механізм, що зумовлює сприймання і перероблення інформації на рівні колективної свідомості. І включення суб’єкта в систему масової комунікації змінює психотехніку сприймання, мислення і поведінки, розширює психічні можливості людини, багаторазово інтенсифікує інформаційний обмін між людьми [там само]. Е. Морен робить висновок про “роботу” фільму як допоміжної машини почуттів, тому що фільм виконує замість глядача частину його психічної роботи [7].

Другий фактор пов’язаний з першим, але його можна розглядати і як самостійний. Це стимулювання комплексним медіакультурним феноменом **медіатворчості**, основою якої він стає. “Творчість у процесі комунікування” є однією з основних категорій медіапсихології і відображає здатність людини до спонтанного мислення і самовираження в умовах масової комунікації. Крім цього, медійна творчість – специфічна особливість діяльності на рівні колективних процесів [5]. Інтернет тут виступає ключовим каналом інформування й комунікації, пов’язаних з комплексним медіакультурним феноменом, підтримуючи його поширення й популярність як продукту. Соціальні мережі, саморегульовані фан-клуби передбачають постійне онлайнове спілкування, заохочуючи споживачів до медіатворчості. За приклад можна навести продукцію fun-art мистецтва, пов’язаного із творчою реалізацією людей, які є споживачами цих медіафеноменів.

Додамо, що медійна творчість на основі комплексного медіакультурного феномена веде до **“мімікрії”**, тобто появи продуктів, що його “наслідують”. Продукти мімікрії (наприклад, “Гаррі Поттер”, “Таня Гроттер”, “Поррі Гаттер” та ін.) також є складовою комплексного медіакультурного феномена і працюють на його посилення.

Отже, такий спосіб споживання інформації, або **взаємодію у медіапросторі і з медіапростором**, можна розглядати як **активний і творчий**. Це вже не споживання, а комунікація і співтворчість.

Звернімося тепер до **функцій** комплексного медіакультурного феномена як елемента сучасної культури. Нами визначено такі:

- *перетворювальна*: як освоєння, творення, самопізнання;
- *комунікативна*: як продукування конкретних правил і способів обміну інформацією;
- *освітня, або пізнавальна*: як джерело пізнання себе і навколишнього світу;
- *виховна*: як вироблення певних моделей поведінки;

- *соціалізувальна, або групоутворювальна*: як така, що сприяє організації груп, спільнот зі своїми законами та особливостями устрою;

- *ціннісноутворювальна*: як оцінювання значимості тих або тих норм і цінностей представленого суспільства для споживачів продуктів цього феномена;

- *гедоністична, або релаксаційна*: як відпочинок, задоволення, розвага.

Якщо розглянути вище функції властиві культурі в цілому, то комплексний медіакультурний феномен виконує ще й деякі інші функції, зокрема:

- *зворотного зв'язку*;
- *культуроутворювальну* (формує особливу субкультуру й гнучко реагує на потреби її представників).

Наступна ознака комплексного медіакультурного феномена – включені в його простір суб'єкти:

- *творці цього медіапродукту*: творці ідейні – ті, хто створив ідею, і ті, хто її тиражував у різних варіантах медіапродукту;

- *споживачі* комплексного медіакультурного феномена;

- *суб'єкти медіаторчості* в контексті конкретного комплексного медіакультурного феномена;

- *сам комплексний медіакультурний феномен*, що в певний момент розвитку починає функціонувати – жити своїм життям – у медійному просторі. Медіагерой стає “народним героєм”, як у всім відомих казках Василиса Премудра та Іван-царевич.

Суб'єктам комплексного медіакультурного феномена властиві певні медійні потреби, певна медіаповедінка, особливий характер сприймання, здатність до медіаторчості.

Крім того, герої комплексного медіакультурного феномена вже не є тільки добрими або тільки лихими. На кожного з них завдяки механізму партиципації споживач може спроекувати як світлі, так і темні сторони свого Я. Сучасне суспільство експериментує з нормами, тому не має чітких критеріїв Добра і Зла. Досі людина не мала змоги усвідомити свої негативні риси, тому що в неї не було можливості ідентифікувати себе зі Злом. Кому б хотілося бути Кошеєм Безсмертним або Бабою-Ягою? Сучасна дитина не буде також ідентифікувати себе з Волан де Мортам, але це можливо, наприклад, щодо Драко Малфоя – героя – того ж комплексного медіакультурного феномена “Гаррі Поттера”. Таким чином споживач комплексного медіакультурного феномена може вийти на більш високий рівень усвідомлення. Медіагерої – майже звичайні люди, як наші сусіди чи друзі.

Серед *механізмів функціонування* комплексного медіакультурного феномена ми виділили афективну партиципацію (проекцію-ідентифікацію). Е. Морен вважає, що художній твір – це радіоактивний стрижень проекцій-ідентифікацій, це продукт “мрій” і “суб’єктивності” своїх авторів, об’єктивований у ситуаціях, подіях, персонажах, акторах, упредметнений у творі мистецтва [7].

Проекція, на думку З. Фрейда, є психологічним механізмом, який забезпечує емоційне вирішення за рахунок несвідомого приписування суб’єктом його власних думок, переживань, витіснених мотивів і рис характеру самого індивіда медіагероеві. На героїв комплексного медіакультурного феномена, як ми вже зазначали, дуже легко проекувати власні риси – як позитивні, так і негативні. Уже на етапі оформлення ідеї комплексного медіакультурного феномена закладається така модель, що може бути поширена на всі події реального життя. У ході реалізації самої ідентифікації відбувається несвідоме уподібнення індивіда певному медіагероеві. Наші проекцій-ідентифікації активізуються в тій мірі, у якій екранні зображення ідентифікуються з реальним життям. Оскільки медіагерої схожі на звичайних людей, то це полегшує *партиципацію*. Отже, партиципація є механізмом функціонування комплексного медіакультурного феномена. І до тих пір, поки світ, створений у комплексному медіакультурному феномені, і медіагерої, що в ньому живуть, будуть полем для проекцій та ідентифікацій споживача, поки вони стимулюватимуть медійну творчість споживача з власною участю, комплексний медіакультурний феномен житиме в медійному просторі.

Такий механізм функціонування комплексного медіакультурного феномена зумовлює певні труднощі в його вивченні. Сам дослідник виявляється зануреним у сучасний інформаційний простір. Оскільки комплексний медіакультурний феномен має психологічну калогенність і функціонує через партиципацію, то дослідник не вільний від його впливу на власну свідомість і підсвідомість. Вивчаючи комплексний медіакультурний феномен, він заглиблюється у створений світ, несвідомо активізуються його власні проекції, відбувається ідентифікація. Виявляється можливим вивчення комплексного медіакультурного феномена через інтроспекцію, до якої в сучасній науці досить насторожене ставлення.

Висновки. Отже, комплексний медіакультурний феномен – це явище в медійному просторі. Сутнісними ознаками комплексного медіакультурного феномена є: поширеність у різних культурних середовищах, серед людей, що належать до різних соціальних груп; психологічна калогенність (здатність проникати у всі шпарини свідомості і підсвідомості, заповнювати їх); формування міфологічної картини сві-

ту – цілісної, внутрішньоузгодженої концепції, яка твориться на основі категоризації світу і містить однозначні моделі поведінки. Комплексний медіакультурний феномен формує специфічну неадитивну форму взаємодії з медійним простором, що об'єднує споживацьку, реактивну активність і медійну творчість одночасно. Механізмом функціонування комплексного медіакультурного феномена є партиципація.

Література

1. *Маховская О. И.* Телемания: болезнь или страсть? / О. И. Маховская. – М. : Диалектика-Вильямс, 2008. – 304 с.
2. Медіакультура особистості: соціально-психологічний підхід : навч.-метод. посіб. / О. Т. Баришпольець, Л. А. Найдюнова, Г. В. Мироненко та ін. ; за ред. Л. А. Найдюнової, О. Т. Баришпольця. – К. : Міленіум, 2009. – 440 с.
3. *Kerroll L.* Twilight Stars Robert Pattinson, Kristen Stewart Turn Up The Heat To Prepare For Love Story [Електронний ресурс] / L. Kerroll. – Режим доступу : <http://www.MTV.com>.
4. *Turner F.* The neural lyre: Poetic meter, the brain, and time / F. Turner, E. Poppel // Poetry. –1983. – Vol. CXLII. – № 5. – P. 211–309.
5. *Филлипова И. Ю.* Мифологизация массового сознания : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / И. Ю. Филиппова. – Ставрополь, 2002. – 142 с.
6. *Пронина Е. Е.* Категории медиапсихологии / Е. Е. Пронина // Проблемы медиапсихологии : материалы секции “Медиапсихология” Междунар. науч.-практ. конф. “Журналистика в 2000 году: Реалии и прогнозы развития”. – М. : РИП-холдинг, 2002. – С. 146–150.
7. *Morin E.* Le cinema ou J’homme imaginaire / E. Morin // Essais d’antropologie sociologique. – Paris, Les Editions de minuit, 1956. – P. 97–132.

© Вознесенська О. Л., Голубева О. Є.

ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ ВПЛИВУ РЕКЛАМИ НА СВІДОМІСТЬ ТА ПОВЕДІНКУ ЛЮДИНИ

Я. Є. Кальба, м. Тернопіль

Розглянуто основні психологічні механізми, які впливають на перцепцію, розуміння та запам'ятовування рекламного повідомлення. Доведено, що з віком у молодій людині зростає схильність до рекламо-залежної поведінки.

Ключові слова: реклама, особливості сприймання рекламного повідомлення, психологічні механізми впливу реклами, рекламо-залежна поведінка, рекламно-незалежна поведінка.

Рассмотрены основные психологические механизмы, оказывающие воздействие на перцепцию, понимание и запоминание рекламного сообщения. Доказано, что с возрастом молодой человек становится более склонным к рекламо-зависимому поведению.

Ключевые слова: реклама, особенности восприятия рекламного сообщения, психологические механизмы воздействия рекламы, рекламо-зависимое поведение, рекламнезависимое поведение.

In this research basic psychological mechanisms which influence on perception, understanding and the process of memo ring of an advertisement aver considered. It is set that becoming older a young person develops the probability of advertisement-dependent behavior.

Key words: advertisement, peculiarities of perception of publicity report, psychological mechanisms of influence of advertising, advertisement-dependent behavior, advertisement-independent behavior.

Проблема. Серед соціальних психологів поширена думка, що за допомогою реклами (реklamних роликів, кліпів, рекламних написів, реклами поштою тощо) виробники намагаються передусім змінити настановлення людини щодо певного товару чи певної послуги. Вважають, що сучасна реклама не впливає на волю споживача, а лише підсилює його потребу, допомагає йому зробити відповідний вибір. Тобто *реклама* є засобом, що опредмечує потреби, а останні породжуються об'єктивними соціально-психологічними процесами [1].

Проте новітні дослідження засвідчили, що реклама в певних ситуаціях і за певних обставин здатна непомітно для самої людини формувати нові потреби, несвідомо впливаючи на такі аспекти людського життя, як ціннісні орієнтації, соціальні настановлення, статеворольові особливості поведінки, світосприймання загалом. Як доводить практика, не завжди виправданим є зв'язок: потреби – товар – реклама. Ефективною може бути й інша психологіка: товар – реклама – потреби [2; 3].

Реклама може формувати майбутні, потенційні потреби людини, передбачаючи і спрямовуючи їх. Достатньо розглянути такі соціальні феномени, як інтернет, мобільний зв'язок, потреби в яких ще кілька десятиків років тому не було. Рефлексує з приводу цього, влучним видається вислів: “Психологія – найвразливіше місце людини”. Саме тому майже всі рекламні атаки спрямовані на це “найвразливіше місце”. Адже, враховуючи сучасну товароконкурентність, людина в ситуації вибору надає перевагу конкретному перелікові товарів, наприклад, засобам гігієни, а не замороженим креветкам; продукції певних брендів: шоколаду “Корона”, а не “Солодка ніжність”. То чи можна вважати й надалі психологічно найвним зв'язок: товар – реклама – потреба? Можливо, саме зміст реклами (інформаційний, емоційний) “якорить” потребу людини на конкретному товарі? Спробуймо дослідити це питання.

Мета статті: розглянути психологічні механізми та особливості сприймання рекламної продукції потенційними споживачами; емпірично проаналізувати на вибраних прикладах, для якої вікової категорії вплив реклами є особливо небезпечним і з чим це пов'язано.

Зазвичай люди вважають, що реклама діє на кого завгодно, тільки не на них (відомий “ефект третьої особи”). Однак показово в цьому контексті є тенденція зростання продажу саме тієї продукції, яка рекламується. Близько століття тому Г. Лебон у книзі “Психологія народів” виголосив знакову тезу: “Ідеї не впливають на поведінку, доки вони не перекладені мовою емоцій”. Завдання ж реклами – бути таким перекладачем. Саме її мова вирізняється своєрідністю та особливими засобами подачі інформації – переважанням діалогічних форм спілкування зі світом речей, принципом колажу як способу організації інформації, мозаїчністю та фрагментарністю рекламного простору, миттєвим переживанням різних часових проміжків, відчуттям причетності до спільноти людей, які сприймають одне й те ж саме рекламне повідомлення (“ефект соціальної телепатії”).

Американські дослідники підраховали, що середньостатистична людина за рік переглядає близько півтори тисячі нових рекламних повідомлень. Загалом реклами, з якою людина постійно перетинається, значно більше, ніж півтори тисячі в рік, адже більшою мірою вона повторюється в газетах, журналах, на радіо, телебаченні, плакатах, рекламних білбордах, сітілайтах тощо. Характерна перманентність рекламної субкультури засвідчує факт постійного перебування людини всередині гігантського масиву різноманітної рекламної інформації. Перевагу має та рекламна продукція, яка враховує диференціацію потреб різних вікових, соціальних і демографічних груп населення, тобто *цільової аудиторії* – тих, хто через певні причини повинен зацікавитися конкретним товаром. Зрозуміло, що жувальні гумки та шоколадки пропонують для дітей і молоді, напої “Martini”, “Henessi” – для вишуканої публіки і тих, хто намагається бути схожим на неї, пральні порошки – для домогосподарок, а гігієнічні прокладки – для жінок... Тому логічно, що реклама жіночої білизни чи дитячих памперсів на бортику футбольного поля буде малоефективною, так само як реклама моторних масел – у жіночому виданні.

Попри це, аби досягнути бажаного маніпулятивного ефекту, недостатньо визначити лише діапазон цільової аудиторії – слід враховувати психологічні особливості власне сприймання рекламного повідомлення потенційним клієнтом. У цьому контексті *сприймання* – досить складний психічний процес, який ґрунтується на попередньому

життєвому досвіді людини. Саме тому кожна людина може сприймати той самий рекламований об'єкт по-різному.

Основними складовими процесу сприймання рекламного повідомлення є:

- 1) власне перцепція (сприймання);
- 2) розуміння, мислення (оцінювальна діяльність);
- 3) запам'ятовування, мнемічна діяльність.

Для **перцептивних процесів сприймання реклами** первинно значущим елементом є *увага*. Увага – “ворота сприймання”. Традиційно у психології увагу не виділяють як окремий психічний процес, а розглядають як спрямованість і зосередженість психічної активності людини на конкретному об'єкті. У контексті означеної проблеми доречно розглянути поняття довільної і мимовільної уваги. *Довільна* увага обумовлена інтересами самого споживача. Наприклад, якщо людина зацікавлена у придбанні машини, вона купує відповідні рекламні довідники. *Мимовільна* ж увага не пов'язана з нагальними інтересами людини, вона активується виключно дією подразника.

У контексті сприймання рекламної інформації таким надійним подразником є “*ай-стопер*” – елемент, що зупиняє погляд. Реклама насамперед повина привернути увагу, вразити своєю креативністю, загалом примусити прочитати рекламний текст, подивитися рекламний ролик тощо. Якщо реклама не привернула уваги потенційного покупця, вона не виконала свою первинну функцію. *Універсальними стоперами* є “*рухи в полі зору*” (кіоск, оснащений рухливим освітленням, приваблюватиме у півтора рази більше клієнтів, ніж кіоск поряд, оснащений статичним світлом). Не менш ефективними “*ай-стоперами*” можуть бути жінки, діти, тварини, яскрава кольорова пляма, незвична композиція тощо. Проте трапляються випадки, коли “*ай-стопер*” може спричинити зворотний ефект, тобто набути статусу “*об'єкта-вампіра*” – об'єкта, що при первинному сприйманні повідомлення притягує повністю на себе увагу споживача і в результаті ні основне послання, ні власне товар не запам'ятовуються. Для друкованої і зовнішньої реклами типова ситуація, коли сам об'єкт-фокус стає “*вампіром*”: погляд “зупинився” на елементі і не може переключитися на роз'яснення побаченого (розгляд об'єкта займає більше 2 сек.). Як наслідок, навіть якщо вдалося зрозуміти послання, запам'ятався лише “*об'єкт-вампір*”. У відео/аудіореklamі присутність “*об'єкта-вампіра*” відображається у зниженні рівня сприймання інформації після “зустрічі” із цим об'єктом (адресат повідомлення може легко переказати те, що було до появи цього об'єкта, а те, що відбувалося після, ні). Так, яскрава блондинка в рекламі ковбаси для

всієї сім'ї, надзвичайно красиве червоне плаття актриси, що рекламує фарбу для волосся, – усе це так звані об'єкти-вампіри.

Як зазначалося вище, бажаний вплив на свідомість і поведінку споживача досягається за умови вмілого використання психологічних механізмів, від яких залежить *перцепція, розуміння та запам'ятовування рекламного повідомлення*. Ці механізми структуровано і проаналізовано таким чином.

1. Використання псевдологіки (логічного обману), прямої фальсифікації, ефекту “соціального наслідування”:

– *експлуатація принципу соціального підкріплення*: вважають, що 95 % людей за своєю природою є імітаторами і тільки 5 % – ініціаторами. Відтак дії інших переконують покупців більше, ніж об'єктивні докази, які можна їм запропонувати. Прототипом характерного прийому реклами є така, у якій немає прямого заклику купувати, натомість демонструється процес безперервного споживання: серії рекламних телероліків-інтерв'ю з “випадковими споживачами”, в яких професійні актори грають роль звичайних покупців, простих людей “з вулиці”; розігрування сценок у супермаркетах, де натовпи покупців наввипередки “розхапують” виставлений на полицях товар;

– *експлуатація принципу соціального порівняння*: акцентування соціальної переваги людини, яка володіє рекламованим товаром, над іншими людьми в різноманітних життєвих ситуаціях; нав'язування думки, що володіння товаром щоденного вжитку зробить життя людини щасливим і безтурботним, створить відчуття свята на протигагу сірій буденщині тих людей, котрі не придбали цей товар. На цьому тлі активно вирізняються рекламні тенденції щодо спрощення, поляризації думок, оперування поняттями “це добре” – “це погано”; зростання кількості реклами з модальністю зобов'язання “Ви повинні це купити...”, підкреслення в рекламі смаків, потреб різних соціальних груп “Ми це любимо, а Вони – ні...”;

– *використання у тексті рекламного повідомлення “трюїзмів”*: методу опосередкованого впливу, безапеляційного судження, мета якого – викликати згоду: “всі знають, що...”, “усім відомо, що...”, “усі батьки люблять своїх дітей...”, “усі жінки купують це...”. Трюїзм може спрямувати думки в потрібне рiчище, допомагає викликати довіру, підлаштуватися до людини: “хто рано встає, тому Бог дає – якщо прийти раніше, то можна отримати знижки”;

– *експлуатація “ілюзії переконливості”*: демонстрація (зокрема в телерекламі) різних графіків, коефіцієнтів, застосування “особливих добавок”, посилення на усілякі “академії” і “професійні асоціації стоматологів-гінекологів”, які “об'єктивно” підтверджують перевагу рекламованого товару порівняно з виробами конкурентів (“коефіцієнт

вибілювання” у пральному порошку, “вітамінізована” горілка тощо). Усі “професійні асоціації” та “академії” – або плід фантазій рекламистів, або ж створюються й фінансуються самими виробниками цього товару.

2. Використання психофізіологічних механізмів, що знижують критичність сприймання і розуміння:

– *використання прийому інформаційного перевантаження (техніка з арсеналу НЛП):* постійне повторення у тексті назви рекламованого товару, зокрема коли йдуть два суміжні тексти – пісня й голос диктора, шум за кадром, два або три голоси одночасно; *маніпулювання звуковим рядом* – гучність звуку під час демонстрації рекламного ролика зростає порівняно з “фоновим” рівнем (рекламні ролики, які раптово переривають радіо- або телепередачі іноді ошелешують – раптовий звуковий удар знижує критичність сприймання рекламної інформації; сюди належать сублімінальні (приховані) впливи на психіку – вплив підпорогових подразників (25-й кадр тощо);

– *формування настановлення психологічного “якоря” (техніка з арсеналу НЛП):* так, потреби, що реалізуються опосередковано через товар, повинні наскрізь пронизувати образ, який формує реклама. Бажано, щоб саме вони були тим якорем, який привертає увагу, полегшує сприймання, викликає інтерес і зберігає в пам’яті образ товару. Найбільш ефективним вважають використання в ролі таких якорів певних ключових слів, слоганів, знаків, які в закодованому вигляді відображають утілену в товарі потребу та вирізняють його з-поміж інших. Прикладами найпоширеніших якорів-паролей є впізнавані маркування фірми-виробника, символи (товарні знаки, товарні марки, музично-звуковий ряд) тощо. Це фіксовані звукові послідовності на кшталт музичної фрази чи дзвінкого постукування ложечкою під час аудіо- і відеореклами розчинної кави “Nescafe”, характерного звуку запальнички в рекламах компанії “Zippo” чи специфічно темброваного аранжування фрази “It’s a – Sony”;

– *використання відеоряду з проходженням тривимірного тунелю* – концентричні кола, спіралі, що обертаються, коридори, що йдуть з глибини екрана на глядача. Сьогодні це один з найактуальніших патернів у рекламі. Іноді за кілька секунд, іноді за кілька кадрів глядач немов проходить крізь тривимірний тунель, створений за допомогою візуальних ефектів. Проходження тунелю – річ архетипна і символічна. Так, згідно із засадами трансперсональної психології (С. Гроф, Л. Опп), дитина, з’являючись на світ, проходить через родовий канал (тобто тунель) і після мук, пов’язаних із процесом народження (проходженням родового каналу), вона з’являється на світ, народжується, робить перший подих тощо. Коли настає фізична

смерть, душа неминуче проходить крізь тунель, у кінці якого її чекає Світло, Бог. У будь-якому ролику з тунелю з'являється рекламований товар. Символізм дуже простий: товар, який рекламується, – це Бог, Світло, Життя. Несвідоме розуміє дане послання, і спрацьовує відповідна інструкція;

– *використання сугестивних засобів наслідування*: такий механізм може відобразитись у навіюванні потреби купувати рекламований товар у якомога більшій кількості. Так, у багатьох роликах кладуть у рот відразу дві подушечки жувальної гумки або ж кидають у каструлю не один, а два-три кубики приправи. Ця стратегія – основа наслідування, оскільки саме так відображається у мисленні людини головний принцип наuczіння “роби як я”;

– *експлуатація сексуальних інстинктів* під час рекламування тих товарів, які не мають до сексу ніякого стосунку (кава, сигарети, автомобілі, побутова техніка тощо); жінці традиційно відводиться роль об'єкта чоловічих бажань, а чоловікові – роль невтомного сексуального мисливця (“Баунті – райська насолода”, “Нічний клуб “Алігатор” – відпусти свої інстинкти”, “Мех за грех”). У такий спосіб реклама не лише переносить індивідуальні відчуття на певний продукт, не лише обіцяє отримання задоволення одночасно з придбанням продукту, а й формує саме бажання;

– *використання методу стимулювання творчої активності (синектики)*: створюються особливі умови, що стимулюють виникнення неочікуваних і нестереотипних аналогій, асоціацій щодо поставленої проблеми. Головний механізм – аналогія: надання об'єктам чи суб'єктам нових, невластивих їм образів. Синектика є трьох типів: пряма (перенесення ситуацій у нову наочну сферу), символічна (надання об'єктові нових властивостей), фантастична (надання об'єктові будь-яких бажаних властивостей).

3. Використання мнемічних ефектів запам'ятовування інформації:

– *експлуатація психологічного “ефекту краю”* (“країв інформації”): мнемічний ефект, сутність якого виявляється у тому, що в переліку об'єктів для запам'ятовування елементи, що стоять на початку і в кінці ряду, запам'ятовуються краще, ніж ті, що розташовані всередині. Наприклад, сюжет ролика вибудовується як історія: спочатку розігрується початок історії, згодом – розповідь про придбання товару, наприкінці – щасливе закінчення історії. Можливий і зворотний варіант – початок і кінець історії міняються місцями. І в першому, і в другому випадку середина розповіді свідомістю критично не оцінюється;

– *експлуатація психологічного “ефекту Зейгарник”* (ефекту незавершеної дії): мнемічний ефект, який виявляється в залежності

ефективності запам'ятовування пред'явленого матеріалу від рівня завершеності дії. Іншими словами, його суть полягає в тому, що людина краще запам'ятовує дії, які залишилися незавершеними (наприклад, анонс передач, кінофільмів; завершення кожної серії телесеріалу тощо);

– використання закону *Ресторффа* (закону випадання з ряду): якщо в ряді елементів, об'єктів чи символів з'являється певний елемент, що належить до іншого “алфавіту” чи вирізняється інтенсивністю, то він запам'ятовується краще, ніж інші, навіть якщо стоїть усередині рядка: “...9, 1, 7, Ф, 2, 3...”, “...в, п, р, Л, д, ж...”.

Перелічені психологічні механізми не вичерпують увесь арсенал маніпулятивних можливостей реклами, проте й не спростовують, а лишень підтверджують вплив останньої на свідомість і поведінку людини.

Щоб емпірично простежити тенденції залежних і незалежних від реклами споживачів, у межах цієї роботи було проведено *психологічне дослідження*. Методично організація емпіричного дослідження передбачала використання *питальника* (десять питань з імовірними відповідями “так”, “ні”), який виявляє думки респондентів щодо впливу реклами на їхню поведінку, а також *асоціативного тесту*, який дає змогу з'ясувати реальні тенденції цієї ж поведінки (досліджуваним пропонувалися слова-стимули у швидкому темпі, на кожне з яких вони повинні були назвати власну асоціацію, наприклад: шоколад – ..., чай – ..., кава – ... тощо) [4].

Реалізація завдань психологічного дослідження здійснювалася шляхом порівняння досліджуваних за виділеними критеріями: ті досліджувані, в яких серії слів-відповідей за асоціативним тестом супроводжувалися словами характерного змісту: “Аріель”, “Ліптон”, “Світоч” тощо, вважалися більш рекламозалежними, ніж ті, у кого таких відповідей не було. Натомість досліджувані, які під час асоціативного тесту назвали мінімальну кількість асоціацій рекламованої продукції та набрали мінімальну кількість балів у питальнику (максимальна кількість – 10 балів), розглядалися як незалежні від реклами споживачі (табл.).

Порівняльний аналіз проводився для таких вікових груп досліджуваних: учні 5-6-х класів (100 осіб), учні 9-10-х класів (100 осіб), студенти-першокурсники (100 осіб). Логіка вибору респондентів обумовлювалася насамперед тим, що дана вибірка представляє потенційну цільову аудиторію, яка найбільше піддається впливу цінностей і смислів примхливих “брендів” рекламо-маркетингових продуктів. Ми хотіли дізнатися, для якої з вищезазначених вікових категорій цей вплив є особливо істотним і чому.

**Розподіл показників рекламозалежності і рекламнезалежності
в різних вікових групах (у %)**

Вікові групи респондентів	Залежні від реклами споживачі		Незалежні від реклами споживачі
	макс. кількість балів*	мін. кількість балів**	
студенти 1-го курсу	45	21	34
учні 9-10-х класів	22	26	52
учні 5-6-х класів	10	18	72

Примітки. * – досліджувані, які під час асоціативного тесту назвали виключно асоціації рекламованих брендів, а також набрали максимальну кількість балів у питальнику на з'ясування думки щодо власної залежності від реклами; ** – досліджувані, які під час асоціативного тесту назвали виключно асоціації рекламованої продукції, але набрали мінімальну кількість балів у питальнику на з'ясування думки щодо власної залежності від реклами.

Аналізуючи отримані результати, можемо констатувати у виділеному віковому діапазоні зростання показників залежних від реклами споживачів: учні 5-6-х класів (10 %) – учні 9-10-х класів (22 %) – студенти-першокурсники (45 %). Іншою помітною тенденцією у виділеній віковій динаміці виявилось значне зниження показників рекламнезалежності: учні 5-6-х класів (72 %) – учні 9-10-х класів (52 %) – студенти 1-го курсу (34 %). Отже, лідерські позиції належать студентам 1-го курсу, які виявилися найбільш залежними від реклами споживачами, набравши високі бали за питальником і за асоціативним тестом.

Такий розподіл результатів, на нашу думку, зумовлений низкою фактів. Насамперед варто враховувати те, що в процесі онтогенезу дитина поступово вчиться структурувати, організовувати свій діяльнісний спосіб існування у світі, самостійно створювати й застосовувати різні прийоми оптимізації своєї життєдіяльності. У процесі дорослішання розширюється соціальний простір дитини, вона інтегрується в нові сектори соціальної реальності, самовизначається. Тому очевидно, що учні 5-6-х класів зорієнтовані більшою мірою на шкільне навчання, відпочинок з друзями, інтернет, їхній час природно дозований ззовні (школа-вчителі, сім'я-батьки), а отже, їхні соціальні обов'язки і права є обмеженими. В учнів 9-10-х класів обов'язки і свобода зростають, але зовнішній контроль з боку дорослих ще не знято. Натомість студентство – це соціально найбільш активна верства населення, яка від своїх вікових попередників відрізняється більшим простором можливостей і самостійністю; вона намагається брати активну участь у всіх соціальних і політичних процесах суспільства,

а тому, ймовірно, підпадає під вплив більшої кількості рекламних носіїв.

Таку логіку підтвердив й інший виявлений під час дослідження факт: коли респондентів попросили пригадати якусь рекламу і назвати її джерело, то:

- учні 5-6-х класів згадували телерекламу і рекламу білбордів;
- учні 9-10-х класів зазначали телерекламу, радіорекламу, рекламу білбордів;
- студенти 1-го курсу перераховували практично всі носії друкованої, зовнішньої, відео- та аудіореклами.

Висновки. Актуальним у контексті досліджуваної нами проблеми вважаємо те, наскільки вплив реклами безпечний або, навпаки, небезпечний для юної особистості, враховуючи той факт, що юність – це вік специфічної емоційної сензитивності, в якому фіксується найнижча задоволеність смыслом свого життя, невпевненість у собі, стан тотальної невизначеності. Аналізований матеріал демонструє, що показник високої залежності від реклами стає лише додатковим фруструючим фактором у процесі самовизначення. Цей фактор блокує власний суб'єктний вибір, спричинюється до формування, наполегливого просування певного органічно витриманого чи, навпаки, безглузлого і суперечливого “образу світу” з уніфікованими, соціально очікуваними формами світосприймання і світоставлення. Адже реклама, як і будь-яка продукція мас-медіа, не передбачає зворотного зв'язку з адресатом, повністю нівелюючи діалогічний характер мислення. А проте саме діалогічне мислення здатне зіставляти різні позиції і логіки, висвічувати істинну суть будь-яких слів та образів, протистояти маніпулятивним впливам і розбудовувати власний світогляд. Діючи за механізмами сугестії, реклама наочно демонструє, за рахунок чого відбуваються подібні ефекти. Молода ж людина виявляється неспроможною протистояти цьому впливу, оскільки ще не володіє контрсугестивними засобами і нездатна чинити опір нав'язуванню медійних образів.

Отже, незважаючи на неоднозначність існуючих поглядів щодо ймовірного впливу реклами, можна стверджувати, що остання й надалі лишається активним соціальним модератором у загальному інформаційному просторі – провідником нових ідей, образів, понять, що інтегруються у свідомість та поведінку молодшої людини.

Література

1. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія груп. Прикладна соціальна психологія / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Либідь, 2006. – 560 с.
2. Горин С. А. НЛП: Техники россыпью / С. А. Горин. – М. : КСП +, 2001. – 576 с.

3. *Феофанов О. А.* Реклама: новые технологии в России. – СПб. : Питер, 2001. – 384 с.
4. *Агібалова К.* Особливості рекламожалежних і рекламонезалежних потреб [Електронний ресурс] / Агібалова Ксенія, Лисакова Наталія. – Режим доступу : <http://psyfactor.org/lib/recl2.htm>.

© Кальба Я. Є.

СУБ'ЄКТИВНА ТРИВАЛІСТЬ ОДИНИЦІ ЧАСУ КОРИСТУВАЧІВ ОНЛАЙНОВИХ СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖ

Г. В. Мироненко, м. Київ

У контексті мотиваційно-темпоральної моделі формування медіазалежності проаналізовано результати експериментального дослідження особливостей зміни суб'єктивної тривалості одиниці часу користувачів онлайн-соціальних мереж.

Ключові слова: медіазалежність, онлайн-соціальні мережі, суб'єктивна тривалість одиниці часу.

В контексте мотивационно-темпоральной модели формирования медиазависимости проанализированы результаты экспериментального исследования особенностей изменения субъективной длительности единицы времени пользователей онлайн-социальных сетей.

Ключевые слова: медиазависимость, онлайн-социальные сети, субъективная длительность единицы времени.

The results of experimental study of the changes in subjective duration of the time unit of the online social networks users are analyzed in the context of the motivational-temporal model of media addictions formation.

Key words: media addiction, online social networks, subjective duration of the time unit

Проблема. Сучасні мультимедіа, безумовно, змінюють соціальну дійсність і психіку людей. У наукових психологічних та психіатричних джерелах натрапляємо на міркування щодо *віртуалізації* людської свідомості. Ідеться про техногенну зміну мовного середовища, відповідно і способу мислення людини. Наслідки таких модифікацій виявляються насамперед у розмиванні й притупленні психологічного відчуття реальності, притаманного кожному з нас, яке дає змогу відрізнити справжнє від уявного. Інакше кажучи, унаслідок значного поширення новітніх інформаційно-комунікаційних техноло-

гій “реалістичне сприймання навколишньої дійсності непомітно підмінюється ілюзорним, метафора витісняє реальність” [1].

У всіх випадках так званої віртуалізації свідомості об’єктом впливу стає особлива функція мозку – “тестування реальності” (reality testing). У “Критичному словнику психоаналізу” Ч. Райкрофта цю функцію визначено як “здатність розрізняти психічні образи і зовнішні об’єкти, фантазію і зовнішню реальність, здатність коректувати суб’єктивні враження шляхом зіставлення із зовнішніми фактами” [там само].

У науково-методичному вимірі означена проблема може мати два взаємопов’язані напрями вивчення. З одного боку, це питання експозиції контакту з мультимедіа, непродуктивне використання онлайнного часу, проблеми розладу вольового контролю кіберкористувачів та виникнення ігроманії, віртуальної залежності. На сьогодні досить детально описано чинники формування, симптоми прояву залежної від мультимедіа поведінки користувачів, запропоновано різноманітні способи та методи профілактики і терапії цього нового виду нехімічної адикції. Попри різноманітність теоретичних інтерпретацій та концепцій переважна більшість дослідників серед основних ефектів тривалого перебування людини у віртуальному просторі називає *відчуження від реальності*. З другого боку, зазвичай поза увагою залишається психіка кіберкористувачів у контексті безпосередньої взаємодії з мультимедіа, що може натомість розглядатися як головний об’єкт потенційних досліджень. Поки що ж немає однозначної, науково обґрунтованої відповіді на запитання: що відбувається з конкретним користувачем, коли він занурений, наприклад, у конкретну комп’ютерну гру чи онлайнову соціальну мережу.

Мета статті: за допомогою експериментального дослідження виявити особливості зміни суб’єктивної тривалості одиниці часу в користувачів онлайнних соціальних мереж.

Згідно з М. О. Носовим, однією з властивостей віртуальності є її актуальність та автономність, тобто віртуальна реальність існує тільки “тут і зараз”, маючи при цьому свій простір, час та закони існування [2]. Інакше кажучи, віртуальна реальність, як нефізична форма простору і часу, має свою специфіку, для розуміння якої потрібно чітко розрізняти дефініції. Так, реальність, яка породжує іншу реальність, називається константною (константна реальність), а та, що породжується, називається віртуальною (віртуальна реальність). Так само віртуальна реальність може породжувати наступну віртуальну реальність – поствіртуальну (за Л. А. Найдьоновою) – стаючи щодо неї константною, і так нескінченно.

Коли людина перебуває у віртуальній реальності, у неї виникають не тільки соціально-психологічні переживання, але і її фізіологічні системи (імунні, гормональні тощо) реагують так само, як у реальних просторі і часі. У тому числі і нервова система не може відрізнити реальну ситуацію від уявної. Вона автоматично реагує на інформацію з головного мозку, і те, що людина уявляє чи думає, для неї є істинним. Коли користувач “одушевляє” комп’ютер або ж ототожнює себе з ним, тоді й починає стиратися межа між живим і неживим, особистістю і комп’ютером, між віртуальною та істинною реальністю. Отже, саме завдяки нервовій системі відбувається злиття нефізичного і фізичного простору й часу. Емоції та свідомість не відрізняють віртуальну реальність від константної, але матеріальне життя тіла відбувається в константному світі, і саме це є тим критерієм, який дає змогу відрізнити віртуальну реальність від реальності повсякденної (істинної, фізичної, константної).

Віртуальний світ суттєво розширює та видозмінює як просторові, так і темпоральні межі взаємодії людей. Правомірно припустити, що виникає унікальний *хронотоп віртуальності*, який має свої закони існування. Серед специфічних характеристик такого хронотопу можна назвати розмивання просторових меж (“стиснення географії до простору, який займає комп’ютер на столі користувача”) та пластичність, недиференційованість часу.

Змішуючи інформацію з різних місць і часів, новітні інформаційно-комунікаційні технології дають змогу перетинати простір і час, зумовлюють більш поверхове сприймання світу, формування відчуття “миттєвості” буття. Усе це призводить до незв’язності просторових відчуттів та часових уявлень: час і простір стають менш стабільними і зрозумілими, менш цілісними, більш заплутаними, непослідовними [3]. М. Кастельс висунув ідею, згідно з якою *позачасовий час*, як він називає пануючу в сучасному суспільстві темпоральність, виникає, коли інформаційна парадигма суспільства породжує систематичну пертурбацію в послідовності явищ. Ця пертурбація може набувати форми стиснення часових інтервалів між подіями, спрямованого на “миттєвість”, або випадкових розривів у послідовності подій. Усунення почерговості створює недиференційований час, який прирівнюється до вічності [4, с. 431].

Як зазначає Кастельс, змішування часів у засобах масової комунікації, що відбувається всередині одного і того ж каналу або за вибором споживача, створює часовий колаж, у якому “...не тільки змішуються жанри, але і їх часове розгортання перетворюється на синхронний горизонт без початку і кінця, без будь-якої послідовності” [там само, с. 429]. Історія спочатку організується згідно з доступним

матеріалом, а потім підпорядковується комп'ютеризованій можливості вибирати у вікнах миттєвості, які можна поєднувати чи розподіляти відповідно до певних потреб. Шкільна освіта, розваги за допомогою ЗМК, спеціальні репортажі новин чи реклама організують темпоральність так, як це їм зручно, тому досягнення культури, що виходять з усього людського досвіду, позбавлені часової послідовності. Отже, робить висновок дослідник, уся впорядкованість значних подій втрачає свій внутрішній хронологічний ритм і часова послідовність цих подій встановлюється залежно від соціального контексту їх використання. З'являється культура циклічності, недиференційованого часу [там само].

Підтвердження цього знаходимо в А. Моля, який зауважував, що з появою ЗМК виникає новий тип культури – “мозаїчна” культура. Світ у такій культурі стає пластичним – час у ньому можна легко повернути назад, а епізоди переставити [5, с. 254].

Згідно з М. Маклюеном, людина, яка навчилася читати раніше, ніж дивитися телевізор, засвоює культурну спадщину і свій власний досвід відповідно до логіки розгортання тексту, вербальних понять, життєвого шляху, що триває в часі, тоді як “телевізійне” покоління являє собою “східних мудреців, які заглядають усередину себе і вміщують у собі все людство”, які байдужі до плину часу, сприймають світ “тут і тепер”; одиницею побудови світу для них є міжмодальний образ, модифікований у просторі і часі [6, с. 422].

Серед низки специфічних характеристик віртуального простору, які визначають сутність психологічних переживань користувача (або мешканця) цієї нової соціальної реальності, Дж. Сулер називає розмивання просторових меж та *розтягнення і конденсацію часу* [7]. Зокрема, він описує дві кіберкомунікативні ситуації – синхронну і асинхронну, в яких ситуативний час розтягується майже до нескінченності. Так, під час “синхронної комунікації”, яка передбачає, що користувачі одночасно перебувають за комп'ютером чи в інтернеті, хоча і не “тут”, але “зараз”, у реальному часі (наприклад, чат-кімнати, skype тощо), для відповіді співрозмовникові згідно з етикетом відводиться від декількох секунд до хвилини, а то й більше – це значно триваліша затримка, ніж під час комунікації face-to-face. У випадку “асинхронної комунікації”, коли від користувачів не вимагається швидкої, термінової інтеракції (наприклад, e-mail), у розпорядженні співрозмовника є години, дні чи навіть тижні (хоча Дж. Сулер зауважує, що й тут допустимий часовий крок визначається негласними нормами існуючого етикету). Інакше кажучи, кіберпростір створює унікальний темпоральний простір, у якому за умови тривалого здійснення інтеракцій інтерсуб'єктивний час взаємно подовжується

(розтягується). Це забезпечує комфортну “зону рефлексії”; відповідно, порівняно із спілкуванням face-to-face співрозмовники мають значно більше часу для обмірковування і складання відповіді. Практично всі юзери-новачки, зазначає дослідник, вимушено проходять через період адаптації до цього нового часового відчуття. Наприклад, вони можуть очікувати відповіді на лист негайно, передбачаючи (можливо, і неусвідомлено), що швидкість відповіді від партнера буде більш-менш близькою до швидкості відповіді під час звичайної розмови. Досвідчені ж юзери захоплюються перевагами розтягнутого часу. У зв'язку із цим Сулер робить припущення, що в кожного юзера є свій *індивідуальний e-mail-крок*. І тут цікаво було б проаналізувати, наскільки цей індивідуальний “e-mail-крок” зумовлений індивідуально-психологічними, соціальними, а можливо, і кібертехнологічними чинниками.

Разом з тим Сулер доводить, що віртуальний час є стиснутим, конденсованим. Інтернет-середовище змінюється дуже стрімко, адже пересування у віртуальному просторі абсолютно просте і нічим не обмежене, до того ж набагато простіше написати і переписати програмну інфраструктуру, аніж будувати із цеглин, дерева і заліза. Відомо, що наше суб'єктивне відчуття часу тісно пов'язане зі швидкістю зміни світу, в якому ми живемо. За умови миттєвих змін видів, звуків, людей, які оточують нас на мережевих дорогах, почуття часу починає стрімко акселерувати (прискорюватися). Тому, наприклад, якщо користувач належить до онлайнної спільноти вже кілька місяців, його можна сміливо вважати “стариком” цієї групи.

Отже, можемо узагальнити: віртуальна реальність дає можливість маніпулювати часом, створюючи ілюзію його зворотності, тим самим заперечуючи його плинність. З одного боку, такі можливості віртуального хронотопу становлять потенційну небезпеку для кіберкористувачів, схильних до залежної поведінки. З другого боку, сформоване небажання помічати плинність часу, уявлення про те, що нібито час зупинився, психологічно означають інфантилізацію суб'єктивного часу кіберкористувачів, що є не тільки соціально шкідливим а й насамперед небезпечним для самої особистості.

Соціальні мережі – основна причина, через яку сьогодні зростає тривалість перебування в інтернеті, – такого висновку дійшли автори дослідження “Never Ending Friending” (“Френдування неможливо зупинити”). Дослідження сумісно підготували у квітні 2007 р. компанії TNS, Teenage Research Unlimited і Marketing Evolution. Як виявилось, 32% опитаних віком від 14 до 40 років, які користуються соціальними мережами, збільшили в результаті цього тривалість перебування в інтернеті. І лише у 8 % користувачів, які спілкуються в соціальних мережах, загальна тривалість перебування в мережі скоротилася. Елек-

тронною поштою почали більше користуватися 26 % опитаних (менше – 14 %), інтернет-пейджерками – 24 % (менше – 16 %). При цьому час перегляду телепрограм скоротився у 12 % опитаних, збільшився – у 16 %. Суттєво впливають соціальні мережі і на час, що витрачається на відеоігри. Так, 20 % опитаних скоротило свій час ігор, тоді як 10 % збільшило його. Хоча ті користувачі, які почали більше часу проводити в мережі, зовсім необов'язково роблять це за рахунок перегляду телепрограм, дослідники відмічають, що любителі спілкування в соціальних мережах менше дивляться телевизор. У цьому полягає їхня відмінність від тих користувачів, чий час в інтернеті присвячено не соціальним мережам, а іншим видам інтернет-активності. У середньому любителі соціальних мереж дивляться телевизор приблизно на дві години на тиждень менше, аніж звичайні користувачі інтернету.

Які ж сайти відвідують користувачі соціальних мереж? У першу чергу це MySpace – головний ресурс любителів спілкування в блогах. Саме на нього витрачається більша частина часу, який користувачі проводять в інтернеті. При цьому кількість користувачів цієї мережі постійно збільшується і вже становить сотні мільйонів осіб. До десятки найбільш популярних сайтів потрапив також портал Facebook.

Завдяки соціальним мережам (і в цьому їхня ключова перевага) користувачі дістають змогу заявляти про свої інтереси, розділяти їх з іншими і вибудовувати відносини з людьми, які їх цікавлять.

Мотиваційно-темпоральна модель дослідження особливостей формування медіазалежності як неконструктивної форми взаємодії особистості з мультимедійними технологіями стала основою *пілотного лабораторного експерименту*. Його мета – виявити модифікації уявлень про тривалість одиниці часу, що безпосередньо переживається кіберкористувачами, в лабораторних умовах інтернет-діяльності.

Відомо, що, крім фізичного часу, у всіх нас є *свій психологічний час*, закономірності прояву якого описують багато дослідників. Загалом психологічний час залежить від багатьох чинників, зокрема від віку, темпераменту¹, фізичного, емоційного, суб'єктивно-мотиваційного стану людини, від періоду доби, від кількості значущих подій, якими наповнюється життя людини. Наприклад, що більше відбувається важливих для людини подій, то насиченішим видається їй цей період

¹ Вітчизняний учений Б. Цуканов установив, що залежно від темпераменту люди по-різному оцінюють час. Виявляється, що кожен з нас має власну одиницю часу, яка визначає швидкість нашого внутрішнього годинника. При цьому холерики схильні недооцінювати час (їхня суб'єктивна хвилина зазвичай триває менше, аніж фізична), а флегматики і меланхоліки переоцінюють його (їхня суб'єктивна хвилина довша, аніж фізична). Найбільш точні в оцінюванні часу сангвініки.

життя, то швидше для неї плине час. На протилежність цьому повсякчас у нашому житті спостерігаються ситуації “очікування” (коли нічого не відбувається), що супроводжуються відчуттям нудьги, порожнечі, адже “немає нічого гіршого, аніж чекати”. У такі моменти час плине повільніше, може тягтися і видаватися нескінченним, а іноді й зовсім завмирає, зупиняється.

Засоби масової комунікації також впливають на психологічний час. Зокрема, перегляд телепередач збільшує, розтягує суб’єктивну тривалість часу. Діти, які дивляться телевизор близько 5 годин на добу (відповідно до розробленої нами типології такі діти належать до “залежних” телеспоживачів), за наявності певних умов демонструють зміну внутрішнього плину часу в напрямку уповільнення ходи власного внутрішнього годинника аж до повного його завмирання, по суті втрати відчуття часу та відчуження від реальності. Це може мати серйозні наслідки для розвитку особистості, її здатності до самоорганізації.

Звичайно, усі ми дивимося телевизор, читаємо книжки, більшість із нас час від часу користується інтернетом. При цьому ми поринаємо в іншу, віртуальну реальність і, “зачитавшись” чи “задивившись”, можемо певною мірою втратити контроль над плином часу. Але це не стає проблемою (адикцією) до тих пір, поки таке перебування у віртуальному світі не займає, урешті-решт, центральне місце в житті, що не може не призводити до відчуження від світу реального, коли людина вже не замислюється над власними соціально-побутовими проблемами, не думає про майбутнє, не будує ніяких планів, відкладаючи вирішення важливих для себе проблем “на потім”. Усе її життя відтак підпорядковується конкретній адиктивній реалізації, коли досягнення комфортного психологічного стану можливе лише шляхом адиктивної поведінки.

Тому ми розглядаємо “випадіння з реального часу”, “відчуження від реальності” як таке, що зумовлює згасання у людини бажання повертатися до реалій життя з його проблемами і труднощами, звуження кола її інтересів, скорочення участі в значущих видах діяльності або повну відмову від неї, посилення пасивності, несамостійності, що суттєво позначається на процесі життєвого планування.

Ще одним ефектом впливу телебачення на психологічний час людини є ефект “подовження життя”. Виробники сучасних телепрограм змагаються у швидкості подачі інформації. Погоні, зустрічі, кохання, розставання, революції і війни... Телеподії змінюють одна одну зі швидкістю “одна подія кожні дві хвилини” або максимум раз у п’ять хвилин. Відповідно “телевізійний час” є дуже щільним, концентрованим. Отримуючи цей концентрат абсолютно безкоштовно, глядач

піддається відчуттю повноти і насиченості життя, хоча насправді він щовечора просто “відлежується на дивані”. Натомість старе, чорнобіле кіно сьогодні видається занадто повільним. Воно давало можливість відчуття героя, перейнятися його емоціями, попереживати і поплакати. Переглядаючи ж сучасні фільми, ми зазвичай тільки йдемо за зовнішньою канвою подій [8].

Методика та організація дослідження. За критерієм кількості експериментальних впливів експеримент проведено відповідно до плану з однією незалежною змінною. За незалежну змінну (НЗ) в експерименті було взято змодельовану нами в лабораторних умовах тривалість інтернет-діяльності, яка мала три рівні (варіанти) прояву: короткі (НЗ1=10 хв.), середні (НЗ2=40 хв.) і довгі (НЗ3=60 хв.) проміжки часу, протягом якого випробувані перебували у віртуальному просторі. Залежною змінною (ЗЗ) в експерименті стали уявлення про тривалість одиниці часу, що безпосередньо переживається випробуваним у лабораторних умовах мережевої діяльності.

Для відмірювання одиниці часу, що безпосередньо переживається індивідом, було використано методику вільного суб'єктивного відмірювання (ВСВ), розроблену О. В. Полуніним [9] та адаптовану нами відповідно до мети і гіпотези нашого дослідження.

У попередніх дослідженнях ми детально аналізували переваги методики ВСВ щодо інших методик дослідження психологічного часу [10]. Зокрема, використання цієї методики в нашому дослідженні дало змогу більш адекватно змодельовати вплив кіберконтенту на людину. Це досягалося за рахунок виключення внутрішнього рахування у досліджуваного в поєднанні з перебуванням у віртуальному просторі соціальних мереж. Домінуючою залишалася взаємодія користувач – кіберконтент, суб'єктивне відмірювання лише приєднувалося до неї. Тому можна було безпосередньо в динаміці одиниці часу відображати вплив кіберконтенту, а не робити це потім, коли вплив уже закінчився, як передбачає, наприклад, метод оцінювання.

За одиницю часу було взято хвилину, оскільки переживання секунди, як правило, пов'язане з підвищенням внутрішньої напруженості чи з вираженим зовнішнім дискомфортом. Адже одна секунда є меншою за відому середню величину теперішнього, що переживається (2-5 с). Наступна за хвилиною щодо величини і частоти використання людиною одиниця часу – година – не може бути використаною не тільки через незручність у відмірюванні, а головним чином тому, що охоплює цілу серію станів випробуваного, що змінюють один одного.

Експеримент проведено серед кіберкористувачів 14–15 років, середня щоденна тривалість перебування в інтернеті яких становить від 2 до 4 годин. Загальна кількість випробуваних – 20 осіб.

Стимульним матеріалом став віртуальний контент соціальних мереж (у кожному індивідуальному випадку було відібрано такі ресурси, як “Вконтакте”, “Однокласники”, “Facebook”, “MySpace”). Для відмірювання часу було використано секундомір.

Дослідження проводилося в індивідуальній формі. При цьому випробуваний дістав таку інструкцію: “Наше дослідження присвячено вивченню інтернет-діяльності сучасної молоді. Пропонуємо тобі “поринути” в інтернет та зайнятися там найбільш цікавою для тебе справою. До, під час і після перебування в інтернеті просимо тебе виконати завдання. У кожного з нас є свої уявлення про одиниці часу, зокрема про те, скільки повинна тривати хвилина. Ти повинен відміряти тривалість хвилини, виходячи із свого суб’єктивного відчуття плину часу. За сигналом експериментатора почни відмірювання. Під час відмірювання тобі не потрібно рахувати ні вголос, ні подумки – керуйся тільки своїм власним уявленням про тривалість хвилини. Як тільки ти відчуєш, що хвилина закінчилася, зупини секундомір і передай його експериментатору. Під час перебування в інтернеті просимо тебе уникати зайвих, ритмічних рухів, не розмовляти, не відволікатися. Дякуємо за співпрацю”.

У ході експерименту було проведено чотири серії відмірювань:

1-ша серія відмірювань: випробувані у стані пасивної бадьорості п’ять разів відмірюють тривалість хвилини, після чого визначається середнє значення суб’єктивної тривалості хвилини – t_1 ;

2-га серія відмірювань: випробувані протягом перших 10 хвилин перебувають в інтернеті, проводячи при цьому п’ять відмірювань суб’єктивної тривалості хвилини – t_1 . Після цього протягом 20 хвилин перебувають в мережі без відмірювань;

3-тя серія відмірювань: після 30 хвилин користування інтернетом випробувані знову протягом 10 хвилин, перебуваючи в мережі, проводять п’ять відмірювань суб’єктивної тривалості хвилини – t_2 . Наступні 20 хвилин перебувають в інтернеті без відмірювань;

4-та серія відмірювань: за 60 хвилин користування інтернетом закінчувалося, і випробувані у стані пасивної бадьорості відмірюють п’ять разів суб’єктивну тривалість хвилини – t_3 .

Результати відмірювання в ході експерименту випробуваному не повідомляються. Загалом експеримент триває 80 хвилин (рис. 1).

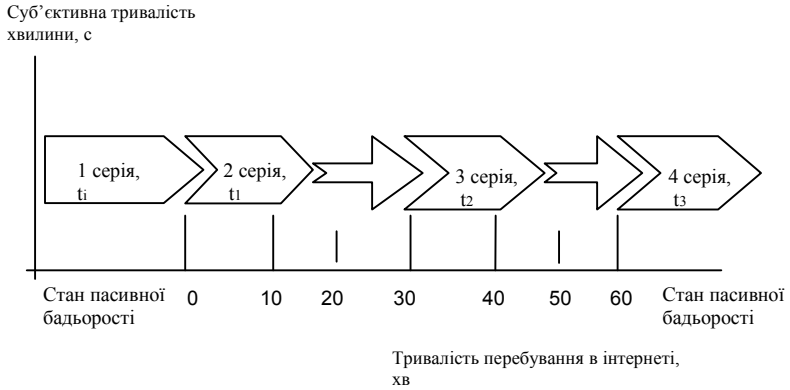

Рис. 1. Послідовність серій відмірювання тривалості хвилини, що безпосередньо переживається користувачем під час перебування в онлайн-соціальних мережах

У ході першої серії експерименту було визначено середнє значення суб'єктивної тривалості хвилини кіберкористувачів – $t_1 = 53,4$ с (рис. 2).

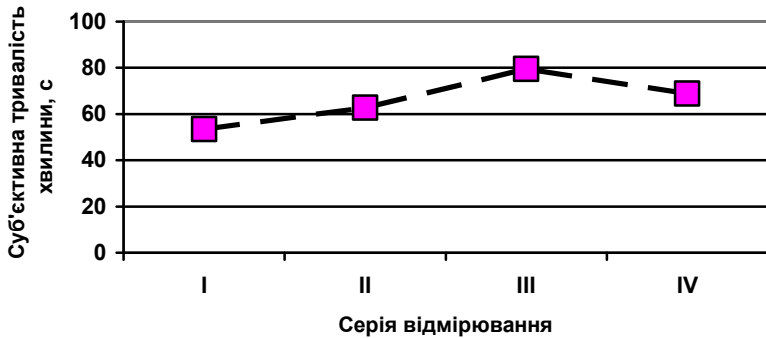

Рис. 2. Динаміка суб'єктивної одиниці часу кіберкористувачів залежно від тривалості перебування їх в інтернеті

На початку “занурення” у віртуальний простір соціальних мереж (друга серія відмірювання) у кіберкористувачів спостерігалось збільшення суб'єктивної тривалості часу із значення $t_1 = 53,3$ с до $t_1 = 62,8$ с, що свідчить про поступове зниження напруження випро-

буваних. Під час другої серії відмірювань спостерігалось збільшення суб'єктивної тривалості хвилини випробуваних і відповідно тривало зниження їхньої активації. По закінченні перебування в інтернеті у кіберкористувачів спостерігалось поступове зменшення суб'єктивної тривалості хвилини, причому в більшості випадків відмірювана випробуваними хвилиною набувала більших значень порівняно із суб'єктивною тривалістю хвилини до "занурення" у віртуальний простір ($t_1 = 53,3$ с; $t_3 = 68,9$ с).

Безперечний інтерес як у науковому, так і в практичному аспекті становить зіставлення виявлених особливостей суб'єктивної тривалості одиниці часу користувачів онлайнних соціальних мереж з аналогічними уявленнями телеспоживачів, які нам вдалося встановити в попередніх дослідженнях. Так, було виявлено особливості зміни суб'єктивної тривалості хвилини реципієнтів у ситуації безпосередньої реценсії ними відеопродукції. Цікавим видається загальний вигляд динаміки суб'єктивної тривалості хвилини телереципієнтів в умовах впливу відеопродукції (рис. 3).

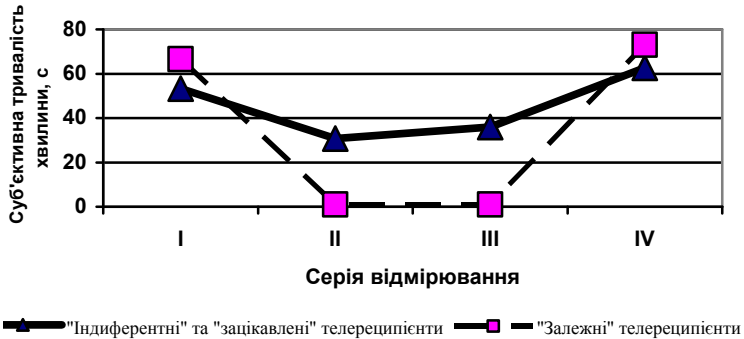

Рис. 3. Динаміка суб'єктивної тривалості хвилини телереципієнтів залежно від тривалості реценсії ними телепродукції

Обидва графіки динаміки суб'єктивної тривалості хвилини телереципієнтів відповідають особливостям динаміки переживання часу протягом дня, що полягають у перевідмірюванні та недооцінці часових інтервалів у ранкові і вечірні години та їх недовідмірюванні і переоцінці вдень (J. Aschoff, D. Pfaff, E. Poppel). Виходячи з розуміння переживання часу як адаптивної функції живого організму і розглядаючи суб'єктивну тривалість хвилини як психологічний корелят

активації психіки, вищезазначену закономірність переживання часу протягом дня, на нашу думку, можна вважати проявом загального адаптивного синдрому (ЗАС), описаного Г. Сельє. Відповідно, виявлені особливості зміни суб'єктивної тривалості хвилини в умовах реєстрації відеопродукції ми розглядали як певний аналог ЗАС. Зокрема, під час проведення експерименту ми мали змогу спостерігати прояв трьох фаз ЗАС – реакцію тривоги, фазу опору та фазу виснаження.

На відміну від отриманого графіка динаміки суб'єктивної тривалості хвилини телереципієнтів, графік динаміки цих показників для кіберкористувачів не відповідає особливостям динаміки переживання часу протягом дня, більше того – має прямо протилежний вигляд (рис. 4). Поступове збільшення суб'єктивної тривалості хвилини протягом другої і третьої серій відмірювання свідчить, що кіберкористувачі, занурюючись в інтернет-середовище, не переживають реакції тривоги і фазу опору як таку. Важливо наголосити, що такий “розслаблений” стан випробуваних тривав безпосередньо до моменту припинення перебування в режимі он-лайн. Тож повернення до реальності, у реальний час супроводжувалося у випробуваних зменшенням суб'єктивної тривалості хвилини.

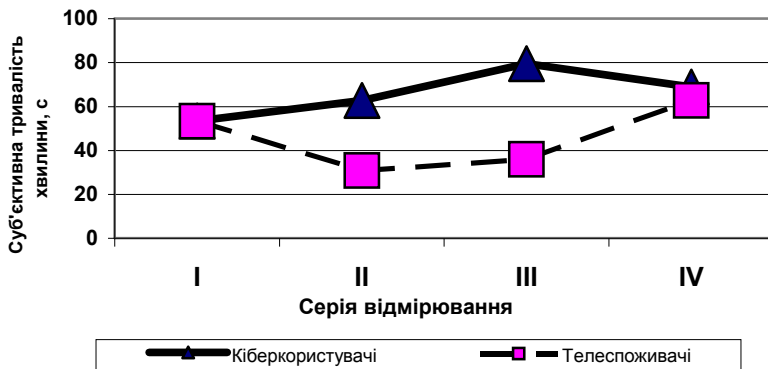

Рис. 4. Динаміка суб'єктивної одиниці часу випробуваних залежно від тривалості їх перебування в полі дії електронних інформаційно-комунікаційних технологій

Можна припустити, що у випадку перебування в просторі он-лайн соціальних мереж послідовність і прояв фаз загального адаптивного синдрому видозмінюються, а сам цикл ЗАС, відповідно

до класичної схеми Сельє, повністю не завершується, що може бути причиною виникнення дистресу.

Висновки. Проведене експериментальне дослідження дало змогу виявити такі особливості зміни суб'єктивної тривалості одиниці часу в користувачів онлайнних соціальних мереж:

– змодельований в експерименті вплив тривалості перебування користувачів у полі дії електронних ІКТ (інформаційно-комунікаційних технологій) на суб'єктивну тривалість одиниці часу демонструє механізм такого роду впливу і може розглядатися як ситуативний аспект загального адаптивного синдрому, який по-різному проявляється у кіберкористувачів і телеспоживачів;

– у телеспоживачів рецепція відеопродукції є стресогенним чинником, унаслідок дії якого суб'єктивна тривалість хвилини зменшується на початку відеорецепції і збільшується наприкінці цього процесу, виступаючи адаптивною функцією для збереження та узгодження відношення між “зовнішніми” і “внутрішніми” мінливостями психіки;

– у кіберкористувачів виявляються дезадаптивні модифікації уявлень про фізичну тривалість хвилини, що демонструють феномен віртуального розтягнення суб'єктивного часу випробуваних.

Перспективу подальших досліджень ми вбачаємо у більш ґрунтовному вивченні адаптивних й дезадаптивних способів безпосереднього відображення тривалості одиниці часу медіаспоживачами, що дало б змогу виявити стилі віртуального розтягнення часу.

Література

1. *Выгонский С.* Виртуальная реальность как массовая галлюцинация [Электронный ресурс] / С. Выгонский. – Режим доступа : http://www.medicinform.net/comp/comp_psych29.htm.
2. *Носов Н. А.* Виртуальная психология / Н. А. Носов. – М. : Аграф, 2000. – 432 с.
3. *Strinati D.* Postmodernism and Popular Culture / D. Strinati // *Sociology Review*. – 1992. – April. – P. 34–41.
4. *Кастельс М.* Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
5. *Моль А.* Теория информации и эстетическое восприятие / А. Моль. – М. : Мир, 1966. – 352 с.
6. *McLuhan M.* Understanding Media. The extensions of man / М. McLuhan. – GINGKO PRESS Inc., 2003. – 611 p.
7. *Сулер Дж.* Люди превращаются в Электроников. Основные психологические характеристики виртуального пространства [Электронный ресурс] / Дж. Сулер – Режим доступа : <http://www.flogiston.ru>.
8. *Маховская О. И.* Телемания / О. И. Маховская. – М. : И. Д. Вильямс, 2008. – 272 с.

9. Полунин А. В. Свободное субъективное отмеривание как метод исследования восприятия времени / А. В. Полунин // Сучасна психологія в ціннісному вимірі : матеріали Третіх Костюківських читань : у 2-х т. – К., 1994. – Т.1. – С. 77–78.
10. Мироненко Г. В. Динаміка уявлень реципієнтів відеопродукції про тривалість одиниці часу / Г. В. Мироненко // Зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2006. – Т. 8, ч. 8. – С. 162–170.

© Мироненко Г. В.

ЧИННИКИ СОЦІАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МОЛОДІ

Н. І. Левус, м. Львів

Розглядаються чинники, які зумовлюють формування та розвиток компонентів соціально-комунікативної компетентності як системи внутрішніх ресурсів ефективної взаємодії з іншими людьми в міжособистісних стосунках. Ідеться про комунікативні навички, уміння залагоджувати складні соціальні ситуації, знаходити альтернативні варіанти поведінки та емоційно адекватно на них реагувати. У фокусі дослідження – молоді люди віком від 21 до 28 років, які активно вибудовують своє особисте та соціальне життя, налагоджують соціальні контакти як у професійній, так і особистій сфері.

Ключові слова: соціальна компетентність, комунікативна компетентність, соціальні емоції, соціальні якості, соціальна сміливість.

Рассматриваются факторы, обуславливающие формирование и развитие компонентов социально-коммуникативной компетентности как системы внутренних ресурсов эффективного взаимодействия с другими людьми в межличностных отношениях. Речь идет о коммуникативных навыках, умении разрешать сложные социальные ситуации, находить альтернативные варианты поведения и эмоционально адекватно на них реагировать. В фокусе исследования – молодые люди в возрасте от 21 до 28 лет, активно выстраивающие свою личную и социальную жизнь, налаживающие социальные контакты как в профессиональной, так и личной сфере.

Ключевые слова: социальная компетентность, коммуникативная компетентность, социальные эмоции, социальные качества, социальная смелость.

Factors which predetermine the forming and development of components of socially communicative competence as systems of internal resources of the effective co-operating with other people in interpersonal relations are consider in the article. There are communicative skills, abilities to decide dif-

ficult social situations, find the alternative variants of conduct and adequate emotional reactions. In focus of research are young people who actively line up the personal and social life, organize social contacts both in professional, and to the private sphere.

Key words: social competence, communicative competence, social emotions, social qualities, social boldness.

Проблема. Упродовж усього життя людина як істота соціальна стикається з потребою бути серед людей, взаємодіяти з ними, тобто належати до системи міжособистісних відносин. Для цього їй необхідно володіти навичками *соціальної компетентності*, яка формується в ході засвоєння дитиною систем спілкування та через долучення її до суспільної діяльності. Соціальна компетентність є складним і різностороннім явищем. Тут і вміння орієнтуватися в соціальних ситуаціях, і спроможність правильно визначати особистісні риси та емоційні стани інших людей, і здатність вибирати адекватні способи поведінки з ними та реалізовувати ці способи в процесі взаємодії.

У 70-х роках ХХ ст. означилася тенденція до зміни теоретико-методологічних орієнтацій у науці. Перш за все це торкнулося перегляду однієї з найфундаментальніших ідей соціалізації – ідеї адаптації індивіда до існуючої соціальної реальності. Тепер у визначенні соціалізації на перший план виступає ідея про те, що в процесі соціалізації індивід все більше прагне до самореалізації та самоутвердження, а це передбачає активне, творче начало. Відтак пасивне пристосування людини поступається активному становленню особистості, якій притаманна розвинена соціальна компетентність [1–7]. Разом з тим в умовах різких соціальних змін великі вимоги висувуються до швидкого засвоєння нових соціальних знань і вмінь, розширення соціальної компетентності. Очевидно, що перші, від кого змін чекають найбільше, – це молодь. Саме ці міркування зумовили актуальність нашого дослідження і вибір його теми.

Мета статті: визначити чинники, які зумовлюють формування і розвиток компонентів соціально-комунікативної компетентності, таких як навички взаємодії, вміння залагоджувати складні соціальні ситуації, знаходити альтернативні варіанти поведінки та емоційно адекватно на них реагувати.

Перші дослідження соціальної компетентності стосувалися здебільшого ефективності взаємодії із середовищем. Так, наприклад, у М. Вайта натрапляємо на тлумачення соціальної компетентності як здатності організму ефективно взаємодіяти з навколишнім середовищем (див. [8, с. 239]), а у Голдфріда і Д'Зурілли – як міри ефективності та адекватності, якою людина здатна реагувати на різноманітні

проблемні життєві ситуації (див. [9, с. 16]). Дальші дослідження стосувалися використання певних методів, особистих ресурсів і навіть ресурсів інших людей для досягнення соціального успіху. Серед них стоїть і визначення Форда щодо досягнення реальних цілей в особливому соціальному контексті з використанням для цього відповідних методів і маючи за результат позитивний розвиток [там само, с. 17]. Або ще одне визначення Вотерса і Строуфа, яке стосується здатності використовувати особистісні ресурси і ресурси навколишнього середовища для благополучного розвитку (див. [10, с. 396]). Дійшло навіть до “успішного використання та розуміння інших людей”, як в Опенхеймера [там само, с. 396].

У наш час соціальна компетентність набуває більш гуманістичного звучання. Зокрема, К. Х. Рубін, Л. Роуз-Креснор визначають це поняття як здатність досягати особистих цілей у процесі взаємодії з іншими людьми, постійно підтримуючи з ними гарні стосунки в будь-який час і в будь-якому місці [там само, с. 397].

Узагальнене, всеохопне визначення соціальної компетентності міститься в книзі В. М. Куніциної та її колег “Міжособистісне спілкування”: “Соціальна компетентність – це система знань про соціальну дійсність і про себе, система складних соціальних умінь та навичок взаємодії, сценаріїв поведінки в типових соціальних ситуаціях, які дають змогу швидко та адекватно адаптуватися, приймати рішення зі знанням справи, враховуючи кон’юнктуру, що склалася; діючи за принципом “тут, зараз і найкращим чином”, використовувати максимум можливого з обставин, що склалися” [11, с. 480].

Разом із поняттям “соціальна компетентність” у психологічній літературі трапляються терміни “соціально-психологічна компетентність” і “комунікативна компетентність”. Соціально-психологічна компетентність часто подається як міжособистісна орієнтація, уявлення про різноманітність соціальних ролей і способів взаємодії; уміння розв’язувати міжособистісні проблеми; вироблені сценарії поведінки у складних, конфліктних ситуаціях. Л. А. Петровська, Л. А. Лепіхова розглядають соціально-психологічну компетентність як комплекс когнітивних здібностей особистості, спрямованих на пізнання партнерів по спілкуванню та психологічних особливостей процесу комунікації в цілому [12; 13].

Натомість під комунікативною компетентністю дослідники розуміють: володіння складними комунікативними навичками і вміннями; орієнтацію в комунікативних засобах; засвоєння певних рольових репертуарів [11, с. 481]. Є. І. Мельник до проявів комунікативної компетентності відносить уміння людини організувати “міжособистісний простір” у процесі спілкування з людьми [14].

Деякі дослідники співвідносять поняття “соціальна компетентність” і “комунікативна компетентність”, вважаючи їх близькими і взаємодоповнювальними. Принаймні неможливо заперечити той факт, що рівень комунікативної компетентності значною мірою впливає на рівень соціальної компетентності особистості. В. М. Куніцина розглядає комунікативну компетентність як підвид соціальної [11, с. 481]. А Ю. М. Ємельянов у тлумаченні комунікативної компетентності вживає багато параметрів, що стосуються радше соціальної компетентності: “Комунікативна компетентність – це здатність людини брати на себе та виконувати різні соціальні ролі; уміння людини адаптуватися в різних ситуаціях, вільне володіння вербальними і невербальними засобами спілкування. Базовою основою формування комунікативної компетентності є соціальний інтелект” (цит. за: [15, с. 63]).

Ми спробували поєднати ці терміни під спільною назвою “соціально-комунікативна компетентність”. Цей термін трапляється в працях Р. В. Овчарової, основні положення яких було практично втілено під час розроблення опитувальника під такою ж назвою [16]. Соціально-комунікативну компетентність дослідниця розглядає як здатність індивіда ефективно взаємодіяти з іншими людьми в системі міжособистісних стосунків. Базуючись на тому, що перешкодами у спілкуванні, які знижують його ефективність, є соціально-комунікативна незграбність, нетерпимість до невизначеності, надмірний конформізм, підвищене прагнення до переваги над іншими людьми, переважання мотивації уникнення невдач і низький поріг до блокування потреб, прагнень і бажань, Овчарова виділяє схожі параметричні показники.

Узагальнюючи розглянуті вище підходи, можна говорити про певну структуру комунікативної компетентності, а отже, про такі її складові [11; 17]:

- готовність до контактів з іншими людьми;
- здатність налагоджувати і підтримувати необхідні контакти з людьми;
- уміння змінювати глибину і коло спілкування;
- спроможність ефективно взаємодіяти з оточенням завдяки розумінню себе й інших;
- прагнення розуміти і бути зрозумілим для партнера по спілкуванню;
- розвиненість уявлень про різноманітність соціальних ролей і способів взаємодії;
- володіння знаннями, уміннями і навичками конструктивного спілкування;

- уміння розв'язувати міжособистісні проблеми;
- опанування внутрішніх засобів регуляції комунікативних дій.

Отже, соціально-комунікативна компетентність являє собою складний феномен, що містить як складові мотиви, настановлення, знання, уміння та навички.

У фокусі нашого дослідження, спрямованого на з'ясування чинників формування і розвитку соціально-комунікативної компетентності, опинилися молоді люди віком від 21 до 28 років, які активно вибудовують своє особисте та соціальне життя, налагоджують соціальні контакти як у професійній, так і особистій сфері. У дослідженні взяли участь 105 осіб, серед них 57 – жіночої статі і 48 – чоловічої. За характером діяльності і спрямованістю нашу групу випробуваних можна вважати однорідною, що сприяло високому ступеню достовірності отриманих результатів та досягненню поставленої в дослідженні мети.

Припускаємо, що серед чинників соціально-комунікативної компетентності сучасної молоді визначальне місце належить певним особистісним рисам (соціальним якостям) та схильності до певних емоційних проявів (соціальних емоцій).

У своєму дослідженні ми скористалися такими методиками: “Опитувальник соціально-комунікативної компетентності” Р. В. Овчарової (СКК), “Анкета самооцінки соціально-психологічної компетентності” Л. А. Лепіхової, “Опитувальник структури темпераменту” В. М. Русалова, “Багатофакторний особистісний опитувальник” Р. Б. Кеттелла, а також графічна методика “Кактус” М. А. Панфілової.

У результаті дослідження за п'ятьма методиками було отримано 38 показників, 11 з яких стосуються соціально-комунікативної компетентності, 25 – особистісних, емоційних та поведінкових проявів. Отримані результати аналізувалися за допомогою кількісних і якісних математичних методів. Було застосовано розподіл випробуваних на групи за допомогою кластерного аналізу, з'ясовано їхні відмінності за допомогою порівняльного аналізу за t-критерієм Стьюдента і критерієм Шеффе, а також проведено факторний та кореляційний аналіз отриманих даних.

За результатами кластерного аналізу випробуваних було розподілено на три підгрупи. Дальший порівняльний і факторний аналіз показав, що ознакою поділу були показники, що стосуються соціально-комунікативної компетентності. (Сюди увійшли всі показники опитувальника Р. В. Овчарової, анкети Л. А. Лепіхової та опитувальника В. М. Русалова).

До *першої* групи було віднесено респондентів, у яких **високі показники соціально-комунікативної компетентності (СКК)** за опитувальником Овчарової, соціально-психологічної компетентності

за анкетною Лепіхової, а також соціальної ергічності, соціальної пластичності та соціального темпу за опитувальником Русалова.

Друга група вирізняється середніми значеннями цих показників.

Натомість у представників *третьої* групи **низький рівень соціально-комунікативної компетентності**, зате вищі порівняно з двома попередніми групами показники соціальної емоційності, соціально-комунікативної некомпетентності, конформності; респонденти цієї групи прагнуть уникати по змові невдач та проявляють фрустраційну нетолерантність (рис. 1).

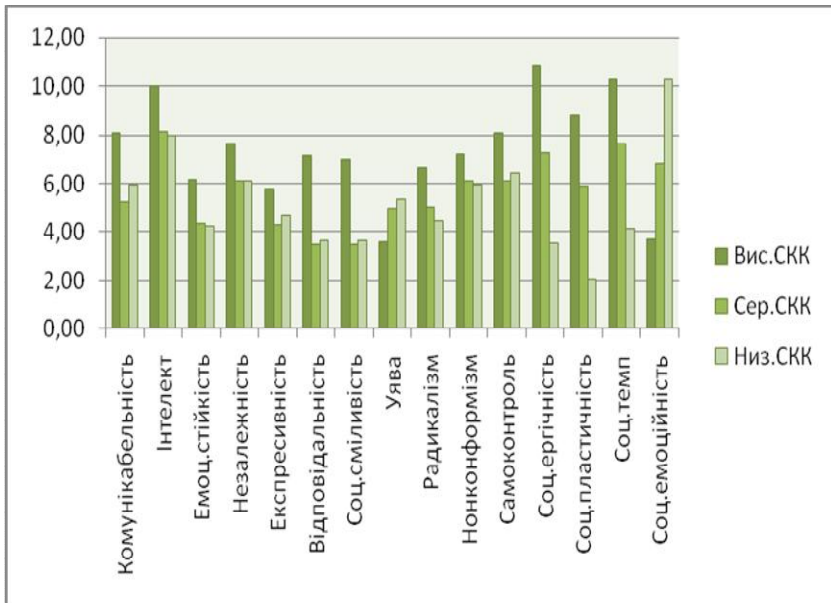

Рис. 1. Особистісні показники у групах з високою, середньою і низькою соціально-комунікативною компетентністю

Цікавим виявилось те, що показник, який, на думку Овчарової, свідчить про недостатню соціально-комунікативну компетентність, дав високі результати не для третьої, а для першої групи. Цим показником виявилось підвищене прагнення до статусного зростання. Очевидно, що конкурентні стосунки, які склалися в сучасному суспільстві, сприяють формуванню такої якості. Саме прагнення зробити кар'єру є для молодих людей рушієм у розбудові своїх соціальних контактів.

У виокремлених групах спостерігаються також певні **відмінності за особистісними та емоційними параметрами**. Так, молодь з високими показниками соціально-комунікативної компетентності вирізняється практичністю та добросовісністю. Такі люди орієнтуються на зовнішню реальність і дотримуються загальноприйнятих норм. Натомість у групах із середнім та низьким рівнями соціально-комунікативної компетентності цей показник статистично достовірно нижчий. Такі особи з розвиненою уявою більше орієнтовані на свій внутрішній світ. Випробувані з вищим рівнем СКК мають також вищі оцінки за особистісним показником “В” з тесту Кеттелла, що свідчить про абстрактність мислення, кмітливість, швидку научуваність. Тут, на нашу думку, існує певний зв’язок з рівнем вербальної культури та ерудованістю. Суттєво вищі у представників цієї групи і показники комунікабельності, емоційної стійкості, домінантності, експресивності, соціальної сміливості, активності, готовності мати справу з незнайомими обставинами та людьми. Спостерігається усвідомлене дотримання норм і правил поведінки, наполегливість у досягненні мети, точність, відповідальність, ділова спрямованість.

У представників другої і третьої груп, де СКК є статистично достовірно нижчою, описані особистісні показники теж значно нижчі.

Разом з тим за результатами проєктивної методики “Кактус”, яка дає змогу виявити певні поведінкові тенденції в емоційному плані, було з’ясовано, що в молодих людей з вищою соціально-комунікативною компетентністю більшою мірою проявляється егоцентризм, що поєднується з наполегливістю в досягненні мети і нонконформізмом. За результатами цієї ж методики встановлено, що особи з низьким рівнем СКК невпевнені в собі та у власних силах, а також тривожні, вирізняються підвищеною чутливістю до загрози. Очевидно, що ці якості негативно позначаються на ситуаціях соціальної взаємодії, а особливо на налагодженні міжособистісних контактів.

Розгляньмо результати кореляційного аналізу, який допоміг нам більш чітко визначити структуру і чинники соціально-комунікативної компетентності (рис. 2). З переліку особистісних чинників тесту Кеттелла особливо помітно впливають на соціальні показники вісім: інтелект, емоційна стійкість, незалежність, відповідальність, соціальна сміливість, дипломатичність, радикалізм, нонконформізм. Серед показників тесту “Кактус” найбільшу роль у міжособистісній взаємодії наших випробуваних відіграють егоцентризм і демонстративність.

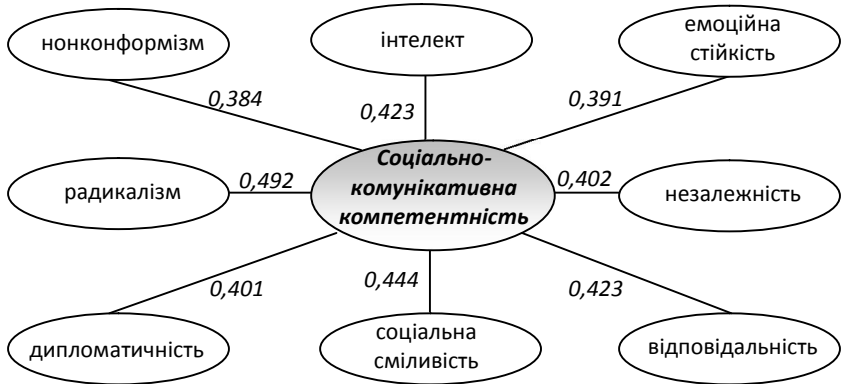

Рис. 2. Кореляція особистісних чинників із показником соціально-комунікативної компетентності ($r_{кр}=0,254$ при $0,01$ р-ні знач.)

Суттєво корелюють із параметрами тесту соціально-комунікативної компетентності показники опитувальника структури темпераменту Русалова. При цьому соціальна ергічність, соціальна пластичність і соціальний темп впливають на СКК позитивно, а соціальна емоційність – негативно. Тобто чинниками соціально-комунікативної компетентності є високий рівень потреби в соціальних контактах, спрямованість на засвоєння соціальних форм діяльності, прагнення до лідерства, легкість перенесення уваги в процесі спілкування з однієї людини на іншу, схильність до різноманітності комунікативних програм і готових форм соціального контакту, низька чутливість до невдач у спілкуванні і до оцінок оточення.

Отже, з огляду на результати дослідження чинники соціально-комунікативної компетентності молоді можна поділити на позитивні і негативні (табл.).

Висновки. Соціально-комунікативна компетентність – це система внутрішніх ресурсів ефективної взаємодії з іншими людьми в міжособистісних стосунках, а саме: позицій спілкування, ролей, настановлень, знань, умінь та навичок. Крім особистісних особливостей, компонентами соціально-комунікативної компетентності є особливості пізнавальних процесів та емоційної сфери.

Результати дослідження показали, що до найбільш суттєвих *особистісних* чинників соціально-комунікативної компетентності належать кмітливість, гнучкість поведінки, проникливість, наполегливість, відповідальність та активність, до *емоційних* чинників – соціальна сміливість (на противагу чутливості до оцінок оточення); почуття

впевненості, розкутості в соціальних ситуаціях; емоційна стійкість і зрілість.

Таблиця

Формування і розвиток соціально-комунікативної компетентності молоді

Чинники	
позитивні (сприятливий вплив)	негативні (несприятливий вплив)
кмітливість, пластичність, гнучкість	ригідність, конформність
наполегливість, активність, ініціативність	байдужість, пасивність
відповідальність, обов'язковість	безвідповідальність, неорганізованість
товариськість, дипломатичність	замкнутість, прямолінійність
природність, невимушеність	нереалістичність, нерішучість
емоційна врівноваженість	емоційна неврівноваженість, тривожність
соціальна сміливість	емоційна чутливість, сором'язливість

Соціально-комунікативна компетентність формується в умовах безпосередньої взаємодії, тому є результатом досвіду спілкування між людьми. Цей досвід набувається не тільки в процесі безпосередньої взаємодії, а також опосередкованої, зокрема за посередництвом літератури, театру, кіно, завдяки яким людина отримує інформацію про особливості комунікативних ситуацій та ситуацій міжособистісної взаємодії, а також способи їх вирішення.

Ефективне спілкування завжди передбачає спонтанний і творчий процес, тому ефективне спілкування – це спілкування, що розвиває. Саме аналіз чинників соціально-комунікативної компетентності дає змогу виявити проблеми обґрунтування критеріїв ефективного спілкування та адекватності вибору форм спілкування в ситуації міжособистісної взаємодії.

Література

1. *Habermas J.* Toward a theory of communicative competence / J. Habermas // *Recent Sociology.* – New York : Macmillan, 1970. – P. 117–156.
2. *Delia J. G.* Social Psychology, Competency, and Individual Differences in Communicative Action / Jesse G. Delia // *Journal of Language and Social Psychology.* – 1983. – Vol. 2. – № 2-3-4. – P. 207–218.
3. *Равен Дж.* Компетентность в современном обществе : выявление, развитие и реализация / Дж. Равен. – М. : Когито-Центр, 2002. – 257 с.
4. *Булка Н. І.* Креативність і соціальна компетентність / Н. І. Булка // *Практична психологія та соціальна робота.* – 2001. – № 10. – С. 46–49.

5. *Байков Ю. Н.* Диагностика социальной компетентности. Результаты апробации диагностического комплекса / Ю. Н. Байков, Д. Е. Егоров // Журнал прикладной психологии. – 2002. – № 6. – С. 12–24.
6. *Максименко С. Д.* Технологія спілкування (комунікативна компетентність учителя : сутність і шляхи формування) / С. Д. Максименко, М. М. Заброцький. – К. : Главник, 2005. – 111 с.
7. *Мудрик А. К.* Соціальний інтелект та соціальна компетентність / А. К. Мудрик // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 3. – С. 4–6.
8. *Андреева Г. М.* Зарубежная социальная психология XX столетия / Г. М. Андреева, Н. Н. Богомолова, Л. А. Петровская. – М. : Аспект-Пресс, 2001. – 288 с.
9. *Гончарова-Горянська М.* Соціальна компетентність : поняття, зміст, шляхи формування в дослідженнях зарубіжних авторів / М. Гончарова-Горянська // Рідна школа. – 2004. – № 7–8. – С. 71–74.
10. *Рубин К. Х.* Решение межличностной проблемы и социальная компетентность в поведении детей / К. Х. Рубин, Л. Роуз-Крэспор // Межличностное общение / сост. и общ. ред. Н. В. Казариновой, В. М. Погольши. – СПб. : Питер, 2001. – С. 396–450.
11. *Куницына В. Н.* Межличностное общение : учеб. для вузов / В. Н. Куницына, Н. В. Казаринова, В. М. Погольша. – СПб. : Питер, 2002. – 554 с.
12. *Петровская Л. А.* Коммуникативность в общении / Л. А. Петровская. – М. : Наука, 1989. – 216 с.
13. *Лепіхова Л. А.* Вибір і соціально-психологічна компетентність / Л. А. Лепіхова // Особистісний вибір : психологія відчаю та надії / за ред. Т. М. Титаренко. – К. : Міленіум, 2005. – С. 80–109.
14. *Мельник Е. И.* Содержание коммуникативной компетентности педагога Е. И. Мельник // Психология и школа. – 2004. – № 4. – С. 37.
15. *Кобзарь Т. Л.* К проблеме коммуникативной компетентности школьного психолога / Т. Л. Кобзарь // Журнал практического психолога. – 1999. – № 1. – С. 62–66.
16. *Овчарова Р. В.* Опросник социально-коммуникативной компетентности / Р. В. Овчарова // Технологии работы школьного психолога с педагогическим коллективом / Р. В. Овчарова. – Курган : Изд-во Курган. гос. ун-та, 2006. – С. 156–161.
17. *Жуков Ю. М.* Диагностика и развитие компетентности в общении / Ю. М. Жуков, Л. А. Петровская, П. В. Растяльников. – М. : Изд-во Моск. гос. ун-та, 1990. – 104 с.

© Левус Н. І.

ЗАСОБИ І ПРИЙОМИ РЕФЛЕКСИВНОГО УПРАВЛІННЯ ОБРАЗОМ СУСПІЛЬНИХ ІННОВАЦІЙ

О. В. Петрунко, м. Київ

Проаналізовано описані у фаховій літературі засоби і прийоми рефлексивного управління процесом формування у громадській думці образу суспільних інновацій та запропоновано їх класифікацію. Показано, що системне використання цих засобів і прийомів є умовою ефективного рефлексивного управління образом будь-яких суспільних інновацій і перебігом інноваційного процесу в цілому.

Ключові слова: суспільні інновації, образ суспільних інновацій, рефлексивне управління образом суспільних інновацій.

Проанализированы описанные в специальной литературе способы и приемы рефлексивного управления процессом формирования в общественном мнении образа общественных инноваций и предложена их классификация. Показано, что системное применение этих способов и приемов является условием эффективного рефлексивного управления образом любых общественных инноваций и инновационным процессом в целом.

Ключевые слова: общественные инновации, образ общественных инноваций, рефлексивное управление образом общественных инноваций.

The paper analyses the means and methods of reflexive management of development of image of social innovations in Public Opinion, that are described in the special literature. There is proposed the classification of these means and methods. It was shown that systematic usage of this means and methods is a condition for an effective reflexive management of image of social and educational innovations as well as for innovation process in general.

Key words: social innovations, image of social innovations, reflective management of image of social innovations.

Проблема. Світові глобалізаційні процеси і стрімкий розвиток інноваційних технологій спричинилися до численних і масштабних суспільних інновацій, реалізація яких є не так справою приватного вибору окремих країн, як необхідністю, зумовленою розвитком світових суспільних – економічних, політичних, культурних – процесів. Та попри те, що суспільні інновації можуть оцінюватися як конструктивні, доцільні і конче потрібні з погляду ініціаторів впливу або й з погляду соціальної доцільності, вони часто викликають неприйняття (активний спротив чи мовчазне ігнорування) у тих, кому вони адресовані, та активують в адресатів впливу численні, у тому

числі й дезадаптивні, стратегії психологічного захисту. Це відбувається не лише через слабкий ресурсний базис інноваційного процесу і/чи неузгодження цілей інновацій з інтересами, потребами й цілями їх адресатів, а й через інертність ментальних структур індивідуальної й колективної свідомості та характерний для людей страх перед усім новим і невідомим.

Неприйняття суспільних інновацій “простою більшістю” населення може стати головною причиною неефективності навіть тих з них, які є справді необхідними і апіорі мають найгуманніші цілі. У цьому разі або йдеться про неготовність суспільства до конкретної інновації чи й будь-яких інновацій загалом, або ж запровадження тої чи тої інновації (інноваційної технології) призводить до незапланованих, несподіваних, побічних, у тому числі й протилежних первинному задуму, ефектів і наслідків. Це досить несприятлива обставина, адже здатність суспільства до інноваційних змін, його інноваційний потенціал гарантують успішну його інтеграцію у світовий інформаційний та соціально-економічний простір і оптимальний його розвиток загалом. Тож зовсім не випадково в умовах високотехнологічного сьогодення кожного разу постає питання про успішне впровадження соціальних інновацій (ефективний їх супровід, ефективне управління ними), що вимагає від їхніх авторів і виконавців високого рівня рефлексивного аналізу: 1) соціальної ситуації, за якої реалізується інновація; 2) усіх елементів (компонентів, етапів, проміжних і кінцевих результатів) інноваційного процесу; 3) засобів і прийомів управління цим процесом.

На відміну від авторів і виконавців, адресати інноваційної технології найчастіше належно не поінформовані про її цілі, завдання та очікувані результати, а тому мають справу з образом запроваджуваної інновації, який склався в їхній свідомості на основі тих знань, які в них є. Залежно від кількості і якості наявних знань цей образ може більш чи менш точно репрезентувати задум авторів або й бути абсолютно далеким від нього, але саме він опосередковує ставлення до інновації, її цілей, завдань, передбачених нею змін, а також її загальну оцінку та бажання взаємодіяти і співпрацювати з авторами для її запровадження. У зв'язку із цим важливими завданнями технологів є відтворення образу інновації, що склався не лише у свідомості її адресатів, а й населення країни в цілому, оцінка ставлення населення до образу певної суспільної інновації та з'ясування можливостей управління цим ставленням.

Мета статті: проаналізувати й класифікувати засоби рефлексивного управління формуванням у громадській думці позитивного образу суспільних (у т. ч. й освітніх) інновацій.

Ознакою сучасних постіндустріальних суспільств (медіасуспільств) є регулярне впровадження численних високотехнологічних інновацій, які реалізуються не так у сфері виробництва матеріального продукту (як це було в індустріальних суспільствах), як у сфері виробництва продукту ментального, а отже, у таких традиційно інертних і бюрократизованих сферах суспільного життя, як наука, культура, освіта та ін. Ці інновації характеризуються тим, що найчастіше зорієнтовані на зміни (перебудову, реформування): 1) існуючих в індивідуальній, груповій, масовій свідомості ментальних схем і систем (уявлень, цінностей переконань, настановлень, ставлень тощо); 2) звичних для великої кількості людей умов існування; 3) звичних для більшості людей способів і сценаріїв поведінки. Отже, такі інновації мають соціально-психологічний зміст і передбачають активний, свідомий, доцільний і здебільшого рефлексивний вплив одних людей чи соціальних груп (ініціаторів, авторів та виконавців впливу) на інших (адресатів, або реципієнтів, впливу). А через потужний медіасупровід вони, як правило, набувають масового характеру і реалізуються попри бажання тих, на чий свідомість і поведінку спрямовані.

Будь-яка суспільна інновація – це, по-перше, певна ідея, яка має суспільне значення, а по-друге – відповідна технологія з реалізації цієї ідеї, що передбачає цілий комплекс *соціально-економічних* (умови, ресурси, можливості), *інструментально-методологічних* (програми, цілі і завдання, засоби, методи, прийоми і т. ін.), *організаційно-управлінських* (організація й управління), *психологічних* та інших засобів [1]. І те, наскільки реальним є впровадження тої чи тої інновації, залежить від двох однаково важливих складових: 1) *техніко-технологічної*, а саме від того, наскільки успішно технологія просування інновації розроблена як системний, послідовно-поетапний процес, який розгортається в напрямі від сформульованої мети до запланованих результатів; 2) *соціально-психологічної*, тобто як образ даної інновації сприймається населенням країни (спочатку лідерами думок, а згодом і “простою більшістю”), наскільки позитивно вона оцінюється і чи має підтримку населення.

Соціально-психологічна складова інноваційного процесу породжує цілу низку проблем. Як зазначають К. Роджерс і К. Ангеловські, частка справжніх “новаторів” (“здорових” авантюристів, відкритих до всього нового) становить лише 10,8%, а у сфері соціальних змін їх ще менше – лише 2,5%. Це дає підстави говорити про “ранніх” (що активно і добровільно ідуть за новаторами, щиро поділяючи ідеї інновації) і “пізніх” (що підтримують інновації під тиском авторитетної чи й простої більшості або ж коли ідеї інновації

збігаються з їхніми власними інтересами, потребами чи спричинюють недоволенням існуючим станом справ) приборчників інновацій [2].

Згідно з уявленнями, репрезентованими у присвяченій інноваціям фаховій літературі, зокрема в літературі з рефлексивної психології, образ інновації має структуру. Він охоплює когнітивний, мотиваційний, креативний і рефлексивний компоненти [3; 4]. Отже, коли йдеться про управління образом інновацій та інноваційним процесом у цілому, доцільно говорити щонайменше про: 1) *управління знаннями про інновації*, тобто розширення знань і уявлень адресатів інновації про інноваційний процес та його цілі, формування гностичних, організаційних, комунікаційних та інших вигод від успішного запровадження інновації тощо; 2) *управління мотивацією*, або створення мотиваційної готовності, що виявляється в інтересі до самої інновації, її результатів та у прагненні застосовувати нове, у тому числі, якщо потрібно, долати труднощі та підвищувати власні майстерність і компетентність; 3) *управління творчістю* (імпровізація, експромт, уміння оперувати об'єктами й ідеями, нетрадиційність у розв'язанні педагогічних завдань, відкритість до нового, здатність створювати нове, здатність долати страх соціальних оцінок та критики і т. ін.); 4) *управління власне рефлексією*, тобто розвиток рефлексивності як уміння аналізувати й інтерпретувати явища власної свідомості (свої переконання, настановлення, мотиви тощо), власну поведінку і власну діяльність (її цілі і наслідки), розуміти те, що відбувається довкола, адекватно оцінювати й інтерпретувати уявлення, переконання, настановлення, переживання, дії і поведінку інших людей тощо.

Одними з основних і чи не найпоширеніших причин, через які населення не підтримує інновації, є погана поінформованість про останні та незбіг їхніх цілей і пріоритетів з інтересами і пріоритетами населення. За умов неналежної інформованості з основними ідеями і цілями інновації обізнане вузьке коло її учасників (переважно авторів і реалізаторів), а решта (переважно адресати) залишаються у так званій зоні “мовчання”. Німецька дослідниця Е. Ноель-Нойманн назвала цей феномен “спіраллю мовчання” [5]. У випадку дії цього феномена право голосу має меншість, а більшість байдуже мовчить щонайменше тому, що вона не почувается більшістю, і за тим самим принципом спіралі цілі й інтереси тих і тих дедалі більше розходяться.

Здатність людей здійснювати рефлексію з приводу себе й інших є результатом інтеріоризації ними соціальних відносин. Однак, з іншого боку, рефлексія – процес індивідуальний, а її джерелом є усвідомлення непрозорості й суперечностей цих відносин та орієнтація на саморозвиток. І це становить одну з проблем, яка істотно ускладнює

рефлексивне управління образом суспільних інновацій, яке, власне, є управлінням величезною кількістю індивідуальних рефлексій. У зв'язку із цим можна стверджувати, що оптимальне управління процесом інноваційної діяльності можливе тоді, коли воно реалізується в умовах і ситуаціях, що активують рефлексивну позицію адресатів інновації, тобто створюють “ситуацію включення”, а також стимулюють їхнє прагнення до самореалізації.

Аналіз окресленого у фаховій літературі кола проблем, пов'язаних з інноваційними процесами, дає підстави поділяти усі відомі **засоби і прийоми оптимізації інноваційного процесу** на п'ять груп.

Першу групу утворюють засоби донесення інформації про інновацію, її завдання, цілі й очікувані результати до широкого загалу, громадськості та безпосередніх її адресатів. Ідеться про засоби масового позиціонування інновації з використанням медіаресурсів, піар-технологій, соціальної реклами, тематичних ток-шоу і т. ін. Основна мета цієї групи засобів – привернення уваги цільових аудиторій і суспільства загалом до інновації, позитивне її висвітлення, донесення її задуму до якомога ширших аудиторій, формування навколо неї належного і спільного для більшості людей смислового простору. У разі потреби оцінити ефективність цієї групи засобів і прийомів інтегральним емпіричним критерієм ефективності може слугувати одиойменний критерій – *поінформованість про інновацію*.

Другу групу становлять засоби з практичного залучення, або включення цільових аудиторій в інноваційний процес (технології збагачення громадської думки, науково-практичні семінари, диспути, громадські дискусії і педагогічні слухання різного рівня, ділові ігри, фокус-групи, соціально-психологічні тренінги, тренінги рефлексивної поведінки, інші методи активації рефлексивної позиції адресатів). Основана мета цієї групи засобів – широке залучення адресатів інноваційної технології до інноваційного процесу та створення умов для збагачення і розвитку колективної рефлексії. Інтегральний емпіричний критерій ефективності засобів даної групи – *практичне включення адресатів в інноваційний процес*.

Третю групу утворюють засоби подолання спротиву інноваціям. Методи цієї групи мають низку обмежень, що пов'язано передусім із спротивом, який “старі” (звичні, усталені) рефлексії чинять рефлексіям інноваційним. Головна мета цієї групи засобів – управління ставленням до інновації, організація видимості широкої її підтримки, переформулювання негативного ставлення на позитивне. Інтегральний емпіричний критерій ефективності засобів цієї групи – *позитивне ставлення до інновації та підтримка інновації*.

Четверту групу становлять засоби налагодження діалогу й інших форм зворотного зв'язку між виконавцями та адресатами інноваційної технології (зондування громадської думки, комунікаційний аудит, моніторинг змін, моніторинг ставлення тощо). Системна мета цієї групи засобів – організація, координація, контроль і корекційний вплив на динаміку образу інновації і перебіг інноваційного процесу в цілому. Інтегральний емпіричний критерій ефективності засобів цієї групи – *керованість інноваційного процесу*.

П'ята група – засоби оцінювання ефективності перебігу інноваційного процесу (перебування його у запланованих ресурсних межах) та результатів (очікуваних і побічних, не запланованих розробниками інноваційної технології) запровадження інновації. Головна мета засобів цієї групи – оцінювання ефективності інновації: 1) її *авторами і виконавцями* (ця складова оцінювання ґрунтується на врахуванні витрат ресурсів на всіх етапах реалізації інноваційної технології та на відповідності проміжних і кінцевих результатів тим, що були заплановані); 2) її *адресатами* (ця складова ґрунтується на показниках позитивної динаміки образу інновації у свідомості її адресатів, її підтримки адресатами, кількості залучених до інноваційного процесу тощо); 3) *суспільством у цілому* (ця складова спирається на публічні оцінки даної інноваційної технології, її цілей і результатів, зокрема учасниками публічних дискусій (форумів, інших громадських обговорень), незалежними експертами і т.ін. з позиції інтересів суспільства, соціуму, людства). Згідно із Законом України “Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні” від 16 січня 2003 р., моніторинг інноваційної діяльності, зокрема аналіз перебігу інноваційних процесів та оцінювання їхньої ефективності, є “важливим завданням державного рівня”. Тож важливий інтегральний показник (критерій) управління інноваціями – *комплексне оцінювання їхньої ефективності*.

Така теоретична основа дає можливість для розроблення п'ятифакторного опитувальника для експертів і пересічних споживачів суспільних (у тому числі освітніх) інновацій, мета якого – інструментальне оцінювання ефективності рефлексивного управління (окремих його елементів і системи прийомів у цілому) образом тої чи тої інноваційної технології з позиції експертів і пересічних громадян та рефлексивного супроводу інноваційного процесу.

Одною з ефективних рефлексивних технологій втручання у громадську думку і зокрема конструювання нових соціальних уявлень і нової соціальної поведінки, у тому числі подолання опору, який звичні “старі” рефлексії чинять рефлексіям інноваційним, вважають

технологію моделювання [1; 2; 4]. Її реалізація забезпечується психологічним механізмом наслідування (у даному разі свідомого й рефлексивного) спеціально створених думок, ідей, способів поведінки, демонстрованих окремими людьми, групами, спільнотами тощо.

Завдяки мас-медіа моделювальний ефект цієї технології може бути як завгодно великим. Медіамоделі особливо ефективні тому, що вони демонструють нову поведінку великій кількості людей, сигналізують про те, яка поведінка є правильною, належною, соціально прийнятною, а яка – ні, задають формат зацікавленого публічного обговорення, створюють ефект широкої підтримки тощо. Як довели численні емпіричні дослідження, особливо ефективними є моделі, котрі сприймаються як такі, що мають високий престиж і соціальний статус, є успішними і привабливими, здатні долати життєві проблеми, наділені силою і владою, отримують схвалення за демонстровану ними поведінку, інформують про те, де і як саме дану поведінку варто застосовувати. Переконавальна сила медіамоделей відома і активно застосовується на практиці фахівцями з переконувальної комунікації, реклами, політичних технологій [6]. Надання моделі більшої привабливості забезпечують спеціальні прийоми, які створюють видимість загального її схвалення більшістю населення (bandwagon effect), підтримки її визнаними авторитетами, референтними групами тощо (мітинги підтримки, маніпулювання даними соціологічних опитувань тощо). Технологія моделювання за допомогою мас-медіа є майже ідеальною і самодостатньою в тому смислі, що вона автоматично “запускає” процес моделювання з появою моделі на екрані (телевізора, комп’ютера), тобто алгоритм моделювання імпліцитно і в згорнутому вигляді закладено вже у самій моделі [2; 6]. Цим пояснюється, з одного боку, ефективність медіамоделей, а з другого – висока їх маніпулятивність. У медіасупільствах із так званою маніпулятивною культурою, де маніпуляція є основним засобом соціального управління і контролю, засоби маніпулювання цінуються більше, ніж інтелектуально-рефлексивні. Маніпуляція в цих суспільствах сягає високого рівня технологізації. Зокрема, виникає система підготовки відповідних кадрів, з’являються спеціальні заклади, наукова література і професіонали у сфері маніпулятивних технологій, які, щоправда, називаються фахівцями із сугестивної лінгвістики, переконувальних комунікацій, паблік рилейшнз та ін. (Б. А. Грушин, Б. Ф. Поршнев, Г. Г. Почепцов) [6; 7]. І, на думку Г. Г. Почепцова, нині від тотального маніпулювання свідомістю населення країн і самі ці країни рятує відмова від читання газет (як обов’язкового щоденного ритуалу) та відсутність у медіа і зокрема

на телебаченні справжніх професіоналів з управління громадською думкою [6].

Висновки:

1. Ефективне рефлексивне управління образом будь-яких суспільних (у тому числі й освітніх) інновацій та оптимізація інноваційного процесу в цілому можливі за умови системного використання щонайменше п'яти основних груп засобів і прийомів: 1) засобів донесення інформації про інновацію, її завдання, цілі й очікувані результати до широкого загалу й безпосередніх її адресатів; 2) засоби практичного залучення адресатів інновації до інноваційного процесу; 3) засоби подолання спротиву інноваційним змінам; 4) засоби налагодження зворотного зв'язку між виконавцями та адресатами інноваційної технології з метою координації, контролю і корекційного впливу на динаміку образу інновації і перебіг інноваційного процесу в цілому; 5) засоби комплексного оцінювання ефективності запровадження інновації: а) її авторами і виконавцями; б) її адресатами; в) суспільством у цілому.

2. Пріоритети розвитку сучасних медіасуспільств ставлять на порядок денний питання про створення теоретико-методичного підґрунтя для розроблення й ефективного супроводу альтернативних – неманіпулятивних, гуманістичних – суспільних технологій, які склали б достойну конкуренцію технологіям маніпулятивним.

Література

1. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології / І. М. Дичківська. – К. : Академвидав, 2004. – 351 с.
2. Інноваційна діяльність в Україні / А. М. Гуржій, Ю. В. Каракай, З. О. Петренко. – К. : УкрІНТЕІ, 2006. – 152 с.
3. Найдюнов М. І. Формування системи рефлексивного управління в організаціях / М. І. Найдюнов. – К. : Міленіум, 2008. – 484 с.
4. Оцінювання та відбір педагогічних інновацій: теоретико-прикладний аспект / за ред. Л. І. Даниленко. – К. : Логос, 2001. – 185 с.
5. Ноэль-Нойманн Э. Общественное мнение: Открытие спирали молчания / Э. Ноэль-Нойманн ; пер. с нем. – М. : Прогресс-Академия, Весь мир, 1996. – 352 с.
6. Почепцов Г. Г. Паблик Рилейшнз для профессионалов / Г. Г. Почепцов. – М. : Рефл-бук ; К. : Ваклер, 2002. – 624 с.
7. Поршнев Б. Ф. Социальная психология и история / Б. Ф. Поршнев. – М. : Наука, 1979. – 232 с.

© Петрунько О. В.

ОСОБЛИВОСТІ НЕВЕРБАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ НА ОСНОВІ ТЕОРІЇ РІВНЕВОЇ ПОБУДОВИ РУХІВ М. О. БЕРНШТЕЙНА

Л. С. Роговик, м. Київ

На основі теоретичного аналізу змісту, структури та функцій невербальної комунікації досліджується її соціальна сутність згідно з основними положеннями теорії М. О. Бернштейна про рівневу організацію побудови рухів. Простежується динаміка природи, характеру та функцій тілесних аспектів комунікації: від рівня тонічного і локомоційного прилаштування, тактильної взаємодії, наслідування до рольової і смислової міжособової взаємодії в тілесному просторі

Ключові слова: невербальна комунікація, тілесний простір, ієрархія рухів, динаміка невербальної комунікації.

На основе теоретического анализа содержания, структуры и функций невербальной коммуникации исследуется ее социальная сущность в соответствии с основными положениями теории Н. А. Бернштейна об уровневой организации построения движений. Прослеживается динамика природы, характера и функций телесных аспектов коммуникации: от уровня тонического и локомоторного приспособления, тактильного взаимодействия, подражания ролевому и смысловому межличностному взаимодействию в телесном пространстве.

Ключевые слова: невербальная коммуникация, телесное пространство, иерархия движений, динамика невербальной коммуникации.

Based on the theoretical analysis of content, structure and functions of non-verbal communication we study its social nature in accordance with the theory of level motion structuring by Bernstein M.O. The paper describes the dynamics of nature, character and functions of body communication aspects: from the level of tonic and locomotive adjusting, tactile interaction, mimicking to role and semantic interpersonal interaction in body space.

Key words: non-verbal communication, body space, hierarchy of motions, dynamics of non-verbal communication.

Проблема. З кінця 60-х років ХХ ст. у дослідженні комунікації постає новий напрям, який базується на твердженні, що прагматичні дані – це не тільки слова в поєднанні і значенні, а й невербальні компоненти, що їх супроводжують. У психології вони класифікуються як “мова тіла” людини, змістом якої є синтаксичні і семантичні характеристики рухів, міміки і жестів. Той інтерес, який ми спостерігаємо сьогодні до невербальної комунікації, особливо в діагностиці і психотерапії – це реакція на підходи до вивчення людини, які тривалий час не враховували афективно-емоційні феномени [1].

В історії психології неодноразово звертали увагу на взаємозв'язок вербальної і невербальної форм комунікації в процесі формування абстрактно-логічних та символічних форм мислення, яке супроводжується мовленнєвим розвитком (Г. Х. Мілл, Л. С. Виготський, Ж. Піаже, Д. Брунер та ін.) [2]. Так, Г. Х. Мілл з позицій символічної взаємодії теоретично обґрунтував процес формування мислення і Я людини, що починається з “комунікації за допомогою жестів” і згодом трансформується у вербальну взаємодію з подальшим переходом до символічного мислення. Аналогічно Л. С. Виготський у своїй видатній теорії історико-культурного розвитку підкреслював роль бесіди у формуванні вищих психічних процесів, у якій людина використовує різні інструменти взаємодії відповідно до етапів еволюційного розвитку. Останнім часом ідею Виготського сприйняли психологи, які працюють у сфері культури й творчості, провівши дослідження ролі “артефактів” у когнітивній діяльності людини.

Ж. Піаже, описуючи когнітивний розвиток дитини, продемонстрував, що розумові здібності розвиваються через прогресивну координацію конкретних, а згодом і абстрактних дій у середовищі. На його думку, основою більш складних форм мислення, наприклад логіко-формального, стають ті ранні невербальні дії, які здійснює дитина, починаючи з перших тижнів свого життя. Реакції, які можна спостерігати на ранніх етапах розвитку, представлені складними формами невербальної взаємодії, з якими дитина експериментує через пристосувальні зміни перцептивно-моторних контактів із середовищем.

Дослідження останніх десятиліть показують, що середовище, в якому розвивається наша когнітивна компетенція, характеризується специфічною організацією невербальних компонентів, за допомогою яких людина взаємодіє з продуктом своєї діяльності, підвищуючи чи знижуючи її продуктивність. Із цього погляду цікавою видається гіпотеза Д. Брунера про комунікативний формат як спосіб пояснення динамічних аспектів поведінки в процесі взаємодії матері і дитини на перших етапах лігнівстичного розвитку [1].

Сьогодні дослідників найбільше цікавлять такі проблеми комунікації: вираження емоцій у міміці обличчя, погляду в зоровій взаємодії [3]; нелінгвістичні компоненти мови [1; 4]; функції жестів і тіла в просторі взаємодії [5]; значення невербальної комунікації в навчанні і вихованні [2]; психотерапевтична і тілесна взаємодія з клієнтами в консультуванні та груповій роботі [6; 7].

Однак проблему взаємозв'язку вербальної і невербальної комунікації розглядають здебільшого в практичній площині. Така ситуація зумовила проведення численних досліджень, а в результаті – появу тенденції до нехтування зв'язками між аспектами міжособової комуні-

кації і соціальної динаміки. Певною мірою це впливає на поширення великих обсягів інформації, яка не має теоретичного обґрунтування, а тому її важко перевірити на істинність. Потрібні дослідження, які дали б змогу провести комплексний аналіз великої кількості напрацьованих моделей у практиці невербальної комунікації [1; 6].

Вагомим у контексті нашого дослідження є визначення *комунікації як взаємодії двох людей, спрямованої на узгодження та об'єднання зусиль з метою налагодження відносин і досягнення спільного результату*. Засобами процесу комунікації є різні знакові системи, перш за все мова, а також жести, міміка, пантоміміка. Контакт між людьми в процесі комунікації відбувається в єдиному просторі дії, насиченому тілесними контактами учасників, з яких саме і починається особистісна взаємодія. Як найважливіший механізм невербальної комунікації постає внутрішня психічна активність суб'єктів на різних рівнях побудови рухів у межах тілесного простору [1; 6–8].

Мета статті: виділення рівнів комунікації та аналіз конгруентності ієрархії побудови рухів у тілесному просторі та інтенціональності комунікативної взаємодії учасників психотерапевтичної групи.

Завдання дослідження: 1) теоретичний аналіз змісту і структури невербальної комунікації; 2) виділення рівнів інтенцій комунікації згідно з ієрархією побудови рухів у тілесному просторі; 3) розроблення принципів рівневої будови комунікації.

Методологічну базу програми складають теорія рівневої побудови рухів М. О. Бернштейна і тілесно орієнтована психотерапія [7–10].

Нами було висунуто *припущення*: ієрархія побудови рухів в індивідуальному тілесному просторі особистості відповідає соціальним ситуаціям і відчуттям, що виникають у результаті реакції на ті чи інші ситуації. Міжособову взаємодію можна розглядати на різних рівнях спілкування, які постають у вигляді алгоритму внутрішньої психічної активності, що виражається в психомоторних діях. Такий аналіз можна здійснити в межах тілесно орієнтованої методології на основі теорії рівневої побудови рухів М. О. Бернштейна за допомогою методу танцювально-психомоторного тренінгу.

Вербальна і невербальна комунікація – це дві сторони одного й того ж самого процесу, і саме така позиція вимагає цілісного підходу до теоретичного аналізу, який передбачає взаємозалежність між її різними аспектами і нерозривний зв'язок між невербальною і вербальною складовими. Останнім часом зусиллями психологів-практиків було подолано модель людини раціональної, в якій не враховувались афектив-

но-емоційний вимір і багатоканальність комунікації, надмірно перебільшувалася роль мови як єдиного способу міжособового обміну [1].

Особлива увага до мови тіла виникла також із появою нових методів, які полегшили збір даних та аналіз аспектів невербальної поведінки. Сучасні методи дали поштовх до розвитку досліджень у природних і лабораторних умовах. Завдяки дослідженням етології, антропології, лінгвістики, соціології, біології та інших наук відкрилася можливість здійснювати комплексне міждисциплінарне дослідження невербальної комунікації. А проте цим дослідженням бракує загально-го теоретичного обґрунтування, можливо, через розмаїття наукових напрямків.

Вагомий внесок у теоретичне дослідження невербального спілкування зробив М. Коццоліно, який висунув пропозицію щодо систематизації емпіричних робіт та подальшої рефлексії методологічних підходів, на які спиралися дослідники невербальної комунікації. На думку Коццоліно, мова тіла – це процес, який, залишаючись поза нашою увагою, допомагає підтримувати взаємодію людей без слів. З одного боку, мова тіла є яскравою і впадає у вічі як інтенціональна форма комунікації, а з другого – вона непомітна через незнання тих, хто її використовує і сприймає [1].

Такий погляд на комунікацію вимагає різних підходів до інтерпретації подій і відносин: система потребує розглядати взаємовідносини Я суб'єкта, партнера, з яким ці відносини встановлюються, та об'єкт відносин. Слід зазначити, що об'єкт відносин може бути фізичним, реальним, соціальним та уявним [3; 5; 10]. У цьому контексті ми розглядаємо нашу мову в тісному зв'язку з рухами тіла: ми розмовляємо за допомогою голосових органів, але спілкуємося всім тілом.

Комунікацію вважають соціальним процесом, оскільки між людиною та зовнішнім середовищем існує динамічний і процесуальний взаємозв'язок [1]. Отже, аналіз комунікації спрямовується не тільки на комунікативні акти, а й на взаємодію та відносини між співбесідниками. Суб'єктів процесу комунікації вважають його активними учасниками, оскільки вони конструюють та розрізняють значення сигналів тіла, використовуючи їх у різноманітних просторово-часових і соціальних контекстах. Отож слід аналізувати не тільки комунікативні акти, а й взаємодію і тілесні відносини в єдиному особистісному просторі комунікації.

У нашому дослідженні комунікативні дії розглядалися не як ланцюжок інтенцій і символів, а як система, що будується за законами ієрархії і субординації рухів. Психологічна структура комунікації учасників взаємодії вивчалася в ході групового аналізу поведінки та емоційного реагування в межах тілесного простору, який у цьому кон-

тексті являв собою цілісність людини як суб'єкта невербальної комунікації засобом танцю, де ядром психіки виступає тіло, а тілесність – способом життєдіяльності організму. Рівні інтенцій комунікації в тілесному просторі учасників тренінгової групи було виділено на основі теоретичного аналізу змісту, структури та принципів комунікації [7].

Сутність комунікації суб'єктів у спільному тілесному просторі ми розглядаємо як вироблення рухових схем, які являють собою форму невербальної мови танцю. Тож внутрішній зміст “мови” танцю, побудованої за принципами повторюваності рухів через зміни темпу й ритму, просторового розгортання з ускладненими мотивом та малюнком, досліджуватимемо через механізми конгруентної взаємодії рівнів активності в побудові рухів відповідно до комунікативних інтенцій суб'єкта.

Визначення невербальної комунікації спирається на поділ лінгвістичної системи на вербальну і невербальну. Однак існує думка, що ці складові взаємодоповнюють одна одну, утворюючи цілісний процес. Комунікація відбувається в процесі обміну, де комуніканти перебувають у просторі руху тіл. Ці рухи не випадкові і мають велике значення [1; 4; 8]. Комунікативних актів, які склалися б виключно із жестів або із слів, не існує. Винятком є особливі ситуації, в яких для комунікації використовують кодовану систему жестів або комунікацію на відстані. Така ж властивість притаманна письмовій мові, яка, на перший погляд, не залежить від невербальних компонентів, але складається із системи умовних знаків (розділові знаки, паузи й інтонації), які виконують нелінгвістичну функцію [4; 8].

Важливі теоретичні та наукові дискусії розгортаються навколо концепту інтенціональності, відмінностей між знаком і символом у комунікації, між експресивним і символічним вираженням у поведінці. Знак – це сигнал, який безпосередньо стосується того, що він позначає; в основному він не вимагає активізації інтенціонального процесу. Знак не має виключно комунікативного характеру і може виражати поведінкову чи фізіологічну реакцію або особистісний стиль – наприклад, в одязі або звуковимові. Символ, навпаки, це сигнал, який замінює щось інше. Його використання – це результат соціальної домовленості. Він передбачає інтенціональний акт, на відміну від знака символ спрямований на мету і має власне комунікативний характер [1; 4; 6].

З погляду теорії відмінність між знаком і символом та між експресивною і символічною поведінкою є цілком зрозумілою. У реальності розрізнити їх доволі складно: будь-яка поведінка в присутності іншої людини, незалежно від ступеня інтенціональності, стає комунікацією.

Останні дослідження розкривають інтегроване розуміння біологічного і культурного компонентів поведінки. Ці компоненти переплітаються на різних рівнях в одній людині, що підтверджує суб'єктивну форму інтенції, специфічну для людського виду. У цьому злитті генетичних і культурних кодів на основі комунікативного репертуару людина і середовище постають як єдиний процес [3; 8].

Результати досліджень розвитку невербальної поведінки підтверджують, що мова тіла не є ані повністю вродженою, ані набутою. Вона має різні форми щодо сигналів комунікативного репертуару. У процесі комунікації ми можемо простежити як універсальні форми з вродженим компонентом, так і елементи, які сформувалися в ході культурно-історичного розвитку та соціалізації суб'єкта. Нейрофізіологічна відповідність емоцій лицьовим м'язам демонструє універсальний і вроджений характер невербальної комунікації. Культура, до якої належить людина, визначає умови і події, керує її мімікою та реакціями. Базові емоції – вроджені, вони виявляються від самого народження, тоді як інтенціональні або складні емоції більшою мірою обумовлені навчанням та належністю до певної культури [3; 6].

Результати нейрофізіологічних досліджень підтверджують участь різних центрів мозку в процесі виявлення емоцій, що супроводжують рухи. Прояви емоцій контролюють два центри мозку. Лімбічна система та гіпоталамус управляють спонтанними і базовими емоціями. На цю частину людського мозку більш за все впливає спадковість. Вищі центри кори головного мозку керують проявом інтенціональних емоцій [9].

Виходячи з концепції рівневої побудови рухів М. О. Бернштейна, ми бачимо в комунікативних діях не простий ланцюжок інтенцій і символів, а систему, що спирається на закони ієрархії і субординації побудови рухів. Запропоновані Бернштейном рівні побудови рухів можна розглядати значно ширше – як рівні психічного функціонування і психічного реагування людського організму [1; 3; 7; 9; 10]. Спираючись на рівневу побудову рухів, ми вивчаємо психологічну структуру комунікації в тілесному просторі учасників взаємодії в групі. Одночасно здійснюється груповий психоаналіз емоційного реагування й поведінки членів групової комунікації [7].

Ми дотримуємося думки, що в основі багатьох проблем комунікації особистості лежить порушення сприйняття свого тіла: втрата почуття рівноваги, простору, утримання пози, ваги, а також усвідомлення мети й спрямованості рухів. Виходячи із цієї концепції, конфлікти комунікації, емоційного реагування й поведінки вторинні, тоді як первинними за своїм походженням є тілесні проблеми [3; 7]. Введення поняття “тілесний простір” у контекст групової комунікації

зумовлено аналізом факторів, що визначають гармонізацію душі і тіла людини в особистісному розвитку. Тілесний простір являє собою цілісність людини як суб'єкта комунікації, де тіло є ядром психіки, а тілесність включає спосіб життєдіяльності організму. У ході міжособової взаємодії, де засобом невербальної комунікації є танець, суб'єкт здійснює дії в середовищі (орієнтація, локомоція) і водночас дії із своїм тілом, яке виконує роль комунікатора інтенцій потреб, цілей, мотивів, здібностей тощо.

Сутність комунікації в танці полягає у взаємодії суб'єктів у спільному тілесному просторі. За таких умов відбувається спільне творення власних рухових дій, вироблення рухових шаблонів, схем, стереотипів руху. Таким чином танець стає специфічною невербальною мовою рухів, жестів, міміки, яка має свої закономірності та принципи комунікації. *Перший* принцип – повторюваність. У мові танцю обов'язково ритмічне повторення мотиву і малюнку руху протягом декількох музичних фраз, речень, періодів; *другий* принцип – зміна темпу й ритму повторення мотиву й малюнку танцю; *третій* – розгортання, розвиток руху; *четвертий* принцип – просторове ускладнення мотиву і малюнку танцю [7].

Дотримуючись зазначених принципів побудови танцювальної комунікації, ми дослідили механізми конгруентної взаємодії рівнів активності в побудові рухів у межах тілесного простору особистості та відповідність комунікативних інтенцій, які вкладає суб'єкт у ці рухи.

Коротка характеристика рівнів побудови рухів

Рівень А – рівень цілісного тонічного підстроювання, тонічної регуляції, який забезпечує не тільки тонус нервово-м'язового апарату, а й тонічну активність усього організму. Провідна аферентація рівня (від лат. *afferens* – “що приносить”) – це глибока чутливість і вестибулярне сприймання положення тіла щодо сили ваги. Еферентна відповідь (від лат. *effrens* – “що виносить”) – це вихід на тонічну регуляцію тіла [9].

Комунікація рівня А – це тактильна комунікація на дуже близькій відстані з опорою на глибоку чутливість – спільне прилаштування, тонічне об'єднання двох тіл. Зворотний зв'язок на цьому рівні формується з опорою на глибоку чутливість. Якщо ми не зчитуємо тонічну відповідь з тіла, на яке впливаємо, якщо не відбувається тонічного об'єднання, ми відчуваємо невдоволення, навіть страх (острах неприйняття, відчуження). Проблема комунікації цього рівня виявляється в тому, що не формується тонічне підстроювання двох тіл, які беруть участь у спілкуванні: вони не зчитують інтенції рухів один одного, залишаються роз'єднаними [7; 9].

Рівень В – рівень взаємодійної комунікації, рівень синергій і штампів з провідною аферентацією власного тіла. Це рівень психічного реагування, для якого має значення нюх, дотик, зір і слух. Він керує основними локомоціями, цілісними переміщеннями (тримання голови, повороти тулуба, повзання, ходьба тощо), підпорядковуючи собі тонічну регуляцію рівня А. Усі рухи рівня В добре й легко виконуються із заплученими очима, оскільки вся система аферентації цих рухів прив'язана тільки до власного тіла [9].

Комунікація рівня В – об'єднання в русі, володіння й зчитування тілесних інтенцій, руху в групі, занурення в тілесні відчуття (обійми, штовхання, погладження). Зворотний зв'язок на рівні В виражається в контактних рухах: пригорнутися й відштовхнутися у відповідь (англ. *push* – штовхнути, *pull* – тягти). У роботі з партнером танцюристи “провокують” один одного на виконання відповідних рухів, і це дає можливість “зчитувати” інтенції, які передають стан один одного.

Рівень С – рухи на рівні просторового поля. Аферентний синтез поєднує всі види рецепції нашого тіла: тактильну, пропріорецептивну, вестибулярного апарату, нюху, дотику, зору й слуху. Усі ці модальності сприймаються “тут і зараз”, зливаються з пам'яттю, утворюючи єдиний образ просторового поля. На рівні С вибудовується й усвідомлюється цілісне сприйняття власного тіла як одного з варіантів простору. Виникає свідомість “Я” і “тут”. На цьому рівні вводяться в регуляцію кисть і пальці руки, з'являється вказівний жест, наслідувальні рухи, виразна міміка стає усвідомленою. Симптоматичним для цього рівня побудови є погляд – очі в очі. З'являється активність, заклик до спілкування, яке завжди відбувається в межах єдиного поля спілкування, в єдиному просторі, тут і зараз [7; 9].

Комунікація на рівні С стає можливою не тільки на близькій, а й на віддаленій відстані. Увага в просторовому полі – це не тільки увага двох людей, звернена один до одного, а спільна увага до єдиної мети в просторі: спільна дія. Основний шлях розвитку навичок рівня С – це наслідування й закарбовування. Під час комунікативної взаємодії в парах відпрацьовується здатність утримувати прямий погляд, мету руху в просторі; розвивається взаємодія із простором партнера; вказування очима напряму руху.

Рівень D – комунікація на рівні образів, алгоритмів і схем. Рівень D майже монополює належить людині, звідси ми входимо у сферу інтелектуального розвитку. Дії рівня D вибудовуються в людини через закарбовування і через навчання, тобто формуються прижиттєво, легко автоматизуються, можуть виконуватися майже несвідомо. Сприйняття й рухи рівня D – це погляд на ситуацію неначе збоку: спочатку подумати, потім робити. І в аферентному синтезі, і в еферентній

відповіді рівня D панує схема. На рівні D відбувається добудовування цілісної ситуації до знайомої нам схеми. Ці вроджені схеми ситуацій близькі до архетипів К. Г. Юнга. Плануючи дії рівня D, ми заздалегідь уявляємо собі очікуваний результат, “потрібне майбутнє”, де мета невидима, але передбачувана. Дії виконуються спочатку подумки, на цьому рівні руху долучається воля [9].

3 рівня рухів D визначається домінантна півкуля в руках, починається етап формування знакової системи рухів. М. О. Бернштейн до символічних актів рівня дій D відносить слово, звук та інші знаки. Ми додали б до цього списку символічні жести, танцювальні рухи, лінії рухів. Комунікативна поведінка на рівні D є повністю соціальною, визначається правилами й нормами тієї групи, у якій перебуває людина: людина інстинктивно прагне підлаштуватися під вимоги групи, бути “як усі”. Рівень D – рівень стереотипізації комунікативних інтенцій: суб’єкт відпрацьовує невербальні способи дій, уважно відстежуючи реакцію навколишніх людей [7; 9].

Рівні E – група інтелекту. Якщо розглядати рівні побудови рухів ширше – як рівні психічного реагування, то до рівнів E можна віднести всю інтелектуальну діяльність людини. На рівні E відбувається відрив від ситуації, яка реально сприймається, – аферентний синтез, і еферентна відповідь можуть формуватися подумки. Ми виходимо на рівень трансцендентальності, коли цілі, дії, мислення можуть бути ніяк не пов’язані з мінливими потребами людини. Тіло може відриватися від реального образу: з’являються абстрактні поняття, метафори, що характеризують рухи тіла

Комунікація на рівні E – символічне усвідомлення себе як істоти мислячої. Таким символом стає поняття Я. Комунікативна інтенція на рівні E здійснюється не тільки за рахунок практичного неусвідомленого закарбовування й повторення дій, а головним чином за рахунок розуміння. Рухи танцю стають тією мовою, що виходить за межі культурного простору людини, стаючи зрозумілою будь-якому глядачеві. Комунікативні інтенції на рівні E стають зрозумілими при повному зануренні в уявну ситуацію. Основний рівень комунікативної поведінки на рівні E – невербальна мова: рухи поєднуються в слова, фрази, розповіді. Комунікативні інтенції на рівні E формуються на основі об’єднання за інтересами: суб’єкти взаємодіють на основі мислимого ідеального змісту, комунікація перетворюється в ідею, в її ідеальному просторі відбувається щире спілкування, підкріплене позитивними емоціями, катарсисом [7].

На рівні E вибудовуються схеми поведінкового впливу на інших людей, з’являються оцінка щодо себе, своїх думок, емоційна оцінка власних рухів. Позитивні емоції на рівні E підкріплюють групову вза-

емодію на невербальному рівні, викликають бажання пізнавати, учитися, удосконалюватися, з'являється інтелектуальне об'єднання, яке супроводжується співпереживанням, співчуттям, розумінням емоційного світу іншої людини. Тут можна заздалегідь спланувати емоційний вплив на глядачів. Над рівнем Е правила й норми суспільства вже не владні, комунікативна поведінка на рівні інтелекту вже практично не залежить від думки й оцінки навколишніх, а визначається думкою, поняттями, поглядами безпосередньо самої особистості. Починаючи з рівня Е, людина може будувати себе сама; вона виходить з-під контролю соціального простору, розширюючи межі тілесності, черпаючи ресурси зі свого тілесного Я.

Висновки. Спираючись на динаміку психічної активності особистості в процесі побудови рухів у тілесному просторі, ми виділили принципи рівнів спілкування: 1) принцип тонічного підлаштування; 2) принцип локомоторної взаємодії в єдиному просторовому полі; 3) принцип наслідування та закарбовування рухів і дій; 4) принцип стереотипізації дій; 5) принцип ритмічної та часової організації просторового поля; 6) принцип символічного усвідомлення особистості як цілісності духовного і тілесного.

Отже, динаміка становлення рівнів спілкування в тренінгу вводить учасників на той рівень особистісного розвитку, коли людина стає самодостатньою у своїй презентативності, в умінні спілкуватися легко й природно, не порушуючи особистісну гармонію.

Завданням подальшого дослідження рівнів спілкування в тілесному просторі особистості є розроблення тренінгових програм для різних категорій людей, які професійно пов'язані з процесом спілкування (педагоги, лікарі, керівники організацій тощо).

Література

1. Коццолино М. Невербальна комунікація: теорії функції и знак / М. Коццолино; пер. с итал. – Х. : Гуманит. центр, 2009. – 248 с.
2. Мусатов С. О. Психологія педагогічної комунікації: теоретико-методологічний аналіз. – К.–Рівне : Ліста-М, 2003. – 176 с.
3. Шапиро Ф. Психотерапія емоціональних травм с помощью движения глаз / Френсин Шапиро; пер. с англ. – М. : Класс, 2001. – 496 с.
4. Петренко В. Ф. Основы психосемантики / В. Ф. Петренко. – 2-е изд., доп. – СПб. : Питер, 2005. – 480 с.
5. Пиз А. Язык тела / Аллан Пиз; пер. с англ. – М. : Ай-Кью, 1992. – 112 с.
6. Бондаренко А. Ф. Социальная психотерапия личности (Психосематический подход) / А. Ф. Бондаренко. – К. : КПИИЯ, 1991. – 345 с.
7. Роговик Л. С. Рівні спілкування в тілесному просторі особистості / Л. С. Роговик // Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Поділь. нац. ун-ту ім. І. Огієнка, Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. – Вип. 9. – С. 365–375.

8. Тхостов А. Психология телесности / А. Тхостов. – М. : Смысл, 2002. – 287 с.
9. Бернштейн Н. А. О построении движений / Н. А. Бернштейн. – М. : Медгиз, 1947. – 256 с.
10. Лоуэн А. Психология тела / А. Лоуэн ; пер. с англ. – М. : Ин-т общегуманит. исслед., 1997. – 200 с.

© Роговик Л. С.

ДІЯЛЬНІСНІ ОСНОВИ СУБ'ЄКТНОСТІ В МАСОВІЙ КОМУНІКАЦІЇ

О. О. Суська, м. Київ

Ідеться про активність аудиторії масової комунікації, долученість реципієнтів до процесу сприймання медійної продукції. Досліджується як діяльність суб'єктів масових комунікативних процесів, так і власне впливовість масової комунікації.

Ключові слова: суб'єктність, масова комунікація, активність особистості, активність аудиторії.

Речь идет об активности аудитории массовой коммуникации, приобщенность реципиентов к процессу восприятия медиапродукции. Исследуется как деятельность субъектов массовых коммуникативных процессов, так и собственно влияние массовой коммуникации.

Ключевые слова: субъектность, массовая коммуникация, активность личности, активность аудитории.

The paper discusses the activity of audience in the mass communication and the participation of the recipients in the perception of media-production. There was studied as activity of subjects of mass communication as well as the impact of mass communication.

Key words: subjectivity, mass communication, personal activity, activity of attendance.

Проблема. Відомо, що інформування – це процес, у межах якого відбувається задоволення певної потреби: бути поінформованим задля досягнення певної мети (діяльності, життя в цілому тощо). Інтерес, який усвідомлюється суб'єктом діяльності як мета, продиктована певною незадоволеною потребою, становить її рушійну силу і може бути реалізованим за допомогою різноманітних засобів, якими володіє суб'єкт.

Опосередковано пов'язаний з інтересами аудиторії ЗМК і рівень суспільної свідомості. Але самі ЗМК якраз і становлять те саме “дзеркало”, що відображає, опосередковує плін життя, зміст якого стає

предметом телевізійних і радіопередач, газетних матеріалів. Тому необхідно брати до уваги не тільки вплив ЗМК на суспільну свідомість, а насамперед особливості їхнього впливу на свідомість індивідуальну.

Якщо розглядати фактор формування інтересів аудиторії як такий, що зумовлює активність реципієнтів ЗМК щодо сприймання інформації (змісту ЗМК), що є наріжним каменем ефективності роботи всієї системи ЗМК, то можна дійти висновку, що не менш важливими складовими цього процесу слід вважати і реалізацію права вибору (долученість аудиторії) та її спрямованість щодо аспекту тематики передач телебачення і радіомовлення, газетних і журнальних матеріалів (адресність).

Нас наразі цікавить передусім активність аудиторії, її долученість до процесу сприймання продукції ЗМК та адресність останньої. Це і є фундаментом процесу, який із психологічної точки зору можна охарактеризувати, з одного боку, як діяльність суб'єктів масових комунікативних процесів, а з другого – як впливовість масової комунікації.

Мета статті: розглянути особливості впливу сучасних медійних засобів на масову комунікацію, оцінити цей вплив у рамках діяльнісного підходу.

Концепція активності аудиторії масової комунікації (МК) пройшла кілька етапів становлення. Згадаймо, наприклад, період домінування утилітарного підходу. Його зміст визначався формулою: “використання – задоволення”, тобто першорядну роль відігравав *фактор корисності інформації*. Це й зумовило спрямованість процесу формування інтересів аудиторії, його суттєві ознаки. Такими ознаками стали:

- 1) інформаційні потреби особистості як головний фактор активності людини у виборі змісту окремих видів МК;
- 2) задоволення цих потреб тою або іншою мірою (повне задоволення, часткове задоволення або незадоволення) у процесі сприймання продукції МК.

Серцевиною цього підходу став психологічний постулат, згідно з яким активність людини пов'язана з її потребами; саме вони визначають спрямованість активності особистості, адже процес задоволення потреб завжди є цілеспрямованою діяльністю. Потреби найчастіше конкретизовано-предметні, цілеспрямовані, іноді – циклічні, до того ж вони постійно розвиваються.

Виходячи із засад домінування потреб в активності особистості, а значить і у формуванні інтересів, можна попередньо визначити, який спектр тематики продукції ЗМК буде включений представниками тих чи тих груп аудиторії до їхнього інформаційного поля. Звернімося до

відомої класифікації потреб А. Маслоу, розробленої і представленої ним у книзі “Motivation and personality” ще 1954 р. [1]. Залежно від значущості потреби в схемі Маслоу розташовуються певним чином – від нижчих до вищих, від фізіологічних (біологічних) та потреб безпеки – до потреб любові, особистісних стосунків, самоактуалізації та самовираження. Саме цю класифікація потреб пізніше було покладено в основу при визначенні засад гуманістичної психології.

За Маслоу, можливість реалізації кожної наступної потреби багато в чому залежить від факту задоволення попередньої. Якщо цього не відбувається, реалізацію наступної потреби буде віддалено в часі і вона може перетворитися в нездійснену мрію, нав’язливу ідею тощо. Виходячи із спостережень психологів, активність людини буде спрямована в першу чергу на реалізацію незадоволених потреб. Саме це і є регулятором інтересів суб’єкта, груп, спільнот.

Сучасні дослідники згодні з Маслоу, що в процесі історичного розвитку в людському суспільстві в індивіда формуються і суспільні потреби (як і в процесі соціалізації, на життєвому шляху будь-якої людини), так звані вищі потреби. Ці потреби зумовлюють виникнення особливої групи почуттів – моральних, етичних тощо. Ці вищі потреби (почуття відповідальності, свого морального обов’язку) існують реально, вони сильні й значимі для людини і, безумовно, суттєво впливають на активність та інтереси особистості.

Активність суб’єкта спрямованої (адресної) діяльності ЗМК, процес сприймання їхньої продукції вимагають уваги не тільки тоді, коли йдеться про формування інтересів аудиторії з огляду на індивідуальні чи соціальні потреби, а й коли постає питання про суто психологічні аспекти впливу на функції психіки реципієнта, взаємодію “породжуючої” і “сприймаючої”, за Б. Ф. Поршневим, свідомості [2]. Наприклад, програми телебачення, безумовно, пропонують передачі, в яких усі три компоненти – когнітивний, емоційний, поведінковий – відображено збалансовано, у взаємодії. Однак є й такі передачі, де більш помітно виступає один з компонентів тріади.

Вивчаючи формування інтересів аудиторії, особливу увагу слід звернути на соціальний і соціально-психологічний аспекти цього процесу. Перший стосується переважно суспільної значимості змісту теле- і радіопередач, газетних випусків, іншої продукції ЗМК, другий – інформативності, тобто насиченості тією інформацією, яка є для аудиторії новою. Саме на соціально-психологічний компонент реагує споживач інформації своєю когнітивною активністю.

Щоб правильно спрогнозувати інтерес аудиторії до тих чи тих передач, доцільно розглянути їхній задум та ефективність виражальних засобів крізь призму вищезазначених факторів. Якщо теле- чи

радіопередача, що готується до ефіру, вирізняється високою еквівалентністю (має високопрофесійний сценарій і таке ж високопрофесійне його втілення, пов'язана з реальним світом людських інтересів, потреб, культурно-інформативних запитів, своїми виразними засобами і композицією впливає на всі три вищезгадані функції психіки), то інтерес аудиторії до такої передачі можна вважати гарантованим.

Так, на нашу думку, сплеск інтересу до екологічної проблеми в Україні серед інших проблем, які хвилюють молодь, пояснюється тим, що нам доводиться жити в умовах чорнобильської ситуації. Такий інтерес відображає серйозність ставлення молоді до майбутнього країни, в якій вони живуть; стурбованість власним здоров'ям і власним виживанням, життям своїх майбутніх дітей. (На жаль, усе частіше вирішення цієї проблеми молодь зводить до деконструктивного сценарію – від'їзду з країни – замість докладання особистих зусиль, аби покращити ситуацію на місці, в Україні).

Відомо, що потреби особистості тісно пов'язані з її ціннісними орієнтаціями. Аналіз наукової літератури підтвердив припущення про складний характер детермінації інформаційно-культурних потреб сучасної молоді людини її соціальними, суспільно-політичними і професійними цінностями. Попередньо визначені параметри цих потреб корелюють із низкою соціально-демографічних характеристик. Але така детермінованість має дуже складний характер опосередкування. Суттєву роль при цьому відіграють суто психологічні фактори [3]. Робота над цією темою дала змогу підтвердити гіпотезу про багатовимірність впливів інформаційного середовища. Провадиться також робота, спрямована на перевірку і відпрацювання системи контрольних параметрів.

Велике значення у сприйманні загальної картини світу мають не тільки сучасні мас-медіа, а й аксіологічні особливості і характеристики особистості [4]. Виходячи з того, якою бачить і з чого складає картину свого індивідуального світу особистість, можна уявити, що і як вона вибудовуватиме у своєму житті, як і на яких засадах формуватимуться її світоглядні позиції. Беручи до уваги те, як трактують картину світу соціологи, психологи, психоаналітики і нейрофізіологи, можемо зробити висновок, що домінує розуміння *картини світу як системи образів (і зв'язків між ними) – наочних уявлень про світ і місце людини в ньому, відомостей про взаємини людини з дійсністю (людини з природою, людини із суспільством, людини з іншою людиною) і самою собою*; образи, що складають картину світу, є не тільки (і не стільки) зоровими, а й слуховими, дотиковими і нюховими; образи і відомості найчастіше мають емоційне забарвлення: “долучення духовного складника до уявлення про біопсихосоціальну природу людини веде до

перегляду понять психічного здоров'я...” [4, с. 213]. Ця своєрідна конфігурація образів і відомостей породжує життєві позиції людей, їхні переконання, ідеали, принципи пізнання і діяльності, ціннісні орієнтації і духовні орієнтири. Будь-які істотні зміни в картині світу тягнуть за собою зміни в системі перелічених елементів. Це й визначає загальноонтологічну феноменологію життя. Про зміни в онтологічній картині світосприймання Е. Гідденс пише так: “Життя все більшої кількості людей в усьому світі втрачає характер “фатуму” – відносної стабільності і передбачуваності. Авторитарне правління більше не відповідає новим умовам життя, у тому числі гнучкості і динамізму, без яких неможлива конкурентоздатність у межах глобальної електронної економіки” [5, с. 86].

Відповідно до згаданих вище особливостей картина світу цілком визначає специфічний спосіб сприймання та інтерпретації подій і явищ; вона зберігає їхні особливості й такі відтінки індивідуального сприймання, що через роки і десятиліття можуть нагадувати про себе не тільки як дитячий спогад, а і як власне особистісні цінності (любов до “малої” батьківщини, відданість друзям тощо). У цілому ж картина світу, усвідомлена особистістю, є основою, фундаментом світосприймання, спираючись на який людина вибудовує свою життєдіяльність; ця основа має історично обумовлений характер, що передбачає постійні зміни картини світу всіх її суб'єктів [6].

Суб'єктом, або носієм, картини світу є і окрема людина, і соціальні чи професійні групи, і етнонаціональні чи релігійні спільноти. Отже, картина світу – у ракурсі аксіологічного і комунікативно-філософського розуміння – це складноструктурована цілісність, що містить три головні компоненти: світогляд, світосприймання і світовідчуження. Ці компоненти об'єднані в картині світу відповідно для кожної епохи, етносу чи субкультури [4].

Світосприйняття (тобто безпосередня, що дана нам у відчуттях, частина картини світу) – це сукупність наочних образів самої людини, образ іншого, культури, місця людини у світі, взаємин зі світом та іншими людьми тощо. На розвитку і характері світосприймання суттєво позначається світогляд особистості, який найчастіше становить концептуальну частину особистісних уявлень – внутрішню філософію особистості, представлену загальними категоріями простору, часу, руху тощо. Основні, визначальні елементи – каркас картини світу – є набором засадничих принципів або уявлень, фундаментальних припущень про світ чи ті його частини, які стосуються ситуації. Часом навіть не усвідомлювані людиною, вони, проте, вбудовані в картину світу, оскільки необхідні для інтерпретації будь-якої життєвої ситуації, визначення сенсу та оцінювання того, що відбувається. Деякі

з них, такі як рух, причинність, намір, тотожність, еквівалентність, час і простір, можливо, навіть ґрунтуються на природжених властивостях людини [4]. Інші, такі як добро і зло, ставлення до життя і смерті, до себе у світі, до інших людей і т. ін., явно породжуються і освоюються в процесі виховання та розвитку.

Світовідчуття – це певний, особливий склад мислення, система власних категорій чи особливе співвідношення понять. Зазвичай перехід від однієї стадії суспільного розвитку до іншої супроводжується різкою зміною або зломом суспільної картини світу, утвердженням нових еталонів тлумачення картини світу в суб'єктивному плані. Новий світогляд формує нове світосприймання і світовідчутвання, тобто нову картину світу [5]. Прогрес – розвиток людини і людства – це послідовні зміна й ускладнення індивідуальних і групових картин світу [6].

Отже, з картини світу впливає все інше – і цінності, й ієрархія, і парадигми наукового пізнання, і допустимі способи людських дій. Тож *картина світу може служити інтегральною типологічною характеристикою культури* [1]. З огляду на ці міркування можна детермінувати застосування термінів “культура” і “картина світу” як взаємозамінних, бо наукова спільнота вкладає у поняття “культура” суперечливі, часом взаємовиключні тлумачення: від побутового рівня розуміння вихованості тієї чи тієї особи до поняття про створений людьми світ культурних цінностей і далі – аж до уявлення про культуру як загальний спосіб існування людського роду [7].

Для загальносоціологічного рівня наукового аналізу завжди був характерним погляд на особистість як на *суб'єкта* суспільних відносин. Причому зв'язок з емпіричним рівнем тут повинен опосередковуватися проміжним рівнем теоретизування, який і представляють певні конкретні соціологічні теорії. Доцільність таких теорій у структурі соціопсихологічного знання є сьогодні загальноновизнаною, хоч для багатьох дослідників вона й раніше видавалася необхідною, адже була відповіддю на незадоволеність рівнем емпіричних досліджень, які піддавалися критиці через обмеженість і нездатність пояснити соціальну реальність.

Як бачимо, часи переважання “суб'єкт-об'єктних” схем побудови комунікативної взаємодії як у масовій комунікації, так і на її інтерперсональному рівні відходять у минуле. Ніцшеанському домінуванню “волі до влади”, у тому числі влади над іншим, над думками, прагненнями і діями іншого, а в пізнішому варіанті тоталітарного макетування дійсності – влади над “свідомістю мас”, – наприкінці ХХ ст. приходять прагнення розбудувати такі умови комунікативної взаємодії, щоб їхня спрямованість до гуманізації відносин викликала довіру, забезпечувала толерантність, відповідала очікуванням різних верств і

груп населення. Останнє повністю відповідає і Габермасовому розумінню життєвого світу як комунікативно природженого досвіду, що становить поле взаємності [6].

Вищеописаний процес, так само як і процес самовиховання, потребує подолання окремих суперечностей, боротьби із своїми власними недоліками та слабкостями. Самовиховання – це зовсім не самоспостереження, це активна діяльність молодшої людини, спрямована на вироблення в собі позитивних якостей, що відповідають її соціальним та ціннісним орієнтаціям. Останнім часом набуло поширення розуміння особистісного усвідомлення як нарації, яка дещо підмінює собою саморефлексію. Обидві сторони, утім, визначають один процес – процес *самореалізації*, який неможливий без самоусвідомлення, визначення цілей життя, основних засад світосприймання.

Самореалізація відбувається більш успішно, якщо підліток, молода людина, з одного боку, відчули радість від своїх хоч і невеликих досягнень, що піднімає в них відчуття власної гідності, а з другого боку – навчилися критично ставитися до себе, своїх недоліків, боротися з ними тощо. Усе це потребує пізнання людиною самої себе, тверезого оцінювання своїх сильних рис і своїх слабкостей. Самореалізація охоплює всі сфери розумового, морального та фізичного розвитку особистості, її здібності й знання, моральні і фізичні якості, смак і риси характеру (наприклад, мужність, силу волі, наполегливість тощо). Безумовно, цілі самореалізації мають збігатися з цілями виховання. Адже виховання можна вважати успішним лише тоді, коли воно пробуджує власні потенції учня, його активність, прагнення самому будувати власне життя. Тільки такий підхід до виховання молодшої людини – не пошук якоїсь її провини чи її недоліків, а можливість гуманізації свідомого ставлення до себе і навколишнього середовища попри всі негаразди кризового суспільства, попри вади повсякденного життя з його турботами – може забезпечити молоду особистість від хибного шляху, гальмування і деформацій розвитку. Можливо, сьогодні має йтися не тільки про гуманістичні стратегії впливу інформаційного простору на духовність молодшої людини, що розвивається, а власне, про розроблення *психологічної теорії способу життя у XXI ст.*

Висновки. Оскільки розглянуті нами психологічні феномени стосуються безпосередньо процесів самосвідомості, треба пам'ятати, що вона є досить стійкою, консервативною як для кожної окремої людини, так і для певної групи людей у цілому. Вплив сучасних масмедіа через інформаційний простір стає з часом усе більш масовим, поширеним, а до того ж для певних верств населення – єдиним засобом спілкування з навколишнім світом. Це не тільки джерело інформації, а й найпросторіша частина соціокультурного середовища,

що контактує із свідомістю людини як реципієнта – суб'єкта споживання інформації. Осмислення такого впливу в межах діяльнісного підходу потребує, безумовно, знання системи цінностей молоді людини, особливостей сприймання нею картини світу як цілісності. Не слід забувати про те, що саме молодь через брак досвіду найбільш вразлива до зовнішніх впливів, особливо різного роду маніпуляцій. Разом з тим необхідно використовувати потужний вплив сучасних мас-медіа для транслявання (за посередництвом найбільш популярних серед молоді ЗМК) певних соціогуманістичних засад світосприймання, адже саме через них здійснюється формування нових, гуманістичних ідеалів світового суспільства.

Література

1. Маслоу А. Мотивация и личность / Абрахам Маслоу. – СПб. : Евразия, 1999. – 478 с.
2. Поршнев Б. Ф. Сознание / Б. Ф. Поршнев // Материалы обсуждения проблем сознания на симпозиуме 1–3 июня 1966 г., г. Москва. – М., 1967. – С. 52–57.
3. Суська О. О. Інформаційне поле особистості. Формування інформаційного вибору аудиторії в умовах сучасного соціокультурного середовища : монографія / О. О. Суська. – К. : ДАКККиМ, 2003. – 188 с.
4. Карпенко З. С. Аксиологічна психологія особистості / З. С. Карпенко. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2009. – 512 с.
5. Гидденс Э. Ускользящий мир: как глобализация меняет нашу жизнь / Э. Гидденс. – М. : Весь мир, 2004. – 120 с.
6. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії “громадянське суспільство”. – Львів, 2000. – 318 с.
7. Суська О. О. Культура соціуму і комунікативна культура особистості / О. О. Суська // Культура і сучасність : альманах. – К., 2008. – № 2. – С. 165–170.

© Суська О. О.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН ЛИХОСЛІВ'Я ЯК ОЗНАКА СУБ'ЄКТНОЇ ДЕФОРМАЦІЇ

Л. А. Широкоградюк, м. Тернопіль

Порушується проблема засилля лихослів'я у мовленні наших сучасників, особливо підростаючого покоління. Наголошується на тому, що умовно-позитивні характеристики лихослів'я не можуть компенсувати того негативного впливу, який воно справляє на формування суб'єктного ядра особистості, призводячи до різноманітних суб'єктних деформацій.

Ключові слова: лихослів'я, суб'єкт психічної активності, суб'єктні деформації, старшокласники, батьки, вчителі.

Поднимается проблема засилия сквернословия в разговорной речи наших современников, особенно подрастающего поколения. Делается акцент на том, что условно-позитивные характеристики сквернословия не могут компенсировать то негативное влияние, которое оно оказывает на формирование субъектного ядра личности, вызывая разнообразные субъектные деформации.

Ключевые слова: сквернословие, субъект психической активности, субъектные деформации, старшеклассники, родители, учителя.

In this article the problem of ribaldry strangle in oral speech of contemporaries, especially in oral speech of younger generation is raised. It's making an accent that conditioned positive characteristics of ribaldry couldn't compensate negative influence which they exert for forming subjective kernel of personality giving raise to different subjective deformations.

Key words: ribaldry, subject of psychological activity, subject deformation, senior pupils, parents, teachers.

Проблема. Однією з прикметних ознак нашого сьогодення є широке використання лихослів'я у всіх сферах суспільного життя: лихословлять усі соціальні верстви населення, у лихослівному слововживанні практично немає гендерних відмінностей, кожна вікова група (крім немовлят) має достатній лихослівний репертуар. Практично не існує суспільного осуду лихослів'я: цензурні обмеження знято; відповідні законодавчі акти не дотримуються; ЗМІ дають приклади, як "гламурно" лихословити. У суспільстві відбулися зміни у ставленні до лихослів'я – від негативного до нейтрального і позитивного. Чому так сталося? Виявляється, цей феномен має певні позитивні характеристики. Лихослів'я агресивного характеру можна розглядати як засіб інтеріоризації дії; воно також є засобом екстеріоризації, як правило, негативних емоцій. Інвективна лексика має й інші позитивні психологічні характеристики: функціональність, критичність, образність, амбівалентність. Як позитив можна виділити інтегруючу функцію інвективи, тобто використання інвективної лексики в певних ситуаціях дає змогу краще порозумітися. Отже, позитивних характеристик чимало. І всі вони сприяють популярності лихослів'я. Але цей психолого-педагогічний феномен не є безпечним для психіки людини, становлення її як суб'єкта власного життя.

Мета статті: емпіричним шляхом з'ясувати, як лихослів'я впливає на розвиток психіки людини, формування її суб'єктного ядра та виникнення суб'єктних деформацій.

Дослідження проводилося в п'яти середніх загальноосвітніх закладах м. Тернополя: чотирьох школах (ЗОШ № 2; № 6; № 7; № 13) і Галицькому коледжі, де навчаються як міські, так і сільські діти. У дослідженні взяли участь учителі (200 осіб), учні зазначених шкіл (200) і батьки учнів (200). Умовами експерименту передбачалось анонімне анкетування учнів, батьків і вчителів, метою якого було з'ясувати характерні прояви лихослів'я, а також анонімне анкетування, спрямоване на виявлення ситуацій, що провокують застосування інвективної лексики.

Складаючи анкети, ми ставили перед собою такі завдання: виявити вирази, що вживаються як образ у середовищі учнів, учителів і батьків; з'ясувати ставлення респондентів до цього явища, їхній емоційний стан після того, як на них "впливали" такими словами. Нас як дослідників цікавили випадки застосування "лихих" слів як прийому регуляції поведінки учнів; ситуації в сім'ї і школі, що провокували прояви лихослів'я; те, як часто учні та вчителі у школі лихословлять. Щоб отримати достовірні відповіді, ми змінювали форму одних і тих же самих за змістом запитань. Деяким запитанням надавалося проєктивне звучання ("Якби ти був батьком, то якими б словами ніколи не образив свою дитину?", "Якби ти був учителем, то з якими словами ніколи б собі не дозволив звертатися до учнів?"). Щоб уникнути активізації в респондентів психологічного захисту, у процесі спілкування з ними нарівні зі словом "лихослів'я" використовувалося словосполучення "образливий вираз".

Практично 96 % учнів дали ствердну відповідь щодо вживання лихослів'я у своїй мові. Із числа опитаних лише два учні зазначили, що вони "не лаються ні за яких обставин". Деякі відповіді на запитання "Ти лихословиш?" відображають ставлення до лихослів'я (школярі писали: "намагаюся не лихословити"). Підрахунки виявили, що кожен другий підліток (55 % опитаних старшокласників) вживає у своїй мові грубу лайку. Однак реальний відсоток може бути і вищим, тому що 7 % респондентів узагалі не відповіли на це запитання, хоча й визнали, що лихословлять. Дехто з учнів не уточняв, які саме слова він вживає.

Практично 66 % опитаних дітей відповіли, що зазнають словесних образ від батьків. Були відповіді і такого змісту: "Мені соромно про це писати". Деякі учні взагалі не відповіли на це запитання. Лише 14 % опитаних категорично підтвердили, що батьки не ображають їх словами. Та тільки 48 % проанкетованих батьків відповіли, що лихословлять до дітей. Те, що вчителі лихословлять до них, підтвердили близько 60 % учнів. Діти вказували, які вчителі до них лихословлять, хоч ми про це й не запитували.

Кожен десятий (9 %) з числа опитаних батьків зізнався, що може вживати до дитини нецензурні слова, а 58 % проанкетованих батьків зазначили, що їхнє сімейне оточення є таким, що лихословить. Активне вживання дорослими лихослів'я у сім'ї знижує поріг чутливості до лихослів'я у дитини – деякі із цих слів стають буденними і звичними. Наочно це твердження можна проілюструвати відповіддю учениці 10-го класу: “Мене словами не ображають. Мені мама (чи батько) ще ніколи не сказали слова гіршого, ніж “курва ж твоя мати” або “ти – змія”.

Слів, що кривдять дитину, батьки вживають багато, і вони різноманітні. Часте вживання лайливих слів може призвести до емоційної депривації. Такі форми батьківського спілкування не можуть породити в дітей почуття любові і поваги, відчуття безпеки та самоцінності. Іноді лихі слова можуть ставати пророцтвами: дитина починає поводитися відповідно до образу, який нав'язують їй батьки.

Проте типові лайливі слова є не найгіршим з того, що говорять своїм дітям батьки. Ще більше занепокоєння викликають дитячі зізнання, коли діти цитують батьків: “Мені соромно називати тебе своєю дитиною” (така відповідь траплялась у різних класах різних шкіл міста), “Я шкодую, що ти мій син”, “Як ми могли народити таку каліку, як ти”, “Ти не наша дочка”, “Ти весь час деградуєш все більше і більше. Ти найгірший у нашій родині”, “Додому можеш не вертатися. Йди і не приходь”, “Я тебе вб'ю”, “Краще б я тебе не народила”, “Здохла б, як була мала”. Та “перемогла” усіх мама, яка часто говорить дочці такі слова: “Ти схожа на недорозвинуту. Бог тобі суддя. Іди від мене. Я хочу, щоб цей вечір був останнім, коли я тебе бачила”.

Особливістю таких батьківських висловлювань є те, що формально це не лихослів'я. Однак за своїм впливом на емоційний стан дитини, за реально спричиненою шкодою психіці дитини – це лихослів'я. Такі інвективні форми зачіпають глибини дитячої душі, утруднюють формування суб'єктного ядра особистості, актуалізацію притаманних їй “субстанціальних інтуїцій” [1, с. 251–253]. Тому лихослів'я можна диференціювати ще й за критерієм “суттєве – несуттєве”, “сутнісне – поверхове”. Справжнє, повноцінне, “професійно” кинуте лихе слово, як кажуть, “зачіпає за живе”, “ріже по живому”. Це означає, що суб'єкт лихослів'я знайшов у свого об'єкта найбільш слабе, найбільш болюче місце, підбрав відповідні лихі слова, знайшов найбільш придатну форму для їх вираження і відгадав ситуацію, в якій ці слова набули б подвійної сили свого негативного впливу. Так діє слово “байстрюк”, кинуте при всьому класу учневі, про батька якого нікому нічого невідомо; або слово “каліка” – підліткові, який дійсно має якісь

фізичні вади; або “повія” – на адресу дівчини, що закохалася в хлопця і не може приховати своє почуття, тощо.

Тобто чим більшої шкоди одна людина хоче заподіяти іншій, тим вірогідніше, що вона буде підбирати саме такі “лихі” слова, які зачіпають глибинні, сутнісні сфери буття останньої, те, що для неї є найбільш цінним, життєво значущим, смислотвірним. Як уже зазначалося, сутнісним для людини є інтенція і потенція до суб’єктного способу життя, можливість вільного творення світу і себе в цьому світі, спроможність самостійно вибудовувати свої життєві плани, ставити цілі і самостійно їх досягати (К. О. Абульханова-Славська, А. В. Брушлінський, О. Б. Старовойтенко, С. Л. Рубінштейн, В. О. Татенко та ін.). А отже, найдошкульнішими і найшкідливішими для будь-якої людини є ті слова, які піддають сумніву чи заперечують цю її властивість, цю сутнісну її відмінність від усіх інших. Занурення в сутнісні глибини людського життя дає змогу виявити в ньому специфічний онтологічний пласт, який, на думку В. О. Татенка, найбільш адекватно може бути описаний поняттям “суб’єкт психічної активності”. Центрує та інтегрує цей пласт “суб’єктне ядро”, що первісно вміщує в собі систему “субстанційних інтуїцій”, які й визначають “можливість самоперетворень людської істоти за вектором власне людського розвитку і вдосконалення” [1, с. 253]. Складає це суб’єктне ядро така система субстанційних інтуїцій: екзистенційна – “я присутній, я існую, живу...”; інтенційна – “я хочу, бажаю, прагну...”; потенційна – “я можу, вмію, здатний”; віртуальна – “я вибираю, вирішую, маю намір...”; актуальна – “я реалізую, виконую, досягаю...”; рефлексивна – “я оцінюю, приміряю, порівнюю...”; експеріментальна – “я маю, утримую, володію...” [там само].

Взявши за основу цю систему сутнісних означень людини, можемо запропонувати таку **класифікацію лихослів’я**:

– “екзистенційне” лихослів’я (з приводу “бути – не бути – бути не таким, не тоді і не там, де треба) – вислови, що заперечують передусім сам факт існування, буття людини як такої (“ти – ніхто”, “ти для мене не існуєш”), приписують їй нелюдський і навіть антилюдський спосіб походження і буття (“нелюд”, “виродок”), назви природних відходів життєдіяльності, а також відповідні прокляття й погрози (ти – “покійник”, “мрець”, “щоб ти здох, провалився, щез”, “я тебе породив, я тебе і вб’ю” тощо);

– “інтенційне” лихослів’я (з приводу “хотіти – не хотіти – хотіти не так або не те, що треба”) – вислови, які заперечують здатність людини хотіти, бажати, зичити собі й іншим щось власне людське, людяне – душевне, духовне, піднесене (добро, красу, істину, любов, свободу, творчість тощо). Прикладом інтенційного лихослів’я можна

вважати такі типові образливі звертання дорослих (батьків, учителів) до дітей: “Чому ти не хочеш стати людиною?”, “Чому тебе так і тягне до всього поганого?”, “Ти сам не знаєш, чого хочеш!”; відповідні образи-прогнози до тих, хто “не хоче бути людиною”, добре вчитися і гарно поводитися (“тюрмаки”, “фашисти”, “безмовні раби”) та погрози: “Я виб’ю з тебе цю романтику мандрів”, “Ти будеш хотіти те, що я хочу”; або ж навпаки: “Чого ти прийшов? Чого тобі тут треба? Що, в пику захотів?” тощо;

– *“потенційне” лихослів’я* (з приводу “могти – не могли – могли не так, не тоді або не те, що треба”) – вислови, що заперечують приховані в людині потенційні можливості, здатності до людського існування, успішної діяльності, зокрема до навчання, якщо йдеться про школярів (“нездара”, “злизень”, “голь”, “вшивка”, “пройдисвіт”, “телепень”, “безголовий”, “безрукий”, усі похідні від слова “дурень” – “обмежений”, “дебіл”, “даун”, “ідіот”, “псих”, “олігофрен”, “калічний”, “дистрофік”, “потвора”, “недоробок”) тощо;

– *“віртуальне” лихослів’я* (з приводу “вирішувати – не вирішувати – вирішувати не тоді, не те або не так, як треба”) – вислови, які підкреслюють нерішучість, невпевненість, нездатність людини самостійно визначитися у житті (“ні те ні се”, “ні риба ні м’ясо”, “вайло”, “гальмо” тощо). Ще кажуть: “Цей ніколи не дасть собі ради”, “Усе за тебе треба вирішувати!”, “Тобі сказано – що і як потрібно робити! Чому ти сидиш, як пень?!”. І, навпаки, слова, якими приписують людині самовпевненість, пихатість, надмірну рішучість і схильність до ризику (“хамло”, “горлохват”, “нахаба”, “задавака”, “вискочка”, “зірвіголова”, “кар’єрист”, “просто не знаєш, чого від нього чекати!”, “чого лізеш поперед батька в пекло!” тощо);

– *“актуальне” лихослів’я* (з приводу вчиняти – не вчиняти – робити не те, не так, не тоді, коли потрібно) – ці вислови перекреслюють наявність у людини мотивації і здатність виконувати те, що поставлено за мету, що вирішено чи наказано зробити, заперечують спроможність долати внутрішні і зовнішні перешкоди, що виникають у процесі реалізації життєвих планів (“нероба”, “слабак”, “сачок”, “труть”, “скільки вб’єш – стільки в’їдеш” тощо);

– *“рефлексивне” лихослів’я* – дає спотворену, образливу особистісну оцінку людині, яку не можна прийняти (“полова”, “засранець”, “шмаркач”, “вонючка”), процесу і результату її діяльності чи поведінки (“з тебе як із цапа молока”, “який ішов – таку і знайшов”, “горбатого могила виправить”), а також проблематизує саму здатність справедливо оцінювати себе, інших і ситуацію в цілому (“і вашим і нашим”, “продажна шкура”, “брехло” тощо);

– “експеріментальне” *лихослів'я* – заперечує здатність людини бути носієм певного позитивного досвіду (“об нього як об стіну горохом”), можливість його збереження й накопичення (“у нього нічого не тримається в голові”, “у нього голова, як решето”) і, навпаки, стверджує наявність негативного досвіду, навичок та умінь (“жмот”, “жлоб”, “так і дивиться, щоб щось поцупити” тощо).

На основі аналізу емпіричного матеріалу було виділено такі найбільш поширені серед батьків класифікаційні групи *лихослів'я*:

– “екзистенційне”: “здохла б, як була мала”, “я тебе вб'ю”, “краще б я тебе не народила” тощо;

– “потенційне”: “у твоїй голові стільки ж розуму, як у молодшої сестри в задниці”, “ти виростеш таким же дурним (ледарем, п'яницею), як твій тато”, “маєш дві ліві руки, та й ті не з того місця ростуть”, “таке тупе треба все життя за руку водити” тощо;

– “рефлексивне”: “застав дурне Богу молитися, то воно й лоба розіб'є”, “Писала писака, що не розбере й собака”, “робить, як мокре горить” тощо.

Відвідуючи уроки і спостерігаючи за мовною поведінкою вчителів і учнів, ми виявили чимало прикрих фактів. Зокрема, з молодших класів звичними образливими звертаннями до дітей стають, наприклад, такі: “Ще мені один розумник знайшовся!”, “Який мудрий!” тощо. Подібні зауваження та принизливі вислови проговорюються перед усім класом. Як і у випадку з батьками, саме ці “лихі” вислови є такими, що найбільше деформують суб'єктне ядро особистості і заперечують позитивну суб'єктність дитини. Екзистенційний характер простежується в таких зауваженнях, як: “Хто ти такий, щоб робити зауваження вчителю?”, “Ти ще ніхто в житті і в суспільстві”, “Ти тут нікому не потрібний”. Іntenційний характер мають вислови на кшталт “Твоє майбутнє я бачу в оранжевій жилетці”; потенційний характер простежується у висловах: “Повторюю для особливо обдарованих”; віртуальний – “Вам уже пора своїх дітей мати, а ви такі тупі”; актуальний – “Позатикали морди”; рефлексивний – “Від твоєї відповіді можна заснути”, “Від твоєї відповіді нудить”, “Такої письмовій роботі місце в туалеті”, “Ти чого руку тягнеш – ти що, можеш щось розумне сказати?”.

Учні зазначають, що такі зауваження завжди зачіпають їх за живе. А проте вчителі подібних образливих виразів за собою не помічають. І це при тому, що всі принизливі характеристики озвучуються перед усім класом, у наказовій формі, що підсилює їхній деструктивний вплив.

Запропонована класифікація дає змогу зробити цілий ряд цікавих, на нашу думку, зауважень та інтерпретацій. Так, вона може служити своєрідною критеріальною матрицею для діагностики

суб'єктно-діяльнісних профілів лихослів'я, а також для розроблення прогностичних і профілактично-корекційних технологій. Адже, як правило, “лихослови”, будь то дорослі чи діти, спеціалізуються, так би мовити, у цій сфері своєї активності. У них є улюблені “лихі” слова і вирази, свій стиль висловлювання, відпрацьовані інтонації. І тому, дійсно, знаючи больові суб'єктні точки людини, а також широко і досконало володіючи “мовою лихослів'я”, можна завдати цій людині чималой психологічної шкоди. Тим більше, що зазначені сім класів, чи груп, таких слів можуть поєднуватися в різні плеяди і, в кінцевому підсумку, зруйнувати суб'єктну архітектуру людини, перетворити її на об'єкт маніпулювання, залежний від зовнішніх впливів. Адже відомі випадки, коли після словесної образи, що досягла мети, її жертва, не маючи змоги відповісти тим самим (що нерідко трапляється, коли в ролі такої жертви опиняється дитина), вдалася до самогубства. Тому дослідники в галузі педагогічної психології і шкільні психологи, озброєні такою класифікацією і набувши певного досвіду, зможуть досить точно діагностувати суб'єктно-сміслові спрямування лихослів'я і тим самим кваліфіковано допомогти постраждалому позбутися завданої психотравми.

А що ж переживають старшокласники, які самі активно лихословлять і часто-густо є адресатами образливих висловлювань? Виявилось, що 98 % опитаних учнів відчувають при цьому вкрай негативні емоції. У разі лихослів'я з боку однолітків типовими є відчуття образи, ненависті і злості. Більшість хлопців зауважували, що “хочеться відповісти тим же” і що лихослів'я на їхню адресу часто провокує бійку. Лише у 8 % опитаних дівчат лихослів'я на їхню адресу провокує бійку, а 2/3 відповідають таким самим лихослів'ям; решта ж свої негативні емоції тримає в собі, відчуваючи душевний біль, страх, приниження, неповагу до людини, яка їх образила.

Особливо негативно на емоційний стан дитини впливають словесні образи з боку батьків і вчителів. Як правило, грубі слова викликають почуття приниженості, душевного болю і пригніченості. Негативне переживання ще більше зростає від того, що діти не можуть відповісти дорослим тим самим. Вони зауважували, що такий стан у них триває довго і було б добре, якби можна було помститися, помінятися з кривдниками місцями. Усі опитані нами старшокласники висловили осуд на адресу тих людей, які до них лихословлять. Отже, чуже лихослів'я вони засуджують, страждають через нього, але відповідальності за власне не відчувають.

На думку В. О. Татенка, людський індивід від самого початку несе в собі інтенцію і потенцію, сутнісну здатність і спроможність бути суб'єктом власного життя. Лихослів'я за своєю психологічною

природою – це викривлена вербальна форма протесту людини насамперед проти неможливості бути собою, бути автором, повноцінним суб'єктом свого життя, вільним від зовнішніх детермінацій і обмежень. Така неможливість може мати багато причин. Як свідчить дослідження, проведене Татенком, внутрішній конфлікт людини зі своєю сутністю, а отже, зі спроможністю бути суб'єктом свого життя спричинюється найчастіше тим, що:

- окремі суб'єктні механізми або вся їх система мають слабку генетичну основу, суб'єктне ядро від самого початку є деформованим;

- через травматизацію індивід регресує як суб'єкт, переходить на попередні рівні суб'єктної активності, виявляючи інфантилізм або примітивізм;

- окремі суб'єктні механізми і їх система не дістали належного розвитку в онтогенезі або не адаптовані до конкретних умов життєдіяльності;

- соціальна ситуація розвитку обмежує, стримує, блокує повноцінну суб'єктну активність індивіда, функціонування і розвиток суб'єктних механізмів на рівні індивідуальних можливостей;

- спеціалізація життєвої активності викликала гіпертрофований розвиток якогось одного із суб'єктних механізмів і пригнітила розвиток інших, їх системи в цілому;

- механізми діяльності, способи поведінки, які суб'єкт вважає своїми власними, насправді є запозиченими і чужорідними для його психологічного ладу, через що він постійно перебуває у внутрішньому конфлікті із самим собою;

- індивід неадекватно оцінює свої можливості, що призводить до суб'єктного недовантаження чи перевантаження і таким чином до переживання невдоволеності собою, почуття меншовартості, неповноцінності;

- індивід не відчуває в собі достатньої суб'єктної сили, не бачить перспективи самовдосконалення і подальшого саморозвитку [1].

При цьому важливо зазначити, що внутрішній конфлікт людини зі своєю сутністю може виникати як унаслідок рефлексії, так і бути спровокованим іззовні. Наприклад, якщо доросла людина ніяк не може визначитися у своєму житті, весь час потерпає від мінливості долі, не може сама собі зарадити і відчувається непотрібною іншим, зрозуміло, що до неї як такої, яка не вписується в загальні норми, соціальне оточення буде застосовувати різного роду санкції. Вона, звичайно, може намагатися віднаходити винних і лихословити на їхню адресу. Але, коли виявляється, що “винних” забагато, і коли оточення ставить їй свій діагноз (“інфантилізм” чи “неадаптованість”), така людина буває

вимушена шукати причини в самій собі і, віднайшовши їх, лихословити вже до себе самої чи на адресу своєї долі.

Висновки. Опрацьований емпіричний матеріал підтвердив як думку про значне поширення звички лихословити, так і те, що лихослів'я негативно позначається на розвитку психіки людини, утруднює формування суб'єктного ядра особистості, спричинюючи її суб'єктні деформації. Виявилось, утім, що є люди, які попри несприятливе соціальне оточення не лихословлять і відстоюють відповідальну морально-громадянську позицію. Адже мова і мовлення, у яких би формах вони не виявлялися, – це суспільно зумовлені явища. Оволодіння людською мовою як певною знаковою системою завдяки вродженим задаткам і поза людським суспільством дослідники вважають неможливим. Тому що привласнення мовної культури, її інтеріоризацію здійснює конкретна людина як суб'єкт психічного життя. “Людина сутнісно входить у предмет психології як суб'єкт психічної активності. Перебуваючи у відношенні єдності, але не тотожності з власною психікою, виступаючи в ролі регулятивного первеня (регулятора того, що регулює), обіймаючи місце центру психічного життя (В. В. Зеньковський), вона несе відповідальність за функціонування і розвиток своєї психіки як цінності-для-себе, а також за свою власну суб'єктну активність і свій власний суб'єктний розвиток як самоцінне” [2, с. 113]. Людина – це не чиста дощечка, на якій суспільство пише все, що йому заманеться. Вона здатна вибірково ставитися до будь-яких “інформаційних пропозицій” і зразків до наслідування, керуючись при цьому такими вічними критеріями, як істина, добро і краса. Вона відповідальна за себе, за свою мовленнєву культуру. І тільки за таких умов вона може протистояти лихослів'ю, що набуло сьогодні непомірного поширення в суспільстві і нерідко видається за ознаку соціалізованості, мужності і зрілості чи за нормальний професійний сленг управлінців навіть найвищого рангу.

Література

1. *Татенко В. А.* Психология в субъектном измерении : монография / В. А. Татенко. – К. : Просвіта, 1996. – 404 с.
2. *Татенко В. О.* Психічне у ціннісному і суб'єктному вимірах: до питання про предмет сучасної психології / В. О. Татенко // Особистість і трансформаційні процеси у суспільстві. Психолого-педагогічні проблеми сучасної освіти : матеріали 3-х Харківських міжнародних читань. – Х., 1995. – Ч. 1–2. – С. 112–115.

© Ширококорядюк Л. А.

ПРОФЕСІЙНІ СМИСЛОВІ НАСТАНОВЛЕННЯ ПСИХОЛОГА ЯК ПРЕДМЕТ ТЕОРЕТИЧНОГО АНАЛІЗУ

Ю. С. Веретянікова, м. Луганськ

Розглянуто теоретичні підходи до розуміння настановлення у вітчизняній і зарубіжній психології, висвітлено функції та сутнісну складову смислових настановлень. Виявлено зв'язок між смисловими настановленнями і професійною діяльністю людини, а також теоретично обгрунтовано поняття “професійні смислові настановлення”.

Ключові слова: настановлення, смисл, смислові настановлення, професійні смислові настановлення.

Рассмотрены теоретические подходы к понятию установки в отечественной и зарубежной психологии, освещены функции и смысловая составляющая смысловых установок. Установлена связь между смысловыми установками и профессиональной деятельностью человека, а также теоретически обосновано понятие “профессиональные смысловые установки”.

Ключевые слова: установка, смысл, смысловые установки, профессиональные смысловые установки.

Theoretical approaches to the understanding the concept of aim in national and foreign psychology are discussed in the paper. Also the functions and sense constituent of sense aims are considered. The relation between the sense aims and professional activity of an individual is proved, and the theoretical validation of the key concept used in this paper – professional sense aims – is provided.

Key words: aim, sense, sense aims, professional sense aims.

Проблема. У наш час професія психолога стає все більш поширеною, популярною. Часто молода людина, підхоплена модною тенденцією, не має достатньо часу на те, щоб обміркувати свій професійний вибір, свої уподобання, можливості і т. ін. Тому в процесі навчання студенти внутрішньо не вмотивовані до отримання теоретичних знань і професійних умінь та навичок психолога, не бачать себе в цій ролі, а отже, у них не формуються необхідні професійні смислові

настановлення. Без таких настановлень людина, що отримала диплом психолога, нездатна плідно і професійно працювати на даній посаді, надавати клієнтам необхідну психологічну допомогу, дотримуючись головного у будь-якій справі принципу: не зашкодь.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що на сьогодні проблема професійних смислових настановлень психолога недостатньо вивчена та описана в психологічній літературі. Зроблені досі спроби пояснити значення цього феномена не дають об'єктивного уявлення про досліджуване явище. Слід підкреслити також обмеженість експериментальних методів дослідження професійних смислових настановлень як форми вираження особистісної сутності психолога.

Мета статті: обґрунтувати деякі теоретичні концепції професійних смислових настановлень психолога; проаналізувати найбільш поширені методологічні напрями дослідження цього феномена.

У сучасній психології найбільш вагомий внесок у вивчення “настановлень” належить школі Д. М. Узнадзе. Зокрема, “соціальні”, “смислові”, “цільові” та “операціональні” настановлення досліджували Д. М. Узнадзе, В. М. Мясіщев, В. О. Ядов, Ш. О. Надірашвілі, О. О. Девяткін, О. Г. Асмолов та ін. Серед зарубіжних психологів, які розглядали концепцію соціального настановлення, найбільш відомі імена Г. Оллпорта, У. Томаса, Ф. Знанецького, М. Сміта, М. Рокича та ін.

Пропонуємо розглянути провідні напрями дослідження професійних смислових настановлень у сучасній вітчизняній і зарубіжній психології.

Д. М. Узнадзе, формулюючи принцип детермінізму, зауважував, що “людина приходить у своє теперішнє не прямо з минулого, а конструє свій теперішній час через упровадження ескізу майбутніх дій, тобто втілення настановлень – готовності до майбутніх дій” [1, с. 12]. Тобто попереднім ступенем свідомості у розвитку психіки є настановлення. Такого висновку дослідник дійшов, вивчаючи сприймання людиною ваги і форми предметів залежно від попереднього досвіду маніпулювання схожими предметами. “...Правильно було б назвати цей стан настановленням суб'єкта, тому що, по-перше, це не частковий зміст свідомості, не ізольований психологічний зміст, який протиставляється іншому змістовому складу свідомості і вступає з ними у взаємовідношення, а деякий цілісний стан суб'єкта; по-друге, це не якась складова психічного життя людини, а момент її динамічного визначення. І останнє, це не якийсь зазначений, частковий зміст свідомості суб'єкта, а цілісна спрямованість його у визначеному напрямі до визначеної активності. Словом, це скоріше настановлення суб'єкта як цілого, аніж деякі з його окремих переживань – його осно-

вна, первинна реакція на вплив ситуації, в якій йому доводиться ставити і вирішувати завдання” [там само, с. 25]. Усі подальші диспозиційні механізми регуляції поведінки людини, які виникатимуть у процесі діяльності, будуть вторинними щодо ситуаційного первинного настановлення і пов’язані з його смисловим коригуванням. Це висвітлюється у формулі Узнадзе про опосередковану вираженість окремих психічних процесів через загальне первинне настановлення особистості. Отже, настановлення – це форма вираження особистісного смислу в регулюванні діяльності людини, що безпосередньо пов’язана з її мотивами і цілями.

Л. І. Божович, а потім і М. С. Неймарк експериментально довели, що в мотивації діяльності знаходять відображення домінуючі тенденції. Божович розглядає їх як “внутрішню позицію особистості”, чи її спрямованість, а Неймарк, уточнюючи попередню позицію, наголошує на тому, що ця спрямованість є “постійним домінуючим певних мотивів, ... що створюють не тільки цілеспрямованість поведінки, а й цілеспрямованість усього життя суб’єкта” [2, с. 53]. Ця спрямованість мотивації особистості формується в певних соціальних умовах, є продуктом її онтогенезу, індивідуального та соціального досвіду.

Д. М. Узнадзе емпіричним шляхом довів, що настановлення проявляються в різних сферах психічного життя людини і поділяються на моторні, перцептивні і розумові. Зміст кожного з настановлень залежить від місця об’єктивного фактору, що спричинив його виникнення в структурі діяльності. Залежно від фактору, на який спрямована ця діяльність суб’єкта (мотив, мета, умови діяльності), можна виокремити три ієрархічні рівні регулювання діяльності – цільових, операціональних і смислових настановлень [3, с. 719].

Операціональні настановлення пов’язані з вирішуванням завдань з огляду на умови наявної ситуації та прогнозування їх здійснення на основі попереднього досвіду людини.

Цільові настановлення породжуються метою і зумовлюють стійкий характер перебігу діяльності [4]. Якщо цілеутворення відбувається у формі вибору цілей у ході діяльності суб’єкта або ж у формі сприймання “готових”, заданих через інструкцію цілей, цей процес приводить до виникнення цільових настановлень [5, с. 91].

Французький психолог початку ХХ ст. А. Біне, один з основоположників психології індивідуальних відмінностей особистості, поняття “смислу” бачить у готовності, позі, attitude. Він прирівнює розумову готовність до готовності фізичної і асоціює її з “ескізом дії” у свідомості людини, що сприймається нею через суб’єктивні відчуття. Отже, А. Біне вперше розкрив зв’язок між смислом і attitude.

Л. С. Виготський розглядає смисл як динамічну систему, що поєднує афективні та інтелектуальні процеси свідомості [6]. Д. О. Леонтьєв характеризує динамічну смислову систему як "...відносно стабільну і автономну ієрархічно організовану систему, яка охоплює ряд різнорівневих смислових структур, що функціонують як одне ціле" [7, с. 3]. Натомість О. М. Леонтьєв виокремлює особистий смисл, або особисту значущість об'єктивних значень зовнішніх стимуляторів діяльності, з позицій системного підходу як процес народження смислу: "Смисл породжується не значеннями, а відношенням між мотивом дії і тим, на що дія спрямована як на свій прямий результат, тобто її метою" [8, с. 134]. Виходить, людина реагує на зовнішні обставини залежно від своїх потреб та цілей, які вона намагається реалізувати в цій діяльності. Б. С. Братусь звертає увагу на складність динамічної смислової системи, що творить особливу смислову сферу особистості та обумовлює життєдіяльність людини [9].

П. Я. Гальперін, один з провідних представників діяльнісного підходу в психології, поняття "смислу" трактує як ставлення суб'єкта до знань. Такого висновку він дійшов, вивчаючи роль настановлень у мисленні людини та її смислові схеми поведінки.

На думку О. В. Запорожця, зв'язок між настановленням і смислом не є прямим, детермінованим змістом настановлення. Тобто "зміст настановлення ще не є самим настановленням. Наявність останнього можна фіксувати лише тоді, коли смисловий досвід, досвід ставлення суб'єкта до окремого роду предметів, набутий під час попередньої діяльності та в чомусь зафіксований, набуває свого матеріального носія і у зв'язку із цим має змогу переходити до нової дії, визначаючи наперед її характер і спрямування" [10, с. 378]. Отож ми підійшли до висвітлення останнього, найвищого, рівня регуляції діяльності людини – смислового настановлення.

Смислові настановлення виражають ставлення людини до об'єктів чи суб'єктів діяльності, безпосередньо пов'язаних з особистісними смислами людини. За своїм походженням вони є похідними від соціальних настановлень і складаються з кількох компонентів: 1) інформаційного, який висвітлює цілі та погляди людини на навколишній світ; 2) емоційно-оцінний, що відображає ставлення суб'єкта (із симпатією чи антипатією) до значущих об'єктів; 3) поведінкового, котрий виражається у готовності діяти щодо суб'єктивно значущих об'єктів тим чи іншим способом [11, с. 585]. Зокрема, О. Г. Асмолов розглядає смислове настановлення як головний рівень настановленнєвої регуляції діяльності. Це пов'язано з тим, що саме "смислове настановлення актуалізується мотивом діяльності і є формою відобра-

ження особистісного смислу у вигляді готовності до здійснення спрямованої діяльності” [5, с. 77].

За своєю природою настановлення можуть бути усвідомлюваними і неусвідомлюваними. Саме така характеристика настановлення, як неусвідомленість, пов’язує її з “особистісним смислом”, розглянутим О. М. Леонтьєвим. Кожне смислове настановлення має не тільки смисловий компонент, а й функціональне значення. Зокрема, у психологічній літературі висвітлюються такі *функції смислових настановлень*, як інструментальна, функція самозахисту, ціннісно-експресивна і пізнавальна.

Завдяки *інструментальній* функції індивід здатний засвоювати норми і цінності суспільства, адаптуватися в ньому. Теоретики когнітивного напрямку в психології підкреслюють, що особистість частково формується за концепцією “когнітивного несвідомого”. Його вважають адаптивною системою, що автоматично, інтуїтивно організовує досвід і спрямовує поведінку суб’єкта в часі і просторі. Отож у супереч концепції З. Фрейда більшість інформації переробляється автоматично несвідомо. При цьому неусвідомлювані автоматичні процеси є більш адаптивними, ніж раціональні [12].

Функція *самозахисту* допомагає людині зберігати свій статус-кво у напружених життєвих ситуаціях і спирається на психоаналітичну концепцію формування, розвитку та функціонування Его в структурі особистості.

Ціннісно-експресивна функція допомагає самоствердженню людини в соціокультурному просторі. Згідно з М. Рокичем її складають термінальні та інструментальні цінності, що формують світогляд особистості. Соціальні цінності, що сприймаються крізь призму індивідуальної життєдіяльності, входять у психологічну структуру особистості як особистісні цінності і є джерелом мотивації її поведінки. Кожній людині притаманна індивідуальна, специфічна ієрархія особистісних цінностей, які слугують сполучною ланкою між духовною культурою суспільства і духовним світом людини. Ця система складається в процесі предметного діяльнісного сприймання індивідом змісту суспільних цінностей, об’єктивованих у витворах матеріальної і духовної культури. Цінності відображаються у свідомості у вигляді ціннісних орієнтацій, що нерозривно пов’язані з емоційною сферою особистості. Остання є важливим фактором соціальної регуляції взаємин між людьми і поведінкою окремого індивіда.

Пізнавальна функція дає можливість систематизувати знання, норми і цінності особистісних смислів, які людина засвоює протягом життя [11, с. 621]. Ще однією важливою характеристикою смислового настановлення є його *узагальнювальна* функція.

Формуючись у ході конкретної діяльності, смислове настановлення поширюється на подібні предмети та об'єкти іншої діяльності і спрямовує ставлення й поведінку індивіда у вже знайоме річище. З одного боку, це полегшує адаптацію людини до умов нової ситуації та сприяє появі стійких рис характеру, а з другого – ускладнює її творчий розвиток.

Усі види настановлень можуть змінюватися протягом життя людини, але в різний спосіб. Цільові та операціональні настановлення змінюються за допомогою навчання, під впливом інструкцій, правил, тобто вербальних повідомлень, а зміна смислових настановлень завжди пов'язана із зміною самої діяльності суб'єкта. Тобто “зрушення, зміна смислового настановлення завжди зумовлені зміною відбитих в особистісному смислі реальних життєвих ставлень особистості до дійсності, які виражають у діяльності смислові настановлення” [5, с. 87]. Саме тому усвідомлення клієнтом під час консультативної бесіди із психологом своєї проблеми ще не є запорукою її успішного вирішення.

Оскільки наш аналіз теоретичних джерел стосувався більшою мірою професійного смислового настановлення психолога, звернімося до наукового аналізу цього поняття. У сучасній науці проблему професіональних якостей, змістових характеристик досліджує професіографія (лат. *professio* і *grapho* – пишу). Це наука, що описує технологію вивчення вимог, які професія висуває до особистісних рис, психологічних здібностей, психолого-фізичних можливостей людини. Професіографія охоплює різні сторони конкретної професійної діяльності – соціальну, соціально-економічну, історичну, технічну, технологічну, правову, гігієнічну, психологічну, психофізіологічну, соціально-психологічну та ін. [11, с. 371].

Згідно з визначенням електронного словника, професійні настановлення (від лат. *profiteer* – проголошую своєю справою) – це система орієнтацій суб'єкта професійного розвитку на соціальні вимоги для засвоєння професійної діяльності, психологічна готовність до вирішення специфічно вікових завдань і долучення до світу професій. Вони виражають особистісну активність суб'єкта діяльності і належать до рівня смислових настановлень, що формуються в процесі загального і професійного розвитку. Що ж до психологічних механізмів то професійні настановлення активуються мотивацією досягнення і тісно пов'язані з емоційними станами людини. Наприклад, успішний професійний розвиток у більшості випадків відбувається за підтримки емоцій стеничного спектра (насага, рішучість, честолобство тощо) [13].

Зокрема, Т. В. Кудрявцев і В. Ю. Шегурова вважають, що накопичення досвіду успішного вирішення різних життєвих завдань сприяє формуванню у структурі особистості комплексу компетентності, який

може зреалізуватися у формі тих чи інших настановлень у разі зіткнення з новим класом завдань, у тому числі і завдань професійного характеру. Якщо професійні настановлення індивіда адекватні завданням, що пред'являються відповідно до етапів вікового розвитку, їх прийнято вважати зрілими [14].

Ф. Седлак виділяє типові професійні настановлення в ситуації вибору професії: а) з великою часткою невизначеності; б) з великою часткою слухняності; в) з переважною часткою меркантилізму або цілеспрямованості (див. [15]). Отже, згадані нами дослідження відображають зв'язок між особистісними особливостями людини і її мотивацією в ситуації вибору професії.

У своєму лонгitudному дослідженні, присвяченому теоретичному аналізу смислового професійного настановлення студентів-психологів у процесі навчальної діяльності, А. А. Алімов виявив низку цікавих фактів. По-перше, професійне смислове настановлення у навчальній діяльності студентів-психологів проходить три рівні становлення: а) рівень операціонального настановлення, що передбачає узгодження засобів і цілей дії, спрямованих на регуляцію інтенціональної сфери особистості; б) рівень цільового настановлення пов'язує смисложиттєві орієнтації з професійно орієнтованою навчальною діяльністю студентів; в) рівень смислового настановлення студентів-психологів, на якому відбувається смислова регуляція професійного навчання як життєдіяльності студентів у згоді з "логікою життєвої необхідності" [16, с. 13]. По-друге, включення респондентами професійної смислового настановлення в систему своїх життєвих відносин забезпечує її функціонування як механізму смислової регуляції професійної діяльності. По-третє, основними умовами професійного становлення зазначеного смислового настановлення є: а) зміна орієнтирів студентів-психологів у системі цінностей соціокультурного контексту навчання; б) перетворення об'єктивних ставлень студентів до навчальної діяльності у відносини смисложиттєвих цінностей; в) входження професійно орієнтованої навчальної діяльності у систему життєвих відносин студентів. По-четверте, зміна ставлення студентів до професійно орієнтованої навчальної діяльності веде до розвитку особистості, який відбувається поступово, у процесі навчання, заснованого на смислового настановленні. По-п'яте, становлення смислового настановлення в процесі оволодіння навчальною діяльністю проходить шлях від випадкового до смислового настановлення і пов'язане з професійною життєвою перспективою. Як бачимо, А. А. Алімов розглядає професійні смислові настановлення студентів-психологів у контексті їхнього професійного становлення.

На думку О. М. Корбута, психолог-професіонал народжується в процесі інтеграції, ототожнення власного Я з нормативно заданими професійними позиціями і долучення їх до власної системи особистісних смислів. Механізм привласнення пояснюється різноспрямованістю процесів розуміння психологом об'єктів практичної діяльності – “іншого” та “ситуації” – і не зводиться лише до копіювання чужого професійного образу [3].

Власне, професійними смисловими настановленнями можна вважати різні принципи і правила, на які спирається спеціаліст-психолог у своїй роботі. Це, по-перше, принципи професійної етики психолога. По-друге, методологія того підходу, у рамках якою працює психолог. По-третє, загальнолюдські моральні принципи і правила відносин між людьми. Розгляньмо кожен із цих пунктів детальніше.

Принципи професійної етики психолога – це моральні вимоги і норми поведінки психолога, яких він повинен дотримуватися у спілкуванні з колегами, науковою спільнотою, клієнтами, респондентами та іншими особами, що звертаються по психологічну допомогу. До цих принципів належать такі категорії, як: 1) наукова чесність і коректність у ході збирання експериментальних даних; 2) відмова від плагіату; 3) відмова від поспішних висновків на основі неперевірених даних; 4) відстоювання своїх наукових поглядів у будь-якому науковому середовищі; 5) відкидання методів дослідження, що принижують гідність або зачіпають інтереси респондентів; 6) дотримання конфіденційності; 7) інформування випробуваного про цілі і завдання майбутнього дослідження [13, с. 387].

Нагадаємо, що найбільш розвинутими напрямками сучасної психології є такі: психоаналіз, гештальтпсихологія, індивідуальна психологія, аналітична психологія, екзистенційна психологія, особистісно зорієнтована і когнітивна психологія та ін. Кожен із цих напрямів має свою філософію, методологію, згідно з якими психолог здійснює професійну взаємодію з клієнтом чи групою людей, що потребують психологічної допомоги. Ці правила і принципи розкривають ставлення консультанта до особистості клієнта (суб'єктне чи об'єктне), свого професійного образу психолога (адекватне чи неадекватне), ролі відповідальності у психотерапевтичному процесі, результату психологічної допомоги та ін. Отже, всі вони складають професійну смислову сферу практичного психолога і спрямовують його професійну діяльність.

Висновки. На основі аналізу теоретичних положень виявлено особливості смислового настановлення та його різновиду – професійного смислового настановлення:

1. Смислове настановлення є відображенням особистісного смислу у формі готовності до виконання того чи іншого виду діяльності.

2. Смысловое настановлення за значущістю є первинним щодо цільового та операціонального, тому воно спрямовує, координує діяльність суб'єкта, тобто надає діяльності сталого характеру.

3. Смыслові настановлення можуть бути усвідомлюваними або неусвідомлюваними.

4. Зміна смыслового настановлення завжди зумовлена зміною виду і мотиву діяльності, тому що особистісний смысл і смысловое настановлення нерозривно пов'язані із системою ставлень людини до світу. Тільки за умови перебудови мотивів діяльності змінюються загальні смыслові настановлення.

5. Професійні настановлення – система орієнтацій суб'єкта професійного розвитку на соціальні вимоги для оволодіння професійною діяльністю, психологічна готовність до вирішення специфічно вікових завдань та входження у світ професій. Ця система спирається на загальні і конкретні принципи та правила різних напрямів психологічного знання, їхню філософію і методологію.

Перспективи дальшої роботи ми пов'язуємо з емпіричним дослідженням та розробленням корекційних впливів щодо професійних смыслових настановлень практичних психологів.

Література

1. *Узнадзе Д. Н.* Психология установки / Д. Н. Узнадзе. – СПб. : Питер: Психология-классика, 2001. – 416 с.
2. *Божович Л. И.* Избранные психологические труды / Л. И. Божович ; под ред. Д. И. Фельдштейна. – М. : Просвещение, 1995. – 468 с.
3. *Словарь практического психолога* / [сост. С. Ю. Головин]. – Минск : Харвест, 2003. – 800 с.
4. *Мещеряков Б.* Психология. Полный энциклопедический справочник / Б. Мещеряков, В. Зинченко. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 896 с.
5. *Асмолов А. Г.* По ту сторону сознания: методологические проблемы неклассической психологии / А. Г. Асмолов. – М. : Смысл, 2002. – 480 с.
6. *Выготский Л. С.* Собрание сочинений : в 6 т. / Л. С. Выготский. – М. : Педагогика, 1982. – Т. 1. – 488 с.
7. *Леонтьев Д. А.* Методика предельных смыслов (МПС) / Д. А. Леонтьев. – М. : Смысл, 1992. – 36 с.
8. *Леонтьев А. Н.* Образ мира // Избранные психологические произведения : в 2 т. / А. Н. Леонтьев. – М., 1983. – Т. 2. – С. 251–261.
9. *Братусь Б. С.* К изучению смысловой сферы личности / Б. С. Братусь // Вестник Московского университета. Серия 14. Психология. – 1981. – № 2. – С. 46–56.
10. *Запорожец О. В.* Изменение установок при периферических травмах верхней конечности / О. В. Запорожец // Психология. – Тбилиси, 1945. – С. 378–390.

11. Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів / під ред. В. Б. Шапаря. – Х. : Прапор, 2009. – 672 с.
12. *Бассин Ф. В.* К проблеме осознаваемости психологических установок / Ф. В. Бассин // Психологические исследования. – Тбилиси, 1973. – С. 45–51.
13. Psychology online. Net: Материали по психологии [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.psychology-online.net/>
14. *Кудрявцев Т. В.* Психологический анализ динамики профессионального самоопределения / Т. В. Кудрявцев, В. Ю. Шегурова // Вопросы психологии. – 1983. – № 2. – С. 51–60.
15. *Падун М. А.* Психическая травма и базисные когнитивные схемы личности / М. А. Падун, Н. В. Тарабрина // Московский психотерапевтический журнал. – 2003. – № 1. – С. 121–142.
16. *Алимов А. А.* Становление смысловой профессиональной установки в учебной деятельности студентов-психологов : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Алимов Айдар Анварович. – М., 2005. – 181 с.

© Веретянникова Ю. С.

ОСОБЛИВОСТІ КОНСТРУЮВАННЯ КЕЙСІВ ДЛЯ КОГНІТИВНО ОРІЄНТОВАНИХ ТРЕНІНГІВ СПІЛКУВАННЯ

В. М. Духневич, м. Київ

Уперше предметом наукового аналізу стали принципи побудови кейсів як когнітивного інструменту формування готовності спеціаліста до вирішення професійних завдань. Запропоновано принципи конструювання кейсів як провідні вихідні положення, що мають бути покладені в основу розроблення психологічних кейсів для когнітивно орієнтованих тренінгів спілкування. Представлено завдання психолога під час проведення інтерв'ю для створення кейсу.

Ключові слова: кейс, принципи створення кейсів, тренінг, формування готовності до вирішення професійних завдань.

Впервые предметом научного анализа стали принципы построения кейсов как когнитивного инструмента формирования готовности к решению профессиональных задач. Предложены принципы конструирования кейсов как главные исходные положения, которые должны стать основополагающими при разработке психологических кейсов для когнитивно ориентированных тренингов общения. Представлены задачи психолога при проведении интервью по созданию кейса.

Ключевые слова: кейс, принципы создания кейсов, тренинг, формирование готовности к решению профессиональных задач.

In the article the subject of scientific analysis are principles of the case construction as a cognitive tool for the formation of specialist's preparedness in professional task solving. It is suggested that the principles of case design as the main source of development of organization of psychological case studies for cognitive oriented training of communication. The tasks for the psychologist during the interview for a case study creation are presented.

Key words: case, principles of case studies, training, formation of readiness to solve professional problems.

Проблема. Сучасні техніки і технології підготовки студентів та перепідготовки фахівців досить різноманітні. Широко застосовуються як традиційні (лекція, семінар), так і сучасні форми організації навчання. До останніх можна віднести різноманітні тренінги, обговорення у професійних групах, work-shop, організаційно-діяльнісні ігри та інші форми групової роботи.

Особливе місце серед технологій активного соціально-психологічного навчання належить тренінгам комунікативної компетентності та переговорів. Їхня специфічна роль виявляється в тому, що вони становлять своєрідний фундамент, базис для розгортання професійної компетентності спеціаліста, діяльність якого так чи інакше пов'язана з організацією взаємодії, веденням переговорів, прийманням та супроводом рішень, що стосуються сфери людських відносин і т. ін.

Однією з технологій формування готовності спеціаліста до вирішення професійних завдань, що застосовується в таких тренінгах, є навчання з використанням кейсів (кейс-технологія, метод Case study). Про особливості організації та застосування кейсів написано чимало наукових праць, особливо численні на сьогодні розвідки практичного спрямування. Проте поза увагою науковців і практиків досі залишалося питання щодо принципів, які слід було б покласти в основу розроблення кейсів. Тож спробуємо розкрити зміст та особливості організації навчання за допомогою кейсів, описати принципи, що мали б стати, на наше переконання, фундаментом для розроблення будь-якого кейсу.

Мета статті: поглибити наукові уявлення щодо ролі кейсів у підготовці (перепідготовці) фахівців та описати принципи побудови кейсів для когнітивно орієнтованих тренінгів спілкування.

Тренінги спілкування і переговорів вирізняються значною різноманітністю. Це пов'язано в першу чергу з тим, що кожен тренер конструє чи адаптує тренінг відповідно до поставлених завдань (замовлення, тренінгової групи і т. ін.), з одного боку, і до себе (своїх компетенцій, парадигми, у якій працює, тощо) – з другого. Не зупиняючись на загальній специфіці тренінгів комунікації та переговорів –

про це вже написано чимало науково-методичних і практичних статей та книжок – зазначимо таке. Принциповим аспектом, коли йдеться про когнітивно орієнтований тренінг спілкування, є формулювання мети тренінгу: сформувати певні комунікативні навички вирішення *професійних завдань*, пов'язаних з організацією взаємодії, побудовою відносин, проведенням переговорів тощо. Інакше кажучи, **мета когнітивно орієнтованого тренінгу спілкування – засвоєння учасником тренінгу того чи іншого виду діяльності**. Отже, **завдання тренера** в такому тренінгу – не просто підвищити комунікативну компетентність учасника, не просто допомогти йому оволодіти певними комунікативними навичками (хоча зазначене вище не виключається), а **сформувати готовність учасника до вирішення професійних завдань за допомогою комунікативних інструментів**.

Щоб вирішити це завдання і досягти мети тренінгу, психолог має ряд інструментів, зокрема: інформаційні повідомлення, вправи, рольові ігри, різноманітні відеоматеріали та пояснювальні навчальні матеріали, а також кейси. Зупинімося на понятті кейсу і технології кейс-стаді детальніше.

Як відомо, технологія підготовки з використанням кейсів виникла на початку ХХ ст. (1908 р.) у Школі бізнесу Гарвардського університету. Коли було відкрито Школу, з'ясувалося, що літератури для організації навчання немає. Відтак було прийнято рішення опитати бізнесменів та описати їхню діяльність у підручниках. Отже, в основу методу бізнес-кейсів було покладено *принцип прецеденту*, який на той час уже набув значного поширення в підготовці студентів юридичного факультету.

У 1910 р. професор Копленд (Copeland) першим удався до організації студентських дискусій за підсумками аналізу конкретних ситуацій (case studies) із сфери бізнесу. Першу збірку кейсів (бізнес-кейсів) було опубліковано 1921 р. (The Case Method at the Harvard Business School), проте найбільшого поширення підготовка за допомогою кейсів набула в середині минулого століття.

З того часу кейси широко використовуються у практиці західної моделі вищої освіти та особливо, останнім часом, у практиці підготовки топ-менеджерів. Розвиток бізнес-кейсів і кейс-технології пройшов тривалий шлях розвитку та вдосконалення: було сформовано вимоги до кейсу та визначено особливості організації навчання за допомогою кейсів. Загалом *кейс як засіб формування готовності* студентів до умов діяльності чи персоналу компанії до вирішення складних професійних завдань набув популярності і знайшов застосування не лише в практиці бізнес-освіти, а й в інших галузях, зокрема у психології під час підготовки фахівців та команд до вирішення складних завдань. На

нашу думку, такий *підхід до формування готовності* є особливо актуальним з огляду на такі вихідні обставини:

- обсяг професійних знань, яким має володіти спеціаліст, щоб якісно виконувати обов'язки чи вирішувати професійні завдання, постійно зростає;

- за допомогою тільки традиційних методів підготовки сьогодні практично вже неможливо передати знання і сформувати необхідні професійні якості;

- професійні навички все більше урізноманітнюються, поглиблюється їх спеціалізованість відповідно до умов професійної діяльності. Більше того, часто професійна діяльність спеціалістів пов'язана не тільки із застосуванням базових професійних знань у тій чи тій спеціальності, а й використанням знань із суміжних з нею професійних сфер. А це означає, що сучасний фахівець має добре орієнтуватися в *існуючому проблемному полі*. Відповідно

- вирішення професійних завдань передбачає в наш час не просто засвоєння фахівцем належних знань, а інтеграцію професійної обізнаності із системою його цілей і цінностей, вбудовування знання в структуру *образу простору* вирішення професійних завдань та розбудову палітри *образу способу дій*.

Зазначене вище дає підстави стверджувати, що основною в організації підготовки чи перепідготовки (підвищення кваліфікації) фахівців має стати така **процедура**, коли студент чи фахівець, який проходить перепідготовку чи підвищує кваліфікацію, не просто набуває нових знань, а *накопичує чуттєвий досвід розв'язання проблемних ситуацій діяльності, виробляє власні способи дій, а отже, формує навички професійної діяльності*. Це стає можливим завдяки технології навчання з використанням кейсів, адже *сутністю методу кейс-стаді є вивчення загальних закономірностей на прикладі аналізу конкретних випадків*.

Кейс являє собою опис конкретної задачі чи проблеми (проблемної ситуації, конфліктної ситуації), що постає перед компанією, окремим фахівцем. Розміри кейсу варіюють від однієї сторінки до кількох десятків сторінок (зазвичай до 30). Загалом вирішення кейсів передбачає, що моделюються реальні умови діяльності (чи бізнесу) і потрібно знайти рішення, яке максимально враховувало б усі вихідні умови та в кінцевому результаті визначало економічні, чи точніше ринкові, умови зиску і прибутку як окремого спеціаліста, так і компанії в цілому.

Використання кейсів особливо ефективно, коли йдеться про формування у процесі навчання таких ключових професійних компетенцій менеджерів, як комунікабельність, лідерство, уміння

швидко аналізувати великий обсяг неупорядкованої інформації, прийняття рішень в умовах стресу й браку інформації та ін. Очевидно, що формування таких компетенцій краще здійснювати через спеціально організовані тренінги. Більше того, наш досвід показує, що найбільш доцільно застосовувати кейси саме в когнітивно орієнтованих тренінгах спілкування.

На нашу думку, кейс є специфічною формою когнітивного спілкування. Із самим поняттям когнітивного спілкування можна детальніше ознайомитися, звернувшись до праць В. П. Казміренка (див., напр. [1]), де обґрунтовано засади когнітивної психології спілкування та розкрито механізми когнітивного спілкування. Ми ж лише зазначимо, що **когнітивне спілкування** – це такий різновид спілкування, коли ті, хто спілкується, ставлять перед собою завдання щось пояснити, у чомусь переконати, здійснити вплив, погодити уявлення, створити єдиний когнітивний (понятійний) простір, досягнути консенсусу чи компромісу і т. ін. Тобто коли процес спілкування детермінується когнітивною складовою – пізнавальною і розумовою діяльністю суб'єктів та груп, коли відбувається міжгрупове спілкування.

Наведене визначення когнітивного спілкування підтверджує, що кейс повною мірою відповідає умові поставити завдання щось пояснити, у чомусь переконати і т. ін. Адже кейс передбачає:

- самостійний аналіз ситуації та умов, описаних у кейсі, а значить когнітивну побудову чи, точніше, відтворення простору проблемної ситуації;
- побудову спільного понятійного простору, без чого взагалі не може бути й мови про спільне розуміння;
- обговорення, обмін думками, ідеями та поглядами щодо вирішення проблемної ситуації, закладеної в кейсі;
- віднаходження та зняття невизначеності, закладеної в проблемній ситуації;
- необхідність побудови діалогу як функції прояснення мотивів та цілей подолання суперечностей;
- спільний пошук чи конструювання рішення і верифікацію прийнятого рішення у спілкуванні (чи, точніше, у переговорному процесі). А значить кожному учасникові вирішення кейсу окремо і всім разом доведеться вирішувати складне комунікативне завдання щодо узгодження і приймати рішення.

Загалом використання кейсів у когнітивно орієнтованих тренінгах спілкування дає змогу вирішити **ряд спеціальних інструментальних завдань**:

- організувати закріплення отриманих під час тренінгу знань і навичок в умовах, максимально наближених до реальних;

- забезпечити перенесення отриманих під час тренінгу навичок у реальні умови діяльності за рахунок використання проблематики, яка близька чи відповідає реальним потребам та мотивам учасників;
- розширити/верифікувати понятійний апарат учасників за рахунок обміну думками й уявленнями щодо проблемної ситуації та умов її подолання;
- сформувати у кожного учасника та команди в цілому (за умови проведення корпоративного тренінгу) готовність до діяльності в умовах невизначеності за рахунок інтелектуального опрацювання умов, пов'язаних із завданнями кейсу.

Крім того, у випадку проведення корпоративного навчання зазначені завдання можуть бути також доповнені низкою інших:

- розширити і приростити інтелектуальний капітал¹ компанії;
- створити умови для формування мотивації причетності персоналу;
- інтелектуально опрацювати і створити ефективні моделі діяльності та організації взаємодії;
- сформувати спільний когнітивний простір, зокрема в питаннях розуміння специфіки діяльності компанії та шляхів і способів вирішення складних проблемних питань, та багато іншого.

Без сумніву, використання кейсів у тренінговому процесі має свої особливості. Для того щоб кейс був ефективним, слід відповідним чином сконструювати програму тренінгу. Так, спочатку потрібно якісно провести лабілізацію та сформувати в учасників необхідні базові навички (чи мікронавички) комунікативної компетентності. Наприклад, залежно від поставлених замовником завдань такими мікронавичками можуть бути: активне слухання, приймання і подача зворотного зв'язку, Я-висловлювання, діагностика прихованої мотивації, налагодження контакту, діагностика та досягнення в комунікативному процесі парціальних завдань бесіди, діагностика власного переговорного стилю і т.ін. А власне кейс являє собою інструмент для закріплення всіх мікронавичок, які відпрацьовувалися під час тренінгових вправ та процедур, і є інтегральним тренінговим завданням. Зрозуміло, кейс – лише один із таких “містків у реальність”, а останніх чимало. Більше того, щоб таке перенесення відбулося, кейс потрібно розробляти, беручи до уваги певні принципи.

---

¹Інтелектуальний капітал ми розглядаємо у вузькому розумінні – як сукупність знань, навичок та виробничого досвіду конкретних людей (нематеріальний актив), що продуктивно використовуються з метою максимізації прибутку та інших економічних і технічних результатів.

Розгляньмо *визначальні принципи конструювання кейсу* як провідні вихідні положення, якими слід керуватися, організовуючи розроблення психологічних кейсів для когнітивно орієнтованих тренінгів спілкування.

Відповідно до *принципу колізії* зміст кейсу має відображати зіткнення протидіючих сил, поглядів, суджень та оцінок, устремлень, інтересів, мотивацій і цілей. Це означає, що завдання кейсу мають містити такі умови вирішення професійного завдання, коли учасники повинні будуть на особистісному рівні (а значить на рівні інформації, на рівні відношення-ставлення, на рівні намірів) провести переговори та знайти паліативне рішення, яке задовольнило б усі зацікавлені сторони. Принцип колізії зумовлює мобілізацію ресурсів задля вирішення завдання, визначеного у кейсі. Учасники тренінгу зможуть і повинні будуть застосувати отримані під час тренінгу навички та знання в умовах, максимально наближених до реальних, відповідно до специфіки діяльності фірми і конкретних ринкових умов.

Принцип невизначеності передбачає, що в описі кейсового завдання бракує певної частини інформації про наявні (можливі) умови середовища чи діяльності або така інформація невідома. Інакше кажучи, опис кейсу слід сформулювати таким чином, щоб не йшлося про пошук єдиного правильного чи єдиного придатного рішення. Одним з різновидів невизначеності може бути невизначеність цілей, закладена в умовах вирішення завдання, коли учасникові слід самостійно, відповідно до умов кейсу, спеціальну увагу приділити питанню цілепокладання. У самих умовах опису проблемної ситуації діяльності має бути закладена варіативність вирішення, а пошук та визначення оптимальності рішення професійного завдання можуть бути визначені лише експертним шляхом та наслідками прийнятих і закріплених у переговорах рішень для діяльності конкретної особи чи компанії загалом.

Близьким до попереднього розглянутого принципу є *принцип контексту*. У кейсі мають бути описані всі значущі умови та дані про середовище і зовнішні фактори, що полегшувало б його розуміння та інтерпретацію. В ідеалі кейс повинен містити *факти* – як об'єктивовані дані щодо діяльності. Такі дані зазвичай наводять у вигляді статистик, частин офіційних документів, експертних думок, висновків тощо.

Наступний принцип – *принцип боротьби*. Відповідно до нього завдання кейсу слід сформулювати таким чином, щоб, з одного боку, спонукати кожного учасника до переживання внутрішньої боротьби мотивів, а з другого – провокувати учасників, що вирішують завдання кейсу, до активного відстоювання своїх (чи, точніше, ідентифікованих) цілей, формування та застосування різноманітних засобів впливу, вибору і перевірки стратегій застосування влади та впливу. Інакше

кажучи, лише за умови, що кейс викликає *почуття співпереживання* з головними дійовими особами, тобто завдяки привнесенню власних смислів та ідентифікації з персонажами кейсу, буде розгорнуто потенціал боротьби, а значить буде знято небайдужість учасника. Крім того, кейс набуде, як мовиться, особистісного забарвлення, адже відстоювання в діалозі прийнятого рішення щодо виходу з проблемної ситуації, описаної в кейсі, забезпечуватиме формування і розгортання ефектів належності до компанії (якщо йдеться про корпоративний тренінг). Саме тому важливо, щоб у кейсі було описано особисту ситуацію центральних персонажів (часто це важливий елемент під час прийняття рішення). Кейси повинні викликати співпереживання в різноманітних ситуаціях реального життя.

Не менш важливий і *принцип виклику*: формулюючи завдання кейсу, слід закласти в них такі аспекти, які дали б змогу особі, що вирішує кейс, розширити свій простір, вийти за межі відомого, звичного досвіду і по-новому оцінити (якщо точніше – відрефлексувати) власну діяльність та себе-у-діяльності. Завдання кейсу повинні спонукати учасника до нових досягнень, розширювати зони його перспективного і найближчого розвитку. Адже, як справедливо зауважує В. І. Тютюнник, “зона найближчого розвитку становить зовнішню мотивацію діяльності суб’єкту, а зона перспективного розвитку – внутрішню мотивацію як джерело самореалізації особистості” [2].

Цілком очевидно, що одним із принципів мав би стати і *принцип дослідницької позиції*. Відповідно до нього учасники, що вирішують завдання кейсу, повинні самостійно сформулювати чи засвоїти з досвіду вже відомі закономірності. Ідеться в першу чергу про особливості організації спілкування та взаємодії суб’єктів під час вирішення професійних завдань, хоч коло питань цим не обмежується. З огляду на умови кейсу учасники можуть, скажімо, прийти до “відкриття” впливу контактів чи прихованих мотивів на переговорний процес і т. ін. Як бачимо, завдання кейсу, з одного боку, мають провокувати “відкриття” і тренування нових моделей поведінки та діяльності, а з другого, створювати креативне середовище для пошуку принципово нових, нестандартних, неординарних, неочевидних рішень.

Суттєвим принципом, який теж варто враховувати при конструюванні кейсів, є, на нашу думку, *принцип “психологічної події”*. Кейс повинен бути організований таким чином, щоб учасник, який проходить (вирішує) кейс, отримав досвід вирішення професійного завдання і цей досвід зайняв чільне місце у внутрішньому світі особистості, розширив його межі та призвів до суттєвих змін в організації власної діяльності. Інакше кажучи, кейс відкриває учасникові унікальну, неповторну сутність, яка має стати частиною життя суб’єкта,

певною поворотною точкою його професійної діяльності завдяки проживанню цілісності, нерозривності змін, що відбуваються в його оточенні та в ньому самому.

Розглянуті вище принципи ми пропонуємо відповідним чином накласти на **процедуру розроблення кейсу**. За зразки можна взяти моделі розроблення кейсів, запропоновані М. Мюнтером та М. Ліндерсом і Дж. Ерскіном. Ці моделі досить повно описано у відповідній професійній літературі, тому тут ми їх тільки згадаємо (детальніше див. [3]). Із свого боку нам би хотілося запропонувати власне бачення **завдань, які стоять перед психологом, коли він проводить інтерв'ю з особою, що-приймає-рішення для розроблення та формалізації кейсу**:

- 1) зібрати дані для опису формальних умов ситуації та специфіки діяльності суб'єкта;
- 2) окреслити коло проблем для опису;
- 3) визначити сутність конфліктної ситуації – що є предметом конфлікту і викликає напруженість та драматизацію;
- 4) розкрити сутність мотивації учасників конфліктної ситуації – чим керуються учасники, що їх веде та спонукає до вибору стратегій поведінки у конфлікті, які явні і приховані мотиви тут можуть бути і т. ін.;
- 5) з'ясувати бачення учасниками причин і наслідків розвитку конфліктної ситуації та визначити додаткові умови, які так чи інакше впливають на її розвиток;
- 6) означити проблемні питання, що потребують вирішення або інтелектуального опрацювання учасниками, які вирішуватимуть кейс;
- 7) визначити можливі напрями розвитку конфліктної ситуації;
- 8) сформулювати завдання, які мають вирішити учасники конфліктної ситуації.

Зазначені складові підпорядковано генералізованому завданню – за допомогою інтерв'ю побудувати модель діяльності конкретної персони (чи, точніше, особи в структурі функціональних та організаційних зв'язків і відносин) та модель діяльності організації. Без цього кейс не зможе стати ефективним інструментом впливу та засобом формування готовності, оскільки він є *командним завданням*, яке повторює, відтворює, як у голограмі, модель реальної діяльності і під час вирішення якого учасники тренінгу спільно шукають вихід з проблемної чи конфліктної ситуації.

Як і при проведенні глибинного інтерв'ю (їх може бути серія), важливо не обмежувати респондента в його відповідях. Основна мета психолога, який проводить інтерв'ю для розроблення та формалізації кейсу, – допомогти особі, учасникові опитування, відрефлексувати себе в проблемній (конфліктній) ситуації діяльності і з'ясувати, як респондент сприймає ситуацію та які категорії при цьому використовує,

які рамки координат він виставляє і якому способові побудови визначень віддає перевагу. Це необхідно для того, щоб підготовлений кейс було сформовано в тому ж тезаурусі чи понятійному просторі, яким користуються учасники, що прийшли на тренінг. Тому не варто включати в кейс поняття і категорії, не властиві цій професійній групі.

Висновок. Отже, представлено авторське бачення принципів, які слід враховувати при розробленні кейсів як когнітивного інструменту формування готовності спеціаліста до вирішення професійних завдань. Запропоновані принципи конструювання кейсів є ключовими і системними для якісної підготовки будь-якого кейсового завдання, а в поєднанні із завданнями психолога, який проводить інтерв'ю по створенню кейсу, сприяють ефективному формуванню готовності особи до вирішення різноманітних професійних завдань. Саме ці принципи мають стати основоположними, особливо коли йдеться про розроблення кейсів, призначених для застосування в когнітивно орієнтованих тренінгах.

Література

1. *Казміренко В. П.* Засади когнітивної психології спілкування / В. П. Казміренко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2009. – Вип. 23 (26). – С. 140–164.
2. *Тютюнник В. И.* Деяния как личностно-образующие циклы и единицы анализа человеческой жизни / В. И. Тютюнник // Вестник Новгородского государственного университета. – 1997. – № 6. – С. 89–95.
3. *Михайлова Е. А.* Кейс и кейс-метод: общие понятия / Е. А. Михайлова // Маркетинг. – 1999. – № 1. – С. 109–117.

© **Духневич В. М.**

СМИСЛОВІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В СУЧАСНОМУ МІФІ

В. В. Жовтянська, м. Київ

Представлено погляд на міф як на безпосередній смисловий спосіб репрезентації дійсності, у якому суб'єктивний аспект відображення не відокремлений від об'єктивованого. Показано, що в основі будь-якої когнітивної репрезентації лежить латентна ірраціональна гіпотеза, яка може бути зіставлена із смисловим аспектом відображення дійсності. Надалі смислове відображення може бути розгорнуто в художньому образі або, пройшовши рефлексію, постає як раціональне знання. Невідрефлексований спосіб смислового відображення, закріпленний у системі значень, розглядається як мертвий міф – псевдооб'єктивована картина світу із значним маніпулятивним потенціалом.

Ключові слова: міф, відображення, репрезентація, смисл, значення, маніпуляція.

Представлен взгляд на миф как на непосредственный смысловой способ репрезентации действительности, в котором субъективный аспект отражения не отделен от объективированного. Показано, что в основе любой когнитивной репрезентации лежит латентная иррациональная гипотеза, которая может быть сопоставлена со смысловым аспектом отражения действительности. В дальнейшем смысловое отражение может быть развернуто в художественном образе или, пройдя рефлексию, стать рациональным знанием. Неотрефлексированный способ смыслового отражения, закрепленный в системе значений, рассматривается как мертвый миф – псевдообъективированная картина мира, обладающая значительным манипулятивным потенциалом.

Ключевые слова: миф, отражение, репрезентация, смисл, значение, манипуляция.

The article presents the view on the myth as a direct semantic way of reality representation, in which subjective and objective aspects of psychic reflection are not separated. It is shown that the basis for any cognitive representation is the latent irrational hypothesis which may correlate with semantic aspect of reality reflection. Latter the semantic reflection may unfold in an artistic image or become a rational knowledge. The nonreflectional way of sense representation fastened in the system of meanings is considered as a dead myth – the pseudo objective world image which possesses a large manipulative potential.

Key words: myth, reflection, representation, sense, meaning, manipulation.

Головна *мета* цієї статті – з'ясувати, що таке сучасний міф як спосіб репрезентації дійсності і яким є психологічне підґрунтя для його існування.

Актуальність такого питання може бути розглянута в кількох вимірах. *Перший* із них – онтологічний. Він пов'язаний із психологічним аналізом індивідуальних та суспільних репрезентацій дійсності, і перш за все в контексті дослідження побутової свідомості. Ми всі пам'ятаємо тезу про те, що міф був панівною формою світобачення протягом тривалого історичного проміжку часу, а потім передав свої функції мистецтву, релігії, науці та філософії. Але сучасні способи відображення дійсності не зводяться лише до зазначених інституціоналізованих форм, і є значний прошарок свідомості – так званої побутової свідомості, що може бути дотичний до наукового, філософського чи мистецького бачення, але не вичерпується ним. Тож постає питання, чи живе там міф і донині, і якщо так, то яких форм він набуває?

Другий вимір – гносеологічний. Справа в тому, що саме поняття міфу в межах соціогуманітарного знання є досить неоднорідним. Можна умовно виділити два найбільш загальні підходи до розуміння цього феномена. Перший пов'язаний переважно з об'єктивно-ідеалістичною та суб'єктивно-ідеалістичною традиціями, у яких міф розглядають як таке, що спроможне відкрити справжню реальність і суть речей або що є шляхом до конструювання такої реальності. Другий підхід розуміння міфу пов'язаний з позитивістською методологією, а також із структуралізмом. Тут міф розглядають уже як деяку викривлену, погано відтворену і необ'єктивовану реальність, а іноді й просто як семіологічно опосередковану маніпуляцію [1]. Причому завдяки структуралістам і їхнім послідовникам до сучасного міфу найчастіше застосовують саме останню інтерпретацію. Ми досить часто стикаємося з різними міфологемами, що циркулюють у вигляді пропагандистських гасел в масовій свідомості і подають викривлене або, у кращому випадку, неперевірене зображення дійсності. То чи справді сучасний міф існує лише у формі недосконалого знання, а відтак маємо розглядати його як явище негативне, і чи пов'язаний він генетично та сутнісно з міфом історичним, класичним?

Третій вимір – практичний – безпосередньо впливає з попереднього. Якщо міф є негативним явищем, то він має бути розпізнаний у сучасних системах репрезентацій. Саме це, власне, і посилює актуальність означеної проблеми, адже якщо міф виступає для нас формою відображення дійсності, то, перебуваючи всередині нього, ми не можемо розпізнавати його саме як міф. Тому для його ідентифікації потрібна саме наукова рефлексія.

Розпочнімо цю наукову рефлексію з попередніх визначень. Ті два аспекти, чи прояви, міфу, у яких він був упізнаваний у межах двох основних напрямків дослідження, умовно позначимо як “живий” і “мертвий” міф (позначення пов'язані з аналогією до живої і мертвої метафори). У попередньому дослідженні, що стосувалося *історіогенезу* класичного міфу, було показано, що в ньому справді ці два прояви потенційно співіснують і мають своє психологічне підґрунтя, пов'язане із смисловим відображенням дійсності [1]. При цьому живий міф розглядався як суб'єктивно-чуттєвий спосіб відображення дійсності, втілений у художньому образі. Причому художній образ у міфі, на відміну від мистецтва, не відокремлюється від самої дійсності. Його безпосередня залученість до самої практики життя призводить до так званих процесів смислових трансформацій, у результаті яких образна репрезентація перетворюється на знакову, смислове осягнення дійсності обертається на значеннєвий опис, а живий міф перетворюється на мертвий.

У даній статті *об'єктом* дослідження є *актуалгенез* процесів репрезентації дійсності. У цих процесах репрезентації нас передусім цікавить співвідношення та взаємозв'язки суб'єктивно-чуттєвого і об'єктивованого рівнів відображення.

Численні дослідження засвідчують, що в процесі формування образу спочатку з'являються так звані об'єкт-гіпотези, які структурують і доопредмечують окремі сенсорні дані. Сприйняття стимулів через висування та перевірку гіпотез закладено вже на психофізіологічному субстраті [2; 3]; причому воно властиве не тільки порівняно простому сприйманню на рівні перцепції, а й таким складним процесам відображення, як дешифрування лексичної інформації [4; 5]. С. Д. Смирнов вважає, що в ролі об'єкт-гіпотез виступає образ світу, точніше, та його частина, що актуалізована загальним контекстом діяльності людини, а проявляються вони в системі значень та емоційно-особистісних смислів [6]. Тут Смирнов починає йде за О. М. Леонтьєвим, який вважав, що саме значення задають предметність образам, передуючи їхньому оформленню [7]. Але ми пам'ятаємо, що значення є не лише результатом, а й процесом суб'єктивної репрезентації, і під кутом зору своєї процесуальності воно може бути зіставлене з поняттям *смыслу* (саме про нього йдеться, допоки процес відображення не набув оформленості і застигlosti в певній інтерпретації). Тому саме категорія *смыслу* якнайбільше підходить на роль ідентифікувальної об'єкт-гіпотези. Це підтверджується і психосемантичними дослідженнями О. Ю. Артем'євої, яка відкрила феномен так званого *першобачення* [8]. Він полягає в тому, що в процесі ідентифікації об'єкта людина спочатку "зчитує" його конатативні характеристики, тобто емоційно-оціночні ознаки, а вже потім – денотативну належність. Якщо слідом за Артем'євою ці емоційно-оціночні шкали ідентифікувати із семантичним *смыслом* об'єкта, то виходить, що спочатку сприймається саме *смысл*, а вже потім відбувається предметна ідентифікація пред'явленого стимула.

Але не лише предметна, а й когнітивна інтерпретація об'єктів та явищ передбачає попередній процес висунення гіпотез. Так, ми знаємо, що процес мислення передбачає як *інтуїтивну* складову, яка своїм результатом має безпосередньо дане розуміння – інсайт, так і *раціонально-логічну*, що вводить у недиз'юнктивний процес мислення силіогізми, які є не лише засобом віднайдення рішення, але, можливо навіть більшою мірою, засобом доведення інтуїтивно отриманого результату. Тобто мислення як процес завжди містить у собі як інтуїтивний пошук, так і зворотну логічну рефлексію. Не забуваймо також, що саме недиз'юнктивний процес мислення Л. С. Виготський асоціював з поняттям *смыслу* [9]. Із цим же конструктом пов'язував

О. К. Тихомиров ту специфіку бачення задачі, яка веде до інсайту [10]. Причому смислове переконструювання задачі, що приводило до розв'язку, передувало його (розв'язку) рефлексії та перевірці.

Це дає право стверджувати, що вирішення розумових задач передбачає висунення творчих гіпотез, пов'язаних із смисловим відображенням ситуації, та їх подальше логічне обґрунтування. Та смисл є непростим психологічним конструктом, оскільки зумовлений не лише когнітивними, а й емоційними аспектами відображення. Він відтворює невідрефлектоване суб'єктивне сприймання реальності, і ця закладена в ньому суб'єктивність не завжди уживається з раціональністю. Простіше кажучи, смисл відкриває те, що “здається”, а наскільки останнє відповідає об'єктивним даним – це ще велике питання. Саме тому використання логічних силогізмів у процесі мислення – це не зайва додаткова процедура, що лише формалізує віднайдений результат, а неодмінна складова і незамінний інструментарій мислення.

Суб'єктивність, притаманна смислові, є незамінним атрибутом там, де йдеться про мистецьке відображення дійсності. Саме мистецьке відображення відкриває такі прояви буття, котрі залишаються закритими в межах логіко-раціональних інтерпретацій. У цій площині природним вираженням смислу можна вважати художній образ. Але якщо смисл використовується не для відображення естетичної чи етичної правди буття, а в площині раціональної прагматики, то такий спосіб вираження буде вже неадекватним. Тут-бо йдеться вже не про правду, а про істину, і кожна річ інтерпретується не через образ, а через силогізм, на кшталт: “дещо є тим-то”. Це вже буде інформаційне повідомлення, що базується на системі знаків (та, відповідно, значень). Для того щоб вступити в царину раціональних інтерпретацій, суб'єктивна зв'язність речей, відображена у смислі, має пройти відповідну перевірку на об'єктивацію, тобто стати об'єктом рефлексії (це те, про що ми говорили, коли розглядали мислення). Утім, ніхто не сприйме за новину, коли сказати, що зроблені людьми висновки не завжди достатньою мірою відрефлексовані і раціонально обґрунтовані. Зрештою, вироблення логічно бездоганного висновку – це певна культура, що потребує формування відповідної методології. Там, де наука логіка не вступає у свої права, система інтерпретацій може бути дуже далекою від чітко виведеного силогізму. У першу чергу це стосується донаукового етапу знання; іншим прикладом є буденно-побутове мислення.

Процес формування суб'єктивних репрезентацій дійсності передбачає як предметну ідентифікацію об'єктів, так і створення системи інтерпретацій щодо них. Це два взаємопов'язані і взаємозумовлені процеси. Система інтерпретацій дійсності дає можливість класифікувати об'єкт певним чином, а відтак і здійснити його предметну

ідентифікацію. Коли об'єкт визначено, тобто предметну ідентифікацію задано, його можна вивчати та створювати подальші інтерпретаційні схеми дійсності (наприклад, міфологічні або наукові), але основою для їх розгортання є створена і створювана предметна ідентифікація дійсності. Як уже зазначалося вище, обидва ці процеси базуються на попередньому висуненні смислових гіпотез, які відтак лежать в основі формування системи суб'єктивних репрезентацій. Зрозуміло також, що подальше розгортання і вираження смислів може здійснюватися або через художній образ, або через знакову інтерпретацію дійсності.

Якщо художній образ, що відтворює смисл, безпосередньо впливається в цілісну життєдіяльність суспільства чи окремої людини, маємо справу із живим міфом. Якщо ж творення образу відбувається в межах якоїсь виокремленої інституціоналізованої форми діяльності, то замість міфу маємо вже мистецтво і деякі форми релігійного служіння (там де вони базуються на символіці образу).

У випадку, коли смисл утілюється через систему знаків і перетворюється на значення, його подальший розвиток може відбуватися двома шляхами. Перший – здійснюється подальша логічно обґрунтована верифікація смислової ідентичності об'єкта, тобто отримане гіпотетичне знання проходить свого роду методологічну рефлексію, а значення стає справжнім *поняттям*. Інституціоналізованою царинною його функціонування є наука і філософія. Другий шлях – коли подальша верифікація не відбувається, а значення не відокремлюється від того прошарку суб'єктивного, яке забарвлює смислову репрезентацію дійсності; у цьому разі отримуємо описаний вище мертвий міф – насичену суб'єктивним баченням значеннєву *інтерпретацію* об'єкта.

Така насиченість невідрефлексованим безпосереднім ставленням є безумовною окрасою художнього образу, але становить небезпеку тоді, коли йдеться про категорії істинності. Сама по собі відсутність логічної верифікації ще не означає, що віднайдене знання є помилковим, – інтуїтивні прозріння іноді дають приголомшливий результат. Та й узагалі суб'єктивність іманентно властива самому процесові пошуку істини. Але результат цього пошуку завжди має бути об'єктивований. Підстави для його обґрунтування пов'язані зовсім не із суб'єктивним процесом його віднайдення – вони лежать зовсім в іншій площині – у площині раціонального висновку. Якщо ми в цьому вимірі говоримо, що “дещо є тим-то”, то маємо на увазі, що це властиво речі самій-по-собі, тобто є об'єктивним результатом. Наявність рефлексивного аспекту в мисленні якраз і забезпечує цю постійну націленість на об'єктивацію. Що ж до мертвого міфу, то такої рефлексії не відбувається і суб'єктивний процес осягнення дійсності не відокремлюється від результату. Це й означає, що смисл як суб'єктивний

аспект відображення не відрефлексовано від значення як результату відображення. Останнє ж репрезентує деяку об'єктивність, “реальний стан речей”. Отже, суб'єктивне в мертвому міфі не відокремлюється від об'єктивного, а точніше – суб'єктивне тут видається за об'єктивне. Усі суб'єктивні враження, пов'язані з об'єктом, стають “властивостями” самого об'єкта. Спосіб сприймання й інтенцію сприймання тут зведено до купи. Інакше кажучи, те, що насправді є феноменом, видається за онтологічні властивості об'єкта.

Насправді суб'єктивне тісно переплітається з об'єктивним і в живому міфі, але в останньому воно ніколи не видає себе за об'єктивне, оскільки не протиставляється йому. Більше того, і суб'єктивне як творчий процес, і об'єктивна реальність у живому міфі є самоцінними, а відтак вони хоч і неподільні, але не замінюють одне одного. Художній образ у міфі або мистецтві є самодостатньою інтенцією суб'єкта, і йому немає сенсу бути прихованим або щось імітувати.

У наш час, коли мистецтво, наука і релігія існують як усталені, інституціоналізовані форми вираження смислів, для класичного розгорнутого міфу, власне, не залишається місця. І справа не лише в тому, що у своєму історіогенезі він перетворився на інші системи репрезентацій, а і в тому, що у своєму актуалгенезі смисл розвивається через культурно опосередковані способи. Адже творча діяльність не лише дає йому змогу виразитися, а й сама його розвиває. Складні форми втілення смислу, які раніше поставали як розгорнута міфологічна розповідь, сьогодні найчастіше знаходять своє вираження в мистецькому чи науковому творі або релігійному служінні. Тобто якщо міф не застигає одразу як мертвий міф, а його розвиток триває, то останній швидше за все відбуватиметься у вищезгаданих інституціоналізованих формах. Але хоча живий міф і набуває здебільшого редукованих форм, усе ж він не щезає, адже спроможність налагоджувати непрагматичні відносини з реальністю не втратили і раціональні сучасники. Як бачимо, та самоцінність світу або його невеликої частини, яка відкривається людині в безпосередньому спогляданні, може стати основою мистецтва, науки, філософії або ж релігійного переживання, водночас цей же спосіб світобачення наскрізь пронизує і побутову культуру.

Відмітною рисою сьогоденішнього міфу є те, що він перемістився із світу природи у світ штучний, що й не дивно, оскільки сучасна людина має відносини і взаємодіє переважно з предметами виробництва. Така специфіка життя, звісно, накладає відбиток і на смислове відтворення реальності. Можливо, саме тому найбільш поширеною формою міфу в сучасному світі став *дизайн*. Цей вид естетичного самовираження цікавий тим, що об'єднує мистецтво з речовим світом: дизайнерська річ є і художнім образом, і об'єктом одночасно. Вона, з

одного боку, самоцінний предмет, який несе свій естетський смисл у собі, а з другого – існує в самому процесі побутового життя, тобто є справжнісіньким міфом.

Іншим видом сучасного міфу, до речі теж пов'язаним з дизайном, є *мода*. З погляду внутрішніх смислових трансформацій це настільки цікавий феномен, що про нього варто говорити окремо. Зараз лише зауважимо, що в межах моди людина в одязі, чи в макіяжі, чи взагалі якимось прикрашена, “оформлена” людина є і естетичним образом, і одночасно реальним об'єктом. Справжнє покликання моди – підіймати і прикрашати прагматику життя, тому її також можна вважати справжнім міфом.

Мода не єдиний приклад того, як художній образ накладається на реальну людину. Іншим взірцем такого поєднання може бути театральна роль. Але реальна особистість у межах часопростору спектаклю вже підпорядкована художньому образowi, умовний план тут переважає дійсний, тому це вже не чистий міф, а мистецтво. І хоч об'єкт, тобто актор, тілесно і є реальним, його справжня особистість відокремлена від умовного дійства. Та й саме дійство, що відбувається на сцені, матеріальними і смисловими рамками відокремлене від реального життя. Але побутова свідомість не завжди відділяє актора від його ролі, і, мабуть, саме театральна постановка є найближчим до міфу видом мистецтва. Недарма історія зберегла перехід від міфологічного дійства до театру, закарбувавши його в назвах комедії, трагедії та драми.

Прикладом живого міфу, дуже близького до мистецтва, є танок. Як і в театральній постановці, художній образ тут нерозривно пов'язаний з реальним носієм – людиною, причому на відміну від спектаклю її особистість не залишається за рамками дійства – умовний та реальний план у даному випадку перебувають у повній гармонії. У танці людина виражає себе, залишаючись собою, тобто образ нерозривно поєднується з об'єктом. Оскільки історичні корені танцю сягають стародавніх ритуальних практик, цей вид мистецтва-у-житті також пов'язаний з класичним міфом. Перехідною формою, що виражає цей зв'язок, вважають, наприклад, індійський храмовий танець. Це не просто художня форма, а й символічна розповідь про індійських богів та героїв. Більш пізні за походженням варіанти індійського танцю вже набувають світського характеру і повідомляють про особистісні почуття, стосунки тощо. У танці поєднуються і безпосереднє вираження почуттів, і, невідривно від нього, розповідь про ці почуття. Як бачимо, символізм індійського танцю має відчутне знакове навантаження.

Формою символічних репрезентацій, яка втілює перехід від образного до суто знакового відображення дійсності, вважають *ієрогліф*. З одного боку, він є абсолютно умовним позначенням, що включене у

синтагматичні відносини в межах існуючого мовного тезауруса. З другого боку, він утримує в собі стилізований образ конкретних об'єктів, що відкривають шлях до розуміння його значеннєвого наповнення. Тобто він одночасно може бути і живою метафорою, що репрезентує денотат через конкретику дійсності, і мертвим образом – знаком. Написаний вручну ієрогліф видається справжнім мистецьким витвором, споглядання якого може давати естетичну насолоду. Він містить у собі і відбиток руки майстра, і зображення, що нагадує про конкретику сюжету, і смислове навантаження, яке він відкриває як символ. Це і відокремлений від дійсності самоцінний художній образ, але водночас і прив'язана до цієї дійсності інтерпретація, тобто живий міф. Утім, уніфікований друкований ієрогліф уже повністю втрачає власну самоцінність, перетворюючись на лише умовну абстракцію. У цьому, власне, немає нічого поганого, просто абстрактний знак покликаний служити іншим цілям – передавати інформацію через узагальнені категорії. Проблеми починаються лише там, де значеннєве узагальнення повністю не відокремлене від конкретики ситуативного.

Ієрогліф якраз і показує, що історичний шлях формування значення проходить через відтворення конкретної ситуації. Саме зображення конкретної події чи об'єкта дає можливість здогадатися, що є змістом знака. Актуалгенез сприйняття значення також прив'язаний до ситуації, до контексту, який і дає змогу доопредметити зміст знакового виразу. Це гіпотези, які підтверджуються або спростовуються в процесі спілкування чи отримання інформації. Так само і в онтогенезі індивіда формування його тезауруса відпочатково пов'язане з конкретними об'єктами, представленими в суб'єктивному досвіді.

Так, згідно з класичними дослідженнями [9; 11] для дитини значенням слова виступає спочатку суб'єктивна пов'язаність окремих речей, причому їх об'єднання відбувається на основі спільного враження, а не властивостей самих цих речей. Це стадія *синкретичного* мислення. На стадії *комплексного* мислення окремі предмети пов'язуються дитиною вже на основі об'єктивних особливостей, але ці особливості є не системними, а конкретно-речовими. І лише при формуванні справжнього поняття для дитини відкривається сутнісний зв'язок між об'єктами, на основі якого і виділяється значення.

Але яким чином виокремлюються ті сутнісні зв'язки, на основі котрих формується значеннєва категоризація об'єктів дійсності? Так, якщо поняття вводиться не аналітичним шляхом, тобто не через строге визначення, а на основі емпіричного досвіду, то дитині (або дорослій людині) потрібно з'ясувати самій, які саме ознаки покладено в основу виділення цього поняття. При цьому до її послуг лише метод індукції: можна виділити спільні ознаки для масиву з *n* об'єктів, що належать до

певної категорії, і потім переносити ці ознаки на інші об'єкти. Але тоді залучення об'єктів до даної категорії завжди матиме лише гіпотетичний характер, і ніколи не буде гарантії, що правило, яке спрацьовувало для n об'єктів, спрацює і на $(n+1)$ -му об'єкті. Тобто при виділенні емпіричних понять завжди спрацьовуватиме латентна гіпотеза щодо ознак категоризації. Фактично це та сама об'єкт-гіпотеза, яку вище ми ототожнювали із суб'єктивним смислом і яка передує значеннєвій визначеності того чи іншого явища дійсності. Якщо ця гіпотеза не рефлексується, наприклад, унаслідок її постійного емпіричного підтвердження, то смисл, пов'язаний з попереднім досвідом, перестає відрізнятися від значення, і всі елементи досвіду суб'єктивно стають для нас неодмінними властивостями об'єкта, що належить до певної категорії. Ми знову повернулися до онтологізації феномена як механізму формування мертвого міфу. Тобто наш власний суб'єктивний досвід починає "трансляватися" на зовнішній об'єкт і стає для нас уже невіддільним від нього. Тут справа навіть не в тому, що гіпотеза щодо значеннєвої визначеності об'єкта є правильною чи неправильною, а в тому, що спосіб виділення об'єкта перестає рефлексуватися і тим самим відрізнятися від самого об'єкта.

Таке злиття суб'єктивного смислу, що став значенням, і реального об'єкта характерне для побутових репрезентацій. Наукове ж поняття характеризується обов'язковою наявністю рефлексії щодо способів його імплементації, тобто базується на попередньому визначенні. Отже, об'єкт і предмет – той ракурс дослідження, який виділяється в об'єкті, – гносеологічно відокремлюються один від одного.

Вважають, що в понятті фіксуються так звані сутнісні властивості об'єкта чи явища – на противагу тому ж емпірично виведеному значенню, до якого може "прилипнути" будь-яка ознака об'єкта, що в цьому досвіді трапляється регулярно [9; 11]. Адже регулярність може бути випадковою, пов'язаною із суб'єктивним фактором, а не справді онтологічною властивістю речі. Наука ж претендує на онтологію. Відтак у межах суто наукового мислення з'являється думка, що наукове поняття, яке базується на не випадкових властивостях речей, вказує на справжнє, тобто дійсне, визначення речі. І якщо наука як методологія відокремлює предмет від об'єкта, то як інститут вона представляє відкрите нею як реальність, тобто знову змішує предмет і об'єкт.

Але аналітичним, тобто дедуктивно виведеним, може бути лише теоретичне поняття [12]. Емпіричне ж поняття, навіть і наукове, завжди буде синтетичним, оскільки, окрім визначення, у ньому завжди буде явна або неявна апеляція до досвіду. Наприклад, звичайна домашня кішка за ліннєївською класифікацією буде називатися *Felis catus*.

За формою це класичний дедуктивний спосіб визначення об'єкта, який розглядається як такий, що належить певному класу: рід – кішки, вид – кішка домашня. Але насправді для того, щоб ідентифікувати *catus* серед цілої родини кошачих слід наперед мати за взірєць хоча б одну кішку, на основі якої можна було б виділити суттєві з погляду науки, відмітні риси – морфологію або ж генетичний код, тобто спочатку треба мати досвід взаємодії з кішками.

Навіть для розуміння абстрактно побудованих концептів, визначення яких задається через родову належність і відмітну рису, маємо принаймні чітко усвідомлювати, що собою являє той чи той клас об'єктів. Звісно, клас може бути заданий і дедуктивним шляхом, але, йдучи від конкретного до все більш загального, ми рано чи пізно упрємось у якийсь далі невитлумачуваний предмет як, наприклад, пряма чи простір у математиці. Тобто будь-яка логічна побудова завершиться просто інтуїтивною очевидністю щодо певних зрізів реальності. І в першу чергу це стосується самого предмета, який вивчає та чи інша наука. Так, біологія вивчає живе, незважаючи на те, наскільки вичерпним і адекватним є наукове визначення того, що є власне живим. Та й адекватність визначень буде перевірятися їхньою спроможністю описати досвід, тобто є вторинною щодо нього.

Отже, наукове визначення передбачає наявність попередніх уявлень про предметну сферу, щодо якої воно висловлюється. Наукове визначення спроможне строго класифікувати реальність, але ніколи не вичерпує її у своїх дефініціях. Просто понятійна сітка накидається на поле емпірії, але тотальність останньої не є співмірною з її можливостями. Адже коли ми визначаємо об'єкт на основі відмітних рис, зокрема за тим же дедуктивним методом, це буде в певному сенсі негативне визначення як відсікання від загального класу об'єктів даного виду за деяким критерієм. Але представити об'єкт у всій множині його властивостей, тобто дати його вичерпне позитивне визначення, у такий спосіб неможливо. Тому об'єкт не вичерпується тією ідентифікацією, що фіксована в понятті, і не дорівнює науковому предмету.

Що ж до амбіцій науки, що саме вона визначає сутнісні характеристики об'єкта, здійснюючи на їх основі понятійну категоризацію, то вони видаються досить проблематичними з огляду на цілковиту умовність того, що, власне, є “сутнісним”. У якій мірі сутнісним для вас є те, що ваша кицька належить до роду *Felis*? А що є сутнісним для ідентифікації людини – її генетичний код чи її характер? Це різні площини визначення, і залежно від позиції, з якої робиться запит, буде змінюватися і “сутнісність”. І тут справа не в гуманітарній чи природничій парадигмі. Навіть у межах суто фізикалістського дослідження сутнісність наукового визначення виявляється досить проблемною.

Згадаймо відому фізичну задачу: “Як за допомогою вольтметра та секундоміра обчислити висоту будинку?”. Якщо ми звернемося до дефініції вольтметра, то дізнаємося, що це прилад для визначення напруги електричного струму. Застосування вольтметра для вимірювання “кількості” вольтів є з погляду фізики справді його не випадковою, ситуативною ознакою, а визначальною, тобто “сутнісною” рисою. Однак замірювання напруги ні до чого, коли йдеться про обчислення висоти. Утім, задача вирішується досить легко – треба лише скинути вольтметр з даху будинку і заміряти час його падіння до поверхні землі. Далі відстань обчислюється в одну дію як $gt^2/2$. Для вирішення цієї задачі сутнісними рисами вольтметра виявилось те, що він є матеріальним об’єктом з розмірами, значно меншими за висоту будинку. Просто це задача “не за правилами”. Але правило – це якраз те, що виражає умовність. Як тільки це забувається, певне визначення об’єкта починає претендувати на вираження сутності, природи об’єкта. Тоді виникає ілюзія, що об’єкт нібито повністю виражається у своїй ідентифікації.

Як бачимо, знаково-символічним репрезентаціям дійсності чи то у вигляді побутового значення, чи то у вигляді наукового поняття властива тенденція до змішування предмета – того, що виражається, – і об’єкта – елемента реальності. Просто у випадку наукового визначення предмет виділяють на основі об’єктивних властивостей дійсності. Але навіть об’єктивний спосіб категоризації не є абсолютним – це лише один з можливих об’єктивних способів тлумачення реальності. Те визначення, яке ми вкладаємо в об’єкт, відносячи його до того чи іншого поняття, детермінується тими зв’язками, у які ми даний об’єкт включимо і в порівнянні з якими він наділяється (можливо цілком об’єктивно) тими чи іншими характеристиками. Це значить, що категоризація передбачає наявність певної парадигми – того зрізу реальності, у межах якого здійснюється понятійна дефініція. І вибір парадигми вже не детермінується об’єктивними властивостями дійсності, тобто є довільним. Ми можемо розглядати різні зрізи, різні аспекти реальності й отримувати різні предмети, коли йдеться про той же самий об’єкт. Поняття є об’єктивним у сенсі виділення ознак для категоризації того чи іншого явища дійсності, але воно суб’єктивне у сенсі довільного вибору парадигми для здійснення цієї категоризації. І дуже важливо пам’ятати про цей суб’єктивний аспект існування поняття, який означає, що це не дійсність видає на-гора систему категорій, а ця система є нашим власним інструментом для витлумачення дійсності і не лежить десь поза суб’єктом.

Сказане ще не означає переходу до суб’єктивного ідеалізму, оскільки ніхто не стверджує, що категорії взагалі не мають стосунку до

дійсності чи не відображають справді реальних зв'язків між об'єктами. Наразі важливо підкреслити, що предмет, відображений у понятті, не тотожний об'єктові, але має тенденцію до ототожнення з ним у нашій свідомості. Цьому ототожненню сприяє сам дефінітивний характер інтерпретації дійсності, тобто визначення речі через категорію. “Це стіл – за ним їдять”, “це стілець – на ньому сидять” – знайомство з тією чи іншою річчю відбувається через її віднесення до того чи іншого значення, тобто відпочатково для дитини річ уже є значенням. Побутова свідомість категоризує об'єкти відповідно до практичної логіки організації взаємодії з реальністю. Потім індивідуальний досвід зазвичай підтверджує цю логіку, оскільки взаємодія з об'єктом будується саме на її основі. Таким чином досвід підтверджує ту понятійну організацію, що мала його обслуговувати, і в індивідуальній свідомості з'являється не так багато нагод для відлучення об'єкта від предмета, тобто значення. Але не менше спокусу для їх ототожнення має і наука, оскільки саме вона в нашій культурі задає “правильне” тлумачення речей, і саме її категоризація відтворює “справжню” реальність. Тому і в побутових, і навіть у наукових інтерпретаціях дійсності предмет і об'єкт, або, інакше кажучи, значення і денотат, часто не розрізняються. І як тільки суб'єктивний аспект цього визначення (який ми ідентифікували як смисл) перестає рефлектуватися, значення починає сприйматися як таке, що об'єктивно існує, і перестає відрізнятися від об'єкта. Так з'являється мертвий міф – продукт ототожнення суб'єктивних інтерпретацій дійсності і самої дійсності.

Висновок. Актуальність проблеми смислових трансформацій у сучасному міфі можна розглядати у трьох вимірах – онтологічному, гносеологічному і практичному. Міф – це безпосередній спосіб репрезентації дійсності, у якому суб'єктивний аспект відображення не відокремлений від об'єктивного. У процесі формування образу спочатку з'являються так звані об'єкт-гіпотези, які структурують і доопредмечують окремі сенсорні дані. Складні форми втілення смислу, які раніше поставали як розгорнута міфологічна розповідь, сьогодні найчастіше знаходять своє відображення в мистецькому чи науковому творі або ж релігійному служінні. Відмітною рисою сучасного міфу є те, що він перемістився із світу природи у світ штучний (дизайн, мода, танок). Знаково-символічним репрезентаціям дійсності властива тенденція до змішування предмета і об'єкта.

Література

1. Жовтянська В. В. Смислові трансформації в міфі : побудова теорії / В. В. Жовтянська // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2010. – Вип. 24(27). – С. 29–40.

2. Анохин П. К. Проблема принятия решения в психологии и физиологии / П. К. Анохин // Проблемы принятия решения. – М. : Наука, 1976. – С. 7–16.
3. Симонов П. В. Темперамент. Характер. Личность / П. В. Симонов, П. М. Ершов. – М. : Наука, 1984. – 160 с.
4. Краусс Р. Познание и общение / Р. Краусс // Познание и общение. – М. : Наука, 1988. – С. 81–94.
5. Найссер У. Познание и реальность. Смысл и принципы когнитивной психологии : пер. с англ. / У. Найссер. – М. : Прогресс, 1981. – 230 с.
6. Смирнов С. Д. Мир образов и образ мира / С. Д. Смирнов // Вестник Московского университета: Серия “Психология”. – 1981. – № 2. – С. 15–30.
7. Леонтьев А. Н. Психология образа / А. Н. Леонтьев // Вестник Московского университета. – 1979. – № 2. – С. 3–13.
8. Артемьева Е. Ю. Основы психологии субъективной семантики / Е. Ю. Артемьева. – М. : Наука, Смысл, 1999. – 350 с.
9. Выготский Л. С. Мышление и речь // Собрание сочинений : в 6 т. Т. 2. / Л. С. Выготский. – М. : Педагогика, 1983. – 504 с.
10. Тихомиров О. К. Психология мышления / О. К. Тихомиров. – М. : Изд-во Моск. гос. ун-та, 1984. – 270 с.
11. Давыдов В. В. Виды обобщения в обучении / В. В. Давыдов. – М. : Педагогика, 1972. – 423 с.
12. Кант И. Критика чистого разума / И. Кант. – М. : Эксмо, 2007. – 736 с.

© Жовтянська В. В.

МОДЕЛЬ ОРГАНІЗАЦІЇ СПІЛКУВАННЯ З АКТИВІЗАЦІЄЮ КОГНІТИВНИХ ПРОЦЕСІВ У ХОДІ ВИРІШЕННЯ ЗАВДАНЬ СПІЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

В. Ф. Нестеров, м. Київ

Представлено досвід конструювання моделі спілкування з активізацією когнітивних процесів у ході вирішення завдань спільної діяльності. Розглянуто складові моделі (ситуація діяльності і завдання спілкування, спосіб вирішення завдань у спілкуванні, дії організатора щодо вирішення завдань у спілкуванні), структурна і просторова схеми моделей організації спілкування. Наведено результати використання моделі когнітивно орієнтованого спілкування та приклади її застосування.

Ключові слова: модель організації спілкування, ситуація спільної діяльності, завдання спілкування, організатор спілкування, ставлення, точки зору, узгодження, підстави точок зору.

Представлен опыт конструирования модели общения с активизацией когнитивных процессов при выполнении задач совместной деятельности. Рассмотрены составные части модели (ситуация деятельности и задачи общения, способ решения задач в общении, действия

организатора по решению задач в общении), структурная и пространственная схемы модели организации общения. Приведены результаты использования модели когнитивно ориентированного общения и примеры ее применения.

Ключевые слова: модель организации общения, ситуация совместной деятельности, задачи общения, организатор общения, отношение, точки зрения, согласование, основания точек зрения.

The experience of designing a model of communication with activation of cognitive processes while executing tasks of joint activity is presented. Model components such as an activity situation, communication tasks, a way of solving the tasks in communication, the organizer actions regarding the task solving in communication, the structural and spatial scheme of organization models of communication are represented. The results of using the model of the cognitive focused communication and examples of its application are presented.

Key words: a situation of joint activity, a communication task, an organizer of communication, model of the organization of communication, relations, the points of view, coordination, the bases of the points of view.

Проблема. Аналіз будь-якої спільної діяльності (групового прийняття рішень, розроблення стратегій розвитку, проектування, практики ведення переговорів, розв'язання конфліктів і т. ін.) виявляє взаємний вплив діяльнісних процесів, процесів спілкування-комунікації з приводу діяльності та когнітивних процесів.

Деякі закономірності такої взаємозалежності дослідив свого часу видатний російський учений Г. П. Щедровицький – так було обґрунтовано онтологічну схему розумової діяльності (РД), яка була створена та апробована в організаційно-діяльнісних іграх (ОДІ) [1; 2]. Схема РД і сьогодні є актуальною як засіб, котрий дає змогу визначити функціональне місце спілкування в структурі РД і простежити його зв'язки з процесами рефлексії, розуміння, “чистого” мислення та мислєдіяльності. Інший російський дослідник В. В. Знаков показав взаємозалежність процесів спілкування і мислення через феномен міжособистісного розуміння та сформулював основні умови, за яких воно стає можливим у процесі спільної діяльності [3]. Разом з тим спілкування в спільній діяльності не можна розглядати поза проявами ставлення її учасників одне до одного та до об'єкта перетворень. Від характеру відносин між партнерами діяльності значною мірою залежать успішність та ефективність виконуваної ними роботи. Велику увагу приділяв цим питанням В. М. Мясіщев [4].

Як бачимо, взаємодія людей у спільній діяльності пов'язана щонайменше із двома аспектами – організаційно-діяльнісним і соціально-психологічним. Дослідження взаємодії в організаційно-діяльнісному

аспекті може бути здійснено шляхом аналізу дій учасників спільної діяльності, а взаємодії в соціально-психологічному аспекті – аналізу міжособистісних відносин людей та їхнього особистого ставлення до об'єкта праці.

Щоб спільні дії людей мали скоординований характер, потрібно узгодити належним чином мислення та уявлення кожного з учасників спільної діяльності щодо ситуації. Таке узгодження стає можливим завдяки спілкуванню. Саме потреба взаємопов'язаності думок щодо завдань діяльності і вимагає активізації когнітивних процесів під час спілкування. Ідеться про складні ситуації діяльності і взаємодії: проблемні, критичні, аварійні ситуації, ситуації конфлікту інтересів, комплексні науково-дослідницькі роботи, політичні протистояння тощо – тобто такі, де є складний об'єкт перетворень і кілька виконавців. Усе це потребує узгоджених, скоординованих спільних зусиль учасників, що може бути досягнуто за допомогою спеціально організованого спілкування [5–8]. Як засіб організації такого спілкування ми пропонуємо створену для цього відповідну модель.

Мета статті: викласти зміст моделі організації когнітивно орієнтованого спілкування під час вирішення завдань спільної діяльності.

Конструюючи модель, ми послуговуватимемося головним чином засобами, розробленими системно-діяльнісним підходом [1]. Одним із таких засобів є схема розумової діяльності (РД), другим – поняття про організаційно-діяльнісні ігри (ОДІ) [2]. Головними засадами представленого тут дослідження ми вважаємо тлумачення процесу діяльності як процесу реалізації комплексної РД, а також його “матеріальний” розподіл за окремими учасниками спільної діяльності і зумовлену цим проблему узгодження *загального* і *окремого* в груповій роботі; необхідність організації руху від індивідуальних точок зору до спільного бачення ситуації і навпаки; розуміння спілкування як простору, в якому стають можливими зв'язок між діяльністю і мисленням окремих учасників та їх узгодження. Отже, у нашій подальшій роботі більше уваги приділятиметься відображенню саме організаційно-діялісного аспекту спілкування. Бо, як справедливо зазначає М. П. Єрастов, “...явища спілкування настільки поширені і різноманітні, що поки ще нікому не вдалося їх скільки-небудь повно та всебічно схарактеризувати” [9, с. 57].

Складовими моделі спілкування, спрямованого на активізацію когнітивних процесів (далі – К-спілкування), є:

- ситуація діяльності і завдання (мета) К-спілкування;
- спосіб вирішення завдання у спілкуванні;
- дії організатора (технологія) щодо розв'язання завдання у спілкуванні;
- структурна схема моделі організації К-спілкування (рис. 1);

- просторова схема моделі організації К-спілкування (рис. 2);
  - результати К-спілкування;
  - приклади застосування моделі.
- Розгляньмо ці складові більш детально.

Організатор*	простір узгоджених підстав точок зору і зворотне сходження до нижчих рівнів
Організатор*	рух до граничних підстав та їх узгодження
Організатор*	простір експлікації підстав <i>підстав</i> точок зору та їх узгодження
Організатор*	простір експлікації підстав точок зору та їх узгодження
Організатор*	простір спілкування та експлікації точок зору та їх узгодження
	простір ситуації завдання і суб'єктів діяльності

Примітка. Позначка * означає рефлексивну позицію.

Рис. 1. Структурна модель спілкування під час вирішення завдань спільної діяльності за умови активізації когнітивних складових

Ситуація діяльності і завдання (мета) К-спілкування. Коли йдеться про вирішення завдань спільної діяльності, то зазвичай ситуація виглядає таким чином: певна кількість учасників-суб'єктів намагається виконати яесь завдання спільними зусиллями, причому кожен з них має власне бачення ситуації, власну мету, власне розуміння своєї функціональної позиції і способів вирішення завдання. Якщо при цьому кожен учасник діятиме, не враховуючи думку партнерів, то це може призвести до конфліктів у найширшому розумінні та й узагалі поставити під загрозу саме вирішення завдання і досягнення спільної мети. *Завдання К-спілкування* полягає в тому, щоб створити, організувати таке середовище, де учасники змогли б узгодити свої погляди на ситуацію діяльності, скоординувати свої дії і відтак успішно вирішити спільне завдання.

Спосіб (шлях) вирішення завдання у спілкуванні. Як тільки з'явилися перші ознаки того, що між учасниками діяльності назріває конфлікт, слід негайно призупинити будь-які активні зусилля з їхнього боку, спрямовані на вирішення завдання. Слід зафіксувати неможливість досягнення спільної мети такими діями і перейти до обговорення ситуації, яка виникла, для попереднього вирішення завдання у мисленні-спілкуванні. Обговорення проблемної ситуації в групі має проходити під проводом організатора. Він може бути з числа учасників спільної діяльності чи бути запрошеним ззовні. Його функція полягає в організації процесів обговорення та керування ними.

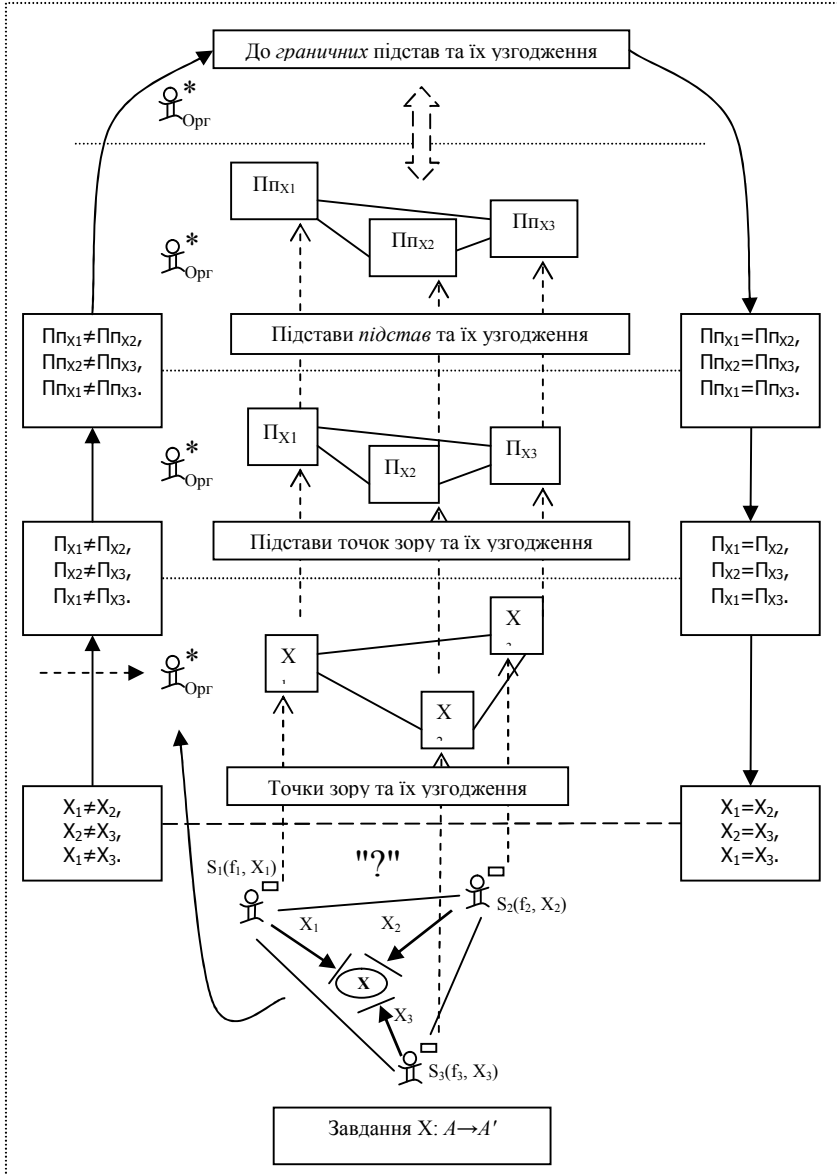

Рис. 2. Просторова модель спілкування під час вирішення завдань спільної діяльності за умови активізації когнітивних складових

Дії організатора (технологія) щодо розв'язання завдання у спілкуванні. Організатор повинен:

- допомогти кожному учасникові спілкування викласти свою точку зору для спільного обговорення;
- виявити і зафіксувати розбіжності між поглядами учасників;
- зробити спробу їх узгодити;
- у разі неможливості узгодити наявні розбіжності організувати представлення учасниками *підстав* своїх точок зору;
- зробити спробу узгодити підстави точок зору;
- коли не вдається узгодити підстави точок зору, організувати презентацію учасниками підстав *підстав* своїх точок зору;
- зробити спробу узгодити підстави *підстав* точок зору;
- не припиняти спроб узгодження, поки не буде знайдено такий простір, у якому може бути здійснено таке узгодження; узгодивши підстави на “найвищому рівні”, потрібно провести узгодження “нижчих рівнів” відповідно до “вищих”. Отже, модель містить такі елементи:

1. Простір ситуації завдання спільної діяльності X:

а) об'єкт, результат діяльності та функцію перетворення – A, A' і F відповідно;

б) суб'єкти діяльності $S_n(f_n, X_n^m)$, де n – кількість людей, f_n – індивідуальні функціонали суб'єктів, $X_n^m(\alpha, \beta, \gamma, \dots)$ – m-вимірний вектор (кортеж) компонентів, що відображають зміст суб'єктивних точок зору учасників-суб'єктів діяльності щодо завдання X, а параметри $\alpha, \beta, \gamma, \dots$ є параметрами взаємодії різної природи, такими як окремі уявлення про завдання діяльності, особистісні ставлення до партнерів, ставлення до об'єкта праці тощо. (У загальному випадку розглядаються умови їх попарної відмінності, наприклад, для випадку при $n=3$: $X_1 \neq X_2$, $X_2 \neq X_3$, $X_1 \neq X_3$). Зауважимо, що знаки “=”, “ $\neq$ ” у межах цієї статті ми використовуємо у значенні узгодження або неузгодження.

в) знак “?” – спроба вирішити поставлене завдання спільними зусиллями, усвідомлення неможливості зробити це через різні точки зору на процес вирішення завдання і параметри образу результату спільної діяльності.

2. Поява організатора спілкування, який активізує когнітивні процеси і таким чином узгоджує точки зору суб'єктів діяльності та організовує простір для представлення (експлікації) учасниками спілкування своїх точок зору, їх узгодження.

3. Перехід взаємодії учасників спільної діяльності у простір спілкування та експлікації своїх точок зору.

4. У разі неможливості узгодження точок зору створення організатором простору для представлення учасниками спілкування підстав своїх точок зору та їх узгодження, потім – підстав *підстав* і спрямування К-спілкування у простір граничних підстав та їх узгодження.

5. Після створення учасниками спілкування простору, де їхні точки зору узгоджені, організатор керує зворотним “сходженням” до нижчих рівнів та їх узгодження, відповідно.

Результати К-спілкування:

1. Узгоджені точки зору суб'єктів щодо вирішення завдання спільної діяльності.
2. Більш точне самовизначення учасників-суб'єктів діяльності.
3. Виявлення загальної можливості вирішити завдання спільними зусиллями певної групи людей.
4. Уточнені функціонали дій учасників.
5. Уточнені індивідуальні плани дій щодо вирішення спільного завдання.

Приклади застосування моделі в різних ситуаціях:

1. Ситуація спільної діяльності: купівля-продаж речі (*X*) у магазині; учасники – покупець, продавець.

- Добрий день! Я хочу у Вас купити цю річ.
- Добрий день! Так-так, будь ласка, це наша остання модель – вдалил вибір!
- А що, хіба вона справді стільки коштує? Я бачу на вітрині зависоку ціну.
- Так, усе правильно. Проте прошу Вас зважити на те, що це остання модель і вона набагато краща за попередні...
- Усе це так, але це занадто дорого...
- Так, я з Вами згоден. Але зверніть увагу, що ця модель дуже надійна, і якщо більш дешева попередня модель швидко вийде з ладу, то від цієї Ви ще довгий час будете отримувати задоволення.
- Так, я цьому спочатку не надав значення. Але схоже, мені доведеться взяти кредит, а я не люблю бути комусь винним.
- Так, можливо, це справді неприємно, але все одно частка кредиту, сплачена зараз, буде меншою за ціну, яку Вам довелося б сплатити одноразово за більш дешеву модель.
- Мені треба все обміркувати.
- Звісно, поміркуйте. Та коли прийматимете рішення, спробуйте уявити, як Вам приємно буде користуватися цією річчю.
- Так-так, Ви маєте рацію...

2. Ситуація спільної діяльності: бесіда викладача іноземної мови з потенційним слухачем курсів

- Добрий день!
- Добрий день!
- Я хочу вивчати у Вас іноземну мову.
- Добре, у нас є багато курсів із застосуванням різних методик – за вітчизняними та іноземними підручниками. Нам спочатку потрібно провести тестування і з'ясувати Ваш рівень володіння іноземною мовою.
- Дякую, проте мене не задовольняють стандартні методики, які можна знайти у підручниках, тому що вони навчають мови “взагалі”, а мені потрібна мова для моїх особистісних цілей.
- Добре, ми розробимо для Вас індивідуальну програму, але це коштуватиме дорожче...
- Згоден, для мене важливим є кінцевий результат.
- Добре. З якою метою і в яких ситуаціях спілкування Вам знадобиться іноземна мова?
- Знання мови мені потрібне для вирішення завдань діяльності Х у спілкуванні з колегами.
- Зрозуміло. Як Ви собі уявляєте ситуації, в яких відбуватиметься спілкування, і знання яких слів, зворотів може Вам при цьому знадобитися?
- Я гадаю, це будуть ситуації ... (перераховує і описує).
- Добре. Тоді ми розробимо для Вас індивідуальну програму з урахуванням ситуацій спілкування та особливостей необхідного для цього словникового запасу.
- Дякую, до зустрічі на заняттях.

Висновки. Запропонована нами модель може бути використана для дослідження процесів когнітивної активізації у спілкуванні, з'ясування особливостей переходу від індивідуальних точок зору до спільного бачення ситуації, аналізу та побудови алгоритму дій керівника-організатора когнітивного спілкування та загальної організації таких дій. Подальші наші дослідження мають на меті конкретизацію процедур формування позиції організатора спілкування, розроблення методики організації когнітивно орієнтованого спілкування, представлення та узгодження точок зору його учасників, що має забезпечити ефективність та успішність вирішення складних завдань спільної діяльності.

Література

1. Щедровицкий Г. П. Схема мыследеятельности – системно-структурное строение, смысл и содержание. / Г. П. Щедровицкий // Избранные труды. – М. : Изд-во Школы культурной политики, 1995. – С. 281–298.
2. Щедровицкий Г. П. Организационно-деятельностная игра как новая форма организации и метод развития коллективной мыследеятельности / Г. П. Щедровицкий, С. И. Котельников // Избранные труды. – М. : Изд-во Школы культурной политики, 1995. – С. 197–227.

3. Знаков В. В. Основные условия межличностного понимания в совместной деятельности / В. В. Знаков // Вопросы психологии. – 1984. – № 1. – С. 138–141.
4. Мясищев В. Н. Психология отношений / В. Н. Мясищев. – М. : МОДЭК, 2003. – 400 с.
5. Андреева Г. М. Социальная психология / Г. М. Андреева. – М. : Аспект-Пресс, 2001. – 376 с.
6. Генисаретский О. И. Деятельность проектирования / О. И. Генисаретский // Теоретические и методологические исследования в дизайне / О. И. Генисаретский. – М., 1990. – С. 114–133.
7. Леонтьев А. Н. Деятельность, сознание, личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1977. – 304 с.
8. Лурия А. Р. Язык и сознание / А. Р. Лурия ; под ред. Е. Д. Хомской. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1979. – 320 с.
9. Ерастов Н. П. Психология общения / Н. П. Ерастов. – Ярославль : Изд-во Ярослав. ун-та, 1979. – 96 с.

© Нестеров В. Ф.

ОСОБЛИВОСТІ КОГНІТИВНОГО ОПОСЕРЕДКУВАННЯ СУБ'ЄКТИВНИХ ТРУДНОЩІВ ПРОФЕСІЙНОГО СПІЛКУВАННЯ В ОПЕРАТОРІВ КОНТАКТНИХ ЦЕНТРІВ

В. В. Омеляненко, м. Київ

Висвітлюється проблема когнітивного опосередкування комунікативних труднощів особистості. Досліджуються особливості репрезентації реальності й комунікативної поведінки в операторів контактних центрів залежно від типу суб'єктивно складних для них ситуацій міжособистісної взаємодії.

Ключові слова: когнітивна репрезентація реальності, суб'єктивні комунікативні труднощі, особистісні ставлення до дійсності, особистісна саморегуляція комунікативної діяльності.

Освещается проблема когнитивного опосредования коммуникативных трудностей личности. Исследуются особенности репрезентации реальности и коммуникативного поведения у операторов контактных центров в зависимости от типа субъективно сложных для них ситуаций межличностного взаимодействия.

Ключевые слова: когнитивная репрезентация реальности, субъективные коммуникативные трудности, личностные отношения к действительности, личностная саморегуляция коммуникативной деятельности.

The article considers the problem of cognitive mediation of individual communication difficulties. The characteristics of the reality's representa-

tion and call-centre operators' communicative behavior depending on the type of subjectively difficult situations of interpersonal interaction are researched.

Key words: cognitive representation of reality, subjective communication difficulties, personal attitudes to reality, personal self-regulation of communicative activity.

Проблема. Телефонне консультування клієнтів операторами кол-центрів – один із видів професійного спілкування, що пред'являє високі вимоги як до ділової, так і до комунікативної компетентності представників цієї професії. Комунікативна компетентність консультантів є основою не тільки успішного виконання ними задач професійного спілкування, а й збереження їхнього власного психоемоційного благополуччя.

Актуальність вивчення умов, що дають змогу оптимізувати розвиток комунікативних здібностей саме у представників цієї професійної групи, визначається й тим, що в структурі їхньої комунікативної діяльності переважають емоційно напружені ситуації взаємодії, які вимагають конструктивного реагування на прояви невдоволення і висловлення претензій з боку клієнтів.

Метою нашої теоретико-експериментальної роботи є вивчення комунікативної діяльності особистості в напружених ситуаціях професійного спілкування, зокрема особливостей когнітивного опосередкування саморегуляції.

Більшість дослідників, що вивчали чинники успішності комунікативної діяльності особистості (Ю. М. Ємельянов, Я. Л. Коломенський, М. С. Каган), зосереджували увагу на проблемі набуття нею комунікативних знань та вмінь, хоча комунікативна компетентність, за визначенням, включає і складову змістових (когнітивно-емотивних) ставлень особистості, які опосередковують будь-яку активність людини [1]. Саме ці особистісні чинники визначають, як людина сприймає, інтерпретує, переживає комунікативну ситуацію, за якими стандартами оцінює себе і партнера, які потреби, цілі, наміри реалізує в процесі спілкування (А. К. Маркова, А. О. Реан, І. О. Зимня, О. В. Сидоренко). Ці індивідуальні структури когнітивної репрезентації суб'єктивного досвіду людини складають психічний потенціал особистості, основу диспозиційної регуляції її діяльності (Л. А. Петровська [2], В. О. Ядов [3], Д. О. Леонтьєв).

Когнітивний підхід до вивчення комунікативної діяльності особистості є одним з найбільш популярних у сучасній світовій психології. У річищі цього підходу сьогодні досліджують особистісні та контекстуальні особливості доступності когнітивних конструктів, характер взаємозв'язку між суб'єктивними конструктами особистості, вплив схематичних когнітивних структур і Я-схем на поведінку та переживання людини (П. Хігінс, А. Лазарус, С. Маркус, Н. Віткін [4;

5]). Механізми регуляції соціальної активності особистості на основі суб'єктивних значень та смислів вивчають також у рамках концепцій атитуду і особистісного настановлення (Д. Крич, Р. Крачфільд, І. Балачі, А. Уінкер, К. Ховланд, Д. Кац).

Наукову базу вивчення ролі психічного потенціалу особистості в її взаємодії зі світом у вітчизняній психології становлять праці таких відомих дослідників радянського періоду, як К. О. Абульханова-Славська, Б. Г. Ананьєв, О. Г. Асмолов, Л. І. Анциферова, О. О. Бодальов, Б. С. Братусь, Ф. Ю. Василюк, Л. С. Виготський, Г. С. Костюк, О. М. Леонтєв, Б. Ф. Ломов, В. М. Мясищев, Л. А. Петровська, В. О. Ядов та ін.

Специфіку когнітивно-емотивної регуляції діяльності особистості сьогодні досліджують В. П. Казміренко, Д. О. Леонтєв, О. Т. Соколова, Т. М. Титаренко, В. І. Моросанова, О. Ю. Осадько, S. Blatt, J. Auerbach, K. Levy [6], D. Westen [7] та ін. Достеменно підтверджено зв'язок недостатньої диференційованості/інтегрованості афективно-когнітивної регуляції з нестабільністю образу "Я" і дифузійною меж репрезентацій "Я-інший", з маніпулятивними комунікативними стратегіями і примітивно-чуттєвим рівнем захисних операцій, що зумовлюють розмитість соціальної перцепції, уразливість її перед упередженнями і втратою чіткої орієнтації у світі міжособових стосунків (О. Т. Соколова [8], О. Ю. Осадько, [9]).

У цілому всі дослідники однак думці, що "репрезентативна картина світу особистості зумовлює підсвідому диспозиційну готовність людини до специфічної організації актуальних взаємодій і впливає на афективну валентність ("тональність") їх сприйняття, доброзичливу чи ворожу" [8, с. 159]. Така "упередженість" особистості (неадекватне сприйняття і викривлена інтерпретація комунікативної реальності) позбавляє її можливості ефективно засвоювати і використовувати найкращі техніки спілкування через їх неузгодженість із внутрішніми диспозиційними настановленнями. Проте в практиці підготовки і підвищення кваліфікації представників соціономічних професій досі переважають стратегії навчання загальноприйнятих методів ефективною взаємодії без урахування специфіки когнітивно-емотивних предикторів суб'єктивних труднощів у спілкуванні (Є. Л. Мелібурда, М. Форверг, Є. Єлісеєва, Н. Ю. Хрящева).

Метою нашого емпіричного дослідження була перевірка гіпотези про те, що специфіка суб'єктивних труднощів у професійному спілкуванні особистості пов'язана з властивими їй особливостями репрезентації досвіду і зокрема з образом себе, образом узагальненого іншого і образом своєї діяльності (у нашому випадку – професійного спілкування). Ці особливості когнітивного моделювання дійсності можуть проявлятися в характері постановки досліджуваними цілей комунікативної діяльності, у прийнятті контекстних задач,

моделюванні умов взаємодії, виборі стратегії дій, способах оцінювання та корекції своєї комунікативної діяльності.

Щоб перевірити висунуту гіпотезу, слід було розв'язати низку дослідницьких задач:

- визначити найбільш поширені труднощі у професійному спілкуванні операторів кол-центрів;

- виділити групи досліджуваних, які значимо відрізняються за оцінюванням суб'єктивної стресогенності певного типу комунікативних труднощів;

- виявити особливості комунікативної поведінки (поведінковий рисунок), характерні для представників кожної з експериментально виділених груп;

- з'ясувати особливості когнітивної репрезентації особистісного досвіду досліджуваних з різних експериментальних груп: образів Я та Іншого, уявлень про ознаки і критерії успішної комунікації;

- здійснити аналіз взаємозв'язку індивідуальних особливостей когнітивного конструювання (репрезентації) реальності з характером та успішністю професійного спілкування досліджуваних.

Дослідження проводилося у 2009 – 2010 роках на базі контактного центру компанії “Інтелектуальні комунікації” у м. Києві. У ньому взяли участь 25 телефонних операторів (9 жінок і 16 чоловіків) віком від 19 до 25 років.

Щоб визначити *типові комунікативні труднощі у професійному спілкуванні операторів*, ми вдалися до відкритого інтерв'ю і подальшого контент-аналізу та систематизації емпіричних даних. На основі отриманих звітів про суб'єктивно стресогенні для телефонних консультантів ситуації професійного спілкування було розроблено опитувальник, що описував ситуації взаємодії із “складними” клієнтами. Останніх залежно від особливостей їхньої поведінки під час телефонного спілкування з операторами кол-центру ми розділили на сім типів:

- 1) “безграмотний” – не може сформулювати проблему, не розуміє очевидного, не знає чого хоче;

- 2) “упертий” – стоїть на своєму, не реагує на аргументи, не хоче зрозуміти, а лише вимагає бажаного;

- 3) “нервовий” – зриває роздратування на партнері, звинувачує його, ображає, висловлює претензії в грубій формі;

- 4) “зарозумілий” – мудрує, повчає, демонструє свою перевагу;

- 5) “нав'язливий” – клянчить, нудить, занадто довго пояснює очевидне; не зупиниться, поки не отримає бажане;

- 6) “скиглій” – усім незадоволений, йому неможливо догодити, зарані ображений на увесь світ і переконаний, що йому ніхто не зможе допомогти;

7) “що погрожує” – просить з’єднати з менеджером, погрожує поскаржитися керівництву.

Зауважимо, що за допомогою нашого опитувальника загалом складно визначити, хто саме провокує стресогенні комунікативні ситуації – клієнт чи сам оператор. Певною мірою ми сподівалися виявити це за допомогою показника відносної частоти виникнення таких ситуацій у практиці оператора: якщо “складні” клієнти трапляються одному операторові частіше, ніж іншим, то, ймовірно, він сам провокує конфліктну взаємодію.

Опитування проводилося індивідуально з кожним досліджуваним. Його просили оцінити у відсотках, як часто в його практиці трапляється певний тип “складних” клієнтів (частота) і в якій мірі для самого оператора взаємодія з такими партнерами є суб’єктивно стресогенною (стресогенність). За критерієм подібності суб’єктивних оцінок усіх досліджуваних було поділено на чотири групи (табл.).

Таблиця

Розподіл суб’єктивних оцінок операторів контактних центрів щодо частоти і стресогенності складних ситуацій професійного спілкування

Номер досліджуваної групи	Чисельність групи	Частота / стресогенність	Типи “складних” клієнтів						
			безграмотний	упертий	нервовий	зарозумілий	нав’язливий	скиглий	що погрожує
1	7	частота	+	±	+	-	-	-	-
		стресогенність	+	-	+	-	±	-	-
2	5	частота	±	+	+	±	+	±	±
		стресогенність	±	+	+	±	+	±	+
3	6	частота	±	±	-	±	-	-	-
		стресогенність	-	-	-	-	-	-	-
4	7	частота	±	±	-	+	-	±	+
		стресогенність	-	-	-	+	±	±	+

Примітка: – суб’єктивно незначна кількість складних ситуацій (невисока стресогенність); ± суб’єктивно частота (стресогенність) оцінюється як нижча від середнього рівня; + висока суб’єктивна оцінка частоти складних ситуацій (напруженості взаємодії).

Представники *1-ї групи* значно рідше порівняно з іншими досліджуваними відчувають труднощі у спілкуванні (відсоток “складних” серед їхніх клієнтів оцінюється ними як мінімальний). Ступінь напруженості у складних професійних ситуаціях вони також оцінюють як досить низький, а показники дещо зростають при оцінюванні ситуації взаємодії з “безграмотними” і “нервовими” клієнтами.

Оцінюючи суб’єктивні труднощі професійного спілкування, досліджувані *2-ї групи* називають найвищий відсоток “складних” клієнтів, при цьому найбільш стресогенною для них є взаємодія з “нав’язливими” і “упертими” партнерами, хоча й інші викликають досить сильне напруження.

У *3-й групі* спостерігаються середні оцінки частоти складних ситуацій професійної взаємодії, але досить низько оцінюється їхня суб’єктивна стресогенність. З-поміж усіх клієнтів цих досліджуваних найбільше напружують “нервові” і “уперті” партнери.

4-ту групу досліджуваних об’єднують загальні високі оцінки щодо частоти спілкування із складними партнерами, але суб’єктивно стресогенною вони вважають взаємодію із “зарозумілими” і клієнтами, “що погрожують”.

Отже, на основі проведеного дослідження нам вдалося виділити чотири групи, які об’єднують досліджуваних зі схожими оцінками частоти і стресогенності складних ситуацій професійного спілкування. Проте із збільшенням чисельності вибірки зростає імовірність виокремлення ще й інших груп.

Для виявлення *особливостей комунікативної поведінки* представників виділених чотирьох груп було застосовано методи включеного спостереження та експертної оцінки. При цьому експерти (група досвідчених кол-операторів із трьох осіб) оцінювали не тільки телефонне консультування досліджуваних, а і їхню взаємодію з колегами. Завдання ставилося так: знайти спільні риси у комунікативних проявах, що об’єднують представників однієї групи і разом з тим відрізняють їх від інших.

На основі узагальнення та інтеграції експертних оцінок ми спробували скласти “групові портрети” і сформулювати (разом з експертами) стислі “формули ставлення” представників кожної групи до професійної комунікативної діяльності.

Досліджувані *1-ї групи* ретельно дотримуються наданих під час навчання шаблонів, не виявляють творчості без крайньої потреби, не експериментують, користуються заготовленими фразами, жорстко дотримуються формальних норм ролі поведінки (консультант, колега, друг), не переходять на особистісне спілкування навіть з коле-

гами, не підтримують бесіди на особисті теми – *спілкування як набір рольових приписів, що впливають із соціальної ролі.*

Представники 2-ї групи прагнуть, якщо це можливо, уникнути спілкування з клієнтами (наприклад, краще опрацюватимуть письмові звернення, ніж телефонні), намагаються якнайшвидше закінчити розмову, остерігаються проблемних клієнтів, лаконічні у спілкуванні як із клієнтами, так і з колегами – *спілкування як напружена робота.*

Ті, хто увійшов до 3-ї групи, у розмові прагнуть мобілізувати всі свої сили та вміння, щоб надати клієнтові найвичерпнішу інформацію, охоче обирають спілкування з проблемними партнерами, разом з ними шукають вирішення складних питань, таким чином збагачуючи і власні знання; у разі потреби з радістю консультуються з колегами – *спілкування як приємне доповнення до професійного вдосконалення.*

Належні до 4-ї групи активно й охоче взаємодіють з усіма типами клієнтів, прагнуть проявити себе якнайкращим чином, продемонструвати свої вміння, активно намагаються консультувати не лише клієнтів, а й колег; нервують, коли хтось сумнівається у їхній компетентності – *спілкування як змагання, в якому необхідно доводити свою професійну компетентність.*

Щоб перевірити надійність отриманих експертних оцінок, кінцеві формули сутності спілкування запропонували проранжувати самим досліджуваним за критерієм відповідності їх особистому ставленню до професійної комунікативної діяльності. Отримані результати ранжування значимо не відрізнялися від оцінок експертів.

Особливості когнітивної репрезентації особистісного досвіду ми вивчали за такими параметрами:

– “ставлення до себе” – самоповага, аутосимпатія, очікуване ставлення від інших, самоінтерес (В. В. Столін, С. Р. Пантелєєв);

– “ставлення до Іншого” – образ “узагальненого Іншого” (шкала уявлень про природу людини Тесту самоактуалізації в адаптації Н. Ф. Каліної);

– “ставлення до комунікативної діяльності” – суб’єктивні критерії оцінювання успішності комунікативної взаємодії (ранжування експертних характеристик ставлення до професійного спілкування).

Порівняльний аналіз отриманих даних показав значимі розбіжності між виділеними нами групами досліджуваних в особливостях їхньої когнітивної репрезентації досвіду. Для того щоб виявити механізми когнітивного опосередкування комунікативної активності особистості, необхідно співвіднести цю специфіку когнітивного моделювання дійсності з особливостями їхніх комунікативних проблем і вподобань.

Так, *1-й групі* досліджуваних властиве у цілому позитивне емоційне забарвлення репрезентативного образу себе та Іншого: вони декларують позитивне ставлення до себе та очікують такого ж ставлення від інших. Крім того, вони виявляють схильність до позитивного ставлення до “узагальненого іншого”. Але, як свідчать спостереження експертів, для підтримання таких переконань досліджувані цієї групи намагаються не виходити за межі формально-рольового спілкування. Якщо людина дуже ретельно виконує всі приписи у спілкуванні і не прагне експериментувати та розвиватися, то, напевно, вона чогось намагається уникнути. Той факт, що представникам цієї групи майже не трапляються “конфліктні” клієнти, як усім іншим, може свідчити про їхнє прагнення уникати конфліктів. Натомість “безграмотних” і “нервових” можна помічати, адже вони не загрожують Я. До того ж із такими клієнтами нелегко утримуватися в рамках обраної ролі, що також може створювати певні незручності для консультантів.

У *2-й групі* досліджуваних було виявлено низькі показники за шкалами аутосимпатії та очікуваного ставлення до себе інших. Позицію уникнення спілкування можна пояснити очікуванням негативної оцінки з боку інших, невпевненістю у своїй спроможності ефективно розв’язувати проблеми або загалом ставленням до людей як до складних чи таких, що напружують. Це проявляється у ставленні представників цієї групи до спілкування як до складної роботи і в їхньому бажанні обмежити будь-які соціальні контакти. Той факт, що їм частіше, ніж іншим, трапляються “уперті” і “нав’язливі” клієнти, також свідчить про те, що такі негативні прояви у партнерів можуть провокуватися самими консультантами – їхнім небажанням спілкуватись.

Представники *3-ї групи* телефонних консультантів сприймають спілкування як можливість розвитку своєї професійної компетентності. Така пізнавальна мотивація в спілкуванні, напевно, звільняє їх від страху перед проблемними ситуаціями, бо комунікативні труднощі вони розглядають не як загрозу, а як завдання, котрі цікаво вирішувати. Досліджувані цієї групи не лише декларують своє позитивне ставлення до себе, інших і до співпраці, а й реалізують його на практиці: вони із задоволенням беруться за вирішення складних питань і не бояться співпрацювати із “складними” клієнтами. Порівняно з представниками інших груп ці досліджувані не відчують надмірного напруження в професійному спілкуванні, а з усіх “складних” клієнтів “помічають” лише “безграмотних”, “упертих” і “зарозумілих”, можливо, тому, що з ними важче налагодити співпрацю.

У представників *4-ї групи* виявилися високі показники за шкалами аутосимпатії та самоповаги, але всі вони очікують негативного

ставлення до себе з боку Іншого. Частка негативних ставлень до образу “узагальненого іншого” в цій групі також досить велика. Таке особистісне ставлення до “себе-серед-інших”, можливо і спричиняє їхню потребу постійно доводити оточенню свою компетентність. Найбільш небезпечними для самоствердження в спілкуванні видаються операторам цієї групи “зарозумілі” клієнти і клієнти, “що погрожують”, яких вони і сприймають суб’єктивно як найважчих.

На основі проведеного дослідження можемо зробити такі висновки.

1. Суб’єктивні труднощі у професійному спілкуванні кол-операторів тісно пов’язані з особливостями їхньої когнітивної репрезентації реальності.

2. Особливості змістових ставлень особистості до “себе-серед-інших” визначають не тільки специфіку утруднень у комунікативній діяльності, не тільки її успішність, а й загальний характер комунікативної поведінки.

3. Особливості когнітивної репрезентації досвіду опосередковують саморегуляцію комунікативної діяльності, що проявляється на всіх її етапах – від постановки мети, моделювання умов, побудови стратегії до вибору критеріїв оцінювання її успішності.

Подальше дослідження окресленої нами проблеми спрямоване на створення і вдосконалення діагностичного інструментарію для вивчення особливостей когнітивного опосередкування певних видів особистісної активності.

Література

1. *Емельянов Ю. Н.* Теория формирования и практика совершенствования коммуникативной компетентности / Ю. Н. Емельянов. – М.: Просвещение, 1985. – 183 с.
2. *Петровская Л. А.* Компетентность в общении / Л. А. Петровская. – М.: Изд-во Моск. гос. ун-та, 1989. – 216 с.
3. *Ядов В. А.* О диспозиционной регуляции социального поведения личности // Методологические проблемы социальной психологии / В. А. Ядов. – М.: Наука, 1975. – С. 89–105.
4. *Witkin H.* Personality through perception / H. Witkin. – New York, 1954. – 312 p.
5. *Witkin H.* Psychological differentiation / H. Witkin. – New York, 1974.
6. *Blatt S.* Mental representations in personality development, psychopathology and the therapeutic process / S. Blatt, J. Auerbach, K. Levy // Review of General Psychology. – 1997. – Vol. 1, № 4.
7. *Westen D.* Object relations and social cognition in borderlines, major depressives, and normals: a hematic apperception test analysis / D. Westen // Journal of Consulting and Clinical Psychology. – 1990. – Vol. 2.

8. Соколова Е. Т. Аффективно-когнитивная дифференцированность /интегрированность как диспозиционный фактор личности и поведенческих расстройств / Е. Т. Соколова // Теория развития : Дифференционно-интеграционная парадигма / сост. Н. И. Чуприкова. – М. : Языки славянских культур, 2009. – С. 113–166.
9. Осадько О. Ю. Методологічні засади вивчення когнітивних детермінант успішності професійного спілкування вчителя / О. Ю. Осадько // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2009. – Вип. 23 (26). – С. 189–198.

© Омеляненко В. В.

МОВНА КАРТИНА СВІТУ ЯК ФЕНОМЕН КОГНІТИВНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

М. О. Оран, м. Тернопіль

Статтю присвячено аналізу теоретичних передумов дослідження мовної картини світу як соціально-психологічного феномена. Виділено когнітивний, особистісний і соціальний рівні функціонування мовної картини світу.

Ключові слова: мовлення, мовленнєва організація, мовна картина світу, соціальні настановлення.

Статья посвящена анализу теоретических предпосылок исследования языковой картины мира как социально-психологического феномена. Выделены когнитивный, личностный и социальный уровни функционирования языковой картины мира.

Ключевые слова: речь, речевая организация, языковая картина мира, социальные установки.

The article is dedicated to the analysis of the theoretical premises of research on language world view as a socio-psychological phenomenon. Cognitive, personal, and social levels of functioning of the language world view are determined.

Key words: speech, speech organization, language world view, social orientation.

Проблема. У дослідженнях міждисциплінарної проблеми феномена мовленнєвих механізмів людини важливим нерозв'язаним питанням залишається питання про структурну будову і показники рівня розвитку мовленнєвої організації суб'єкта. Конструювання моделі мовленнєвої організації суб'єкта привело нас до виділення мовної картини світу як однієї із системно-описових характеристик мовленнє-

вої організації (поряд із мовленнєвою компетентністю та мовленнєвою культурою).

Актуальність цієї теми і її недостатнє теоретичне висвітлення у сучасній літературі, зокрема соціально-психологічних аспектів мовної картини світу, зумовили тему даної публікації.

Мета статті: виклад теоретичних передумов розгляду індивідуальної мовної картини світу як системно-описової характеристики мовленнєвої організації суб'єкта, що опосередковує його взаємодію із суспільним оточенням.

Складність дослідження мовної картини світу зумовлена перш за все її багатоаспектністю, оскільки йдеться про феномен, який залежить одночасно від впливу психологічних, лінгвістичних і соціальних детермінант. Як зазначає Н. Хомський, “знання мови – закладена в людині система правил – є лише одним із багатьох факторів, котрі визначають те, як саме висловлювання буде використаним або зрозумілим у конкретній ситуації” [1, с. 37].

Мовна картина світу як інтегральний ідеальний продукт процесів свідомості, отриманий шляхом трансформації чуттєвих образів свідомості у значення і смисли, за О. М. Леонтьєвим, – це та частина образу світу, котра закріплена мовними засобами та опосередковує взаємодію суб'єкта із соціумом. Будучи притаманною кожній особистості зокрема і всьому поколінню (суспільству) в цілому, картина світу є однією з умов адекватного, цілісного розуміння та оцінювання дійсності. Картина світу як глобальний образ світу виникає в людини, коли вона контактує з навколишнім середовищем, у процесі його пізнання. Тому вивчення психологічних закономірностей функціонування мовної картини світу на сучасному етапі розвитку науки повинно враховувати лінгвістичні закономірності функціонування мови як соціального та індивідуального феномена, психологічні особливості когнітивної діяльності суб'єкта із засвоєння і репрезентації знань за посередництвом когнітивних схем та соціально-психологічні детермінанти становлення мовної картини світу як феномена, що опосередковує мовленнєву взаємодію суб'єкта із соціальним оточенням.

Проблема мовної картини світу з огляду на її багатоаспектність розглядається в межах лінгвістики (Л. Вайсгербер, О. С. Кубрякова), когнітивної лінгвістики (С. О. Жаботинська), психології (Л. С. Виготський, О. М. Леонтьєв), психолінгвістики (О. О. Леонтьєв), лінгвокультурології (В. А. Маслова). Проблема соціальної детермінації мовленнєвої діяльності широко досліджується у психолінгвістиці (Д. Бренсфорд, А. Пайвіо, Г. Херман).

Сучасні дослідження демонструють тенденцію до розгляду феномена мовної картини світу як міжгалузевого поняття. Вони стосуються психолінгвістичного образу світу у свідомості людини (Л. Д. Готовкіна, І. С. Шарапа), відмінностей у мовній картині світу, зумовлених різними мовними системами і культурними відмінностями (І. О. Голубовська, Ю. О. Грішеніна, П. М. Грабовий, С. А. Мартос, Н. О. Фоміна, Л. О. Ставицька), ролі мовної картини світу в соціальному пізнанні (М. О. Шигарева, О. О. Селіванова, В. Д. Ужченко).

Мовну картину як багаторівневу структуру досліджують з метою виявлення складових цього феномена (Ю. А. Аксьонова, Н. І. Ашиток, С. Д. Смирнов). Як зазначає Ю. А. Аксьонова, з погляду відображення в мовній картині світу рівнів соціального простору можна виділити такі її компоненти: одиничні (індивідуальні), особливі (котрі вирізняють людей певної соціальної або статево-вікової групи) і загальні (універсальні, загальнолюдські) [2].

Функції картини світу зумовлені природою і призначенням людської життєдіяльності. Світобачення має дві базисні функції – інтерпретативну (здійснювати бачення світу) і регулятивну (служити орієнтиром у світі, бути універсальним орієнтиром людської життєдіяльності). Ці ж функції виконує і картина світу. Без картини світу як глобального його образу неможливою є соціокультурна діяльність людини, у тому числі спілкування. Завдяки картині світу як базисному компоненту ментальності людини відбувається взаємодія знання і поведінки людей у суспільстві, проникнення в духовні світи один одного.

У науці існують різні підходи до тлумачення індивідуального “бачення” навколишнього світу суб’єктом діяльності. Вони базуються на апріорних категоріях свідомості (І. Кант), апперцепції (В. Вундт), загальнопсихологічному понятті “образ світу” (Л. С. Виготський, О. М. Леонт’єв, О. Р. Лурія, С. Д. Смирнов, В. В. Петухов), психосемантичних категоріальних структурах свідомості (Ч. Осгуд, Г. Келлі, В. Ф. Петренко, О. Г. Шмельов), ментальності (А. Я. Гуревич, В. А. Маслова).

Як зазначає Т. М. Дрідзе, “осмислення природи мови, ступеня її “психічності” і “соціальності”, а головне, її “знаряддевої” функції у практичній і теоретичній діяльності людини” [3, с. 16] привело до виникнення суміжних наук, у яких попри відмінності в ракурсах розгляду предметом досліджень є мова і мовлення.

Відтак предметом вивчення вітчизняної психолінгвістики стали мовленнєва діяльність (О. О. Леонт’єв), психологічні механізми породження та сприймання висловлювань (І. О. Зимня). Мовну картину світу сьогодні розглядають як “відображення в психіці людини предметного світу, опосередкованого предметними значеннями й

відповідними когнітивними схемами і котре може бути піддане свідомій рефлексії” [4, с. 268], як необхідну для діяльності систему орієнтирів. І, як зазначає О. О. Леонтєв, психолінгвістика давно вже йде до моделювання ситуативної взаємодії людини і світу, побудови “психолінгвістики подій”, або “психолінгвістики діяльнісної взаємодії”. Вивчення картини світу у психолінгвістиці дає змогу спрямувати дослідження мовлення в нове річище: роль мови полягає не тільки в передаванні повідомлення, але в першу чергу, за висловом О. М. Леонтєва, у внутрішній організації того, що підлягає повідомленню. Виникає своєрідний “простір значень”, тобто закріплені в мові знання про світ, котрі надалі опосередковують соціальні контакти мовця. Як зазначає Р. Ромметвейт, мовленнєве спілкування можливе лише за умови спільності когнітивної бази комунікантів, а ця спільність є наслідком соціального досвіду. Тож дослідники висловлюють думку про те, що спілкування з позицій психолінгвістики – це обмін значеннями та особистісними смислами, які й складають основу мовної картини світу.

Л. Вайсгербер увів поняття “вербалізація світу” на позначення процесу мовного оволодіння світом і перетворення його на об’єкт пізнання. Як зазначає дослідник, мова дає людині змогу об’єднати весь досвід у єдину картину світу і змушує її забути про те, як раніше, до того як з’явилася мова, вона сприймала навколишній світ. Еволюція наукових поглядів Вайсгербера на мову йшла від ствердження її об’єктивно-універсальної основи до підкреслення її суб’єктивно-національної природи. Отже, дослідник розглядав мову як певного “творця світу”, засіб об’єктивації середовища у свідомості людей. Розвиток цих ідей знаходимо в гіпотезі лінгвістичної відносності Е. Сепіра – Б. Уорфа, згідно з якою процеси сприймання і мислення обумовлені етнічними особливостями структури мови. Ті чи інші мовні конструкції і лексичні зв’язки, впливаючи на неусвідомлюваному рівні, ведуть до створення типової картини світу, котра притаманна носіям даної мови і котра є схемою для каталогізації (упорядкування) індивідуального досвіду. Тобто Сепір і Уорф стверджували, що суб’єктивне бачення світу зумовлене особливостями тієї мови, котру суб’єкт засвоює і котра надалі слугує інструментом упорядкування перцептивного досвіду та налагодження соціальних контактів. Звідси випливає, що чуттєве сприймання дійсності визначається ментальними уявленнями людини. Ментальні уявлення так само можуть змінюватися під впливом мовних і культурних систем, соціальних умов.

Соціолінгвістика вивчає вплив соціальних екстралінгвістичних факторів на мовленнєву поведінку в конкретних мовленнєвих ситуаціях, а через це – на структуру, функціонування і розвиток мови

(В. І. Беліков, Ю. Д. Дешерієв, Л. П. Крисін, І. П. Сусов). Наголошуючи на тому, що “в мові відображено суспільний розвиток” (М. В. Панов), ця галузь науки розглядає відмінності мови її носіїв, зумовлені особливостями соціальних ролей, настановлень, статусів.

Серед результатів *лінгвокультурологічних досліджень* найбільш цінними є опис національно-специфічних особливостей мовної картини світу (Б. О. Серебренніков, А. А. Уфімцева, С. А. Арутюнов, Т. В. Булигіна, Н. Д. Арутюнова), співвідношення мови і національної свідомості (Н. Д. Арутюнова, А. А. Уфімцева, В. Г. Гак).

Етнопсихолінгвістика розглядає особливості мовної картини світу, зумовлені національно-культурними особливостями мовленнєвої діяльності та мовленнєвої поведінки (А. Вежицька, В. В. Красних, В. М. Теля, Н. В. Уфімцева).

Лінгвосоціопсихологія вивчає місце текстової діяльності, роль і місце текстів серед інших видів суспільної діяльності (Т. М. Дрідзе). У межах цієї галузі знань зміст індивідуальної мовної свідомості описується через тезаурус, який постає як “відкрита і рухлива система значень, котра зберігається в пам’яті індивіда і організована за принципом: від загального до часткового всередині певної сфери використання” [3, с. 128]. Як синонімічні, зазначає дослідниця, вживаються поняття “запас знань”, “сукупний соціальний досвід”, “модель світу”, “модель середовища”.

Аналіз мовної картини світу в різних наукових парадигмах демонструє, що теоретичні проблеми дослідження цього феномена стосуються загалом когнітивних теорій репрезентації знань і психолінгвістичних теорій значень. Слід зазначити, що в лінгвістичній парадигмі, зокрема в когнітивній лінгвістиці та етнолінгвістиці, терміном “мовна картина світу” послуговуються для виділення тих особливостей носіїв мови, котрі зумовлені використанням саме цієї мовної системи. Лінгвісти, виходячи з аналізу семантичних особливостей значень, виводять особливості психологічної характеристики людей. Когнітивна парадигма трактує мовну картину світу як сукупність людських знань, які втілені у форму слів – значень – та виявляє зв’язок між знаннями і мовними системами. Психологічна парадигма розглядає мовну картину світу в першу чергу як частину загального “образу світу” (за О. М. Леонтьєвим) та визначає її як сукупність значень і когнітивних схем, що опосередковують взаємодію індивіда із соціумом.

У соціально-психологічному ж аспекті постає питання – як саме мовна картина світу опосередковує взаємодію суб’єкта із середовищем та зумовлює особливості цієї взаємодії. Як зазначає Н. В. Чепелева, “розуміння та інтерпретація соціокультурного досвіду ведуть до ство-

рення власного внутрішнього світу особистості, власної реальності, що вибудовується як неповторне особистісне утворення з допомогою авторського ставлення як до навколишньої дійсності, так і до власної особистості, власної ідентичності” [5, с. 126]. Тож, розглядаючи мовну картину світу як вираження загальної концептуальної картини світу, психологія визначає змістом її і соціокультурні уявлення суб’єкта. У межах неklasичного підходу, підкреслює Чепелева, соціокультурний світ слід розглядати як світ значень, що транслюються культурою та інтерпретуються людьми. При цьому інтерпретація ситуації задається мовою, найважливішим атрибутом культури. Саме означення реальності, тобто заміщення її певними культурно заданими схемами, дає змогу не тільки обдумувати, осмислювати, аналізувати і переживати ті чи інші події, а й упорядковувати їх, створюючи для себе нову психічну реальність, новий досвід. Думка О. О. Леонт’єва про те, що “комунікація – це передусім не що інше, як спосіб унесення тієї чи іншої корекції в образ світу співбесідника” [4, с. 271], дає підстави для розгляду мовної картини світу в соціальному аспекті – насамперед як способу трансляції закріплених у ньому уявлень суб’єкта про світ.

Когнітивна соціальна психологія розглядає психіку людини як активну, динамічну, як таку, що має вроджені структури, які обробляють та організують інформацію. Предметом цієї науки є обробка та засвоєння передусім соціальної інформації. Теорія соціальних уявлень С. Московічі дає підстави тлумачити їх як ідентифікаційні матриці, що є основою взаємодії людини і суспільства. Репрезентація об’єкта у свідомості суб’єкта постає як єдність перцептивного і концептуального, відтак зміст мовної картини світу є засобом вираження соціальних уявлень. Соціальні уявлення виступають способом опосередкування поведінки та інструментом пізнання світу.

Усі ці дослідження створюють необхідний теоретичний фундамент для розгляду мовної картини світу як феномена когнітивної соціальної психології. Загалом же в *соціальній психології* мовна картина світу досліджується переважно як ментальне утворення, притаманне суспільству, а особливості (відхилення від стандарту) – як вияв індивідуальності суб’єкта або як відображення в індивідуальній мовній картині особливостей етнокультурної ментальності соціуму. При цьому на особливості власне мовленнєвої організації суб’єкта та мовленнєвого освоєння ним світу звертається недостатньо уваги. Ми ж пропонуємо виокремити ще один аспект розгляду мовної картини світу суб’єкта в соціальній психології – як засіб опосередкування мовленнєвої взаємодії суб’єкта із соціальним оточенням. Окрім того, дослідження мовної картини світу дає змогу вийти на дослідження мовної особистості в соціально-психологічному аспекті. Вважаємо, що

вивчення мовної картини світу як психологічного феномена, котрий слугує для представлення і зовнішнього вираження значень суб'єкта в процесі соціальної взаємодії, дає підстави для того, аби розглядати мовну картину світу водночас і як результат когнітивної діяльності суб'єкта, і як соціальний феномен.

Окремих питань стоїть виявлення структури мовної картини світу, адже, як зазначає С. О. Жаботинська, “мовна картина світу не є гомогенним утворенням, у ній співіснують “пласти”, або площини, знань, котрі взаємодіють між собою” [5, с. 4]. Когнітивна лінгвістика за такі площини визначає знання про мову, про способи її організації як формальної знакової системи та знання “в мові” як упорядковану інформацію про світ, представлену в мовній семантиці (С. О. Жаботинська, О. С. Кубрякова). Це перегукується з ідеями когнітивної психології про картину світу як систему репрезентації знань (Р. Солсо). В аспекті психолінгвістики мовна картина світу складається із значень та особистісних смислів як відображень ставлень суб'єкта (О. О. Леонт'єв), а в соціальній парадигмі образ світу і мовна картина світу є втіленням соціальних уявлень людини (С. Московічі).

Концептуальна картина світу виражається назовні через слово, тобто за посередництвом мовної картини світу. Звідси випливає, що всі особливості і результати пізнавальної діяльності людини відображаються в мовленні, зафіксовані в значеннях, що реалізуються різними мовними засобами. Отже, мовна картина світу відображає закріплені в значеннях знання суб'єкта про світ.

Оскільки мовлення людини індивідуальне і спосіб використання мови для вираження думок залежить від індивідуальних та особистісних характеристик суб'єкта, мовна картина світу, безперечно, репрезентує і внутрішню сутність її носія. Кожна людина має свій мовленнєвий “паспорт” – її мовлення неповторне (Я. К. Радевич-Винницький). Індивідуальна свідомість відображає об'єктивну реальність не лише за допомогою загальнозначущих понять і категорій, а й на особистісному рівні – як значення значення (особистісні смисли), котрі, за О. М. Леонт'євим, утворюють структуру мовної картини світу. Ядром особистісного рівня мовної картини світу є система смислів. Смыслові утворення як стійкі системи особистісних смислів – базові одиниці образу світу особистості, що відображають зв'язки людини зі світом (В. В. Петухов).

Як зазначає Г. Г. Шпет, “кожен історично утворений колектив... по-своєму сприймає, відображає, оцінює, любить і ненавидить об'єктивну дійсність, умови свого буття, саме це буття – саме в тому його ставленні до всього, що є об'єктивним, виражається його “дух”, або “душа”, або “характер” у реальному розумінні” [7, с. 9]. Закріплю-

ючись у процесі соціалізації, соціальні стереотипи стають надбанням мовної картини світу суб'єкта, а відтак впливають на її формування і виявлення.

Висновок. Отже, мовну картину світу ми розглядаємо як багато-рівневе явище, у якому поєднуються когнітивні, особистісні і соціальні характеристики суб'єкта. Вважаємо за доцільне виділити такі рівні мовної картини світу: 1) когнітивний (знання про світ, закріплені в значеннях та узагальнені в когнітивних схемах), 2) особистісний (особистісні смисли), 3) соціальний (соціальні уявлення). Саме взаємодія зазначених рівнів дає змогу суб'єктові використовувати мовну картину світу як посередника у своїй мовленнєвій взаємодії із соціальним середовищем.

Розглядаючи мовну картину світу в соціально-психологічній парадигмі, ми зможемо відтак виявити особливості взаємодії суб'єкта, зумовлені особливостями його мовної картини світу. Перспективи подальших наукових розвідок вбачаємо в емпіричному дослідженні виокремлених рівнів мовної картини світу та їх взаємозв'язку в процесі мовленнєвої взаємодії суб'єкта з оточенням.

Література

1. Хомский Н. Язык и мышление / Ноам Хомский ; пер. с англ. – М. : Изд-во Моск. гос. ун-та, 1972. – 122 с.
2. Аксенова Ю. А. Символы мироустройства в сознании детей / Ю. А. Аксенова – Екатеринбург : Деловая книга, 2000. – 272 с.
3. Дридзе Т. М. Язык и социальная психология : учеб. пособ. / Тамара Моисеевна Дридзе ; под ред. и с предисл. А. А. Леонтьева. – Изд. 2-е, доп. – М.: Либроком, 2009. – 240 с.
4. Леонтьев А. А. Основы психолінгвистики : учеб. для студ. вузов / Алексей Алексеевич Леонтьев. – М. : Смысл ; СПб. : Лань, 2003. – 287 с.
5. Чепелева Н. Понимание и интерпретация социокультурного опыта в контексте постнеклассической психологии / Н. Чепелева // Гуманітарний вісник ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди” : наук.-теорет. зб. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – Вип. 15. – С. 126–128.
6. Жаботинская С. Когнитивная лингвистика: ракурсы анализа языковой картины мира / С. Жаботинская // Актуальні проблеми металінгвістики : наук. зб. – К. : Брама, 1999. – С. 3–8.
7. Шпет Г. Г. Введение в этническую психологию / Густав Густавович Шпет. – СПб. : Алатейя, 1996. – 154 с.

© Орап М. О.

КОГНІТИВНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ЕФЕКТИВНОСТІ ОСОБИСТІСНОГО ЗАХИСТУ В ЕМОЦІЙНО НАПРУЖЕНИХ СИТУАЦІЯХ СПІЛКУВАННЯ

О. Ю. Осадько, м. Київ

Статтю присвячено науковому аналізу феномена психологічної захищеності особистості. Психологічний захист розглядається як функція психічної саморегуляції емоційного благополуччя особистості. Вивчаються когнітивні основи вибору особистістю певного способу психологічного захисту в спілкуванні. Виділяються способи психологічного захисту, що полягають у самообмеженні, а також ті, що базуються на саморозвитку особистості.

Ключові слова: життєва компетентність особистості, саморегуляція, емоційний комфорт, захисні стратегії у спілкуванні, психологічне благополуччя

Статья посвящена научному анализу феномена психологической защищенности личности. Психологическая защита рассматривается как функция психической саморегуляции эмоционального благополучия личности. Изучаются когнитивные основы выбора личностью определенного способа психологической защиты в общении. Выделяются способы психологической защиты, опирающиеся на разного рода саморегуляции, а также базирующиеся на саморазвитии личности.

Ключевые слова: жизненная компетентность личности, саморегуляция, эмоциональный комфорт, защитные стратегии в общении, психологическое благополучие.

The article is devoted to the scientific analysis of a person's psychological defense phenomenon. Psychological defense is viewed as a function of mental self-regulation of person's emotional well-being. The cognitive bases of individual choice of the determined ways of psychological defense in communication are analyzed. The types of psychological defense, such as ones that consist of self-limitation as well as those that are based on self-development are identified.

Key words: person's life competences, self-regulation, emotional comfort, defense strategies in communication, psychological well-being.

Проблема психологічної захищеності особистості є актуальною як з позиції практики надання психологічної допомоги населенню, так і з позиції побудови теорії оптимального функціонування особистості. Численні дослідження цієї проблеми розкривають критерії сформованості психологічної захищеності особистості [1], її роль в організації життєдіяльності людини [2], можливості керованого розвитку цього

феномена [3]. Проте в наукових підходах до розуміння природи та змісту психологічної захищеності спостерігаємо чимало розбіжностей, а то й суперечностей. Однією з причин такої термінологічної невизначеності є, на наш погляд, інтерференція таких понять, як “психологічна захищеність”, “захисні стратегії спілкування” і “психологічні механізми захисту”.

Мета статті: феноменологічний аналіз проблеми психологічного захисту особистості й визначення когнітивних складових, що забезпечують її психологічну захищеність у міжперсональних конфліктах.

3. Фройд був першим, хто описав феномен психологічного захисту як особливий механізм, що послаблює напруженість внутрішнього конфлікту між несвідомими імпульсами і вимогами зовнішнього середовища. У дослідженнях А. Фройд дано розгорнуту дефініцію захисних механізмів як “діяльності Я, що починається, коли Я перебуває під надмірним тиском потягів та афектів, котрі становлять загрозу для Я [4, с. 68]. На думку А. Фройд, Его-захисні механізми становлять собою *перцептивні, інтелектуальні й рухові автоматизми*, що виникли на стадії ранніх міжперсональних конфліктів. У сучасній психоаналітичній концепції психологічний захист розглядають як систему стабілізації особистості, що проявляється в усуненні або мінімізації негативних емоційних станів, які виникають у разі розузгодження внутрішніх складових структури особистості (Воно, Я, Над-Я).

Інтерес науковців до вивчення механізмів психологічного захисту (ПЗ) особистості дуже швидко вийшов за межі психоаналітичної школи, що спричинило виникнення інших тлумачень природи і функцій цього феномена. Так, до переліку традиційно психоаналітичних видів психологічного захисту (витіснення, заміщення, придушування, раціоналізації, проєкції, перцептивного захисту) додаються нові прояви ПЗ, що мають більш високий рівень узагальнення і є не так ситуативними захисними реакціями, як стратегіями захисної поведінки особистості: компенсація (А. Адлер), утеча (Е. Фромм), конфлюенція, інтроекція, ретрофлексія (Ф. Перлз), вибіркова увага (Г. Саллівен). Дослідники, які вивчали прояви ПЗ у комунікативній діяльності особистості, виявили такі захисні стратегії у спілкуванні: авторитаризм, деструктивність, підкорення (Е. Фромм); потяг до людей, потяг від людей, потяг проти людей (К. Горні), підлещування (миротворення), звинувачення (критика), обачливість (суперраціональність) і відмежованість (безумність) (В. Сатир). Феноменологію так званих соціально-психологічних, або міжперсональних, захистів активно розробляють і вітчизняні психологи.

Уперше термін “міжособистісний захист” дістав наповнення чітко окресленим емпіричним змістом у працях А. У. Хараша [5].

Дослідник звернув увагу на функціонування міжособистісних захистів у процесі групової взаємодії. На основі узагальнення роботи “Т-груп” він виділив такі види ПЗ: *рольовий захист, дискусійний захист, відкритий захист*. Їхнє основне призначення – убезпечити власну самооцінку в разі загрози з боку іншого суб’єкта.

Є. Л. Доценко визначає поняття “міжособистісний захист” як “застосування суб’єктом психологічних засобів усунення або зменшення втрат, що загрожують йому з боку іншого суб’єкта” [6, с. 194]. На думку дослідника, для психологічного захисту людина застосовує у спілкуванні пасивну або активну форму таких захисних дій, як дистанціювання від “агресора”, контроль характеру впливу, блокування інформації.

Більшість дослідників, які вивчають проблеми психологічного захисту, визнають необхідність виділення принаймні *двох* груп захисних дій особистості: захисна поведінка у ситуаціях фрустрації і суто захисні механізми (К. Левін, Т. Дембо, А. А. Налчаджан). Проте виокремлення міжперсональних та інтраперсональних психологічних захистів видається досить умовним, оскільки “критерій внутрішньої чи зовнішньої локалізації загрози” не є чітким. Так, В. М. Мясіщев [7] зазначає, що дія психологічного захисту зумовлюється міжособистісними або соціальними конфліктами, що прямо впливають на виникнення внутрішньоособистісних конфліктів. На думку В. В. Століна [8], психологічний захист опосередковано детермінує соціальну активність людини через підтримання стабільності ставлення до себе. І. С. Кон [9] називає механізми психологічного захисту засобами підтримання самоповаги і збереження образу Я. При цьому особистість захищається не від власних інстинктивних потягів, а *захищає свою Я-концепцію*, яка охоплює самооцінку порядності, розумності й чесності. Мотивом захисту, на думку дослідника, може бути і *небезпека оцінювання з боку партнера по взаємодії, і загроза власного розчарування в собі*.

Виділення двох класів ПЗ потребує не тільки визначення більш чітких критеріїв їх розмежування, а й розв’язання питання щодо їхнього взаємозв’язку і критеріїв ефективності. Якщо виходити з визначення захисних механізмів як неусвідомлених способів викривлення реальності, а захисні стратегії спілкування розглядати як поведінкові прояви цих механізмів, то будь-які психологічні захисти особистості незалежно від рівня їхньої “зрілості-примітивності” стають перешкодами для оптимального функціонування особистості, оскільки базуються на автоматизмах, напрацьованих на ранніх етапах її розвитку.

Проте не можна ігнорувати і конструктивну функцію психологічного захисту – його спрямованість на запобігання дезорганізації

психічної діяльності, збереження психоемоційного благополуччя особистості. Позитивну роль психологічного захисту в розвитку і функціонуванні особистості підкреслюють дослідники, які визначають цей феномен як “особливу форму взаємодії та взаємовідношення психологічних настановлень” [2]; як “функцію психологічної культури, що полягає у підтриманні стійкого імунітету психіки до дії різноманітних чинників, що ускладнюють її формування і функціонування” [3]; як захисні заходи, свідомо прийняті і регульовані особистістю [10]. Такий підхід до тлумачення феномена ПЗ, на наш погляд, суттєво відрізняється від двох попередніх: якщо “перцептивні, когнітивні й рухові автоматизми” чи “типові патерни поведінки” забезпечують стабілізацію образу Я за рахунок самообмежень, то “психічний імунітет” – через розвиток особистості.

Отже, здійснивши теоретичний аналіз наукових досліджень, присвячених проблемі психологічного захисту особистості, маємо підстави стверджувати, що під однією назвою співіснують щонайменше три принципово своєрідних психологічних утворення, спільною рисою яких є виконання функції убезпечення особистості від болісних переживань:

1) перцептивний спосіб ПЗ. Ідеться про неусвідомлені способи когнітивного викривлення реальності, обмежену групу відносно примітивних операцій, що обслуговують Еґо, включене у конфлікт інстинктивних потягів [11];

2) поведінковий спосіб ПЗ – частково усвідомлені звичні стереотипи спілкування і діяльності, за допомогою яких особистість намагається уникати таких ситуацій соціальної взаємодії, що можуть загрожувати стабільності її уявлень про “себе-у-світі”;

3) когнітивний спосіб ПЗ – на цьому рівні збереження психологічного благополуччя психічна активність особистості спрямована не так на підтримання стабільності Я-образу і картини світу, як на їхній постійний розвиток (деталізацію, інтеграцію, модифікацію). Відповідно такий ПЗ забезпечується не “захисним ігноруванням” чи “несвідомими викривленнями”, а поглибленим пізнанням внутрішньої і зовнішньої реальності, удосконаленням системи суб’єктивних ставлень особистості через апробацію та опанування нового досвіду [2; 7; 11; 12].

Перш ніж перейти до викладення та обґрунтування авторської моделі ПЗ, розгляньмо найбільш відомі сучасні наукові концепції, що розкривають специфіку і взаємозв’язок різнопланових проявів цього феномена. Одна із спроб побудувати інтегровану теоретичну концепцію ПЗ належить американським психологам Р. Плутчику і Х. Конте [13], які обстоюють прямий зв’язок типу захисного механізму (через переживання відповідної емоції) із захисною стратегією поведінки

особистості. Вони розглядають психологічний захист як особливий механізм, що діє за принципом негативного зворотного зв'язку. У результаті його функціонування, з одного боку, послаблюється, знижується інтенсивність емоційної реакції, що має на меті збереження Я-образу, а з другого боку – вдається підтримувати соціально адекватні стосунки. На думку дослідників, часте переживання певних емоцій і використання відповідних захистів лежать в основі формування специфічних рис характеру особистості: регресія породжує наївність і непослідовність, заміщення – агресивність і т. п. Ці риси й визначають поведінковий рисунок особистості.

Хоча згадані дослідники використовують термін “психологічний захист”, фактично вони вивчають “захисні стратегії” у спілкуванні, розглядаючи проблему конструктивності ПЗ крізь призму успішності соціальних взаємин особистості. У рамках цього підходу поняття конструктивності психологічних захистів пов'язується з нормативністю їх функціонування¹. Усі механізми психологічного захисту є конструктивними, якщо використовуються індивідом в межах середньостатистичних показників по групі, до якої він належить. Нормативне функціонування механізмів захисту робить стабільність упорядкованої суб'єктивної картини світу настільки істинною і настільки викривленою, наскільки це задано суспільними стандартами.

Інший підхід до розв'язання проблеми взаємозв'язку окремих аспектів функціонування ПЗ пропонує відома вітчизняна дослідниця Т. С. Яценко [14]. Вона відносить різноманітні психологічні захисти, які З. Фройд назвав механізмами, до форм або засобів захисту, а механізм психологічного захисту, на її думку, є *один* і являє собою своєрідне настановлення, яке організує всю структуру “психологічного захисту” від “Я-маленького” до “Я-великого”. Цей механізм спрямований на досягнення відчуття сили, забезпечення почуття самолюбства, прагнення підняти самооцінку і самоповагу. На погляд дослідниці, така тенденція притаманна всім людям, але засоби досягнення цієї мети “в особистості, яка захищається”, і в тієї, яка “оптимально розвивається”, різні. Зокрема, “особистість, яка захищається”, спрямовує зусилля на створення *відчуття* успіху, у не на його реальне досягнення. Це, на нашу думку, можна пояснити саме *психологічною незахищеністю* “особистості, яка захищається” – її неготовністю конструктивно переживати ті загрози її Я-образові, що можуть вини-

---

¹ Поведінковий підхід до розв'язання проблеми конструктивності психологічних захистів особистості має багато прихильників серед українських і російських психологів (І. М. Грановська, Л. Р. Гребенников, В. Г. Каменська, І. М. Нікольська, О. С. Романова, Т. М. Титаренко).

кати у конфліктних ситуаціях. У контексті спілкування психологічно незахищена особистість розв'язує не проблему пізнання себе, іншого, можливостей удосконалення взаємодії тощо, а зосереджує увагу на проблемі збереження звичних уявлень про себе чи про світ (і тому дуже хворобливо сприймає дії партнерів, які не відповідають її очікуванням).

Невирішеним у сучасній психології залишається і питання про роль та значення ПЗ у життєздійсненні особистості. Одні дослідники відносять психологічний захист до однозначно непродуктивних, шкідливих засобів розв'язання внутрішньо-зовнішніх конфліктів. Зокрема, представники гуманістичної психології (С. Джуард, А. Маслоу, К. Роджерс) вважають, що психологічний захист характеризує незрілу особистість, яка страждає через неможливість самореалізації і самоактуалізації. Вони розглядають психологічний захист як спосіб ухилення від особистісного зростання.

Інший погляд на роль психологічного захисту полягає в тому, що це – нормальний, повсякденно працюючий механізм людської свідомості, котрий є релевантним засобом саморегуляції і подолання в конфліктних ситуаціях. До позитивних функцій захисту Ф. В. Бассін, Ф. В. Василюк, Н. В. Макарова, В. Г. Маралов, Ю. С. Савенко відносять зниження рівня емоційного напруження, здатність запобігати дезорганізації психічної діяльності і поведінки, підвищення опірності організму захворюванням, покращення адаптаційних можливостей тощо.

Ще один існуючий підхід до розв'язання проблеми шкідливості чи корисності психологічних захистів базується на спробах поділити їх на конструктивні і деструктивні. Конструктивність ПЗ частіше пов'язують з їх усвідомленим прийняттям і регуляцією [10]; розвитком рефлексивного контролю за активністю психологічного захисту [14]. На думку Є. Л. Доценка [6], конструктивність психологічного захисту – це спрямованість захисних дій на створення, прогресивний розвиток (стосунків, психологічного благополуччя, ефективної спільної діяльності). Дослідник вводить ще такі змінні конструктивності, як специфічність, адекватність і ефективність. Специфічність він визначає як релевантність змістові загрози, адекватність – як релевантність причини загрози, а ефективність – як відповідність результату (головній меті) захисту – усуненню загрози.

Отже, конструктивними ПЗ зазвичай визнають такі захисні дії особистості, які усвідомлені і регульовані нею, є ефективними для розвитку (особистості), специфічними (на відміну від стереотипних захисних поведінкових стратегій) і релевантними ситуації. Тобто такі, що найкращим чином захищають особистість (у її розвитку і функціо-

нуванні) і є протилежними психічним автоматизмам, що обмежують сприймання, пізнання і дії людини.

Концепція особистісної саморегуляції психологічного благополуччя, яку ми пропонуємо, дає можливість інтегрувати різнопланові дослідження ПЗ (О. А. Конопкін, В. І. Моросанова, В. І. Степанський) в єдиному семантичному просторі. Феномен психологічного захисту визначається в нашій концепції як *функція психічної активності особистості, спрямованої на забезпечення власного психологічного благополуччя*. Вибір способів реалізації цієї активності здійснюється засобами *особистісної саморегуляції*, яку ми розуміємо як *системно організований психічний процес ініціації, вибудовування, підтримання і управління всіма видами і формами зовнішньої і внутрішньої активності, які спрямовані на досягнення прийнятих суб'єктом цілей*.

Структурно-функціональна модель процесу саморегуляції, розроблена О. А. Конопкіним [15], описує її як цілісну інформаційну систему, що реалізується у взаємодії функціональних ланок. Функціональними ланками саморегуляції є цілі діяльності, моделі значимих умов, програми виконавських дій, критерії успішності, оцінки результатів і корекції дій. Звідси випливає, що характер психічної активності, спрямованої на підтримання психологічного благополуччя особистості, буде різнитися залежно від якісної специфіки засобів реалізації такої активності. Ідеться про психічні засоби відображення й моделювання особистістю дійсності і самої себе, своєї активності і діяльності, вчинків та їхніх підстав.

У світлі нашої концепції три найбільш відомих у сучасній психології способи ПЗ (рівні, види, форми) очевидно відрізняються один від одного за характером когнітивного відображення особистістю цілі, умов і способів реалізації психічної активності, спрямованої на підтримання свого психологічного благополуччя.

Перцептивний спосіб ПЗ здійснюється за допомогою інфантильних захисних механізмів і є способом особистісної саморегуляції психоемоційного благополуччя за рахунок *самообмежень у сприйманні та розумінні внутрішньої і зовнішньої реальності*. Цей спосіб ПЗ завжди пов'язується з викривленням реальності, що, як правило, не усвідомлюється особистістю. Якби людина усвідомлювала, що вона перекручує реальність, то ці когнітивні викривлення не змогли б редукувати негативні емоційні стани. Захисні механізми є відносно примітивними операціями, що спотворюють реальність, порушують контакт людини з дійсністю задля виконання їхньої основної функції – стабілізації внутрішнього стану особистості, збереження її звичних уявлень про себе та інших. Розвиток особистості, її перехід на більш високий рівень функціонування неможливі без усвідомлення таких захисних автоматизмів і поступової відмови від їх використання в міру

розв'язання внутрішніх конфліктів і вдосконалення суб'єктивної моделі світу.

Поведінковий спосіб ПЗ полягає у використанні захисних стратегій поведінки і є способом особистісної саморегуляції психоемоційного благополуччя за рахунок *самообмеження своїх проявів у спілкуванні і діяльності*. Захисними поведінковими стратегіями називають поведінковий рисунок, що є характерним для особистості і застосовується нею в різних, часом навіть мало схожих ситуаціях фрустрації. Поведінковий захист полягає у виборі суб'єктом таких форм спілкування і діяльності, що дають змогу мінімізувати вірогідність негативної оцінки Я (реальної або уявної) з боку партнерів по спілкуванню. Так, людина, яка не може дозволити собі наражатися на невдачі чи невдоволення інших, вимушена відмовлятися від своїх прагнень, експериментувань, новацій і залишатися в діапазоні звичних та апробованих способів життєдіяльності.

Визначаючи психологічну сутність цих двох способів ПЗ, більшість дослідників підкреслюють саме їхню роль у стабілізації особистості – збереженні її звичних уявлень про себе і світ. Підставою для цього є той факт, що за допомогою способів самообмеження (перцептивних чи поведінкових) захищається не так особистість, скільки Я-образ особистості – у широкому сенсі це суб'єктивна модель світу і “себе-у-світі”. У такий спосіб, за рахунок втрати можливостей для розвитку, особистість досягає ситуаційного емоційного благополуччя.

Когнітивний спосіб ПЗ полягає у вдосконаленні змістових ставлень особистості і є способом особистісної саморегуляції психоемоційного благополуччя за рахунок *розвитку інформаційно-орієнтувальної основи життєдіяльності, підвищення життєвої компетентності, культури використання свого психічного потенціалу*. На відміну від перших двох способів ПЗ, цей спрямований не на стабілізацію Я-концепції, а на її розвиток. Дієвість цього способу ПЗ визначається не досягненням ситуативного емоційного комфорту, а зміцненням імунітету психіки до дії різнопланових чинників, що утруднюють її формування і функціонування. Саме цей спосіб ПЗ (єдиний з усіх) називають ще “*психологічною захищеністю*” особистості, що пов'язано, на наш погляд, з його пролонгованою захисною дією.

При цьому способі ПЗ ситуативне проживання людиною травматичного досвіду є більш повним й усвідомленим, оскільки відповідає задачі якнайповнішого його розуміння і використання для вдосконалення суб'єктивної моделі світу: особистісних змістових ставлень до світу предметів і явищ, до інших людей і самої себе. Відкритість досвідові, готовність до змін, постійної апробації і реконструкції своїх когнітивних конструкцій світу є критеріями, за якими в сучасній психології визначають “здорову” (Б. Г. Братусь [16]), “психо-

логічно благополучну”¹ (R. Ryan, E. Deci [17]; C. D. Ryff, C. L. M. Keyes [18]), “оптимально функціонуючу особистість” (G. A. Kelly [19], К. Роджерс [20]). Це підтверджує нашу думку про те, що психологічна захищеність особистості підтримує не тільки її психоемоційне благополуччя, а й забезпечує загальне – *біопсихосоціальне* здоров’я.

Висновки. На основі теоретичного аналізу досліджень феномена психологічної захищеності особистості створено концептуальну модель психологічного захисту як функції саморегуляції особистістю свого емоційного благополуччя. Когнітивною основою процесу особистісної саморегуляції емоційного благополуччя є прийнята суб’єктом мета та уявлення про способи її досягнення, а також критерії оцінювання результативності ПЗ, що лежать в основі її (особистісної саморегуляції) вдосконалення.

Саме виділення специфіки цих когнітивних складових саморегуляції психоемоційного благополуччя дає змогу з’ясувати феноменологію основних способів ПЗ особистості, які розглядає сучасна психологія: *перцептивні захисні механізми* забезпечують регуляцію емоційного напруження за рахунок самообмеження у сприйманні та розумінні реальності; *поведінкові захисні стратегії* допомагають уникати стресових ситуацій через самообмеження в поведінкових проявах; *когнітивні стратегії розбудови (вдосконалення) інформаційно-орієнтувальної основи діяльності* сприяють забезпеченню не тільки і не стільки ситуаційного емоційного комфорту, скільки спрямовують психічну активність особистості на вдосконалення когнітивної моделі себе і світу з метою розвитку своїх здібностей, стосунків, діяльності і, урешті-решт, загальної життєвої компетентності. Останній, найбільш конструктивний, спосіб ПЗ, що існує лише в розвитку, дає особистості змогу не боятися порушення стабільності своєї Я-концепції, не вдаватися до захисних самообмежень у спілкуванні, а бути активним, творчим суб’єктом життєдіяльності, відкритим досвіді і стосункам з іншими та світом.

Література

1. Семикин В. В. Психологическая культура: сущность и проявления / В. В. Семикин // Психологическая культура и безопасность в образовании : материалы Всерос. конф. – М., 2003. – С. 45–48.
2. Бассин Ф. В. О силе “Я” и “психологической защите” / Ф. В. Бассин // Вопросы философии. – 1969. – № 2. – С. 118–126.

---

¹ Автори цієї концепції розглядають феномен психологічного благополуччя не в гедоністичному, а в евдемоністичному значенні – як стратегію реалізації прагнення людини до щастя [12; 14].

3. Капранова М. В. Психологическая защищённость личности как функция психологической культуры студентов педагогического вуза / М. В. Капранова // Психология общения : материалы конф. РАУ. – М., 2006. – С. 245–248.
4. Фрейд А. Психология Я и защитные механизмы / А. Фрейд; пер. с англ. – М. : Педагогика-Пресс, 1993. – 144 с.
5. Хараши А. У. Личность в общении / А. У. Хараши // Общение и оптимизация совместной деятельности / под ред. Г. М. Андреевой, Я. Яноушека. – М. : Изд-во Моск. гос. ун-та, 1987. – С. 30–41.
6. Доценко Е. Л. Психология манипуляции : феномены, механизмы и защита / Е. Л. Доценко. – М. : Изд-во Моск. гос. ун-та, 2000. – 344 с.
7. Мясищев В. Н. Психология отношений / В. Н. Мясищев. – М.–Воронеж : НПОМОДЭК, 1995. – 460 с.
8. Столин В. В. Самосознание личности / В. В. Столин. – М. : Изд-во Моск. гос. ун-та, 1983. – 284 с.
9. Кон И. С. В поисках себя. Личность и ее самосознание / И. С. Кон. – М. : Политиздат, 1984. – 335 с.
10. Зейгарник Б. В. Теории личности в зарубежной психологии : [монография] / Б. В. Зейгарник. – М. : Изд-во Моск. гос. ун-та, 1982. – 128 с.
11. Соколова Е. Т. Аффективно-когнитивная дифференцированность как диспозиционный фактор личностных и поведенческих расстройств / Е. Т. Соколова // Дифференционно-интеграционная парадигма / сост. Н. И. Чуприкова. – М. : Языки славянских культур, 2009. – С. 151–166.
12. Гребенников Л. Р. Механизмы психологической защиты. Генезис, функционирование, динамика : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Л. Р. Гребенников. – М., 1994. – 160 с.
13. Plutchik R. A structural theory of ego defenses and emotions / R. Plutchik, H. Kellerman, H. R. Conte // Emotions in personality and psychopathology / С.Е. Izard (Ed.). – New York : Plenum, 1979. – P. 229–257.
14. Яценко Т. С. Активная социально-психологическая подготовка учителя к общению с учащимися / Т. С. Яценко. – К. : Освіта, 1993. – 208 с.
15. Конопкин О. А. Психологические механизмы регуляции деятельности / О. А. Конопкин. – М. : Наука, 1980. – 256 с.
16. Братусь Б. С. Аномалии личности / Б. С. Братусь. – М. : Мысль, 1988. – 303 с.
17. Deci E. L. The general causality orientations scale: Self-determination in personality / E. L. Deci, R. M. Ryan // Journal of Research in Personality. – 1985. – Vol. 19. – P. 109–134.
18. Ryff C. D. The structure of psychological well-being revisited / C. D. Ryff, C. L. M. Keyes // Journal of Personality and Social Psychology. – 1995. – Vol. 69. – P. 719–727.
19. Kelly G. A. The Psychology of Personal Constructs / G. A. Kelly. – New York, Norton, 1955. – 66 p.
20. Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека : пер. с англ. / К. Р. Роджерс ; общ. ред. и предисл. Е. И. Исениной. – М. : Прогресс, Универ, 1994. – 480 с.

ОСОБЛИВОСТІ ВЕРБАЛЬНИХ ПАТЕРНІВ ПЕДАГОГІВ ЯК СУБ'ЄКТІВ УТРУДНЕНОГО СПІЛКУВАННЯ

З. Ф. Сіверс, м. Київ

Розглянуто теоретичні аспекти феномена утрудненого спілкування. Представлено результати контент-аналізу мовних висловлювань педагогів як суб'єктів утрудненого спілкування.

Ключові слова: суб'єкт утрудненого спілкування, вербальні патерни, пресупозиції.

Рассмотрены теоретические аспекты феномена затрудненного общения. Представлены результаты контент-анализа речевых высказываний педагогов как субъектов затрудненного общения.

Ключевые слова: субъект затрудненного общения, вербальные паттерны, пресуппозиции.

The article describes theoretical aspects of phenomenon of difficulty communication. It represents the results of content-analysis of enunciation of teachers as a subjects of difficulty communication.

Key words: subject of difficulty communication, verbal patterns, presupposition.

Проблема. Спілкування – одне з найбільш значимих і багатомірних соціально-психологічних явищ. І хоч спілкування давно перебуває у фокусі інтересів психологів, дослідницьке поле цього феномена постійно розширюється. Це пов'язано в першу чергу з впливом спілкування на всі сторони життєдіяльності людини. У зв'язку із цим цілком природним виглядає дослідницький інтерес до питань ефективності спілкування, його труднощів, особливо в царині професійного спілкування, де якість спілкування безпосередньо впливає на продуктивність професійної діяльності.

Метою нашого дослідження стало вивчення особливостей вербальних патернів педагогів, зокрема педагогів як суб'єктів утрудненого спілкування.

У професійній діяльності педагога спілкування за своїм змістом є складовою предметної діяльності, виступає її основним засобом і фактором, визначає якісні характеристики результатів цієї діяльності.

У педагогічній практиці спілкування відбувається переважно у формі усного мовлення, а мова є основним інструментом психологічного впливу. Вона впливає на сприймання світу і його структурування партнером по спілкуванню. Мова – ключовий компонент, з якого ми вибудовуємо наші внутрішні моделі світу. Завдяки ефективному вико-

ристанню мови педагог може впливати на учнів. Якість цього впливу, якість спілкування значною мірою залежать від того, як учитель користується мовою: що підкреслює, про що мовчить, як використовує варіативні механізми мови.

Питання мовного впливу не нове. Перші дослідження мовного впливу у сфері масової комунікації розпочалися ще в 40-х роках минулого століття. Значний внесок у теорію мовного впливу зробили Г. Ласуелл, П. Лазарсфельд, Г. Олпорт, Л. Ховленд та ін. У вітчизняній психологічній традиції концептуальні основи психології мовного впливу ґрунтуються на психології діяльності (О. М. Леонтьєв, Л. С. Виготський) та психології спілкування (Б. Ф. Ломов, О. О. Леонтьєв та ін.).

Під кутом зору психології діяльності мовний вплив – це введення в поле значень реципієнта нових значень (нове про невідоме), зміна поля значень (нове про відоме), перебудова смислового поля (зміна ставлень особистості до дійсності). О. О. Леонтьєв визначає мовний вплив як різноманітні форми соціально орієнтованого спілкування [1].

У 70-х роках минулого століття в Московській психолінгвістичній школі сформувався напрям, названий його засновниками “теорією мовної комунікації” [2; 3]. У межах цієї теорії мовний вплив розуміють як регуляцію діяльності однієї людини іншою. З’являється низка публікацій із психолінгвістики, в яких аналізуються мовні стереотипи (В. Л. Артемов), проблема “ключових слів” (Л. В. Сахарний) та ін. [4]. Тоді ж побачили світ визначна для теорії мовного впливу праця Ю. О. Шерковіна “Психологічні проблеми масових інформаційних процесів” [5] і серія публікацій результатів досліджень Т. М. Дрідзе [6]. У своїх працях дослідники виходили з положення, що мовний вплив – це умисна перебудова смислової сфери особистості. За допомогою мови ми можемо спонукати людину розпочати, змінити, припинити будь-яку діяльність.

Очевидно, що коли ми в такий спосіб визначаємо мовний вплив, то допускаємо ототожнення мовного впливу з усіма видами мовного спілкування. Науковий аналіз дає можливість у кожному акті мовного спілкування побачити процес досягнення немовної мети, яка в кінцевому результаті співвідноситься з регуляцією діяльності партнера по спілкуванню [7].

Однак на основі аналізу наукових джерел ми можемо констатувати головну суперечність: визнання мови як основного засобу спілкування – і недостатність досліджень впливу мовних засобів на якість спілкування. Саме ця обставина визначила наш дослідницький інтерес до особливостей вербальної комунікації педагогів.

Комунікативну стратегію педагога в навчально-виховному процесі слід розуміти як стратегію, спрямовану на управління процесом

творення картини світу, об'єднаної єдиними цінностями і єдиними комунікативними можливостями. Перед педагогом завжди стоїть завдання синхронізації власного когнітивного поля і когнітивних полів учнів. Тому його висловлювання завжди мають характер регулятивного настановлення, тобто він завжди намагається здійснити мовний вплив.

У цьому контексті найбільш вдалим є звернення до спільних фонових знань; це робить висловлювання більш переконливим, сприяє комунікативному консонансу в спілкуванні. Чим кращі комунікативні можливості педагога, тим активніше відбуваються процеси формування єдиного когнітивного простору, тим ефективніше спілкування. Професійному спілкуванню педагогів властива когнітивна раціональність, яка експлікується внутрішньою структурою знань, переконань, бажань. Для них характерним є неперервний процес конструювання та уточнення структури очікувань. Таке конструювання відбувається, зокрема, і за рахунок застосування ефективних вербальних патернів.

У психології і психотерапії вивчення застосування патернів вербальної комунікації почалося з появою нового наукового напрямку – сугестивної лінгвістики. Її засновниками стали J. Grinder і R. Bandler, які першими дослідили застосування патернів вербальної комунікації в психологічному консультуванні і описали вербальні патерни відомого психотерапевта Мілтона Еріксона. Відтак їм вдалося створити власну класифікацію вербальних патернів на прикладі пресупозицій: *прості пресупозиції* – власні імена, займенники, прикметники, класи предметів, визначники кількості; *складні пресупозиції* – підрядні речення часу, які поєднуються з головною частиною словами коли, як, поки, перш ніж, після того як та ін.; *порядкові числівники* – перший, другий... ще один; *порівняння* – більше, менше, вище; *порівняльні звороти* – такий же, як; *маркери повторення* – знову, те саме; *дієслова і прислівники, що виражають повторення* – перекласти, перетелефонувати; *уточнювальні прислівники* – лише, окрім, за винятком; *дієслова і прислівники, що визначають зміну часу* – продовжити, розпочати, завершити, уже; *фактивні дієслова і прислівники* – знати, усвідомлювати; *оціночні прислівники і прикметники* – шкода, чудово, на щастя; *низька ймовірність* – раптом, випадково; *риторичні запитання* тощо [8].

Завданням нашого дослідження було виявити пресупозиції, тобто конкретні синтаксичні і лексичні конструкції, у висловлюваннях педагогів. Пресупозиції як вербальні патерни були обрані з огляду на такі обставини: (а) пресупозиції містять елемент інтерсуб'єктивності; (б) пресупозиція – це смисловий компонент висловлювання, когнітивно передуює висловлюванню і є припущенням про знання; (в) вона визначає доцільність і успішність висловлювання, спирається на інформацію контексту і загальний когнітивний фонд учасників комунікації; (г) за рахунок пресупозиції відбувається “прирошення” значення ви-

словлювання; (д) пресупозиція описує деякі попередні знання, які потрібні для спілкування і розуміння висловлювань; (є) пресупозиція, як образна форма сутності думки, має власні комунікативні параметри прагматичних значень: щирості, відвертості, натяку, недоговореності, лицемірства – співвідноситься з комунікативними намірами, створює ефект впливу, висвітлює логіку суджень і оцінок; (ж) когнітивно тезаурусний консеквент (пресупозиція) – це смисловий умовивід, який виникає в результаті взаємодії семантичних елементів, вербалізованих у висловлювання з когнітивними значеннями про світ; (з) пресупозиція перетворює повідомлення у зміст висловлювання (різні можливі значення). І, нарешті, оскільки пресупозиції прив'язані до поверхневих структур висловлювань – лексем і лексико-синтаксичних конструкцій, то вони цілком піддаються фіксації і формальному описові та моделюванню.

Пресупозиція – термін лінгвістичної семантики. Це мовне явище досить детально вивчено в лінгвістиці. У широкому розумінні пресупозиція – це фонд знань, спільний досвід, яким володіють комуніканти, це зона перетину когнітивних просторів учасників комунікації, яка актуалізується в процесі спілкування. У вузькому – це імпліцитний компонент смислу висловлювання, який повинен бути істинним, щоб висловлювання сприймалось як таке, що відповідає контекстові.

Пресупозиції визначають як сукупність умов, які потрібно задовольнити, щоб зробити доцільним вживання такої структури висловлювання, реалізувати комунікативну мету і забезпечити розуміння висловлювання в його прямому значенні. Пресупозиція визначає те, що приховане у висловлюванні. Отже, потрібно розрізняти те, що стверджується і те, що передбачається. Порушення пресупозицій є однією з причин виникнення труднощів у спілкуванні та комунікативних невдач [9].

У мовленні існує кілька рівнів, на яких може відбуватися мовний вплив. Відповідно можна виділити кілька рівнів аналізу мовних засобів, які беруть участь у цьому впливі. Відомий фахівець у галузі сугестивної лінгвістики І. Ю. Черепанова (їй належить термін “сугестивна лінгвістика”) виділяє: (а) фонологічний; (б) просодичний (просодія – наголос, приспів); (в) лексико-стилістичний – вимір показників, що характеризують стилістичні особливості текстів; (г) лексико-граматичний – визначається співвідношенням різних частин мови в сугестивних текстах; (д) морфосинтаксичний рівень – синтаксичний аналіз сугестивних текстів [10].

З огляду на мету та умови нашого дослідження ми зупинимось на одиницях вищого рівня – лексичних і синтаксичних.

Експериментальне дослідження проводилося в три етапи.

Завданням *першого етапу* було виділення та опис пресупозицій на основі контент-аналізу мовних висловлювань педагогів під час про-

ведення виховних заходів (відеозаписи виховних заходів, поданих на конкурс “Класний керівник року”, – усього 53 відеозаписи).

За результатами контент-аналізу було сформовано такі *типи пресупозицій*:

1) *пресупозиції місця* – утворюються за допомогою слів: де?; звідки?; на якій відстані? Наприклад: Де вам зручніше сидіти? Звідки вам краще чути, бачити?;

2) *пресупозиції міри* – утворюються за допомогою слів: якою мірою?; цілком, словна. Наприклад: Ви цілком розумієте, якою мірою я стурбована вашим здоров’ям. Я не знаю, як тобі вдалося зробити це швидко, але значною мірою задоволена результатом;

3) *пресупозиції способу дії*: як, у який спосіб. Наприклад: Мене турбує, як ти вирішиш цю проблему. Я сподіваюся, ви зі мною порадилися після ухвалення рішення, в який спосіб діяти;

4) *пресупозиції умови*. Наприклад: Якби ти не змінив свою поведінку, було б важко підтримувати дружні стосунки. Якби я не вірила у ваші сили, то не запропонувала б таке завдання;

5) *пресупозиції визначення кількості*: усі, деякі, мало, жоден. Наприклад: Ви всі маєте відповідати за успіхи і невдачі нашого колективу;

6) *пресупозиції визначення часу*: коли, під час, до того як;

7) *фактивні дієслова*: знати, розуміти, помічати, усвідомлювати. Наприклад: Ти знаєш, що я правий. Зрозуміло, що я правий. Питання лише в тому, чи усвідомлюєш ти, що неправий;

8) *пресупозиція низької ймовірності*: раптом, випадково. Наприклад: Якщо ти раптом зміниш свою думку, дай мені знати. Швидше за все я не сподіваюся, що думка зміниться;

9) *запитувальні пресупозиції*: чому?; де?; з ким?; хто? Наприклад: Хто тобі допоміг це зрозуміти? Мабуть, хтось допомагав?;

10) *пресупозиції порівняння*: більше, менше, вище, краще. Наприклад: Ви більше працюєте, тому маєте кращі результати;

11) *пресупозиції дієслова*, що означають зміну часу. Наприклад: Варто й далі робити ці добрі справи. Зрозуміло, що були добрі справи;

12) *пресупозиція власного імені*: Олег, Ірина, Світлана;

13) *пресупозиції незгоди*: необов’язково. Наприклад: Вам необов’язково дослухатися до моєї думки, але обов’язково поміркуйте над цим;

14) *пресупозиції необхідності*: слід, повинен;

15) *пресупозиції заперечення*: ні, так, але. Наприклад: Ні, цього ніколи не буде. Так, але ви самі винні;

16) *пресупозиції примусової причини* (речення з модальними значеннями повинності). Наприклад: Нам потрібно вирішувати, бо це наш обов’язок.

Другий етап було присвячено вивченню теоретичних аспектів проблеми утрудненого спілкування і психодіагностичному дослідженню. Однією з найважливіших характеристик суб'єкта спілкування є його перетворювальна активність. Це зазначає у своїй монографії Б. Ф. Ломов: “Спілкування постає як самостійна і специфічна форма активності суб'єкта. Її результат – це не перетворений предмет (матеріальний або ідеальний), а стосунки з іншою людиною, іншими людьми” [11, с. 248]. На перетворювальній активності як провідній ролі суб'єкта наголошував і Б. Г. Ананьєв [12]. А відома російська дослідниця В. О. Лабунська вважає, що “перетворювальна активність, яка відповідає рівню індивіда, стає фундаментальною характеристикою особистості як суб'єкта” [13, с. 14]. Згадані дослідники підкреслюють, що перетворювальна активність проявляється у формі впливу на інших людей. Вони вважають, що суб'єкт вносить об'єктивні і суб'єктивні зміни в спілкування та певним чином детермінує зміни власної особистості і особистості партнера по спілкуванню.

Виходячи з такого розуміння суб'єкта спілкування, критеріями визначення його типів у спілкуванні мали б бути направленість, інтенсивність та якість перетворювальної активності, зумовлені її суб'єктивними, особистісними властивостями. Як відомо, суб'єкт спілкування набуває статусу “нормального-анормального” відповідно до його системи відносин, яка виявляється в його перетворювальній активності [14]. Разом з тим перетворювальну активність суб'єкта спілкування варто було б зіставляти не тільки із психологічними уявленнями про нормальність-анормальність розвитку особистості, які базуються на якісних параметрах змін, а й із поняттям соціальної норми, яке спирається на положення про інтенсивність, силу перетворювальної активності особистості та їх відповідності соціальним стандартам поведінки. Поєднання психологічних характеристик нормальності-анормальності суб'єкта спілкування та уявлень про соціальні норми вводить поняття “перетворювальна активність суб'єкта” в контекст соціальної психології і дає змогу розглянути суб'єкт спілкування в координатах нормальність-анормальність. Суб'єкт спілкування перетворюється на “суб'єкта утрудненого спілкування”, коли його перетворювальна активність породжує труднощі у спілкуванні, призводить до домінування, до пригнічення партнера по спілкуванню тощо.

Дослідники труднощів спілкування зауважують, що суб'єкт утрудненого спілкування не той, кому не притаманні соціально бажані риси, а той, хто комунікативно пасивний, хто залежить від зовнішніх обставин, кому бракує самоконтролю і саморегуляції [15]. Перетворювальна активність суб'єкта утрудненого спілкування і суб'єкта успішного спілкування відрізняються за всіма параметрами – направленістю, якістю, інтенсивністю, представленими в системі відносин.

Типологія активності суб'єктів в соціально-психологічних ситуаціях, запропонована К. О. Абульхановою-Славською [16], – це ще одна спроба інтерпретації психологічних особливостей суб'єкта утрудненого спілкування. Висновки, зроблені дослідницею, дають підстави констатувати, що суб'єкт утрудненого спілкування вирізняється незбалансованою саморегуляцією; у нього слабо розвинута здатність адекватно використовувати зовнішні і внутрішні критерії соціально-психологічних ситуацій, низькі показники самоконтролю, непередбачувані реакції на критику, неадекватний рівень домагань. Зазвичай суб'єкти утрудненого спілкування обирають авторитарний, маніпулятивний і монологічний типи спілкування.

С. О. Сухих і В. В. Зеленська розглядають суб'єкт утрудненого спілкування крізь призму його настановлень, що впливають на вибір стратегій. Дослідники вважають, що порушення у спілкуванні зумовлені передусім тим, що суб'єкт спілкування обирає настановлення на пригнічення і приниження партнера по спілкуванню. У спілкуванні ці настановлення формують агресивно-знецінювальний стиль комунікації [17].

У структурі взаємодії і спілкування людей виділяють три складові: поведінкову, афективну, гностичну [18] і відповідно регулятивну, афективну, інформаційну [19]. До поведінкового компонента відносять результати діяльності і вчинки, міміку, жести, локомоцію, мову. Емоційний компонент виявляється в розмаїтті емоційних станів. Когнітивний охоплює всі психічні процеси, що стосуються пізнання оточення і самого себе.

І. П. Шкуратова [20] і А. Л. Южанинова [21] пов'язують характеристики соціально-перцептивної сфери суб'єкта спілкування з особливостями когнітивного стилю: полізалежність-полінезалежність; понятійна деференційність, когнітивна складність-простота. Так, А. Л. Южанинова виявила залежність між рівнем когнітивної складності особистості і типами труднощів у спілкуванні. Завдяки отриманим даним дослідниця встановила, що більша комунікативна компетентність властива особам з високим рівнем когнітивної складності.

Спираючись на результати досліджень, можемо узагальнити характеристики суб'єкта утрудненого спілкування: (1) нездатність адаптувати власну поведінку до вимог ситуації спілкування й особливостей партнера по спілкуванню; (2) стереотипізація партнерів по спілкуванню, що призводить до перенесення досвіду утрудненого спілкування із ситуації в ситуацію; (3) когнітивна простота, що зумовлює викривлення у формуванні уявлень про інших та самого себе; (4) незбалансованість афективно-когнітивної сфери. Такому суб'єктові властивий егоцентризм. У пізнавальному плані егоцентризм пов'язується з прихильністю до якогось уже відомого способу вирішення проблеми, до сталого прийому міркувань і доказів, що унеможливує

вихід за межі стереотипу. Егоцентризм супроводжується нечітким розумінням думок, намірів, мотивів, станів партнера по спілкуванню, а також нездатністю або небажанням бути зрозумілим для інших.

Отже, можемо стверджувати, що суб'єктові утрудненого спілкування властиві відхилення у всіх складових спілкування: поведінковій, афективній, когнітивній і ціннісно-смісловій сферах. З огляду на такий висновок ми зробили відбір психодіагностичних методик. Для виявлення утруднень у спілкуванні на поведінковому рівні було використано методику “Вимірювання техніки спілкування” [22]; утруднень спілкування на емоційному рівні – “Шкалу емоційного відгуку” А. Меграбяна і М. Епштейна; утруднень спілкування на когнітивному рівні – “Двадцять запитань” Векслера; утруднень спілкування на рівні ціннісно-смісловій сфери – опитувальник САТ (шкала підтримки, шкала компетентності в часі) і УСК (шкала загальної інтернальності, шкала міжособових стосунків).

У дослідженні взяли участь педагоги, слухачі “Школи класного керівника”, секції “Спілкування” (усього 61 особа).

За результатами психодіагностики були відібрано тих, хто виявив низький і середній рівень володіння технікою спілкування, низький і середній рівень емпатії, високий і середній рівень егоцентризму в спілкуванні, тенденцію до зовнішнього локусу контролю, низький і середній рівень компетентності в часі і тенденцію до зовнішніх референцій (усього 36 осіб).

На *третьому етапі* увагу було зосереджено на вивченні пресупозицій педагогів, що мають труднощі в спілкуванні. За результатами контент-аналізу ми виділили такі пресупозиції: (1) *запитувальні*: Чому ти мене не слухаєш? Хто тобі дозволив запізнюватися?; (2) *пресупозиції часу*: Відтепер я вимагаю щоденного звіту. Відсьогодні я забороняю будь-які дискусії на цю тему; (3) *пресупозиції-заперечення* (ні, так, але): Ні, цього ніколи не буде. Так, але ви самі винні – зумовлюють опозицію; (4) *пресупозиції повтору* (знову): Знову ви підвели мене. Зрозуміло, що вже підводили; (5) *пресупозиції риторичні*: Хіба когось цікавить, що я думаю з цього приводу? Зрозуміло, що нікого не цікавить; (6) *пресупозиції займенники* (він, вона, вони); (7) *пресупозиції визначення кількості* (усі, деякі, жоден, багато, мало): Ви всі винні в ситуації, що склалася. Жоден з вас не спробував виправити ситуацію; (8) *пресупозиції моралізаторства* (краще, гірше, жорстоко, нерозумно): Ви жорстокі. Це нерозумно. Це гірше, ніж можна було собі уявити; (9) *пресупозиції повинності*; (10) *пресупозиції надмірного узагальнення* (усі, завжди, повсякчас – або в заперечувальній формі: ніхто, ніколи).

Аналіз виділених пресупозицій показав, що пресупозиції педагогів з утрудненим і неутрудненим спілкуванням різняться за кількісними і якісними показниками. Так, педагоги, що мають труд-

ночі у спілкуванні використовують меншу кількість пресупозицій (10 проти 16 у комунікативно успішних педагогів). Суттєво різняться і якісні характеристики пресупозицій. Наприклад, в основі запитувальних пресупозицій комунікативно неуспішних педагогів часто лежать некоректні висловлювання: “Чи перестав ти списувати математику?” Якщо учень відповідає “так”, то це означає, що він списував; якщо “ні” – значить і далі списує.

Інший приклад стосується пресупозицій, які використовують як комунікативно успішні, так і неуспішні педагоги. Наприклад, пресупозиції повинності. У комунікативно успішних педагогів повинність приписується соціальним настановленням – це намічено, заплановано, визначено – заради істини, успіху, вашого майбутнього. Пресупозиції повинності у комунікативно неуспішних мають відтінок фатальності (неминучості): “Ви нічого не можете змінити. Я змушена так вчинити”. У комунікативно неуспішних педагогів спостерігається високий індекс використання пресупозицій моралізаторства, риторичних, пресупозицій надмірного узагальнення та низької ймовірності.

Висновки.

1. Суб'єкт утрудненого спілкування – це складний феномен, якому властиві відхилення у всіх складових спілкування: поведінковій, афективній, когнітивній і ціннісно-смысловій сферах.

2. Лінгвістичні механізми комунікації, за допомогою яких учителі висловлюють власні припущення, значення, очікування, – пресупозиції, можуть бути корисними і шкідливими.

3. База пресупозицій, уживаних педагогами як суб'єктами утрудненого спілкування, якісно і кількісно відрізняється від бази пресупозицій комунікативно успішних педагогів.

4. Пресупозиції містять приховані смисли, тому для успішного спілкування потрібно вміти їх використовувати і розпізнавати у мовних висловлюваннях партнерів по спілкуванню.

Література

1. Леонтьев А. А. Основы психолингвистики / А. А. Леонтьев. – М. : Смысл, 1997. – 287 с.
2. Тарасов Е. Ф. Место речевого общения в коммуникативном общении / Е. Ф. Тарасов // Национально-культурная специфика речевого поведения / АН СССР, Ин-т языкознания ; отв. ред. А. А. Леонтьев. – М. : Наука, 1977. – С. 67–95.
3. Тарасов Е. Ф. Место речевого общения в коммуникативном общении / Е. Ф. Тарасов, Ю. А. Сорокин, А. М. Шахнарович // Теоретические и прикладные проблемы речевого общения. – М. : Наука, 1979. – С. 42–46.
4. Материалы IV Всесоюзного симпозиума по психолингвистике и теории коммуникации / Ин-т языкознания АН СССР. – М., 1972. – 172 с.

5. Шерковин Ю. А. Психологические проблемы массовых информационных процессов / Ю. А. Шерковин. – М. : Мысль, 1973. – 215 с.
6. Дридзе Т. М. Текстовая деятельность в структуре социальной коммуникации / Т. М. Дридзе. – М. : Наука, 1984. – 268 с.
7. Тарасов Е. Ф. Структура сознания в речевом воздействии / Е. Ф. Тарасов // Оптимизация речевого воздействия / АН СССР, Ин-т языкознания ; отв. ред. Р. Г. Котов. – М. : Наука, 1990. – С. 18.
8. Bandler R. Patterns of the Hypnotic Techniques of Milton Ericson, M. D. / R. Bandler, J. Grinder. – Cupertino, California : Meta Publication, 1975. – Vol. 1. – P. 319–328.
9. Арутюнова Н. Д. Понятие пресуппозиции в лингвистике / Н. Д. Арутюнова // Известия АН СССР. – М., 1973. – Т. 32. – Вып. 1. – С. 84–90. – (Серия: литература и язык).
10. Черепанова И. Ю. Вербальная суггестия: теория, методика, социально-лингвистический эксперимент : автореф. дис. на соиск. науч. степ. д-ра филол. наук. – М., 1999. – 32 с.
11. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. – М. : Наука, 1984. – 248 с.
12. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды / Б. Г. Ананьев. – М. : Наука, 1980. – Т. 1. – 229 с.
13. Лабунская В. А. Психологический портрет субъекта затрудненного общения / В. А. Лабунская // Психологический журнал. – 2003. – № 5 (24). – С. 14–22.
14. Братусь Б. С. К проблеме человека в психологии / Б. С. Братусь // Вопросы психологии. – 1997. – № 5. – С. 3–19.
15. Лабунская В. А. Психология затрудненного общения / В. А. Лабунская, Ю. А. Менджерицкая, Е. Д. Бреус. – М. : Академия, 2001. – 288 с.
16. Абульханова-Славская К. А. Типология активности личности в социальной психологии / К. А. Абульханова-Славская // Психология личности и образ жизни : сб. науч. тр. / АН СССР, Ин-т психологии ; отв. ред. Е. В. Шорохова. – М. : Наука, 1987. – С. 10–14.
17. Сухих С. А. Репрезентативная сущность личности в коммуникативном аспекте реализаций / С. А. Сухих, В. В. Зеленская. – Краснодар : Изд-во КГУ, 1997. – 86 с.
18. Бодалев А. А. Личность и общение: Избранные труды / А. А. Бодалев. – М. : Педагогика, 1983. – 271 с.
19. Ломов Б. Ф. Общение как проблема общей психологии // Методологические проблемы социальной психологии : сб. статей / АН СССР, Ин-т психологии ; отв. ред. Е. В. Шорохова. – М. : Наука, 1975. – С. 124–125.
20. Шкуратова И. П. Когнитивный стиль и общение / И. П. Шкуратова. – Ростов-на-Дону : Изд-во РУ, 1994. – 118 с.
21. Южанинова А. Л. Типы затруднений у лиц с низким уровнем когнитивной сложности / А. Л. Южанинова // Психологические трудности общения: диагностика и коррекция : тез. докл. всесоюз. науч. конф. – Ростов-на-Дону : Изд-во РУ, 1990. – С. 19–20.
22. Творогова Н. Д. Измерение техники общения / Н. Д. Творогова // Практикум по психодиагностике : учеб. пособ. / под ред. И. Ю. Беляковой. – М. : Изд-во МГУ, 1992. – С. 27–48.

ГЕНДЕР У СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ

ГЕНДЕРНОРІВНІСНИЙ ЕКСТРЕМІЗМ ЯК ФАКТОР РУЙНАЦІЇ РОДИНИ

Л. М. Гридковець, м. Київ

Статтю присвячено дослідженню руйнівних впливів на родину новітніх стереотипів гендерної рівності. Проаналізовано історію використання деструктивних маніпуляцій прибічниками цієї теорії. Визначено детермінанти гендернорівнісного екстремізму.

Ключові слова: екстремізм, гендер, гендерна рівність, деструктивний вплив.

Статья посвящена исследованию разрушительного влияния на семью новейших стереотипов гендерного равенства. Проанализирована история использования деструктивных манипуляций сторонниками данной теории. Определены детерминанты гендерноравностного экстремизма.

Ключевые слова: экстремизм, гендер, гендерное равенство, деструктивное влияние.

The article is dedicated to a research on the destructive influence on recent stereotypes of gender equality on a family. The article includes a historical outline of using destructive manipulations by the followers of this theory. The determinants of gender-equality extremism are defined.

Key words: extremism, gender, gender inequality, destructive influence.

Проблема. Питання гендерної рівності все більше і більше завоюють інформаційний, науковий, соціальний та політичний простір. Цілком зрозумілою є мотивація суспільства щодо залагодження гендерних питань у державі. Здавалося б, як можна поставити під сумнів їхню правомірність, бо ж відповідно до закону вони спрямовані на формування рівних прав та можливостей чоловіків і жінок. Висвітленню гендерної тематики присвячено цілу низку наукових праць та досліджень (Г. М. Андреева, С. О. Басов, Д. Батлер, О. Безпальча, О. В. Бондаренко, М. В. Буракова, О. О. Вороніна, Т. В. Говорун, У. Ерхард, А. Х. Еаглі, О. А. Здравомислова, І. С. Кльоцина, І. С. Кон, Л. М. Ожигова, І. А. Тупіцина, Е. Х. Томпсон та ін.). Останнім часом

ця тема набула особливої популярності і навіть певної моди. У більшості праць ідеться про переваги новітньої гендерної політики, про необхідність гендерної рівності. Проте науковець має все піддавати сумніву для того, щоб його висновки хоча б якоюсь мірою могли претендувати на об'єктивність.

Очевидно, кожна особистість несе у світ лише те, що має сама. Тож її внутрішні конфлікти проекуються на соціальну дійсність. От і виходить, що дослідження гендерних питань слід розглядати не лише в ракурсі теоретичних розкладок, а з урахуванням спроможності особистості власноруч розбудовувати гармонійний внутрішній і зовнішній простір. І в першу чергу показником такої спроможності стає те, чи має гармонійну родину сам науковець. Бо як би там не було, родина – це мікродержава, первинна церква, яким притаманні не тільки закони дії в малих групах, а й певні макропроцеси на мікрорівні. Тож цілком недоречним є, коли людина, яка не спромоглася створити гармонійну родину, тобто не спромоглася напрацювати ефективні методи взаємодії чоловіка і жінки у власній родині, повчає інших, як правильно це робити. Тобто в таких випадках спостерігається компенсаторне проєкування власних негараздів особистості на її фахово-професійну діяльність. Не секрет, що переважна більшість тих, хто розробляє програми гендерної рівності, є розлученими особами або особами з кризових родин. Тож проблема вироблення виваженої гендерної політики в країні набуває особливої актуальності.

Мета дослідження: виробити стратегію гармонізації гендерних стосунків у суспільстві з урахуванням національних, релігійних та культурних особливостей українського народу.

Об'єктом нашого дослідження є родина, *предметом дослідження* – руйнівні детермінанти гендернорівнісного екстремізму.

Під психологічним екстремізмом ми розуміємо радикальні погляди особи чи групи людей, що штучно і силоміць насаджуються масам з метою руйнації ціннісних норм, традицій і призводять до деформації цілісної системи як окремої особи, так і нації в різних проявах: соціальному, психологічному, духовному. Гендернорівнісний екстремізм є складовою психологічного екстремізму, що спрямований на викривлення моделі чоловічо-жіночої взаємодії і переводить стосунки між чоловіком і жінкою із стану “посвяти” у стан “бізнес-проекту”, руйнуючи при цьому ефективні моделі взаємодоповнення статей та знищуючи традиційні норми і цінності. Щоб зрозуміти руйнівні детермінанти гендернорівнісного екстремізму, потрібно почати з розгляду його онтогенезу.

Первинне значення слова “гендер” (як рід) не тільки не розглядається в контексті його використання, а й суттєво змінене у просторі його сутнісного наповнення. На даному етапі розвитку світової спільноти слово “гендер” визначає виключно соціальну презентацію статі, при цьому нерідко, будучи засобом маніпулювання, постає як ключовий момент деструктивних змін у свідомості не тільки окремих груп, а й мас. Як приклад, наведемо одне з типових визначень, яке пропонують представники гендернорівнісних поглядів, приписуючи ці визначення сучасній соціальній психології: гендер – це соціальна норма, до якої ми пристосовуємося через нормативний (бажання, соціальне заохочення) та інформаційний (використання соціальної інформації, що допомагає нам осмислити реальність) тиск [1].

Наразі прийнято вважати, що проблема гендерної рівності актуалізувалася і заявила про себе на початку 70-х років ХХ ст. Проте тоді відбулося, власне, не саме започаткування руху за гендерну рівність, а виникла лише та термінологія, якою сьогодні користується науковий і політичний світ. Натомість в ентелехійному контексті початок гендерного руху пов’язують з першими роками ХХ ст. І в основі даного феномена лежать феміністичні засади як компенсація за пригніченість жінки протягом багатьох століть у західному світі. Безперечно, перші спроби заявити про права жінок припадають ще на кінець ХІХ ст. Так, 1865 р. Джон-Стюарт Міл вніс на розгляд англійського парламенту петицію з вимогою виборчих прав для жінок.

Ретельний аналіз історичного розвитку гендерноорієнтованих рухів показує, що причинно-наслідкові зв’язки розвитку феміністично-гендерних тенденцій лежать значно глибше, ніж про це прийнято говорити. І першим паростком не просто серйозного аналізу означеної проблеми, а деформаційною передумовою можна вважати розвідку А. Бебеля “Жінка і соціалізм”, що побачила світ 1879 р. і знайшла продовження в працях Ф. Енгельса, зокрема у праці “Походження сім’ї, приватної власності та держави” (1884 р.).

Початок ХХ ст. означився низкою переворотів, революцій, зміною історичних умов життя світової спільноти. Протягом віків родина була базовою інституцією будь-якої держави і церкви. Тож для революційних змін потрібно було змінити саме базові передумови. Згадаймо всім відомий вислів: “Мы наш, мы новый мир построим – кто был ничем, тот станет кем”. Він виявився ідеальним для будь-якого революційного перевороту. Тож завдання нового політичного екстремізму полягало в руйнації сімейних цінностей і, в першу чергу, за рахунок відокремлення родини від церкви, оскільки остання завжди виступала ціннісним фактором родинного буття. Відповідно до вчення християнської доктрини, пояснення якої знаходимо в працях О. Мень,

Д. Паула, С. Троїцького, С. Флоренського, С. Щедровицького, Х. Янаріса та ін., жінка – душа родини, душа домашньої церкви [2–5]. Тому першим завданням тогочасного політичного замовлення стала руйнація духовності жінки. Бо саме жінка створює передумови в родині до розвитку чи до падіння чоловіка [1]. Варто звабити “берегиню цінностей” – родина перестає існувати як унікальний стабілізаційно-психологічний феномен. І підтвердження цього факту знаходимо в працях багатьох християнських богословів та психологів, зокрема М. Бердяєва, Д. Боффа, М. Аксьонова-Мерсона, М. Брікс, В. Пултавської та ін.

Тож перший удар було завдано по жінці, і завдано його було по найсакраментальнішій її функції – материнству. Рух за “право жінки розпоряджатися своїм тілом” – це було ніщо інше, як прагнення зруйнувати жіночу неповторність, зруйнувати потенціал її материнських почуттів. Так паростки руху за контрацепцію стають першою сходинкою до руйнації жіночого ества. Наступним підтверджувальним кроком стало посилення відторгнення материнства через дозвіл і пропаганду абортів. Жінка стає “повним власником” свого тіла і починає розпоряджатися життям ненародженої дитини. Небезпека такої світоглядної позиції полягала в тому, що навіть у країнах, де аборти і надалі залишалися забороненими, дозвіл на цей акт в інших державах породжував психологічну і духовну розбещеність. А відповідно зростала спокуса “зцивілізуватися”. Політичним провідникам важливо було не тільки ввести жінку в такий стан, а й закріпити і посилити його. Наступним кроком відтак стає боротьба жіночих рухів проти сексуального пригнічення і за сексуальну свободу, за свободу вибору сексуального партнера.

Крок за кроком жінка не просто втрачає засади збереження родини, а сама, ставши жертвою маніпуляцій, перетворюється в руйнівника споконвічних цінностей. Проте зазначені кроки “вивільнення” жінки виявилися недостатньо ефективними, бо більшість представниць жіночості і надалі залишалася на ціннісних позиціях. Тож гасла феміністичних рухів починають поступово набувають окультуреної форми, і акцент переноситься із сексуальної сфери на суспільно-соціальну і фахово-професійну. Жінка проголошується домінантно важливою, а наслідком цього стає проголошення її самодостатності. Але ця модель не приймалася чоловічою половиною людства, тому необхідно було випрацювати презентаційні гасла, які були б спроможні не тільки позитивізувати ставлення до себе, а й заручитися чоловічою підтримкою. До активних борців за власне визнання долучаються такі організації, як американський Союз за рівноправ'я, Американська асоціація суфражисток, Національний союз феміністок (Англія), Жіноча ліберальна федерація, Національний жі-

ночий соціальний і політичний союз, Жіноча ліга свободи, німецький Союз жіночих товариств та ін.

Наступним кроком стає проголошення курсу на самодостатність не тільки жінки, але й чоловіка, тобто на самодостатність особистості як найвищої цінності. Саме в цей період і виникає поняття “гендерна рівність”. До представників цих рухів можна зарахувати: Міжнародну жіночу раду, Міжнародний жіночий союз, Міжнародну жіночу лігу миру і свободи та ін. Формально зміщені акценти із сексуальної сфери переструктуруються в соціальні. І боротьба за руйнацію родини, за руйнацію держави і церкви набуває облагородженого статусу “боротьби за гендерну рівність”. Весь мовний апарат забезпечується позитивним звучанням, а його відокремлення для більшості від ентелехії стає гаслом “гуманної цивілізації”. Проте знецінення родини навіть на цьому етапі було ще не завершеним. Тож під приводом “гендерної рівності” розробляються і впроваджуються програми андрогінного виховання особистості. Ці програми не просто спрямовані на розвиток її самодостатності, а знищують (під приводом об’єднання) чоловіче і жіноче начала в людині. Андрогінне виховання, як би гарно його не презентували як виховання “відкритості” щодо своєї і протилежної статі, є вихованням безстатевим, егоцентричним. Наслідком такого розвитку суспільства стає його огомосексуаленість. Бо коли дитина не отримує стійкого статевого стрижня власної особистості, вона втрачає психосексуальні орієнтири на майбутнє. При цьому перехід від однієї сексуальної ролі до іншої також стає досить умовним. Усі описані тенденції чітко простежуються в західних країнах. Але це ще не все. Наступним за огомосексуаленістю кроком руйнації людства стає педофілія. І вже зараз у парламентах скандинавських країн є спроби лобювання таких законів. При формулюванні подібних пропозицій мовний апарат певним чином вуалюється. Так, лобійований закон про легалізацію педофілії має досить благозвучну назву “Зниження вікової межі згоди на одностатеві комунікації до 12 років”. В основі такої динаміки лежать ті самі гендернорівнісні міфи.

Історичний розвиток рухів за гендерну рівність ми розглянули дуже коротко. Проте важливо зрозуміти суть тієї шкоди, яку вони завдають суспільству. Якщо взяти навіть власну психотерапевтичну практику сімейного консультування і психотерапії, то ще десять років тому питання “працювати дружині чи ні” – це була справа самої жінки і справа матеріального добробуту родини. Натомість сьогодні перед майже третинною молодих родин постає проблема “гендерної рівності”. Молоді чоловіки досить відкрито заявляють про те, що вони не мусять утримувати родину і що жінка повинна нарівні з ними здобувати матеріальні блага. Пригадую, років п’ятнадцять тому один з клієнтів сказав

дуже мудрі речі: “Мені, звісно б, хотілося, щоб дружина була вдома, доглядала господу, мене, дітей. Проте я знаю, що їй подобається її робота, яка робить її трохи щасливішою. А коли жінка щаслива, вона робить щасливою і всю родину”. Сьогодні ж усе частіше чоловіки вимагають від дружин з огляду на гендерну рівність працювати не у сфері, де їй подобається і де вона може розкрити свої здібності, а у сфері матеріального накопичення благ.

Але свідомість щодо родинних стосунків змінюється не тільки у чоловіка, ця свідомість змінюється і в жінки. На сучасному етапі розвитку суспільства жінки теж активно висловлюють протест проти ролі берегині. Найтиповіші фрази, у які вони вкладають власне невдоволення, – це “чого я маю готувати йому сніданки, у нас гендерна рівність. Мені більше треба часу, щоб зібратися – то ж може сам приготувати і собі, і мені...”. На перший погляд здається, що така думка цілком логічна і правильна, проте подібне мислення закладає руйнівні передумови подружнього життя. Але перш ніж пояснити це, наведу ще один показовий результат дослідження, яке ми проводили протягом 2004 – 2010 років. Досліджувалися групи наречених, що готуються до вінчання (понад 3000 осіб). До 2007 р. середній показник готовності до шлюбу по групі був завжди вищий у дівчат, ніж у юнаків. З 2007 р. картина різко змінилася. Тепер показники готовності до шлюбу вищі у чоловічій вибірці. Здавалося б, на перший погляд, це позитивна тенденція. Проте такий позитив досягається не поступовим зростанням рівня готовності молоді до шлюбу, а фактором руйнації природного показника готовності у жінок. Жінка за своєю природою дуже чутлива, і вона чутлива однаковою мірою як до добра, так і до зла. Тому розбежуючі тенденції в суспільстві впливають передусім на жінку.

Культивування засобами масової інформації двох однаковою мірою неспроможних образів – жінки-пустунки і жінки-залізної леді – призводить до руйнації образу гармонійної жінки, яка, з одного боку, має природну мудрість і чутливість, а з другого – уповні користується талантами, що не руйнують, а допомагають розкрити їй суть власного покликання.

Людина – істота суспільна. Тому все людство формується і розвивається в контексті розвитку суспільних стосунків. Дослід людства, конкретного народу чи роду передається, за К. І. Юнгом, як колективне несвідоме. Фактори безпосереднього передавання інформації від покоління до покоління лягають на виткану канву генетично переданих настановлень. Тож гендерні ролі – це не просто фактор статевої соціалізації особистості – це фактор генетичної адаптації особистості як статевої істоти до суспільно-соціальних умов. Якщо втручатися у давні (стрижневі) структури людського буття, що в новонародженому

приховуються як нерозгорнутий потенціал, то можна порушити закладену природою структуру “розгортання особистості”.

Чим активніше бореться жінка за сексуальну, соціальну, професійну рівність, тим стрімкіше зміщуються акценти на самодостатність особистості, тим більше особистість стає андрогінною і тим більша кількість людей переходить із табору гетеросексуалів до гомосексуалів, тим більше прогресує гомосексуальна модель не тільки родинного буття, а й фахової презентації. До речі, в Україні вже розроблено закон про захист секс-меншин при прийомі на роботу. Особа з гомосексуальною залежністю в разі прийняття такого закону отримує привілейований статус порівняно з людиною традиційної сексуальної орієнтації.

Частина захисників програм гендерної рівності в категоричній формі відкидає вплив гендерної політики на тенденцію огомосексуальності суспільства. Основною мотивацією такого відмежування, на їхню думку, є той факт, що програми гендерної рівності не зачіпають сексуальну орієнтацію особистості, а працюють лише із соціальними стереотипами гендерних ролей, тобто з гендерними стереотипами, що характеризують усталені в суспільстві уявлення про маскуліність і фемінність. Проте реальний стан справ говорить про протилежне. Доповіді на семінарах і конференціях, присвячених темі гендерної рівності, поступово сугестують думку про рівнозначність і рівноцінність усіх видів сексуальнорольових проявів, тобто гетеросексуальності, бісексуальності, гомосексуальності.

Сучасний науковий світ поділений, власне, на два табори: перший і надалі залишається на позиціях, що гендерні відмінності є результатом реалізації в першу чергу генетико-біологічного і психолого-духовного потенціалу соціалізації особистості, соціальні ж норми виступають як похідні від домінантних складників, а другий стоїть на “сучасних позиціях соціальної психології” і соціальні норми гендерної поведінки трактує як домінанти при формуванні гендерних ролей і гендерних стереотипів поведінки. А втім, щоб краще осмислити такі відмінності, слід проаналізувати поле культурної простору особистості як такої, а також поле культурного простору родини, яка все-таки і надалі залишається простором первинної соціалізації особистості.

Для більшої наочності уявімо культурний простір людини у вигляді моделі (рис.). Вона утворена перетином трьох найважливіших для буття людини складників: психосексуального (A1B1), суспільно-соціального (A2B2C), фахово-професійного (A1BC2). Центральне місце у всій культурній реальності особистості посідає її духовність, що характеризується дифузійністю, тобто інтегрованим проникненням у всі сфери людського буття. У випадку низької духовності можна говорити як про критичний фактор про утворення стану вакуум-

духовності, тобто відсутності не тільки проникнення вищих цінностей в буттєвий простір особистості, а й про наявність негативного, викривленого її духовного розвитку в цілому.

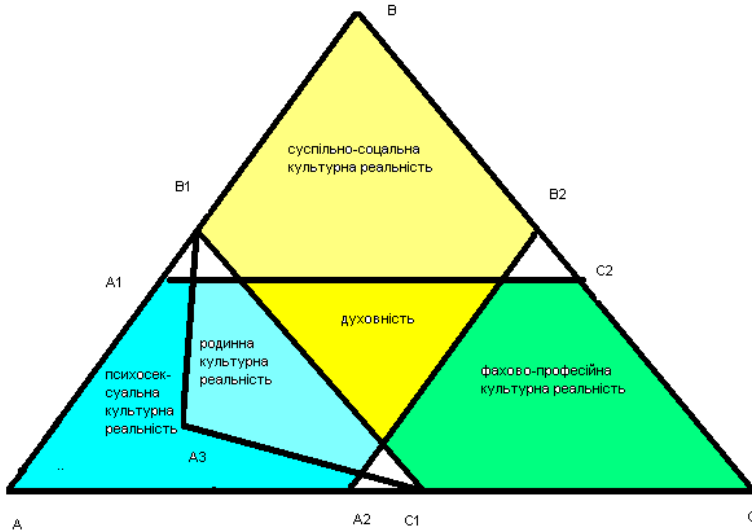

Рис. Загальнокультурний простір буття людини

Сімейний простір (A3B1C1) є складником психосексуального культурного простору особистості. Його ми розглядаємо як у системі внутрішніх суб'єктних рефлексій, так і в системі зовнішніх суб'єкт-суб'єктних взаємодій за типами стосунків “суб'єкт – партнер”, “суб'єкт – батьки”, “суб'єкт – нащадок”. Проте простір психосексуальної культурної реальності є ширшим за сімейну складову, оскільки передбачає наявність ще таких складників, як досімейний простір (психосексуальна презентативність особистості в процесі психосексуального розвитку до моменту створення власної родини), післясімейний простір (утворений унаслідок розлучення, усамітнення з якихось причин, зокрема смерті чоловіка чи дружини, втрати дітей тощо), позасімейний простір (будь-яка гендерна чи сексуальна зовнішня комунікація).

Родинний культурний простір передбачає наявність як безпосередньо сімейного, так і позасімейного простору особистості. Останній характеризується не тільки психосексуальною поведінкою людини за межами власної родини, а й психосексуальною презентативністю її в

межах суспільно-соціальної і професійно-фахової культурних реальностей як сім'янина або принаймні як особи, що давала певні обітниці (незалежно від того, чи насправді вона їх дотримується чи ні) і має певні обов'язки перед чоловіком чи дружиною і дітьми.

У системі внутрішніх суб'єктних рефлексій особистості сімейне культурне поле проявляється у прийнятті нею власної неповторності як статевої, так і соціальної; у внутрішніх настановленнях статевої поведінки; усвідомленні власної сексуальності як унікальної цінності; використанні ціннісних засад та норм адекватної сексуально-рольової та статевої поведінки тощо. Підсистема зовнішніх суб'єкт-суб'єктних взаємодій характеризується здатністю особистості до прийняття іншої статевої і соціальної особистісної неповторності, зокрема партнера, батьків, дітей; адекватною гендерно-рольовою та сексуально-рольовою поведінкою; дотриманням норм сексуальної і соціальної презентації в стосунках типу "суб'єкт – батьки", "суб'єкт – партнер", "суб'єкт – нащадок", "суб'єкт – суспільство" чи "суб'єкт – колектив" (у педагогічній діяльності додаються стосунки за типом "суб'єкт – учень", у психологічній – "суб'єкт – клієнт", у медичній – "суб'єкт – пацієнт" тощо), володінням засобами комунікативної розбудови відносин за зазначеними типами стосунків тощо.

Як бачимо з аналізу культурного простору людини, гендер є лише складовою її психосоціосексуального поля буття. Якщо порівняти його вплив на суспільно-соціальну і фахово-професійну сфери особистості з іншими особистісними проявами, то він скидається на верхівку айсберга, натомість сам айсберг залишається під покривом цілої особистісної системи індивіда. Тобто представники табору гендерно-рівнісної експансії дуже поверхово описують лише зовнішньо-соціальну верхівку величезної гори і намагаються при цьому не просто змінити її образ, а переструктурувати всю величезну брилу без будь-якого заглибленого її вивчення та аналізу.

Оскільки людина як така не є одностатевою істотою, а існує в дихотомії "чоловік-жінка", то в разі зростання енергетичних витрат жінкою в суспільно-соціальній чи фахово-професійній сфері саме на стільки ж мають бути зменшені ці витрати з боку чоловіка. При цьому відбувається перерозподіл психосексуальної енергії в культурному просторі як жінки, так і чоловіка. Зменшення психологічної активності в психосексуальному, зокрема в сімейному, просторі жінки для збереження балансу має бути скомпенсоване збільшенням цієї активності в ідентичному просторі з боку чоловіка. Але реальність показує, що міра компенсаторності є обмеженою, оскільки жінка, перебравши домінуючу активність у фахово-професійній і суспільно-соціальній сферах, не може поділитися з чоловіком здатністю народжувати дітей. Тобто не

може забезпечити йому рівності у відтворенні людської популяції. А це доводить, що рівність між чоловіком і жінкою є лише новітнім соціалізаційним міфом, який використовується як маніпуляційний гачок для задоволення економічних та політичних амбіцій певних структур.

Загалом найбільша небезпека цього міфу полягає в деструктивних суспільних процесах: по-перше, падіння цінності інституту сім'ї, відкладання або відмова від народження дітей на угоду кар'єри, маніпулювання темою насильства в сім'ї за браку реальних об'єктивних досліджень цього питання. Так, організації з гендерної рівності, до яких переважно належать жінки, надають суперечливі дані (в межах 72-91%) щодо факту різних видів насильства, яких зазнає жінка в родині. Натомість чоловічі організації подають дані, що 97% чоловіків в Україні зазнають психологічного насильства з боку своїх дружин. Принаймні така цифра прозвучала на засіданні Тернопільської обласної ради з вуст Норберта Нойхауса, представника фонду ім. Роберта Шумана (Німеччина) навесні 2010 р.

Безперечно, саме явище “насилля в сім'ї” існує. Його треба об'єктивно вивчати і створювати реальну систему допомоги жертвам насильства. Але ця реальна картина не має нічого спільного з міфом, бо саме такого роду міфи є засобом насильницького формування суспільної думки на угоду пропаганді “гендерної рівності”, тобто на угоду тому, чого не може існувати в природі.

Висновки. Підбиваючи підсумки короткого огляду проблеми впливу сучасної гендерної політики на родину, можемо виділити такі детермінанти гендернорівнісного екстремізму:

– у *психосексуальному культурному просторі*: стирання межі норми-патології сексуальних проявів, руйнування традиційних статевоорієнтованих проявів особистості, руйнація цінності материнства як психосексуальної презентативності жінки, пропаганда нетрадиційної сексуальної орієнтації і т. ін.;

– у *суспільно-соціальному культурному просторі*: сугестія цінності самодостатності, знецінення інституту материнства, маніпулювання психосоціальними проблемами в суспільстві та ін.;

– у *фахово-професійному культурному просторі*: культивування у жінки домінантних фахово-професійних потреб, витіснення природних фемінних форм взаємодії жінки в малих професійних групах з культивуацією маскулітних форм презентативності, знищення розуміння природних статевих відмінностей у професійній діяльності як у жінок, так і чоловіків;

– у *духовному культурному просторі*: знецінення традиційних норм і цінностей, викривлення сутності духовної та релігійної взаємо-

дії чоловіка і жінки, втручання у традиційні культові моделі бого-служінь та їх деформація.

Література

1. Основи теорії гендеру / під ред. М. М. Скорик. – К. : К.І.С., 2004. – 535 с.
2. Біблія: книги священного писання Старого та Нового Заповіту. – К. : Вид. Київської патріархії УПЦ КП, 2004. – 1346 с.
3. *Флоренс Л. Дж.* Самоисполняющиеся пророчества: гендер с социально-психологической точки зрения // Сексология : хрестоматия. – М., 1996. – С. 145–162.
4. *Троїцький С.* Христианская философия брака / С. Троїцький. – М. : Путь, 2001. – 83 с.
5. *Zanim wybierzesz: przygotowanie do życia w rodzinie / Magdalena i Wiesław Grabowscy, Anna i Marek Niemyscy, Marida i Piotr Włochowicz.* – Warszawa : And, 1994. – 138 p.

© **Гридковець Л. М.**

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ
СУЧАСНОЇ ЖІНКИ З ПОЗИЦІЙ ГУМАНІСТИЧНОЇ ТЕОРІЇ**

О. М. Мірошніченко, м. Чернігів

Висвітлюється проблема самоактуалізації жінок, зайнятих у різних сферах трудової діяльності. З позицій теорії самоактуалізації А. Маслоу і К. Роджерса розглядаються головні рушійні чинники, за допомогою яких жінки самоактуалізуються у своїй професійній діяльності. На основі результатів дослідження визначено: що вище за соціально-економічним становищем стоїть жінка, то виразнішою є її потреба в самоактуалізації.

Ключові слова: самоактуалізація, особистість, гуманістична теорія.

Освещается проблема самоактуализации женщин, занятых в разных сферах трудовой деятельности. С позиций теории самоактуализации А. Маслоу и К. Роджерса рассматриваются главные движущие факторы, с помощью которых женщины самоактуализируются в своей профессиональной деятельности. На основе результатов исследования определено: чем выше по социально-экономическому положению стоит женщина, тем ярче выражена ее потребность в самоактуализации.

Ключевые слова: самоактуализация, личность, гуманистическая теория.

This article is dedicated to the investigation of the problem of women's self-actualization engaged in different spheres of labor activity. The main goal of article is to examine it according to A. Maslow's and K. Roger's

theory of self-actualization; the main motive factors which help women to self-actualize in their of professional activity. The facts obtained during the research showed: the higher woman's socio-economic status, the keener is her need in self-actualization.

Key words: self-actualization, personality, humanistic psychology.

Проблема. Дослідження самоактуалізації – одна із центральних проблем сучасної психологічної науки та гуманістично орієнтованої освіти. Гуманістична психологія розробляє теорію особистості як структурно-динамічну концепцію, що охоплює весь період життя людини. Головну увагу зосереджено на описі, побудові та розвитку внутрішнього досвіду людини в тому вигляді, яким він є у людській самосвідомості і мисленні. Прибічників гуманістичної теорії особистості перш за все цікавить те, як людина сприймає, розуміє і пояснює реальні події власного життя.

Найбільш відомими представниками такого підходу до вивчення особистості є американські психологи А. Маслоу, К. Роджерс, Ф. Перлз, Д. Рісмен [1]. Деякі принципові положення, характеризуючи гуманістичний підхід до розуміння особистості, виявляють найбільш вагомі внутрішні і зовнішні відношення особистості, характеризують власне самоактуалізацію. Отож розроблення означеної проблеми здійснювалося головним чином у межах західної, передусім американської, науки. Вітчизняні ж психологи долучилися до цієї проблематики значно пізніше – лише наприкінці ХХ ст.

Хочемо зауважити, що в сучасному суспільстві останнім часом зростає увага до проблеми самоактуалізації певних груп населення – підлітків, молоді, жінок тощо. Зокрема, усе більш помітну соціально-економічну і соціально-політичну роль у суспільстві відіграє жінка: вона займає керівні посади, приймає важливі рішення, бере активну участь у суспільному житті.

Мета статті: аналіз проблеми самоактуалізації жінки з позицій гуманістичного підходу теорії А. Маслоу і К. Роджерса.

Емпіричне вивчення чинників самоактуалізації особистості вимагає в першу чергу звернення до таких психологічних змінних особистісного буття, як: а) система домінуючих ролей і ціннісних орієнтацій; б) мотиваційна система у всіх її проявах (на різних рівнях актуалізації і взаємозв'язку); в) рефлексивно-пізнавальні функції і потреби.

А. Маслоу тлумачить самоактуалізацію як прагнення людини стати тим, ким вона могла б стати. Людина, яка піднялася до цього найвищого рівня, досягає повної реалізації своїх талантів, здібностей та особистісного потенціалу. Самоактуалізуватися – значить стати тією людиною, якою ми можемо стати, досягти вершини нашого

потенціалу [2, р. 119]. Самоактуалізація не обов'язково повинна мати форму творчих зусиль, що виражаються у створенні творів мистецтва. Батько, спортсмен, студент чи викладач – усі можуть актуалізувати свій потенціал, виконуючи якнайкраще те, що вони роблять; специфічні форми самоактуалізації різноманітні [3, с. 72].

Маслоу вважав, що більшість людей, якщо не всі, мають потребу у внутрішньому удосконаленні і прагнуть такого удосконалення. А проте тільки деякі, – як правило, талановиті люди, – досягають його. Справи невтішні тому, що багато хто з людей просто не бачить свого потенціалу: вони не знають про його існування і не розуміють користі від самовдосконалення. Вони схильні вагатися і навіть боятися своїх здібностей. До того ж соціальне і культурне оточення часто пригнічує тенденцію до актуалізації певними нормами щодо тієї чи тієї частини населення [4]. Існує ще одна перешкода для самоактуалізації – негативний вплив потреб безпеки. Процес зростання потребує постійної готовності до ризику, помилок, відмови від старих звичок. Реалізація нашої необхідності до самоактуалізації потребує відкритості для нових ідей і досвіду.

Природність для людини тенденції до актуалізації підкреслював і *К. Роджерс*. Так він називав певний об'єднавчий мотив, що регулює поведінку. Цей мотив являє собою “властиву організмові тенденцію розвивати всі свої здібності, щоб зберегти і розвинути особистість” [5, с. 535]. Таким чином, на переконання Роджерса, найбільш важливий мотив життя людини – це актуалізувати, тобто зберегти, розвинути себе, максимально виявити кращі риси своєї особистості, закладені природою. Прагнення людини до досягнень є способом удосконалення внутрішнього потенціалу. Дослідник вважав, що, коли усунути значні обмеження або антагоністичні впливи, тенденція актуалізації природно виявиться шляхом різних форм поведінки. Навіть деякі суттєві ознаки визначають тенденцію актуалізації як “одне центральне джерело енергії в організмі людини”. По-перше, вона бере початок у фізіологічних процесах організму. На цьому психофізіологічному рівні тенденція актуалізації розвиває організм, забезпечує еволюцію органів і функцій тіла, його зростання і постійне оновлення. А мотиваційна сила, з якою тенденція актуалізації діє на психічні процеси, що становлять Самість, має ще більше значення. Тенденція актуалізації – це активний процес, який виявляється в тому, що організм завжди прагне до якоїсь мети [там само, с. 156].

Визначальним аспектом тенденції актуалізації з погляду особистості є прагнення людини до самоактуалізації. У контексті теорії Роджерса тенденція самоактуалізації – це процес реалізації людиною протягом усього життя свого потенціалу, аби стати повноцінною осо-

бистістю. Намагаючись досягти цього, людина проживає життя, наповнене змістом. До того ж самоактуалізована людина живе екзистенційно, невимушено насолоджуючись кожною миттю життя і повністю занурюючись у нього. Роджерс вважав, що самоактуалізація не є кінцевим станом досконалості. Він стверджував, що жодна людина не стає самоактуалізованою настільки, щоб відкинути всі мотиви. У неї завжди залишаються таланти для розвитку, навички для удосконалення (див. [6, р. 137]).

У сукупності перераховані принципові позиції щодо особистості з позицій гуманістичного підходу окреслюють особистість як унікальну, цілісну, активну єдність, що являє собою відкриту систему для самоактуалізації (остання притаманна лише людині). Психіку людини в цьому випадку слід розглядати як природний феномен: дії людини, спрямовані на неї саму (самоорганізація, самовдосконалення, зміна мети і т. ін.), тлумачаться в природному плані. Разом з тим людська психіка є продуктом культури, яка формує і змінює людину.

Щоб визначити особливості і домінуючі чинники процесу самоактуалізації жінок різних категорій, ми скористалися *опитувальником особистісної орієнтації Е. Шострома (САМОАЛ)*. Опитувальник містить 100 пар тверджень, що розподіляються за 11-ма шкалами (із двома можливими варіантами вибору):

1) *шкала орієнтації в часі* – високий бал говорить про те, що людина живе теперішнім часом, за принципом “тут і тепер” (показник самоактуалізованої особистості); низький – про те, що людина більше переймається переживаннями, думками про минуле;

2) *шкала цінностей* – високий бал за цією шкалою свідчить про те, що людина поділяє цінності самоактуалізованої особистості (за А. Маслоу, це істина, краса, цілісність, справедливість, простота, самодостатність);

3) *шкала поглядів на природу людини* – відображає позитивне ставлення до людей (симпатію до них, віру в могутність людських можливостей) або, навпаки, негативне ставлення;

4) *шкала потреби в пізнанні* – виявляє здатність і потяг людини до пізнання, відкритість новому або, навпаки, закритість;

5) *шкала креативності* – дає змогу визначити рівень творчого ставлення до життя;

6) *шкала автономності* – характеризує автономність особистості, яка, однак, не зводиться до відчуженості і самотності;

7) *шкала спонтанності* – виявляє здатність людини до спонтанної поведінки (вільної, природної, незакомплексованої);

8) *шкала саморозуміння* – високий бал за цією шкалою свідчить про розуміння людиною самої себе; такі люди не ховаються за

механізми психологічного захисту, а орієнтуються на свої бажання, потреби; низький бал характерний для людей, невпевнених у собі, орієнтованих на інших;

9) *шкала аутосимпатії* – відображає самооцінку людини: від стійкої адекватної Я-концепції до заниженої, пов'язаної з тривожністю, невпевненістю;

10) *шкала контактності* – вимірює товариськість особистості, її здатність налагоджувати стійкі контакти з іншими людьми;

11) *шкала гнучкості в спілкуванні* – особистість з високими балами за цією шкалою орієнтована на спілкування, що не пов'язано з маніпулюванням людьми, здатна до адекватного саморозкриття (яке не слід плутати із самопред'явленням); низькі значення характерні для людей ригідних, непластичних у спілкуванні.

У дослідженні взяли участь жінки різних вікових категорій і різних професій. Усього вибірку склали 50 осіб віком від 17 до 61 року (середній вік респонденток становив 35-36 років). Середню освіту мали 10, середню спеціальну – 22, вищу – 18 осіб. Серед опитаних жінок були представниці різних професій: робочі, секретарки, медичні працівники, педагоги, економісти, інженери, директори, домогосподарки. Отож експериментальну групу умовно було поділено на три групи: жінки-керівники; жінки, які не займають керівних посад; домогосподарки. Сімейне становище учасниць дослідження теж було різним: 35 – одружені, 13 – неодружені, 2 – розлучені. Кількість дітей у сім'ях не перевищувала двох.

Аналіз результатів за методикою САМОАЛ у трьох вищезгаданих групах жінок дав змогу визначити певні групові тенденції (табл.).

Жінки-керівники відчувають і реалізують потребу в новому, у пізнанні, оскільки будь-який процес управління діяльністю передбачає: свідомий, планомірний вплив, який переважає над стихійною регуляцією бізнес-процесів; уміння виявляти причинно-наслідкові зв'язки між керуючою системою (керівник) і об'єктом управління (колектив, окремі працівники), розробляти програми дій (у тому числі і в кризових, нестандартних умовах), обробляти та оперувати великими обсягами інформації у сфері, в якій працює дане підприємство. Ці операції неможливі, якщо людина не є відкритою системою для отримання нових знань.

Успішність управлінської діяльності значною мірою залежить від чіткої орієнтації в часі, тобто вміння жити сьогодишнім днем, у якому жінка-керівник вирішує проблеми, що виникають на виробництві, бізнес-проблеми у площині “тут і тепер”. Це характеризує реципієнтку як цілком самоактуалізованих особистостей. У досягненні цієї ж мети жінкам-керівникам допомагає знання природи людини,

оскільки без симпатії до людей, з якими працюєш, без упевненості в людських взаємовідносинах, уміння приймати членів бізнес-команди з їхніми індивідуальними особливостями неможливо створити життєздатний, стійкий колектив, налагодити ділове співробітництво між його членами та отримати відповідний зворотний зв'язок.

Таблиця

**Якісні характеристики групових показників жінок,
виявлені за тестом САМОАЛ (у балах)**

Психологічний зміст шкал тесту	Керівники		Працюючі		Домогосподарки	
	М	σ	М	σ	М	σ
Самоактуалізованість у сучасному житті	9,86	2,06	6,87	2,77	9,38	3,84
Значущість особистісної самоактуалізації	8,86	2,01	8,59	2,29	7,75	1,10
Гуманність самоактуалізації	9,36	1,48	7,06	2,43	7,50	6,32
Пізнавальна мотивація	10,50	1,32	7,78	2,20	9,29	1,58
Креативність	8,43	1,74	9,71	14,5	8,00	2,46
Автономність	5,43	1,50	5,74	2,15	6,25	3,57
Спонтанність	6,43	3,17	5,30	2,17	5,50	1,49
Саморозуміння	8,14	1,58	6,91	3,16	7,13	2,17
Аутосимпатія	5,71	2,90	5,13	2,17	5,25	3,44
Контактність	7,29	1,11	6,61	2,72	6,75	3,31
Гнучкість у спілкуванні	6,93	2,76	6,72	1,86	6,00	2,44

Утім, слід враховувати й особливості соціального, ментального та управлінського способу відносин, що склалися в нашому суспільстві. Це тягне за собою залежність діяльності і соціальних контактів від думки оточення, впливає на самооцінку жінки-керівника та проявляється в низьких показниках за шкалою “Аутосимпатія”.

Жінки, які не займають керівних посад, намагаються насамперед підтримувати емоційно важливі для них стосунки. Отримуючи нові знання, вони не обтяжені вимогами і правилами, встановленими для жінок-керівників. Ці жінки багато уваги приділяють креативному, творчому підходу до життя. Безперечно вагу мають при цьому власне соціальне оточення, формування системи соціальних цінностей. Вважаємо, що на особливу увагу заслуговують ті цінності, які демонструються самоактуалізованими особистостями. До цінностей такого гатунку потрапили: сім'я, щастя, любов, захоплення від роботи, релігійні настановлення. Щоб відповідати висунутим до інших вимогам, жінки цієї групи самі мають володіти новою і різнобічною інформацією; це й

зумовлює їхній інтерес до всього нового, суспільно значущого: ці жінки – “відкриті системи” для отримання нових знань і будь-якої цікавої, непересічної або просто важливої для них інформації. Досить обережне ставлення у жінок-некерівників до проблеми природи людини. Так, будь-яким шляхом (окрім відкритого конфлікту) вони перевірятимуть правдивість інформації, яку отримують від своїх співробітників; справедливість якостей і цінностей, які демонструють їхні співрозмовники. Це зумовлено критичністю розуму, помірною підозріливістю, звичкою сумніватися та бути обережним у проявах власного ставлення до свого соціального оточення.

Домогосподарки продемонстрували кращу орієнтацію в часі та вміння жити сьогоднішнім днем, обізнаність щодо сучасних соціальних, ділових, міжособистісних відносин. Це пов’язано з їхнім досвідом та реальністю мислення і суджень, а також помірною недовірливістю. Оскільки більшу частину свого часу ці жінки проводять у межах дому, сім’ї, обслуговуючи власне господарство, то володіють, зрозуміло, обмеженим обсягом соціально значущої інформації. Щоб уникнути такої одноманітності, домогосподарки намагаються оволодіти новими знаннями; звідси їхня повна відкритість, зацікавленість щодо їх засвоєння. Усе це підштовхує домогосподарок до використання набутих знань у розв’язанні сімейних проблем, конфліктів, побутових питань. Такий креативний підхід швидше за все є творчістю, яка не знайшла реалізації у професійному плані.

Невисокі показники домогосподарок за шкалою “Аутосимпатія” свідчать про неадекватну їхню самооцінку, що впливає з неможливості для цих жінок самоактуалізуватися в професійно-діловій сфері, оскільки основним вектором їхньої діяльності є домашнє господарство, діти, чоловік, обслуговування інших членів родини.

Висновки. Як бачимо, що вище за соціально-економічним становищем стоїть жінка, то яскравішою є її потреба в пізнанні, то краще вона орієнтується в часі, більше цікавиться природою людей. А в цілому що менше тиснуть на людину соціальні норми та системи, суспільні погляди, то виразнішою є її потреба в дотриманні соціальних норм та цінностей, у креативному підході до життя.

Соціалізація, долучення до громадської діяльності, вибудовування взаємин з іншими людьми – усе це впливає на психіку людини, де й формуються певні психічні реалії та відношення між ними. Психічні реалії – це не тільки ланцюжки подій, а й зовнішні і внутрішні умови самостійної поведінки. Контрреалії з’являються тоді, коли реалізація мотивів в одній реальності блокує діяльність іншої, або навпаки. Дослідження з використанням опитувальника САМОАЛ показали, що психічні контрреалії, які формуються в дитинстві, проявляються в більш

дорослому віці, особливо коли людина перебуває в ситуації самовизначення. Її стан можна описати такими характеристиками :

- зануреність у минулі спогади, невпевненість у собі;
- незадоволеність життям, прагнення маніпулювати людьми;
- негативні міжособистісні стосунки;
- викривлене сприймання інформації;
- віддання переваги стандартним ситуаціям, уникання нестандартних;
- залежність від ситуації;
- низька або завищена самооцінка;
- ізольованість від оточення.

Отже, гуманістичний підхід до розуміння особистості сучасної жінки видається нам важливим і надзвичайно значимим, оскільки він виявляє зовнішні і внутрішні відношення особистості, наголошує на потребі її самоактуалізації. Крім того, з-поміж усіх зарубіжних концепцій цей підхід найбільшою мірою відповідає поглядам вітчизняних дослідників.

Література

1. Психология личности в трудах зарубежных психологов : хрестоматия / сост. А. А. Реан. – СПб. : Питер, 2000. – 320 с.
2. Maslow A. Self-actualizing and Beyond / A. Maslow // Challenges of Humanistic Psychology. – New York : Mc Graw-Hill, 1967. – 156 p.
3. Балл Г. А. Концепция самоактуализации личности в гуманистической психологии / Г. А. Балл. – К.–Донецк : Ровесник, 1993. – 32 с.
4. Маслоу А. Психология бытия / А. Маслоу ; пер. с англ. О. О. Чистякова. – М. : Ваклер, 1997. – 304 с.
5. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Роджерс. – М. : Прогресс, 1994. – 480 с.
6. Hjelle L. A. Current Research and Applications in Personality Theories / L. A. Hjelle. – New York : Mc Graw-Hill, Inc., 1992. – 156 p.

© Мірошниченко О. М.

ГЕНДЕРНІ ВІДМІННОСТІ ПРИ СПІВЗАЛЕЖНОСТІ

О. Ю. Ніконова, м. Луганськ

Розглядається гіпотеза про інверсію гендерної ідентичності при співзалежності. Емпіричним шляхом з'ясовуються як статові, так і гендерні особливості співзалежних, що дає змогу підтвердити гіпотезу про інверсію ідентичності.

Ключові слова: співзалежність, гендерна ідентичність, особистість, особистісна риса, роль, інверсія ідентичності.

Рассматривается гипотеза об инверсии гендерной идентичности при созависимости. Эмпирическим путем определяются как половые, так и гендерные особенности созависимых, что позволяет подтвердить гипотезу об инверсии идентичности.

Ключевые слова: созависимость, гендерная идентичность, личность, личностная черта, роль, инверсия идентичности.

The article describes the hypothesis of an inversion of gender identity in co-dependency. The empirical research reveals sexual and gender-specific qualities of co-dependency, which allows to confirm the hypothesis of an inversion identity.

Key words: co-dependency, gender identity, personality, personality traits, a role, inversion of identity.

Проблема. Співзалежність зазвичай розглядають поза гендерним контекстом, тому що вважають переважно жіночою проблемою (яка стосується, наприклад, дружин алкоголіків). Проте дослідження останніх років свідчать про те, що серед чоловіків співзалежність поширена не менше, ніж серед жінок. Більше того, на тлі деяких спільних характеристик у співзалежних чоловіків виявляються і деякі свої, особливі, притаманні лише їм риси. Звідси актуальність емпіричного дослідження гендерних і статевих відмінностей співзалежних суб'єктів.

Мета дослідження: виявити соціально-психологічні відмінності чоловіків і жінок та перевірити гіпотезу про інверсію гендерної ідентичності у співзалежних суб'єктів.

Об'єктом нашого дослідження стали соціально-психологічні характеристики співзалежних, *предметом* дослідження – гендерні відмінності при співзалежності.

Спершу слід дати визначення поняття співзалежності і розвести контексти його використання. Наприклад, у літературі, присвяченій цій темі, трапляється як термін “співзалежні стосунки”, так і термін “співзалежна людина”. На наш погляд, стосунки можна визначити як співзалежні тільки тоді, коли в них бере участь співзалежна людина, тому первинним є поняття співзалежної людини. Досі ми говорили “співзалежна людина”, не конкретизуючи предмет аналізу на психологічному рівні, тому що сформувані психологічне визначення співзалежності досить складно. Співзалежність можна розглядати як патерн поведінки і характеризувати її через особливості стосунків [1; 2]. Такий підхід дуже популярний на Заході, де він широко застосовується в практиці подолання співзалежності. Можна розглядати співзалежність як особистісну характеристику й описувати її через

особистісні риси, емоційні стани, мотивацію, ідентичність [3; 4]. Таких поглядів дотримуються і західні, і вітчизняні дослідники, розглядаючи співзалежність на теоретичному рівні. Якщо ці підходи поєднати формально, дістанемо, наприклад, таке визначення: *співзалежність – це цілісна модифікація поведінки і свідомості, зумовлена присутністю в контексті з індивідом залежного суб'єкта* [5]. Утім, це визначення не дає нам достатньо повного опису і не пояснює механізм виникнення співзалежності, а тільки доповнює очевидний смисл самого поняття “співзалежність”. Наше завдання – сконструювати таке визначення співзалежності, яке виконувало б усі три функції наукового знання: опис, пояснення, прогнозування. Ми згодні, що співзалежність – це цілісна модифікація свідомості і поведінки, але для розширення цього визначення ми пропонуємо *рольовий підхід*, який робить акцент на соціально-психологічних характеристиках особистості.

На основі аналізу різних характеристик співзалежних можна виділити основні риси таких осіб: тривожність, зовнішній локус контролю, низьку самооцінку [6; 7], ролі Рятівника і Жертви [8; 9], показну дбайливість, труднощі у вираженні почуттів [7]. Характеристики співзалежності багато в чому подібні до традиційних жіночих рис. Деякі типові фемінні риси можна вважати такими, що підвищують вірогідність виникнення співзалежності. Це емпатія, дбайливість, емоційність, тривожність, невпевненість, зовнішній локус контролю [10; 11].

На поведінковому рівні багато дослідників описують співзалежність іншими характеристиками [12–15]. Співзалежним притаманні фемінні риси, але поведуться такі особи агресивно, вони часто недовірливі, замкнені [16]. Тобто їхня роль переважно маскулінна. Зазначимо, що в більшості випадків, ці характеристики було отримано на жіночій вибірці [6]. На основі результатів аналізу характеристик співзалежних осіб можемо припустити, що в них у цілому (без урахування гендерного аспекту) сильно виражена фемінна гендерна ідентичність, але разом з тим маскулінна гендерна роль.

Дослідження останніх років дають змогу виділити психологічні і соціально-психологічні характеристики співзалежних чоловіків, що є здебільшого фемінними. Це боязкість, імпульсивність, фантазійна сексуальність, зовнішній локус контролю, внутрішня конфліктність, довірливість [17; 18].

Раніше, у статті “Гендерна роль та гендерна ідентичність при співзалежності” [19], ми аналітично обґрунтували гіпотезу про інверсію ідентичності під впливом співзалежності. Зокрема, було зроблено висновок, що співзалежні жінки змушені поводитися маскулінно і це деформує їхню фемінність, чоловіки ж проявляють маскулінну поведінку в стосунках з адиктом, але тлом цієї поведінки є фемінна гендерна

ідентичність і такі якості, як розуміння, співчуття, бажання допомогти. Отож ми вважаємо, що співзалежні жінки маскулінізуються під впливом гендерної ролі, а чоловіки фемінізуються через внутрішню суперечливість в ідентичності (рис. 1).

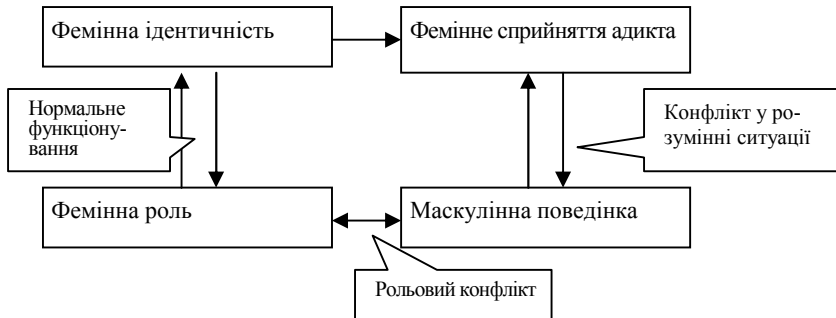

Рис. 1. Початковий етап стосунків співзалежності, де співзалежною є жінка

Припускаємо, що в нормі жінка має здебільшого фемінну ідентичність і фемінну рольову поведінку, і це тільки сприяє потуранню адиктові, бажанню виправдати і захистити його. Отож у нормі фемінна ідентичність і фемінна роль доповнюють одна одну. А проте в такій ситуації жінці доводиться контролювати адикта, брати на себе тягар відповідальності, вирішувати за нього його проблеми, узагалі – поводитися більш маскулінно. Це суперечить, зрозуміло, її фемінній ролі. У процесі адаптації до стосунків співзалежності жінка акумулює маскулінні патерни поведінки, що змінюють її роль на маскуліну. Відтак на рівні стосунків спостерігаємо пристосування, але це відбувається за рахунок зміни фемінної ролі жінки на маскуліну. Тривалі стосунки з адиктом зумовлюють поступове перетворення її ідентичності на маскуліну, таким чином досягається внутрішня гармонія ролі та ідентичності. Водночас посилюється суперечливість у сприйманні адикта. Жінка невдоволена ним, вона може проявляти щодо нього агресивність або ігнорувати його поведінку, щоб уникнути неприємного суперечливого почуття. Як бачимо, на рівні поведінки жінка стає сильною, здатною долати перепони життя з адиктом; вона може пишатися цим і демонструвати свої успіхи оточуючим. А проте такі стосунки сприймаються нею неоднозначно, суперечливо, часто спричинюють внутрішні страждання (рис. 2).

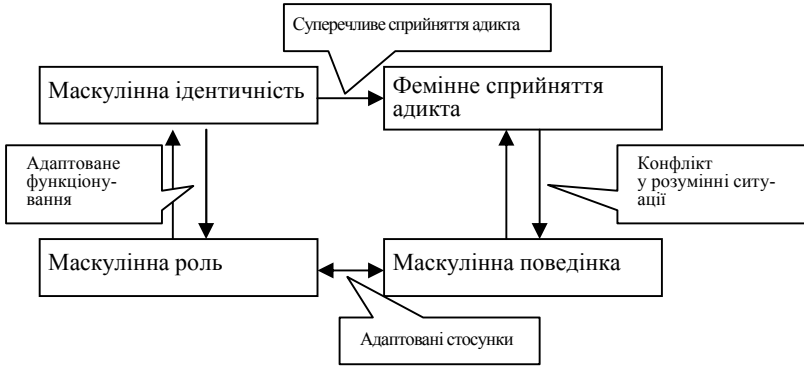

Рис. 2. Результат стосунків співзалежності, де співзалежною є жінка

Розгляньмо тепер ситуацію, коли співзалежним є чоловік (рис. 3). Припускаємо, що в нормі чоловіки мають маскулінну ідентичність і виконують маскулінну роль. А ситуація життя з адиктом вимагає фемінного ставлення і маскулінної поведінки. На початку співзалежних стосунків чоловіки проявляють свою маскулінну роль. Вони виявляють вольове бажання допомогти адиктові, контролюють його, намагаються зайняти домінуючу позицію, щоб підкорити адикта і виправити ситуацію. Але за цим повинно стояти бажання допомогти, фемінне сприймання адикта. Тому на початку співзалежних стосунків чоловіки переживають гостру суперечність у сприйнятті факту адикції близької людини, але, незважаючи на це, показово демонструють свою маскулінність, щоб допомогти їй, і це не становить для них труднощів.

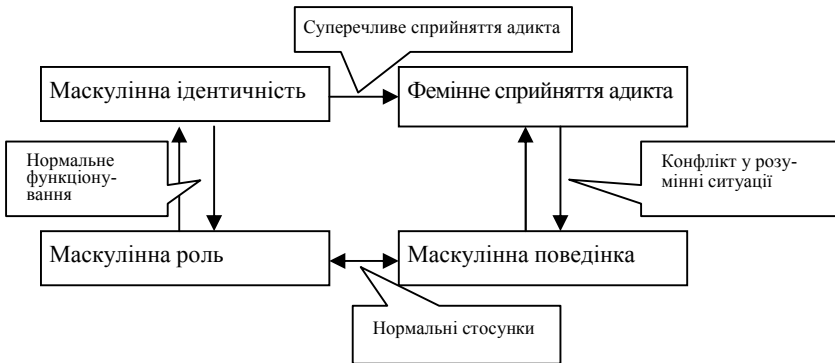

Рис. 3. Початковий етап стосунків співзалежності, де співзалежним є чоловік

Що більше чоловік впадає у співзалежність, то більше звикається із цим. Відтак він починає співчувати адиктові, розуміти його, шукати “раціональні” причини такої поведінки адикта, виправдовувати його. Якщо життя з адиктом є тлом життя чоловіка, то його ідентичність може обернутися на здебільшого фемінну. Але (і це дуже важливо!) чоловікові все ще потрібно виявляти маскулінну роль, щоб підтримувати адекватні стосунки і бути (чи видаватися) соціально бажаним для інших у цих стосунках (рис. 4).

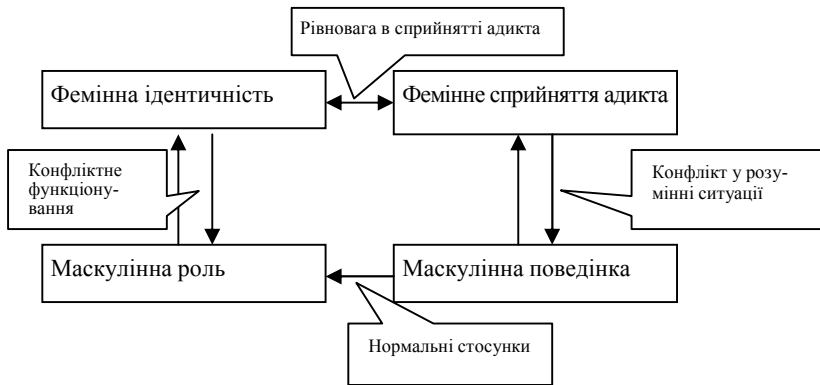

Рис. 4. Результат стосунків співзалежності, де співзалежним є чоловік

Чоловікам потрібно усвідомлювати необхідність маскулінної ролі і фемінного сприймання ситуації. Внутрішньої рівноваги ідентичності і ролі при цьому досягти складно. Співзалежні чоловіки живуть з внутрішнім конфліктом ролі та ідентичності, і контекст цього конфлікту – сама особистість чоловіка. У жінок конфлікт виявляється тільки в зовнішньому контексті обмірковування стосунків із співзалежним, їхня роль та ідентичність перебувають у гармонії.

Наведені схеми породжують цілком зрозуміле запитання: чому в жінок необхідність фемінного сприймання адикта не веде до поновлення фемінності за зразком зміни в чоловіків? Вважаємо, що “коливання” стосунків співзалежності – від прийняття і потурання до нерозуміння та ненависті – і є показником циклічної мікрозміни ідентичності та ролі співзалежного. Наші схеми – це максимізація етапів співзалежності, і з їхньою допомогою неможливо анімовано показати циклічні перетворення ідентичності і ролі. Але те, що такі коливання є, – факт, що підтверджується як теорією, так і практикою.

Щоб перевірити нашу гіпотезу і виявити відмінності співзалежних чоловіків і жінок з урахуванням гендерної ідентичності, ми

провели кореляційне дослідження. Відтак пропонуємо Вашій увазі результати пілотного дослідження, де вибіркою було охоплено 104 особи (68 жінок і 36 чоловіків). Вік випробуваних становив від 18 до 56 років (середній – 22 роки). Границя нижньої квартилі віку – 19, верхньої – 32 роки.

Нас у першу чергу цікавило, які з досліджуваних показників є суто жіночими, а які – суто чоловічими. За допомогою t-критерію Стьюдента в модифікації Уелча (для випадків нерівних дисперсій) ми порівняли вибірки чоловіків і жінок, з'ясувавши таким чином значущі відмінності (табл. 1).

Таблиця 1

Значущі відмінності особистісних характеристик чоловіків і жінок

Особистісні характеристики	Середні значення		t (за Уел- чем)	p
	жінки	чоловіки		
роль Жертви	13,93	10,08	4,78	0,000014
рольова гнучкість	12,81	14,53	-2,12	0,038256
фемінність	0,20	-0,04	3,89	0,000302
фізична агресія	4,80	6,33	-3,04	0,003875
приховування почуття провини	11,41	9,70	2,48	0,017328
емоційна лабільність	11,06	9,26	2,52	0,014869
експресивність	59,25	51,47	3,60	0,000981
цікавість	11,75	10,11	3,21	0,002498
допитливість	12,66	10,89	2,60	0,013323
сензитивність	12,03	10,46	2,75	0,008757
роль Контролюючого Родителя	11,00	13,17	-2,01	0,049867
роль Дорослого	12,99	15,22	-2,36	0,023534

Отримані дані свідчать, що типово чоловічими є такі риси: рольова гнучкість, здатність до фізичної агресії, роль Контролюючого Родителя, роль Дорослого. Жінкам здебільшого притаманні: роль Жертви, фемінність, приховування почуття провини, лабільність, експресивність, цікавість і допитливість, сензитивність. У цілому виявлені розбіжності підтверджують припущення щодо феміної ідентичності та ролі в жінок і маскуліної ролі та ідентичності в чоловіків. Але як поведуться ці показники, якщо рівень співзалежності зростатиме?

Розділивши вибірку на чоловічу і жіночу та розрахувавши кореляції окремо для кожної з них, ми спробували по змозі уточнити характеристики співзалежних. Передусім зазначимо, що нам вдалося повністю підтвердити гіпотезу про інверсію ідентичності: у чоловіків з

посиленням співзалежності зростає фемінність ($r=0,44$; $p\leq 0,05$), а в жінок вона відповідно спадає ($r=-0,42$; $p\leq 0,05$).

Далі проаналізуємо інші кореляції співзалежності. Почнімо з рольових характеристик випробуваних (табл. 2). Як бачимо, для співзалежних жінок характерна позиція Жертви ($r=0,64$; $p\leq 0,05$), а для співзалежних чоловіків – роль Рятівника ($r=0,46$; $p\leq 0,05$). Відтак стає зрозумілим шлях формування співзалежності: жінки змушені терпіти життя із залежним партнером, а чоловіки прагнуть допомогти йому, розраховуючи при цьому на подяку. Рольова гнучкість у разі співзалежності “страждає” лише у чоловіків ($r=-0,43$; $p\leq 0,05$), а глибина переживання ролі при співзалежності є характерною ознакою жінок ($r=0,33$; $p\leq 0,05$). Співзалежні чоловіки “застрягають” у своїй ролі, важко адаптуються до нових умов. Прикметно, що роль Турботливого Родителя властива співзалежним жінкам ($r=0,33$; $p\leq 0,05$) і чоловікам ($r=0,49$; $p\leq 0,05$). При цьому тільки співзалежним чоловікам більше властива роль Адаптивної Дитини ($r=0,45$; $p\leq 0,05$). Зазначимо, що основною характеристикою Адаптивної Дитини є звичка діяти “як треба” (як результат пристосування), слухняність, віддаленість у стосунках, зволікання. Жінкам властива роль імпульсивної, безконтрольної і чутливої Вільної Дитини ($r=0,35$; $p\leq 0,05$).

Таблиця 2

Значущі кореляції рольових характеристик із співзалежністю

Рольові характеристики	Чоловіки	Жінки
Жертва	0,01	0,64
Рятівник	0,46	0,20
рольова гнучкість	-0,43	-0,18
рольова глибина	0,35	0,33
Адаптивна Дитина	0,45	0,10
Турботливий Родитель	0,49	0,33
Вільна Дитина	-0,14	0,35

Здавалося б, виявлені закономірності руйнують нашу теорію, адже ми очікували, що з поглибленням співзалежності зростатиме і ймовірність маскулінної ролі в жінок. А проте спробуємо проаналізувати показники і форми агресії співзалежних осіб (табл. 3). Як бачимо, агресивність є ознакою співзалежності переважно у жінок. Співзалежні жінки дратівливі ($r=0,53$; $p\leq 0,05$) і образливі ($r=0,59$; $p\leq 0,05$), підозрілі ($r=0,36$; $p\leq 0,05$), переживають почуття провини ($r=0,36$; $p\leq 0,05$), їм властиві прояви фізичної ($r=0,47$; $p\leq 0,05$) і непрямой ($r=0,33$; $p\leq 0,05$) агресії. Для співзалежних чоловіків характерні лише почуття

провини ($r=0,68$; $p\leq 0,05$) і фізична агресія ($r=0,52$; $p\leq 0,05$), яка є суто чоловічою рисою. Співзалежні жінки, з одного боку, грають роль Турботливого Родителя і мають рольові характеристики Жертви, а з другого – здатні поводитися більш агресивно, ніж співзалежні чоловіки (див. табл. 2; 3). Це свідчить, на нашу думку, про те, що співзалежні жінки тільки зовні демонструють фемінну роль, а насправді є досить маскулініними і агресивними.

Таблиця 3

Значущі кореляції показників і форм агресії із співзалежністю

Форми агресії	Чоловіки	Жінки
фізична	0,52	0,47
непряма	0,29	0,33
роздратування	0,22	0,53
негативізм	0,32	0,20
образа	0,36	0,59
підозрілість	0,22	0,36
почуття провини	0,68	0,36

Ще більш цікавими видаються кореляції особистісних рис і співзалежності випробуваних (табл. 4). Тільки чоловікам з високим рівнем співзалежності властива інтроверсія (кореляція співзалежності з екстраверсією: ($r=-0,46$, $p\leq 0,05$); вони нетовариські і не намагаються подолати почуття провини або сорому, тобто зазвичай скромні, сором'язливі. У жінок ці ознаки не мають вираженої закономірності, пов'язаної із співзалежністю. Співзалежні чоловіки, яким притаманна роль Рятівника, схильні до співпраці ($r=0,45$; $p\leq 0,05$), натомість жінки вирізняються зниженою повагою до інших ($r=-0,34$; $p\leq 0,05$), їм важко побачити в людині щось хороше, позитивне. Емоційна невірівноваженість є ознакою як співзалежних жінок ($r=0,48$; $p\leq 0,05$), так і чоловіків ($r=0,63$; $p\leq 0,05$). І тим, й іншим властиві тривожність, депресивність, самокритика, емоційна лабільність. Але при цьому лише чоловіки потерпають від внутрішньої напруженості, що, як було зазначено вище, пов'язано з їх інтровертованістю і переживанням внутрішньоособистісних конфліктів.

Висновки. Отже, основні характеристики співзалежних жінок такі: маскулініність, роль Жертви, агресивність, почуття провини, неповага до інших, емоційна невірівноваженість, імпульсивність. Що ж до співзалежних чоловіків, то тут визначальними характеристиками є: фемінність, роль Рятівника, почуття провини, інтроверсія, схильність до співпраці, внутрішня напруженість. Тож нашу гіпотезу про інверсію

гендерної ідентичності як наслідок тривалих стосунків співзалежності можна вважати підтвердженою. Припущення про інверсію гендерної ролі у жінок не має такого однозначного вирішення: жінки схильні приховувати свою справжню поведінку за типово фемінною роллю, але насправді є досить маскулініними як у поведінці, так і в особистісних рисах. Виявлені закономірності і тенденції дають нам змогу сформулювати власне визначення співзалежності: ***співзалежність – це цілісна модифікація свідомості і поведінки, що супроводжується інверсією гендерної ідентичності у контексті стосунків з адиктом.***

Таблиця 4

Значущі кореляції особистісних рис із співзалежністю

Особистісні риси	Чоловіки	Жінки
екстравертованість	-0,46	0,12
товариськість	-0,43	0,02
уникнення почуття провини	-0,59	-0,10
співробітництво	0,45	-0,11
повага до інших	0,36	-0,34
емоційна неврівноваженість	0,63	0,48
тривожність	0,48	0,33
напруженість	0,43	0,16
депресивність	0,49	0,51
самокритика	0,41	0,40
емоційна лабільність	0,51	0,44
цікавість	0,14	0,43
артистичність	-0,45	-0,12
сензитивність	-0,45	0,00

Результати проведеного аналізу роблять актуальними подальші перспективи нашого дослідження, зокрема розроблення тренінгу на основі запропонованих схем і застосованого при цьому психодіагностичного апарату.

Література

1. Делеви В. С. Формирование социально активного совладающего поведения у матерей наркозависимых подростков : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / В. С. Делеви. – М., 2006. – 206 с.
2. Whitefield C. Z. Codependence : our most common addiction – some physical, Mental, Emotional and spiritual perspectives / C. Z. Whitefield. – New York : New York Press, 1989. – 158 p.
3. Cermak T. L. Co-Addiction as a Disease / T. L. Cermak // Psychiatric Annals. – 1991. – № 21 (5). – P. 266–272.

4. *Subby R.* Healing the family within / R. Subby. – New York : Health Communications Inc, 1990. – 116 p.
5. *Гусев И. Ю.* Психологические средства коррекции идентичности созависимой личности (на примере жен, имеющих мужей с алкогольными проблемами) : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 / И. Ю. Гусев. – Красноярск, 2006. – 19 с.
6. *Москаленко В. Д.* Зависимость: семейная болезнь / В. Д. Москаленко. – М. : ПЕР СЭ, 2008. – 325 с.
7. *Mellody P.* Facing Codependence / P. Mellody. – New York : HarperSanFrancisco, 1989. – 232 p.
8. *Березин С. В.* Психология наркотической зависимости и созависимости : монография / С. В. Березин, К. С. Лисецкий, Е. А. Назаров. – М. : МПА, 2001. – 512 с.
9. *Коровицкая В. В.* Особенности ролевого функционирования в зависимом супружестве / В. В. Коровицкая // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Психологія. – 2005. – № 662. – С. 181–183.
10. *Кон И. С.* Психология половых различий / И. С. Кон // Вопросы психологии. – 1981. – № 2. – С. 47–57.
11. *Доржиева М. О.* Влияние гендерных особенностей на развитие произвольной активности личности : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / М. О. Доржиева. – Улан-Удэ, 2006. – 188 с.
12. *Зорина Л. М.* Созависимость и пути ее преодоления / Л. М. Зорина. – Казань : Новое знание, 2006. – 76 с.
13. *Кляпець О.* Шлюбна залежність як чинник емоційного вигорання в сім'ї / О. Кляпець // Соціальна психологія. – 2006. – № 6. – С. 164–174.
14. *Куница М. Ю.* Психологическая помощь созависимой личности из деструктивной семьи : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.13 / М. Ю. Куница. – Ставрополь, 2006. – 23 с.
15. *Старшенбаум Г. В.* Аддиктология : психология и психотерапия зависимостей / Г. В. Старшенбаум. – М. : Когито-Центр, 2006. – 367 с.
16. *Яцышин С. М.* Проявление созависимости в ценностно-смысловой сфере матерей при наркотизации ребенка : дис. на соискание научн. степени канд. психол. наук : спец 19.00.01 / С. М. Яцышин. – СПб., 2003. – 197 с.
17. *Жидко М. Е.* Особенности брачно-семейных экспектаций у мужчин с отношениями супружеской зависимости / М. Е. Жидко // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Психологія. – 2005. – № 653. – С. 59–63.
18. *Коцар А. В.* Особенности психосексуального развития женщин, больных неврозом и находящихся в отношениях супружеской зависимости : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.04 / А. В. Коцар. – Х., 2002. – 194 с.
19. *Ніконова О. Ю.* Гендерна роль та гендерна ідентичність при співзалежності / О. Ю. Ніконова // Проблеми загальної та педагогічної психології. – 2010. – Т. 7, ч. 1. – С. 424–434.

МАСКУЛІННО-ФЕМІННІ ПЕРЕДУМОВИ ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ ЖІНОК-ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Н. О. Правдищець, м. Київ

Статтю присвячено вивченню маскулінно-фемінних передумов професіоналізації жінок-військовослужбовців. Виявлено, що більш успішними в набутті професійної ідентичності військовослужбовця є саме жінки, які мають андрогінно-фемінні схильності, при цьому військова професія не веде до актуалізації маскулінних рис у жінок. Також показано, що у вищих навчальних закладах у них формується андрогінно-маскулінна гендерна орієнтація, що може спричинити розвиток внутрішньоособистісного конфлікту в процесі входження у професію.

Ключові слова: маскулінність, фемінність, андрогінність, професійна ідентичність, гендер, гендерні ролі.

Статья посвящена изучению маскулинно-феминных предпосылок профессионализации женщин-военнослужащих. Выявлено, что более успешными в приобретении профессиональной идентичности военнослужащего являются именно женщины с андрогинно-феминными склонностями, при этом сама военная профессия не ведет к актуализации маскулинных качеств женщин. Также показано, что в высших учебных заведениях у женщин формируется андрогинно-маскулинная ориентация, что может стать причиной развития внутриличностного конфликта в процессе вхождения в профессию.

Ключевые слова: маскулинность, феминность, андрогинность, профессиональная идентичность, гендер, гендерные роли.

This article is dedicated to a research on the masculine – feminine premises of becoming in military profession by women. The article reveals that androgynous-feminine women are more successful in professional becoming in military. Also military profession does not cause to activate masculinity in women. It was revealed that women in military university have androgynous-masculine orientation which may cause the appearance of intra-individual conflict during professional becoming.

Key words: masculinity, femininity, androgyny, professional identity, gender, gender roles.

Проблема. У лавах сучасної української армії з року в рік зростає чисельність військовослужбовців жінок. У зв'язку із зазначеною тенденцією як наслідком трансформаційних процесів набуває актуальності вивчення гендерних аспектів професіоналізації жінок у військовому середовищі. Дослідників цікавить насамперед вплив “чоловічої” професії військовослужбовця на Я-образ жінки, з одного боку, і гендерний фактор

як запорука ефективності професійної ідентифікації жінки у військовій професії, з другого. Проблему приходу жінки в армію вивчали, зокрема, М. О. Боровик, В. Г. Павлова, Н. Дубчак та ін. [1 – 3].

Мета дослідження: з'ясувати психологічні особливості професійної ідентичності жінок-військовослужбовців, розкрити гендерні аспекти їхньої Я-концепції.

Щоб вирішити поставлені завдання дослідження, ми підібрали методичний інструментарій, включивши до нього опитувальник статевих ролей Сандри Бем, анкетування, методику “Хто Я?”.

Вибірку склали 248 жінок-військовослужбовців віком від 25 до 55 років. Усі респондентки були громадянками України і служили в українському війську. Серед респонденток 70 % – заміжні, 14 % – незаміжні і 17 % – розлучені жінки. Вищу освіту мали 49 % опитаних жінок, незакінчену вищу – 7 %, середню спеціальну – 30 %, середню – 17 %. Половина жінок (51 %) мали одну дитину і більше, інші (49 %) були бездітні.

Окрему вибірку склали 38 курсанток вищих навчальних військових закладів віком від 18 до 20 років.

Проведене нами дослідження показало, що жінкам-військовослужбовцям, які вже перебувають на військовій службі, властиві прояви андрогінності з тенденцією до фемінності. За опитувальником статевих ролей С. Бем було отримано такі середні показники по групі: маскулінності – 1,21; фемінності – 1,41; IS – 0,45. Аналіз отриманих результатів виявив, що для групи респонденток жінок-військовослужбовців характерна андрогінність з тенденцією до фемінності (0,45). Крім того, 18,5 % досліджуваних мають від'ємні показники IS, що говорить про схильність до прояву маскулінних рис. У групі респонденток лише 36 досліджуваних (14,5 %) мають яскраво виражені фемінні риси особистості. Розгляньмо, які ж саме риси є найбільш привабливими для жінок-військовослужбовців. Серед 40 характеристик найбільшу кількість балів набрали такі риси, як ввічливість, доброта, тактовність, любов до дітей, дружелюбність, ніжність, щирість, правдивість, співчутливість, надійність, жіночність, вірність, добросовісність, готовність допомогти ближньому (від 5,5 до 6,1 бала), а найменшу кількість балів – неорганізованість, несумілість, агресивність, марнославство (пиха), любов до лестощів, інфантильність, потайливість, улесливість (від 2 до 3 балів). Як бачимо, жінки-військовослужбовці виконують андрогінні ролі, тенденційно схиляючись до фемінності, тобто поєднуючи в собі такі риси альтруїстичності, як доброта, любов до близьких і готовність до підтримки, співчутливість, вірність, жіночність, пригнічення агресивності, бажан-

ня будувати взаємовідносини з навколишнім світом на основі чесності, добросовісності та особистісної зрілості.

Відтак розглянемо результати дослідження групи курсанток за опитувальником статевих ролей С. Бем. Середні показники фемінності/маскулінності по групі виявилися такими: маскулінності – 1,47; фемінності – 1,49; IS – 0,04. Отже, респонденти цієї групи є андрогінними з тенденцією до маскулінності (0,04 бала). При цьому 52 % жінок мають яскраво виражену схильність до маскулінності і лише 2 % – до фемінності.

Відомо, що ті чи інші стевотипізовані ролі пов'язані з Я-концепцією особистості. Тож, досліджуючи гендерні особливості особистості жінки, що служить, ми поставили перед собою завдання розглянути і її Я-образи. Результати дослідження жінок, які обрали військову професію, видаються нам досить цікавими. Прикметно, що 48 % респонденток мають стевотипізовану Я-концепцію, інакше кажучи, виявляють у своїй поведінці суто фемінні риси. Такі результати певною мірою узгоджуються з вищенаведеними показниками. А ще було виявлено, що в цілому гендерній ідентичності не належить провідне місце в структурі Я-концепції жінок-військовослужбовців. Так, лише 32% самовизначень в описі структури Я-концепції є гендерно виокремленими. Як бачимо, результати відповідають висновкам попереднього дослідження, а саме: групі жінок-військовослужбовців властива андрогінність. А от соціально нейтральні висловлювання в описі Я-образу становлять відповідно 56 %.

Аналізуючи результати дослідження показників статевих ролей жінок-військовослужбовців і курсанток, можемо припустити, що професія військовика передбачає актуалізацію в них саме фемінних гендерних ролей. Імовірно, що причиною означеної тенденції є саме умови, в яких працюють жінки в армії (ідеться про можливе упереджене стереотипне ставлення до жінки як до військового-професіонала). Крім того, жінки, які служать, демонструють тенденцію до вияву нейтральних, соціально прийнятних рис особистості у власній поведінці і розглядають їх як важливі в побудові власного Я-образу. Звертаючись до попередніх результатів наших досліджень, а саме дослідження особливостей особистості жінки-військовослужбовця за допомогою методу особистісного диференціалу, хотіли б ще раз звернути увагу на високий ступінь задоволеності жінок власним Я-образом, тобто позитивне оцінювання себе як носія соціально прийнятних рис особистості.

Отже, як впливає з наведених вище результатів дослідження, жінки-військовослужбовці є андрогінними з тенденцією до фемінності, тоді як курсантки – андрогінними з тенденцією до маскулінності (рис. 1).

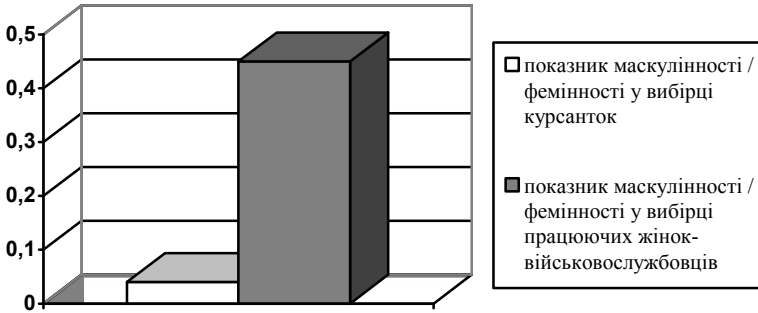

Рис. 1. Показники маскулінності/фемінності курсанток і працюючих жінок-військовослужбовців

А чи існує достовірна різниця між показниками маскулінності/фемінності досліджуваних груп респонденток? Остання могла б стати основою для висунення *припущення* про можливий внутрішньо-особистісний конфлікт, який переживає зазвичай жінка-військовослужбовець, вступаючи до лав армії. Проведений нами математичний аналіз підтвердив достовірність різниці показників маскулінності/фемінності у двох вибірках досліджуваних – працюючих курсанток і жінок ($p \leq 0,05$). Отже, у процесі проходження жінкою професійної ідентифікації вона може переживати внутрішньоособистісний конфлікт, зумовлений трансформаційними процесами гендерних ролей жінки.

Щоб підтвердити висунуте припущення, ми провели за спеціально розробленою нами анкетною додаткове опитування, поділивши відтак вибірку працюючих жінок на дві: 1) групу задоволених професією (60 %) і 2) групу незадоволених професією (40 %). Аналіз результатів дослідження гендерних ролей у цих групах показав, що серед задоволених професією жінок заміжніх – 56 %, незаміжніх – 19 %, розлучених – 23 %, мають дітей – 80 %. У другій підвибірці відповідно заміжніх – 68 %, незаміжніх – 20 %, розлучених – 11 %, мають дітей – 62 %. У першій підвибірці вищу освіту мають 40 %, незакінчену вищу – 9 %, середню спеціальну – 39 %, середню – 10 % опитаних жінок, у другій – 53 %, 4 %, 34 % і 6 %, відповідно.

Аналіз даних отриманих завдяки застосуванню методики С. Бем, дав змогу зробити певні висновки. Отже, жінкам, які задоволені професійною діяльністю (60 %), властива андрогінність із тенденцією до фемінності (0,6 бала). При цьому 17,5% жінок цієї під-

вибірки мають високий показник фемінності, а 11% виявляють тенденцію до маскулінності. Для групи жінок, які незадоволені власною професійною діяльністю (40 % від вибірки), характерна андрогінність (0,39 бала), проте з більш вираженою тенденцією до маскулінності. Крім того, серед жінок цієї підвибірки 30% мають яскраво виражену тенденцію до маскулінності, а 10 % – тенденцію до фемінності. Провівши порівняльний аналіз отриманих даних, ми виявили, що відмінність за показниками маскулінності/фемінності між розглянутими групами жінок (задоволених і незадоволених) є суттєвою ($p < 0,05$). Також було визначено, що жінки, задоволені власною професійною діяльністю, більш співчутливі, довірливі, честолюбні і марнославні порівняно із жінками, не задоволеними власною професією ($p < 0,05$). Це дає підстави говорити про підвищену підозріливість у жінок, які хотіли б змінити власну професійну діяльність, і про знижену потребу у визнанні власних досягнень.

Порівнюючи отримані для двох підвибірок дані, можемо припустити, що задоволеність професією військовослужбовця певною мірою визначається тими чи тими гендерними ролями. Зазвичай більш задоволені власною професією жінки, що мають більш яскраво виражену тенденцію до фемінності. Крім того, можемо припустити, що саме професія військовослужбовця підтримує та сприяє розвитку в жінці її фемінних особистісних рис.

Аби перевірити висунуте нами припущення про статевотипізовану поведінку жінок-військовослужбовців, ми проаналізували дані, отримані завдяки застосуванню методики “Хто Я?”. Отже, у підвибірці жінок, які задоволені власною професією, фемінні характеристики Я-образу згадуються у 8 % відповідей, тоді як маскулінні – у 5 %. Сімейні і міжособистісні ролі згадуються у 16 % відповідей, а от професійні – лише у 3 %. Нейтральні характеристики наводяться у 55 % відповідей. У підвибірці жінок, які хотіли б змінити професію, фемінні характеристики становлять в їхній Я-концепції 8 %, а маскулінні – 7 %; сімейні і міжособистісні характеристики – 15 %, професійні – 2 %; нейтральні характеристики Я-концепції – 58 %.

Існування достовірної різниці за показником маскулінності/фемінності між групами задоволених і не задоволених професією жінок стало підставою для припущення про значущість тендерного фактору в професійно-адаптаційному процесі та набутті професійної ідентичності жінками-військовослужбовцями. Для підтвердження цієї гіпотези було проведено кореляційний аналіз результатів дослідження за показниками задоволеності і незадоволеності професійною діяльністю та гендерними показниками. Було виявлено тісний кореляційний зв'язок між показниками гендерних ролей та ступенем задоволеності

від професійної діяльності ($p < 0,05$). Отже, висунуте припущення про значущість гендерних характеристик особистості для набуття професійної ідентичності жінками-військовослужбовцями цілком підтвердилося.

Відтак аналіз отриманих у ході дослідження даних було покладено в основу *моделі набуття професійної ідентичності жінками-військовослужбовцями* з гендерних аспектів особистості. Згідно із цією моделлю (рис. 2) в процесі навчання у військових закладах жінки перебувають в умовах конкуренції і підвищеної активності щодо засвоєння нових знань та навичок. Зауважимо, що пізнавальна активність вимагає навіть певної агресивності, коли йдеться про освоєння зовнішнього світу. Останнє є більшою мірою маскулінною, ніж феміною ознакою. У ході дослідження ми виявили, що курсантки більш орієнтовані на особисту свободу і владу, ніж працюючі задоволені роботою жінки ($p < 0,05$).

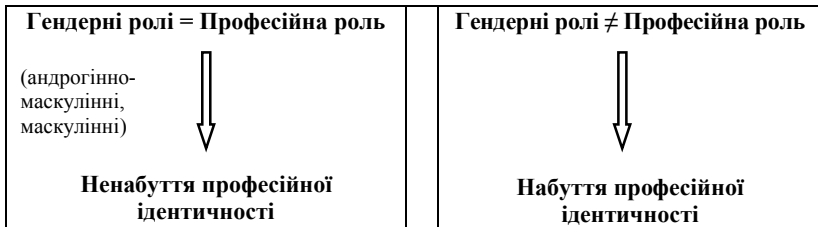

Рис. 2. Модель набуття професійної ідентичності жінками-військовослужбовцями

Вступаючи до лав військовослужбовців, жінка, якій властива андрогінність із тенденцією до маскуліності, стикається з феноменом так званої скляної стелі. Він зумовлений певними стереотипами щодо можливості жіночої служби в армії в цілому та її професіоналізму зокрема. Наявність такого упередження щодо служби жінки в армії призводить до формування відповідного соціально-психологічного макро- і мікроклімату в тій чи іншій військовій частині, що проявляється у формі поблажливого ставлення до жінки-військовослужбовця, зумовленого і фактором самої статі. Тому жінка з андрогінно-маскулінними тенденціями опиняється в соціально-психологічному середовищі, що вимагає від неї прояву протилежних гендерних ролей. Це призводить до виникнення певного внутрішньоособистісного гендерного конфлікту, що може розвиватися у двох напрямках: трансформації гендерної ролі на андрогінно-фемінну або збереження в андрогінно-маскулінній орієнтації.

На нашу думку, власне самоздатність жінки відокремлювати власні гендерні ролі від професійних дає їй можливість більш успішно

пройти процес набуття професійної ідентичності. У разі успішного проходження трансформаційних процесів жінка набуває належної професійної ідентичності і в подальшому проявляє високий ступінь задоволеності власною професійною діяльністю. Саме таку тенденцію ми й спостерігали в ході нашого дослідження. У протилежному випадку жінці не вдається трансформувати власні гендерні характеристики. Можлива причина цього – у нездатності відокремлювати гендерні ролі від професійних. Культивуючи андрогінність із тенденцією до маскулітності, жінка стикається з рядом труднощів у побудові власної кар'єри. Вона сподівається, що зможе проявити власну ініціативу і свободу в професійній діяльності, а натомість не дістає сподіваної підтримки цих тенденцій з боку керівництва. Усе це призводить до наростання невдоволеності професійною діяльністю та прагнення змінити місце роботи.

Висновки. Результати дослідження дають підстави говорити про те, що військова служба в цілому не є стимулом для розвитку маскулінних рис у жінок. Останнє, можливо, зумовлено більшою мірою саме функціонуванням певних соціальних стереотипів щодо професійної компетентності жінки в галузі військової служби (зіткнення жінки в армії з феноменом “скляної стелі”). Виявилось, що більш успішними в набутті професійної ідентичності військовослужбовця є ті жінки, котрим притаманні андрогінно-фемінні тенденції, тоді як деякі їхні колеги – жінки з андрогінно-маскулінними характеристиками – стикаються з певними ускладненнями щодо набуття професійної ідентичності і, як наслідок, прагнуть до зміни сфери професійної діяльності. Під час навчання у вищих навчальних закладах у жінок формується андрогінно-маскулінна гендерна орієнтація. Це може призводити до розвитку внутрішньоособистісного конфлікту, успішність подолання якого певною мірою залежить від здатності жінки диференціювати власні гендерні ролі та відокремлювати їх від професійних ролей військовослужбовця.

Література

1. *Боровик М. А.* Женщины в вооруженных силах стран-членов НАТО [Електронний ресурс] / М. А. Боровик, Л. В. Щемберко. – Режим доступу : www.inion.ru
2. *Дубкач Н.* Сильный бик “слабой стати” / Наталя Дубкач // Військо України. – 2007. – № 8. – С. 12–17.
3. *Павлова В. Г.* О роли женщин в армии [Електронний ресурс] / В. Павлова. – Режим доступу : www/mil.ru

© Правдивець Н. О.

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАТЕВО-ГЕНДЕРНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ СОЦІАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

І. І. Семків, м. Львів

Представлено сучасні підходи до розуміння природи активності молоді. Проведено емпіричне дослідження гендерних особливостей соціальної активності особистості та проаналізовано його результати. Виявлено, що юнаки і дівчата проявляють соціальну активність у різних сферах.

Ключові слова: соціальна активність, громадянська активність, мотивація, самоствердження, самовизначення, молодь.

Представлены современные подходы к пониманию природы активности молодежи. Проведено эмпирическое исследование гендерных особенностей социальной активности личности и проанализированы его результаты. Выявлено, что девушки и юноши проявляют социальную активность в разных сферах.

Ключевые слова: социальная активность, общественная активность, мотивация, самоутверждение, самоопределение, молодежь.

The modern approaches to understanding the nature of youth activity are presented in the article. The detailed analysis of empirical research on gender peculiarities of social activity is carried out. It is revealed that girls and boys are socially active in different social spheres.

Key words: social activity, civic activity, motivation, self-enhancement, student youth.

Проблема. У зв'язку із становленням громадянського суспільства і розвитком демократії в Україні дослідження соціальної активності є надзвичайно актуальним завданням. Активність молоді, зокрема її вияв у суспільно-громадській сфері, впливає не лише на формування особистісної ідентичності, а й на перебіг суспільних процесів у цілому. Виявляючи активність, молода генерація самостверджується і самовдосконалюється у соціальній та професійній сферах. Соціальна активність сприяє розвитку здібностей, умінь і навичок, усвідомленню власних цінностей та інтересів молоді. Проте, як показує аналіз літературних джерел та емпіричні дослідження, юнаки і дівчата по-різному проявляють свою соціальну активність. Такий процес зумовлений, очевидно, різними умовами соціалізації представників різної статі.

Мета статті: психологічний аналіз особливостей вияву активності студентською молоддю; емпіричне дослідження особливостей та форм вияву соціальної активності представниками різної статі.

Поняття соціальної активності досить багатогранне та охоплює безліч сфер функціонування особистості в соціальному середовищі. Багатовимірність цього концепту відображається у структурі соціальної активності, компонентами якої є мотиви, потреби, цінності, норми тощо.

Грунтуючись на основних психологічних підходах до розуміння активності, сучасна українська дослідниця Л. А. Найдьонова запропонувала таку класифікацію активності:

1) активність як спосіб існування, вияв особистості чи групи. Активність особистості в цьому контексті слід розглядати як її рису, властивість;

2) активність як характеристика чи риса діяльності. У цьому контексті активність найчастіше протиставляють пасивності [1, с. 39].

Аналізуючи соціальну та, у вужчому сенсі, громадянську поведінку, ряд дослідників, зокрема М. Й. Боришевський, І. В. Голіна, Л. І. Пилипенко, звертають увагу на те, що в її основі лежать соціальна рефлексія, соціальна свідомість і самосвідомість (виявляються в усвідомленні спершу соціальної потреби, потім – соціального мотиву і пізніше – власних соціальних цінностей) [2–4]. Натомість В. О. Васютинський підкреслює, що вагомою спонукою до активності в політико-ідеологічній сфері поряд із суспільними цінностями можуть ставати й особистісні проблеми, а активність у цій ситуації набуває характеру самоствердження [5, с. 173]. У цьому ж контексті К. О. Абульханова-Славська зазначає, що самоствердження і самовизначення охоплюють такі компоненти, як активність особистості, самодетермінація і прагнення посісти певну позицію в житті [6]. До такої ж думки схиляється і Т. М. Яблонська, яка наголошує, що в юнацькому віці соціальна активність може зумовлюватися не тільки соціальними цінностями та потребами, а й потребами у самоствердженні [7, с. 33].

На думку дослідників, самоствердження як детермінанта соціальної активності властива передусім молоді, що перебуває на етапі формування своїх соціальних цінностей. Як відомо, підлітки і молодь володіють вищим рівнем спрямованості на себе – егоцентризмом, а тому їхня активна соціальна і громадянська позиція часто зумовлена й індивідуальними проблемами.

В. О. Васютинський дійшов висновку, що молода студентська генерація має ряд особливостей у виявленні своєї громадянської

свідомості: вона більш відкрита до нового життя і досвіду, змін і нововведень, ніж її старші співвітчизники, менше схильється перед владою та авторитетами, натомість більше цінує індивідуальну свободу, самостійність і відповідальність. А проте молоді порівняно з громадянами старшого і середнього віку, на думку дослідника, більш властива спрямованість на матеріальні цінності – прагнення досягнути матеріального комфорту [5, с. 167].

Виникнення у молоді потреби в самовизначенні зумовлено, на думку Л. І. Пилипенко, невизначеністю щодо майбутнього [3; 4]. Разом з О. О. Пеньковою дослідниця виділяє п'ять основних форм мотивації участі молоді в суспільних заходах [3; 4; 8]: 1) потреба у спілкуванні, комунікативні проблеми; 2) самовизначення, самопізнання, розвиток здібностей, оволодіння новими знаннями та вміннями; 3) мотивація престижу, потреба в лідерстві; 4) привабливість громадських справ, цікавість, нові можливості; 5) прагнення уникнути зауважень з боку наставників та друзів щодо пасивності.

На наш погляд, виявлення структури громадянської активності сприятиме пізнанню закономірностей і механізмів функціонування цього багатогранного феномена. Одну із сучасних класифікацій соціальної активності запропонував Я. Хербст [9, р. 81–83]. Дослідник вважає, що, спираючись на два критерії – індивідуалізм-колективізм і автономію, соціальну активність особистості можна описати чотирма моделями (табл. 1).

Таблиця 1

Ідеальні типи громадянського суспільства

Вимір автономії	Вимір індивідуалізм/колективізм	
	індивідуалізм	група
не перетинається з іншими сферами	громадянська модель	громадська модель
перетинається з іншими сферами	мобілізаційна модель	модель спільноти

1. *Громадянська модель.* Охоплює всі вияви громадянської активності членів суспільства. Ідеться про активність особи, спрямовану на розбудову громадянського суспільства (поза належністю до певної групи інтересів). До цієї моделі належать такі вияви активності, як індивідуальна політична участь, інформаційна і культурна активність, зацікавленість публічними справами.

2. *Громадська модель.* Передбачає “передполітичну активність” і виявляється в активності, опозиційній щодо держави. Це насамперед участь у громадських організаціях.

3. *Мобілізаційна модель.* Соціальна активність у рамках цієї моделі передбачає вміння давати собі раду, згуртованість навколо групових цілей, ситуативність у вирішенні актуальних питань. До цієї моделі належать такі вияви активності, як економічна, активність у громадських об'єднаннях, які відстоюють певні інтереси, та ін.

4. *Модель спільноти.* Соціальна активність у цьому випадку є джерелом контактів із найближчими людьми – сусідами, родичами, парафіянами, людьми, об'єднаними однією культурою чи одними цінностями.

На основі аналізу теоретичного матеріалу ми розробили *власну класифікацію форм громадянської активності*. При цьому спиралися на такі критерії:

– соціальна спрямованість результату: суспільство в цілому (результат активності йде на користь не тільки окремому індивідуві чи певній групі, а суспільству загалом і спрямований на розбудову громадянського суспільства); група людей (результат йде на користь передусім певній групі людей, скажімо, громадському об'єднанню, групі за інтересами, певній етнічній чи релігійній громаді); індивід (найбільшу користь від громадянської участі і соціальної діяльності людина отримує сама);

– нормативність або внутрішня зумовленість соціального мотиву (табл. 2). Сучасні дослідники цінностей та активності велику увагу приділяють ролі норм у реалізації активності людини. Так, ключовим поняттям теорії С. Томкінса є поділ ціннісних орієнтацій людей на нормативні і гуманістичні. Нормативістам норми диктують цілі, тобто людина спрямовує свою активність лише в ту сферу, яка є нормативно значущою; гуманістам же норми і цінності допомагають у реалізації власних індивідуальних цілей [10]. З позицій *нормативності мотиву* в основі соціальної активності лежать норми певної групи людей – етнічної, релігійної, родини. Найчастіше нормативність проявляється в мотивах закритих груп чи об'єднань людей, для яких характерне переважання консервативних цінностей; важливим мотивом при цьому є не так створення нового, як підтримання вже існуючого. З погляду *внутрішньої (індивідуальної) зумовленості* в основі соціального мотиву лежить прагнення до змін, перетворень, розбудови громадянського суспільства. Мотиваційними стимулами можуть бути цінності відкритості до змін та універсалістичні цінності, цінності самостійності.

За результатами теоретичного аналізу наявних у досліджуваній галузі напрацювань ми виділили такі основні види громадянської активності: трудова активність, політична активність, активність у власному навчальному закладі, членство в громадських організаціях,

волонтерська активність, розважально-відпочинкова активність, побутова активність, релігійна активність, активність за місцем проживання, культурна активність.

Таблиця 2

Двовимірна модель громадянської активності

Зумовленість соціального мотиву	Соціальна спрямованість громадянської активності		
	індивідуальна	групова	суспільна
нормативна	індивідуально-нормативна	локально-нормативна	суспільно-нормативна
внутрішньо-зумовлена	індивідуальна	індивідуально-групова	суспільно-громадянська

Для дослідження активності студентської молоді було створено методику, яка дає змогу розглянути різні сфери активності молоді. Методику розроблено на основі дослідження, у якому взяли участь 300 студентів Львівського національного університету імені Івана Франка і Львівського державного університету внутрішніх справ. Методика містить шкали, які характеризуються високими показниками внутрішньої надійності відповідно до коефіцієнта Альфа-Кронбаха (α): трудова активність; політична активність; активність у власному навчальному закладі; наукова активність; організаційна активність; волонтерська активність; розважально-відпочинкова активність; побутова активність; релігійна активність; активність за місцем проживання (локальна активність); культурна активність; інформаційна активність.

У більшості видів активності значимих відмінностей між юнаками і дівчатами не спостерігається (трудова, наукова активність, активність у власному навчальному закладі, активність за місцем проживання, активне членство у громадських організаціях), хоча в усіх видах активності, окрім відпочинкової та інтернет-активності, дівчата є більш активними; у випадку відпочинкової активності існує тенденція до вищої активності юнаків. У сфері волонтерської активності, релігійної, побутової та культурної активності дівчата виявляють себе більш активними (табл. 3).

Отже, у деяких видах діяльності дівчата помітно активніші порівняно з юнаками. Вони, зокрема, проявляють вищий рівень волонтерської активності. Так, у ході дослідження студентам пропонували зазначити види волонтерства, у яких вони беруть участь, або додати інший вид, якщо його не було в переліку. Пропонований перелік містив такі основні види волонтерської активності: сфера охорони здоров'я, сфера розвитку міста, допомога при церкві, виправні заклади,

робота з бідними і бездомними, робота з молоддю, сфера захисту прав жінок, робота з дітьми, робота з людьми похилого віку, сфера вирішення екологічних питань, організація благодійних акцій, культурних і мистецьких заходів. Отже, як ми вже зазначали, значно активніші у сфері волонтерату дівчата ($t=1,92$; $p \leq 0,0001$). Такий результат підтверджується також відсотковим співвідношенням активних і неактивних суб'єктів серед юнаків і дівчат у цій сфері. Зокрема, у групі дівчат активних у сфері волонтерату виявилось 42%, а пасивних – 58%, тоді як у групі юнаків частка студентів, що проявляють високу волонтерську активність, становить лише 27%, відповідно пасивних у цій сфері серед них 73%.

Таблиця 3

Порівняння громадянської активності юнаків і дівчат

Види громадянської активності	Показники		
	імовірність похибки	t-критерій	різниця середніх значень
робоча активність	0,579	0,556	0,052
політична активність	0,095	1,675	0,483
участь у громадських організаціях	0,497	0,680	0,158
волонтерська активність	0,015	1,920	0,425
відпочинкова активність	0,046	-2,039	-0,446
побутова активність	0,000	4,045	1,283
релігійна активність	0,000	3,909	1,254
активність за місцем проживання	0,706	0,377	0,148
вузівська діяльність	0,839	0,204	0,058
наукова активність	0,176	1,358	0,138
культурна активність	0,045	2,014	1,299
інформаційна активність	0,910	0,113	0,042
інтернет-активність	0,032	-2,446	-0,529
загальний показник активності	0,170	1,376	1,427

Серед дівчат найбільш поширеним видом волонтерської активності є участь та допомога в роботі з дітьми (17% усіх залучених до волонтерської активності респонденток). Досить поширеними видами волонтерської активності серед студенток є також участь в організації благодійних акцій (14% опитаних дівчат), допомога при церкві (14%), задіяність у сфері охорони здоров'я (14%), участь у культурних і мис-

тецьких заходах (11%), у роботі з молоддю (10%). Рідше студентки залучені до роботи з людьми похилого віку (6%), бідними і бездомними (5%), до вирішення екологічних питань (3%), роботи у виправних закладах (5%) та у сфері розвитку міста. Найрідше студентки долучаються до волонтерської роботи у сфері захисту прав жінок (1%).

На відміну від дівчат юнаки віддають перевагу дещо іншим видам волонтерської активності. Як показало наше дослідження, усього 27% юнаків тією чи іншою мірою причетні до волонтерату. Найчастіше, як і дівчата, вони долучаються до волонтерської роботи з дітьми (23% опитаних юнаків), допомагають в організації культурних і мистецьких заходів (14%), працюють з молоддю (14%), при церкві (14%), у сфері охорони здоров'я (10%) та розвитку міста (10%). Меншою мірою хлопці схильні до роботи з бідними і бездомними (5%), до участі в організації благодійних акцій (5%) і допомогти у вирішенні екологічних питань (5%). Є й такі види активності, до яких юнаки взагалі не залучені, на відміну від дівчат. Це, наприклад, робота у виправних закладах, у сфері захисту прав жінок та допомога людям похилого віку. Виявилось, що як дівчата, так і юнаки найбільшою мірою схильні до волонтерської роботи з дітьми.

Аналіз відмінностей щодо представленості тих чи тих видів волонтерської активності в досліджуваних категоріях показав, що працювати, не отримуючи за свою роботу фінансової винагороди, частіше готові все-таки дівчата. Незважаючи на те, що волонтерська активність спрямована на розбудову громадянського суспільства і сприймається передусім як безкорислива діяльність, багато дослідників зауважують, що вона має і свої приховані мотиви. Замість фінансової винагороди активні волонтери здобувають культурний (вміння і досвід) і соціальний (знайомства та інші види соціального ресурсу) капітал, як наслідок – можливість знайти в майбутньому працю, вищеоплачувану роботу.

До культурної активності, як і до волонтерської діяльності, дівчата також долучаються значно частіше, ніж юнаки. Культурна активність – це одна із форм вияву громадянської активності, яка здебільшого є корисною для самої людини. Наслідком культурної активності найчастіше стає високий рівень культурного капіталу, який, за теорією П. Бурдьє, легко може трансформуватись у соціальний і матеріальний капітал. Саме тому культурна активність є однією з тих форм соціальної активності, результати якої дають найбільше користі самому студентові. У нашому дослідженні розглядалися дві форми вияву культурної активності: перша виявлялася в частоті відвідування театрів і концертів, участі в екскурсіях та зустрічах з відомими людьми; друга – у читанні різноманітної літератури (художньої, фахової,

преси), перегляді новин, телепередач, користуванні інтернетом з неробочою метою. Культурна активність в обох формах виявилася значно вищою у дівчат ($t=2,014$; $p\leq 0,0001$). Як і у випадку з волонтерською активністю, наслідком культурної активності є високий рівень культурного капіталу, який у майбутньому стає потужним індивідуально-особистісним ресурсом.

Дівчата проявляють значимо вищий рівень активності не тільки у сфері волонтаріату, а й у сфері побутової активності ($t=4,044$; $p\leq 0,0001$). До побутової активності в нашому дослідженні належать такі види діяльності: виконання домашніх обов'язків (прибирання помешкання, прання одягу, миття посуду, приготування їжі), догляд за членами родини, які цього потребують (старші члени сім'ї чи діти). Особливістю побутової активності є те, що результат, якого можна при цьому досягнути, зазвичай доступний лише для найближчих членів родини або спрямовується на задоволення власних потреб. Побутова активність на відміну від інших видів активності є наслідком реалізації норм та обов'язків особистості.

Дівчата на відміну від юнаків частіше проявляють і релігійну активність ($t=3,909$; $p\leq 0,0001$): багато хто з них відвідує церкву, бере участь в організованих нею акціях. Релігійна активність – це одна з найбільш складних форм активності студентської молоді, оскільки, з одного боку, релігійна активність є наслідком існуючих внутрішніх норм та обов'язків особистості, без виконання яких людина не буде відчувати власної ідентичності, а з другого боку, релігійна активність, попри її нормотворче джерело, спрямована на суспільство. Мотиваційні цілі релігійної активності можна розглядати лише з урахуванням її зв'язків із цінностями. У нашому дослідженні релігійна активність з'ясувалася за допомогою запитань, які стосувалися частоти відвідування церкви за рік (не враховуючи весіль, хрестин, похоронів); залученості у діяльність церкви у формі співпраці та допомоги, членства в громадських релігійних організаціях. Те, що дівчата є більш релігійно активними, укотре підтверджує висновок про те, що вони порівняно з юнаками більше прагнуть відповідати соціальним нормам, зберігати традиції і брати на себе нормотворчу активність. Отже, юнаки порівняно з дівчатами менш схильні до нормотворчих видів активності.

Існують, утім, види активності, де юнаки ведуть вперед. Це, зокрема, відпочинкова активність ($t=-2,039$; $p\leq 0,0001$). Відпочинкова активність студентської молоді хоч і є однією із форм соціальної активності, але не належить до громадянської чи громадської активності, оскільки не спрямована на розбудову громадянського суспільства. Розважально-відпочинкова активність не виконує перетворювальної

соціальної функції, а спрямована здебільшого на задоволення соціально-комунікативних потреб студента. У дослідженні взято до уваги цей вид активності, щоб зіставити ціннісно-мотиваційні механізми її вияву. До розважально-відпочинкової активності належать: відвідування дискотек, вечірок, днів народження; час, проведений з друзями, зокрема зустрічі в кафе, барах, ресторанах, прогулянки на повітрі і т. ін. Рівень розважально-відпочинкової активності вимірювався не тільки її наявністю, а й частотою, оскільки більшість молодих людей ходять на вечірки чи зустрічаються з друзями, але неоднаково часто. Варіанти відповідей лежали в діапазоні від “не роблю цього взагалі” до “роблю це кілька разів на тиждень”.

Активність у мережі Інтернет також більш висока у юнаків ($t=-2,446$; $p\leq 0,0001$). Отже, вони, на відміну від дівчат, більшою мірою схильні виявляти активність, спрямовану на задоволення базових потреб, та активність, яка не передбачає безпосередньої участі в житті суспільства, а опосередкована технічними засобами. Юнаки частіше виявляють активність, яка не є ані суспільнотворчою, ані нормотворчою, а відповідає лише внутрішньо-індивідуальним потребам.

Висновки. Отже, логіко-сисловий та емпіричний аналіз феномена соціальної активності показав, що мотиваційні механізми такої активності у молоді і в дорослих відрізняються. Гендерний аналіз сфер вияву соціальної активності засвідчив, що більшість видів такої активності проявляються подібно у юнаків і дівчат. Також варто наголосити на тому, що активність молодих дівчат у соціальній сфері має дещо інші прояви, ніж у юнаків. Так, дівчата виявляють статистично значимо вищу релігійну, побутову, культурну та волонтерську активність, тоді як юнаки – вищу відпочинкову та інтернет-активність. Такі результати можуть бути передумовою подальших психологічних досліджень, мета яких – з'ясувати психологічні механізми і мотиваційні конструкти вибору активності юнаками і дівчатами у соціальному контексті.

Література

1. *Найдьонова Л. А.* Розвиток громадянського суспільства як участь у колективних діях спільнот / Л. А. Найдьонова // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць. – К., 2008. – Вип. 7. – С. 33–49.
2. *Голіна І. В.* Емоційно-вольовий компонент громадянської активності молоді / І. В. Голіна // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць. – К., 2008. – Вип. 7. – С. 175–183.
3. *Пилипенко Л. І.* Потреба у самовизначенні та самореалізації як чинник розвитку громадянської спрямованості у юнацькому віці // Розвиток

- громадянської спрямованості особистості у юнацькому віці : [монографія] / М. Й. Боришевський, Т. М. Яблонська, В. В. Антоненко та ін. – К. : Педагогічна думка, 2007. – С. 98–120.
4. *Пилипенко Л. І.* Соціальна рефлексія особистості як чинник її громадянської орієнтації та суб'єктивних настановлень / М. Й. Боришевський, М. І. Алексеева, В. В. Антоненко та ін. // Психологічні закономірності розвитку громадянської свідомості та самосвідомості особистості : у 2-х т. – К., 2001. – Т. 2. – С. 120–140.
  5. *Васютинський В. О.* Громадянська свідомість та самосвідомість молоді у контексті соціально-політичного розвитку суспільства / М. Й. Боришевський, М. І. Алексеева, В. В. Антоненко та ін. // Психологічні закономірності розвитку громадянської свідомості та самосвідомості особистості : у 2-х т. – К., 2001. – Т. 2. – С. 165–183.
  6. *Абульханова К. А.* Время личности, время жизни / К. А. Абульханова, Т. Н. Березина. – СПб. : Алетей, 2001. – 304 с.
  7. *Яблонська Т. М.* Оволодіння системою соціально-психологічних понять як умова розвитку громадянської свідомості та самосвідомості особистості / М. Й. Боришевський, М. І. Алексеева, В. В. Антоненко та ін. // Психологічні закономірності розвитку громадянської свідомості та самосвідомості особистості : у 2-х т. – К., 2001. – Т. 2. – С. 8–49.
  8. *Пенькова О.* Розвиток громадянської спрямованості молоді / О. Пенькова, Л. Пилипенко // Соціальна психологія. – 2009. – Т. 1. – № 33. – С. 45–53.
  9. *Herbst J.* Oblicza społeczeństwa obywatelskiego / J. Herbst. – Warszawa : Fundacja rozwoju społeczeństwa obywatelskiego, 2005. – 179 s.
  10. *Tomkins S. S.* Affect, cognition, and personality / S. S. Tomkins, C. E. Izard. – New York : Springer Publishing Company, 1965. – P. 72–97.

© Семків І. І.

ПСИХОЛОГІЧНА ГОТОВНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОК ДО УЧАСТІ В ГРОМАДСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Н. О. Устїнова, м. Львів

З'ясовано сутність поняття “громадська діяльність” у його взаємозв'язках з поняттями “соціальна активність” і “громадська активність”. Проаналізовано чинники, які формують психологічну готовність українських жінок до здійснення громадської діяльності, та розглянуто основні мотиватори, які відіграють вагомую роль у формуванні активної громадської позиції індивіда. Встановлено, що готовність до здійснення громадської діяльності зумовлюють дві основні групи чинників: макроструктурні (особливості суспільства, які детермінують активність особистості) і суто психологічні (загальна психологічна готовність особистості до здійснення громадських ініціатив). Означено актуальні напрямки посилення участі жінок у громадських об'єднаннях.

Ключові слова: жіночі громадські організації, громадська активність, громадська діяльність, психологічна готовність, мотивація.

Определена сущность понятия “общественная деятельность” в его взаимосвязи с понятиями “социальная активность” и “общественная активность”. Проанализированы факторы, формирующие психологическую готовность украинских женщин к осуществлению общественной деятельности, и рассмотрены основные мотиваторы, которые играют важную роль в формировании активной общественной позиции индивида. Установлено, что готовность к осуществлению общественной деятельности определяют две основные группы факторов: макроструктурные (особенности общества, детерминирующие активность личности) и сугубо психологические (общая психологическая готовность личности к осуществлению общественных инициатив). Обозначены актуальные направления усиления участия женщин в общественных объединениях.

Ключевые слова: женские общественные организации, общественная активность, общественная деятельность, психологическая готовность, мотивация.

The essence of the concept of “public work” in its relation to the notions of “social” and “public” activity is defined. The factors of psychological willingness of Ukrainian women for public activities are analyzed and the main motivators which play an important role in the formation of the active social position of individuals are considered. The current trends of intensified women’s participation in NGO were outlined with the particular focus on the social and psychological factors. It is found that willingness for public activity is generated by two major groups of factors: macrostructural factors (characteristics of society, which determine individual activity), and purely psychological factors (the general psychological willingness of the individual for the implementation of public initiatives).

Key words: women’s NGOs, social activity, social practice, psychological willingness, motivation.

Проблема. Специфіка соціально-економічного становища Української держави наприкінці ХХ ст. зумовила необхідність прояву соціальної активності жінок, благодійна діяльність яких мала сприяти розв’язанню нагальних суспільних проблем, зокрема зменшенню кількості безробітних серед жінок, недопущенню насильства в сім’ї, запобіганню трагедіям жінок – жертв нелегальної міграції, алкоголізації та наркотизації дітей, полишених батьками-заробітчанами, та ін. В умовах сьогодення активно працюють громадські жіночі організації різного спрямування, але, на жаль, рівень розвитку громадської активності в Україні доволі низький: здебільшого українська жінка так і залишається замкненою у драматичному колі приватного життя – од-

ночасного переживання за соціальні умови буття і відповідальності за родину.

На сучасному етапі розвитку Української держави одним з найважливіших завдань є розроблення ефективної моделі діяльності жіночих громадських об'єднань, оскільки саме вони мають значні можливості, аби впливати на розв'язання суспільно-економічних, міграційних та глобалізаційно-інтеграційних проблем у державі.

Діяльність жіночих громадських об'єднань розглядає як психологія, так і суміжні галузі знання, зокрема історія, політологія, філософія та інші науки. Історики у своїх дослідженнях звертають увагу на питання жіночого руху в пізнанні історії (М. Богачевська-Хом'як, В. Цуницька та ін.); політологи – на питання участі жінок у політиці та владі (М. Орлик); філософи та літературознавці вивчають участь українських жінок у суспільному житті (О. Забужко, Н. Зборовська, Т. Гундорова, Р. Губань, І. Жеребкіна та ін.); психологи висвітлюють тенденції суспільної діяльності українських жінок (Я. Шкурко, С. Хрисанова, Т. Говорун, Н. Кутова та ін.) і розглядають проблеми їхньої суспільної активності в контексті глобалізаційно-міграційних процесів (Н. Гапон, О. Іванова та ін.).

Мета статті: проаналізувати чинники, які формують психологічну готовність українських жінок до громадської діяльності; розглянути основні мотиватори, які спонукають жінок до прояву громадської активності.

Аналіз структури психологічної готовності українських жінок до участі в громадській діяльності. Сучасні уявлення про громадську діяльність – результат тривалої еволюції соціально-філософської, політичної і психологічної думки. У зв'язку із цим для досягнення поставленої мети було проаналізовано сутність понять “соціальна активність”, “громадська активність” і “громадська діяльність” жінок у сучасній психології. Теоретичні дослідження поняття “соціальна активність” допомогли виокремити основні його інтерпретації. Одні дослідники пов'язують його з небайдужістю жіноцтва, яка проявляється в їхній праці, досвіді, громадській роботі тощо (Л. Жиліна), інші – з властивістю особистості, що виявляється в різних видах суспільно значимої діяльності й охоплює потреби, мотиви, інтереси та настановлення (Г. Андреева), а ще дехто – як прояв соціальної енергії жінок у сучасному суспільстві (А. Москальова).

Аналіз наукових поглядів на проблему *громадської активності* показав, що більшість фахівців традиційно визнають її важливим елементом соціальної активності і трактують як внутрішнє прагнення, що породжує ініціативну та добровільну участь жінок у різних сферах

суспільного життя. Слід підкреслити, що соціальні ініціативи жіночих організацій – це перш за все людські ресурси соціального розвитку країни, які залежать від інтелекту, свободи, готовності та внутрішньої мотивації людей. Однією із форм громадської активності є *громадська діяльність* – участь громадян в інститутах громадянського суспільства: організаціях, асоціаціях, спілках, союзах, рухах тощо. *Психологічну готовність* жінок до прояву громадської діяльності розглядають найчастіше як цілеспрямоване прагнення жінки проявляти громадську ініціативу. Українська дослідниця А. Гусева [1], вивчаючи питання психологічної готовності індивіда до громадської діяльності, визначила її структуру, до якої віднесла: позитивне ставлення до громадської діяльності, наявність настановлення щодо її здійснення, необхідні риси характеру, когнітивний та емоційний компоненти.

На нашу думку, вищезгадані визначення доцільно розглянути крізь призму *чинників*, які впливають на формування і подальший розвиток психологічної готовності жінок до громадської діяльності.

Перший чинник, що є джерелом громадської діяльності, – позитивне ставлення до неї. К. Абульханова-Славська [2] наголошує, що коли особа не бачить позитивних результатів, вона втрачає інтерес до громадської діяльності і, як наслідок, у неї формується негативна думка не лише щодо конкретного інциденту, а й усієї громадської сфери. В українському суспільстві розбіжності між задуманим і реалізованим у громадських діячів, особливо в жінок, – явище доволі поширене. Це певною мірою і зумовило негативне ставлення багатьох громадян до діяльності громадських організацій та сформувало в них думку про їх низьку ефективність.

Другий чинник – наявність настановлення щодо здійснення громадської діяльності. Реакція суб'єкта на ситуацію зумовлена не лише самою ситуацією, а й внутрішньо неусвідомленою готовністю реагувати на неї певним чином [3]. На формування настановлень сучасних українських жінок значною мірою впливають інформаційно-просвітницька діяльність із роз'яснення законодавства і конституційних прав жінок, популяризація діяльності жіночих організацій через семінари, пресу, радіо, телебачення, засоби інтернету тощо.

Третій чинник, який суттєво може впливати на формування готовності жінок до участі у громадській діяльності, – це необхідні для її здійснення риси характеру. Аналіз теоретичних праць і результатів багатьох соціально-психологічних досліджень українського соціуму показує, що до сьогодні немає однозначного погляду щодо складових рис національного характеру українських жінок. Дослідники висловлюють радикально протилежні точки зору: традиційну і сучасну. Прихильники традиційного підходу схилиються до думки, що

українське суспільство історично наділяє жінок такими особистісними рисами, як покірливість долі, залежність, емоційність, соціальна пасивність, мрійливість та ін. [4]. Тому національний характер українських жінок швидше заважає прояву громадської активності, аніж сприяє їй. Натомість інші науковці вважають, що сучасні українські жінки відповідальні, терплячі, легко пристосовуються до змін у суспільстві, миролюбні, ініціативні [5]. Зазначені риси, на їхню думку, навпаки є підставою для посилення участі жінок у громадських об'єднаннях та переконують у тому, що соціальна активність є пріоритетним напрямком їхньої діяльності.

Наступний, *четвертий*, чинник передбачає наявність знань, умінь та навичок, необхідних для участі в громадському житті. Власне, коли їх бракує, то це певною мірою блокує громадську активність жіноцтва. Відповідно доцільним є впровадження практики стажування українських жінок у громадських організаціях чи державних установах, де під керівництвом досвідчених діячів та спеціалістів вони зможуть набути необхідний досвід.

Не менш вагомим чинником, який зумовлює психологічну готовність до громадської діяльності, є ставлення індивіда до прояву громадських ініціатив з позицій “подобається/не подобається”, “хочу/не хочу”, “можна/не можна” тощо. Унаслідок впливу стереотипів, недостатньої обізнаності жіночого населення в суспільстві не завжди переважає позитивне ставлення до участі в громадських об'єднаннях. Враховуючи це, слід зосередити увагу науковців, політиків, журналістів та інших спеціалістів на подоланні пануючих стереотипів, таких як: основне призначення жінки зводиться лише до обслуговування сім'ї (стереотип “жінка – лише берегиня сімейного вогнища”); жінкам взагалі не варто брати участь у громадському і політичному житті, оскільки це завдання чоловічої половини людства (стереотип “жінки не повинні”); жінки не настільки компетентні, як чоловіки (стереотип “жінки не можуть бути активними”).

Роль мотивації у формуванні активної громадської позиції українських жінок. Польська дослідниця Г. Хімяк визначає шість основних мотиваторів, які спонукають індивіда до активної громадської діяльності: ціннісні орієнтації, досягнення, міжособові взаємини, кар'єра, безпека та підтримка [6]. Ціннісні орієнтації дослідниця вважає основою становлення особистості жінки як активного суб'єкта соціальної дійсності.

На основі аналізу життєвих цінностей сучасних жінок О. Мірошниченко виділяє три великі групи, які відрізняються ставленням жінки до прояву активності [7]. Зокрема, до *першої* вона відносить жінок з традиційним розумінням ролей чоловіка і жінки в сім'ї, де жі-

нка – берегиня сімейного вогнища, а чоловік – здобувач, захисник та комунікатор із суспільством. Жінки, орієнтовані на материнство і добробут сім'ї, переважно зосереджуються на проблемах мікросередовища. Зазначені традиційні погляди стають джерелом формування поширених соціальних стереотипів. Згідно з поглядами О. Ветлинської, у суспільстві панує думка, що жінка може реалізуватись як особистість лише в материнстві та сімейному житті, а те, що стосується професійного зростання та громадсько-політичної діяльності, вважається вторинним і підпорядковується тим її соціальним ролям, котрі базуються на здатності жінки бути матір'ю і дружиною [8].

До *другої* групи, за поділом О. Мірошниченко, належать жінки з чітко вираженою орієнтацією на працю, оскільки матеріальні статки для них є життєво необхідними. Поєднання жінкою суспільних функцій, пов'язаних з їхньою професійною діяльністю, і сімейних обов'язків здебільшого змушує їх відмовлятися від прояву громадських ініціатив. Спираючись на теорію мотивації А. Маслоу, можна припустити, що саме недостатнє матеріальне забезпечення блокує в жінки розвиток вищих цінностей, які сприяли б її самоактуалізації, зокрема активній позиції в суспільстві.

Третю групу складають жінки, орієнтовані на професійну і громадську діяльність, власну самореалізацію незалежно від матеріального становища. Домінування активного стилю життя, продуктивна і творча діяльність в індивідуальній ієрархії становлять основу системи цінностей жінок, які проявляють високу активність у громадському житті.

Мотиватори “досягнення” і “кар'єра”, за Г. Хімяк, стосуються нового досвіду та знань, отриманих завдяки участі в громадських об'єднаннях. Слід підкреслити, що позитивне ставлення до громадської діяльності у жінок пов'язане не тільки з новими знаннями, а й досягнутими результатами. Так, наприклад, якщо діяльність несе позитив, особистість отримує задоволення, переживає моменти піднесення та ефективності в праці; навпаки, коли бажаного результату немає, активність згасає: жінки відходять від участі в роботі організацій із відчуттям спустошеності та поразки.

Що ж до мотиваторів “міжособові взаємини”, “підтримка” і “безпека”, то тут слід зазначити таке: можливість проводити вільний час з тими, хто імпонує; розширення кола знайомих; отримання позитивної підтримки Я-концепції жінки (Я-відповідальна, Я-ініціативна, Я-активна); розв'язання особистісних проблем та ін. відіграють неабияку роль у залученні жінок до участі в діяльності громадських об'єднань.

Отже, можна виокремити групи мотивів, які впливають на активну позицію жінки в сучасному суспільстві, а саме: внутрішні (задоволення, особисті досягнення, самореалізація та ін.), зовнішні (набуття знань, спілкування тощо) і ті, які виникають на основі фрустрації (розв'язання особистих проблем, бажання допомогти іншим).

Висновки. Аналіз психологічної готовності українських жінок до громадської активності показав, що вона залежить значною мірою від макроструктурних (зовнішніх) чинників, тобто від особливостей суспільства, які й детермінують активність особистості. Вагомим макроструктурним чинником слід вважати рівень поінформованості населення про існування громадських організацій, особливо жіночих, належну популяризацію їхньої діяльності. До сьогодні значній частині українців усе ж таки притаманні соціально-психологічні стереотипи, які впливають на формування думки про низьку ефективність діяльності жіночих громадських об'єднань. Не менш важливі і суто психологічні чинники – готовність особистості до реалізації громадських ініціатив. До групи психологічних чинників можна віднести: брак знань, умінь та навичок щодо участі в громадському житті, негативні настановлення щодо цього виду діяльності. Зазначене перешкоджає більш активній участі жінок у громадських об'єднаннях і породжує в них байдужість до громадських справ. У результаті програє як суспільство, так і сама жінка, тому що залишається нереалізованою значна частина її духовного та інтелектуального потенціалу.

Крім цього, активну/пасивну позицію жінки в сучасному суспільстві визначають внутрішні, зовнішні мотиви і мотиви, що виникають на основі фрустрації. Лише вдале поєднання зазначених мотивів і чинників може забезпечити формування психологічної готовності українських жінок до участі в громадській діяльності. Зростанню внеску жінки у вирішення загальносуспільних проблем також сприятиме її залучення до різноманітних форм громадської активності. Це можливо лише за умови подолання пануючих в українському суспільстві стереотипів (надання жінкам рівних можливостей для самореалізації в різних сферах діяльності); зменшення побутової завантаженості жінки; упровадження практики стажування українських жінок у громадських організаціях чи державних установах; залучення інформаційно-просвітницьких ресурсів для формування належного ставлення до жіночої активності.

Грунтовне дослідження і практична реалізація зазначених аспектів допоможуть зрозуміти механізми породження й функціонування громадської активності жінок, посилити їхню участь у

громадських об'єднаннях, які є важливою складовою розбудови і функціонування громадянського суспільства в Україні.

Література

1. Гусева А. Роль мотивації в формуванні і розвитку активного громадянського поведіння індивіда / А. Гусева // Практична психологія та соціальна робота. – 2008. – № 10. – С. 75–77.
2. Абульханова-Славская К. А. Развитие личности в процессе жизнедеятельности / К. А. Абульханова-Славская // Психология формирования и развития личности. – М. : Наука, 1981. – С. 19–45.
3. Психология личности : хрестоматія / ред. Д. Я. Райгородский. – Самара : Бахрах, 1999. – Т. 2. – 543 с.
4. Донченко О. Архетипи соціального життя і політика : монографія / О. Донченко, Ю. Романенко. – К. : Либідь, 2001. – 334 с.
5. Хрисанова С. Сучасна модель становища жінки в суспільстві. / С. Хрисанова // Міжвідомчий науковий збірник. – К., 2001. – Т. 23. – С. 235–238.
6. Chimiak G. Motywacje społeczników działających w organizacjach pozarządowych w Polsce. Proba typologii / G. Chimiak // Samoorganizacja społeczeństwa Polskiego: trzeci sektor i wspólnoty lokalne w jednoczącej się Europie. – Warszawa: IFiS PAN, 2004. – P. 106–134.
7. Мірошніченко О. М. Особливості самоактуалізації жінки у професійній діяльності : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. / Мірошніченко Оксана Миколаївна. – К., 2007. – 279 с.
8. Ветлинська О. Оцінка участі жінок у суспільно-політичному житті Тернопілля / О. Ветлинська // Міжвідомчий науковий збірник. – К., 2001. – Т. 23. – С. 149–173.

© Устінова Н. О.

НАШІ АВТОРИ

Анпілова Дар'я Вадимівна

аспірантка Луганського національного університету ім. Т. Г. Шевченка

Веретяннікова Юлія Сергіївна

аспірантка Луганського національного університету ім. Т. Г. Шевченка

Вознесенська Олена Леонідівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології масової комунікації та медіаосвіти Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Волкова Любов Олексіївна

аспірантка Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Голубєва Олена Євгенівна

молодший науковий співробітник лабораторії психології масової комунікації та медіаосвіти Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Горностаї Павло Петрович

доктор психологічних наук, завідувач лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Гридковець Людмила Михайлівна

кандидат психологічних наук, завідувач кафедри психології Київського інституту бізнесу та технологій

Дорожкін Валерій Романович

кандидат психологічних наук, доцент Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського

Духневич Віталій Миколайович

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії фундаментальних і прикладних проблем спілкування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Жовтянська Валерія Вікторівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Кальба Ярослава Євгенівна

кандидат психологічних наук, асистент кафедри психології Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка

Княшко Лариса Олександрівна

кандидат психологічних наук, завідувачка лабораторії психології політичної участі Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Коробанова Ольга Леонідівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології політичної участі Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Кривохижа Лілія Василівна

аспірантка Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Левус Надія Ігорівна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Львівського національного університету ім. Івана Франка

Мироненко Василь Ігорович

аспірант Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського

Мироненко Ганна Валентинівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології масової комунікації та медіаосвіти Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Мірошниченко Оксана Миколаївна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Чернігівської філії Київського славистичного університету

Мозолєва Ганна Олексіївна

аспірантка Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Наконечна Марія Миколаївна

кандидат психологічних наук, асистент кафедри загальної та практичної психології Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя

Нестеров В'ячеслав Феліксівич

молодший науковий співробітник лабораторії фундаментальних і прикладних проблем спілкування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Ніконова Олена Юрївна

аспірантка Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Омельяненко Вікторія Вадимівна

аспірантка Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Орап Марина Олегівна

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри психології Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка

Осадько Олеся Юрійвна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії фундаментальних і прикладних проблем спілкування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Петрунько Ольга Володимирівна

доктор психологічних наук, провідний науковий співробітник лабораторії соціально-психологічних технологій Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Поліванова Олена Євгенівна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри прикладної психології Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Правдивець Наталія Олександрівна

завідувач відділу Центру соціально-психологічних досліджень Міжнародної академії рейтингових технологій та соціології “Золота фортуна”

Прейс-Тимчук Ірина Василівна

аспірантка Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Роговик Людмила Степанівна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології і педагогіки Київського національного лінгвістичного університету

Семків Ірина Ігорівна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології управління Львівського державного університету внутрішніх справ

Семєніхіна Ганна Василівна

аспірантка Луганського національного університету ім. Т. Г. Шевченка

Сівєрс Зінаїда Феодосіївна

кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник лабораторії фундаментальних і прикладних проблем спілкування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Скрипник Олександр Вікторович

молодший науковий співробітник лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Суська Ольга Олександрівна

кандидат філологічних наук, завідувач кафедри соціальної психології та соціології Міжрегіональної академії управління персоналом

Ткаченко Вікторія Євгенівна

асистент Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова

Устінова Наталія Олександрівна

аспірантка Львівського національного університету ім. Івана Франка

Чорна Лідія Георгіївна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Широкоградюк Лілія Анатоліївна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка

Юрченко Зоя Володимирівна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогічної та вікової психології Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника

Яновська Світлана Германівна

заступник декана з виховної роботи факультету психології Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

З М І С Т

ПСИХОЛОГІЯ МАЛИХ І СЕРЕДНІХ ГРУП

<i>Волкова Л. О.</i> Неформальні молодіжні об'єднання як об'єкт соціально-психологічного дослідження.....	3
<i>Горностаї П. П.</i> Прояви ідентичності в психотерапевтичних і тренінгових групах	18
<i>Дорожкін В. Р.</i> Альтруїзм і агресія: порівняння видів і форм	27
<i>Кияшко Л. О., Мозолева Г. О.</i> Умови і механізми формування у молоді навичок командної взаємодії	34
<i>Корбанова О. Л.</i> Рольове спілкування членів малої групи з різним статусом	41
<i>Кривохижа Л. В.</i> Соціально-психологічні особливості професійної взаємодії службовців підрозділів МНС України.....	50
<i>Мироненко В. І.</i> Смыслова регуляція агресивної поведінки в молодіжних неформальних групах скінхедів та неонацистів	57
<i>Наконечна М. М.</i> Соціально-психологічні аспекти допомоги іншому.....	67
<i>Поліванова О. Є., Яновська С. Г.</i> Психологічні особливості сімей, у яких чоловік втягнений у комп'ютерні ігри	74
<i>Прейс-Тимчук І. В.</i> Індикатори сімейної лояльності.....	81
<i>Семенихіна Г. В.</i> Соціально-психологічні чинники вибору шлюбного партнера і вступу молоді у подружнє життя	88
<i>Скрипник О. В.</i> Лояльність до групи в контексті становлення професійної ідентичності	97
<i>Ткаченко В. Є.</i> Соціально-психологічні умови благополуччя подружніх відносин	111
<i>Чорна Л. Г.</i> Рольова ідентичність: її локалізація серед інших видів ідентичності особистості.....	120
<i>Юрченко З. В.</i> Феноменологія насильства у сім'ї: соціокультурний і гендерний дискурс	129

ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ

<i>Анпілова Д. В.</i> Особливості діагностики психологічної близькості: проблеми і перспективи	139
<i>Вознесенська О. Л., Голубєва О. Є.</i> Комплексний медіакультурний феномен	148
<i>Кальба Я. Є.</i> Психологічні механізми впливу реклами на свідомість та поведінку людини.....	157
<i>Мироненко Г. В.</i> Суб'єктивна тривалість одиниці часу користувачів онлайн-соціальних мереж.....	167
<i>Левус Н. І.</i> Чинники соціально-комунікативної компетентності молоді.....	180

<i>Петрунько О. В.</i> Засоби і прийоми рефлексивного управління образом суспільних інновацій	190
<i>Роговик Л. С.</i> Особливості невербальної комунікації на основі теорії рівневної побудови рухів М. О. Бернштейна	198
<i>Суська О. О.</i> Діяльнісні основи суб'єктності в масовій комунікації	208
<i>Широкоградюк Л. А.</i> Соціально-психологічний феномен лихослів'я як ознака суб'єктної деформації	215

КОГНІТИВНА СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

<i>Веретяннікова Ю. С.</i> Професійні смислові настановлення психолога як предмет теоретичного аналізу	225
<i>Духневич В. М.</i> Особливості конструювання кейсів для когнітивно орієнтованих тренінгів спілкування	234
<i>Жовтянська В. В.</i> Смислові трансформації в сучасному міфі	243
<i>Нестеров В. Ф.</i> Модель організації спілкування з активізацією когнітивних процесів у ході вирішення завдань спільної діяльності	256
<i>Омельяненко В. В.</i> Особливості когнітивного опосередкування суб'єктивних труднощів професійного спілкування в операторів контактних центрів	264
<i>Оран М. О.</i> Мовна картина світу як феномен когнітивної соціальної психології	273
<i>Осадко О. Ю.</i> Когнітивні детермінанти ефективності особистісного захисту в емоційно напружених ситуаціях спілкування	281
<i>Сіверс З. Ф.</i> Особливості вербальних патернів педагогів як суб'єктів утрудненого спілкування	291

ГЕНДЕР У СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ

<i>Гридковець Л. М.</i> Гендернорівнісний екстремізм як фактор руйнації родини	301
<i>Мірошниченко О. М.</i> Психологічні особливості самоактуалізації сучасної жінки з позицій гуманістичної теорії	311
<i>Ніконова О. Ю.</i> Гендерні відмінності при співзалежності	318
<i>Правдивець Н. О.</i> Маскулінно-фемінні передумови професіоналізації жінок-військовослужбовців	329
<i>Семків І. І.</i> Емпіричне дослідження статево-гендерних особливостей соціальної активності студентської молоді	336
<i>Устїнова Н. О.</i> Психологічна готовність українських жінок до участі в громадській діяльності	345
НАШІ АВТОРИ	353

СОДЕРЖАНИЕ

ПСИХОЛОГИЯ МАЛЫХ И СРЕДНИХ ГРУПП

<i>Волкова Л. А.</i> Неформальные молодежные объединения как объект социально-психологического исследования.....	3
<i>Горностаев П. П.</i> Проявления идентичности в психотерапевтических и тренинговых группах.....	18
<i>Дорожкин В. Р.</i> Альтруизм и агрессия: сравнение видов и форм.....	27
<i>Кияшко Л. А., Мозолева А. А.</i> Условия и механизмы формирования у молодежи навыков командного взаимодействия.....	34
<i>Коробанова О. Л.</i> Ролевое общение членов малой группы с разным статусом.....	41
<i>Кривохижая Л. В.</i> Социально-психологические особенности профессионального взаимодействия служащих подразделений МЧС Украины.....	50
<i>Мироненко В. И.</i> Смысловая регуляция агрессивного поведения в молодежных неформальных группах скинхедов и неонацистов.....	57
<i>Наконечная М. Н.</i> Социально-психологические аспекты помощи другому.....	67
<i>Поливанова Е. Е., Яновская С. Г.</i> Психологические особенности семей, в которых муж вовлечен в компьютерные игры.....	74
<i>Прейс-Тимчук И. В.</i> Индикаторы семейной лояльности.....	81
<i>Семенихина А. В.</i> Социально-психологические факторы выбора брачного партнера и вступления молодежи в супружескую жизнь.....	88
<i>Скрипник А. В.</i> Лояльность к группе в контексте становления профессиональной идентичности.....	97
<i>Ткаченко В. Е.</i> Социально-психологические условия благополучия супружеских взаимоотношений.....	111
<i>Черная Л. Г.</i> Ролевая идентичность: ее локализация среди других видов идентичности личности.....	120
<i>Юрченко З. В.</i> Феноменология насилия в семье: социокультурный и гендерный дискурс.....	129

ПСИХОЛОГИЯ СОЦИАЛЬНЫХ КОММУНИКАЦИЙ

<i>Анпилова Д. В.</i> Особенности диагностики психологической близости: проблемы и перспективы.....	139
<i>Вознесенская Е. Л., Голубева Е. Е.</i> Комплексный медиакультурный феномен.....	148
<i>Кальба Я. Е.</i> Психологические механизмы влияния рекламы на сознание и поведение человека.....	157
<i>Мироненко А. В.</i> Субъективная длительность единицы времени пользователей онлайн-социальных сетей.....	167

<i>Левус Н. И.</i> Факторы социально-коммуникативной компетентности молодежи	180
<i>Петрунько О. В.</i> Средства и приемы рефлексивного управления образом общественных инноваций	190
<i>Роговик Л. С.</i> Особенности невербальной коммуникации на основе теории уровневого построения движений Н. А. Бернштейна	198
<i>Сусская О. А.</i> Деятельностные основы субъектности в массовой коммуникации	208
<i>Широкорадюк Л. А.</i> Социально-психологический феномен злословия как признак субъектной деформации	215

КОГНИТИВНАЯ СОЦИАЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ

<i>Веретяникова Ю. С.</i> Профессиональные смысловые установки психолога как предмет теоретического анализа	225
<i>Духневич В. Н.</i> Особенности конструирования кейсов для когнитивно ориентированных тренингов общения	234
<i>Жовтянская В. В.</i> Смысловые трансформации в современном мифе	243
<i>Нестеров В. Ф.</i> Модель организации общения с активизацией когнитивных процессов при выполнении задач совместной деятельности	256
<i>Омельяненко В. В.</i> Особенности когнитивного опосредования субъективных трудностей профессионального общения у операторов контактных центров	264
<i>Оран М. О.</i> Языковая картина мира как феномен когнитивной социальной психологии	273
<i>Осадько О. Ю.</i> Когнитивные детерминанты эффективности личностной защиты в эмоционально напряженных ситуациях общения	281
<i>Сиверс З. Ф.</i> Особенности вербальных паттернов педагогов как субъектов затрудненного общения	291

ГЕНДЕР В СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОМ ИЗМЕРЕНИИ

<i>Гридковец Л. М.</i> Гендерноравностный экстремизм как фактор разрушения семьи	301
<i>Мирошниченко О. Н.</i> Психологические особенности самоактуализации современной женщины с позиций гуманистической теории	311
<i>Никонова Е. Ю.</i> Гендерные различия при созависимости	318
<i>Правдивец Н. А.</i> Маскулинно-феминные предпосылки профессионализации женщин-военнослужащих	329
<i>Семкив И. И.</i> Эмпирическое исследование полово-гендерных особенностей социальной активности студенческой молодежи	336
<i>Устинова Н. А.</i> Психологическая готовность украинских женщин к участию в общественной деятельности	345
НАШИ АВТОРЫ	353

CONTENTS

PSYCHOLOGY OF SMALL AND MEDIUM-SIZED GROUPS

<i>Volkova L. O.</i> Informal youth associations as the object of socio-psychological research.....	3
<i>Gornostay P. P.</i> Identity manifestation in psychotherapeutic and training groups.....	18
<i>Dorozhkin V. R.</i> Altruism and aggression: types and forms comparison.....	27
<i>Kiyashko L. O., Mozoleva G. O.</i> Conditions and mechanisms of developing the skills of youth team work	34
<i>Korobanova O. L.</i> Role-based communication among small group members with different status.....	41
<i>Krivokhyzha L. V.</i> Social and psychological specifics of professional interaction of employees of the ministry of emergency of Ukraine.....	50
<i>Myronenko V. I.</i> Rational regulation of aggressive behavior in youth informal groups of skinheads and neo-nazis.....	57
<i>Nakonechna M. M.</i> Social and psychological aspects of helping others	67
<i>Polivanova O. E., Yanovska S. G.</i> Psychological characteristics of the families with computer addicted husbands.....	74
<i>Preys-Tymchuk I. V.</i> Family loyalty indicators	81
<i>Semenikhina H. V.</i> Social and psychological factors of marriage partner choice and youth entering the marriage life.....	88
<i>Skripnik O. V.</i> Group loyalty in the context of professional identity development	97
<i>Tkachenko V. E.</i> Social and psychological prerequisites of successful marriage	111
<i>Chorna L. G.</i> The role identity: its localisation among other types of personality identity.....	120
<i>Yurchenko Z. V.</i> The phenomenology of family violence: socio-cultural and gender discourse	129

PSYCHOLOGY OF SOCIAL COMMUNICATION

<i>Anpilova D. V.</i> The peculiarities of diagnostics of the psychological closeness: the problems and perspective	139
<i>Voznesenska O. L., Golubeva O. E.</i> The complex media-cultural phenomenon	148
<i>Kalba Ya. E.</i> Psychological mechanisms of advertisement impact on consciousness and behavior of person	157
<i>Myronenko G. V.</i> The subjective duration of time unit of the users of on-line social nets.....	167

<i>Levus N. I.</i> The factors of socially communicative competence of youth.....	180
<i>Petrunko O. V.</i> The means and methods of reflexive management of social innovations	190
<i>Rogovyk L. S.</i> The peculiarities of non-verbal communication based on the theory of levels-build movements by O. Bernstein.....	198
<i>Susska O. O.</i> The activity basement of subjectivity in the mass communication	208
<i>Shyrokoradyuk L. A.</i> The socio-psychological phenomenon of malignant gossip as sign of subjects deformation	215

COGNITIVE SOCIAL PSYCHOLOGY

<i>Veretiannikova Yu. S.</i> The professional semantic guidelines of psychologist as an object of theoretical analysis	225
<i>Duhnevich V. M.</i> The specifics of case construction for cognitive oriented training of communication	234
<i>Zhovtyanska V. V.</i> The sense transformations in modern myth	243
<i>Nesterov V. F.</i> The model of communication organization with activization of cognitive processes while solving the cooperation tasks	256
<i>Omelianenko V.V.</i> The specifics of cognitive mediation of subjective difficulties in professional communication of operators of call centers	264
<i>Orap M. O.</i> The language world view as a phenomenon of cognitive social psychology	273
<i>Osadko O. Y.</i> Cognitive determinants of effectiveness of personal defending in emotionally intense communication situations.....	281
<i>Sivers Z. F.</i> Specifics of verbal patterns of the teachers as the agents of complicated communication	291

GENDER IN SOCIO-PSYCHOLOGICAL DIMENSION

<i>Gridkovets L. M.</i> Gender-equality extremism as a factor of family destruction....	301
<i>Miroshnichenko O. M.</i> The psychological specifics of self-actualization of a modern woman from the position of humanistic theory	311
<i>Nikonova O. Y.</i> Gender distinctions while co-dependency	318
<i>Pravdyvets N. O.</i> Masculine-feminine premises of women's becoming in military	329
<i>Semkiv I. I.</i> The empirical research of sexual-gender specifics of social activity of student youth	336
<i>Ustinova N. O.</i> Psychological willingness of Ukrainian women as to public activity participation.....	345
AUTHORS	353

Наукові студії із соціальної та політичної психології :
Н12 зб. статей / НАПН України, Ін-т соціальної та політичної психології ; [редакційна рада: М. М. Слюсаревський (голова), В. Г. Кремень, С. Д. Максименко та ін.]. – К. : Міленіум, 2011. – Вип. 27 (30). – 364 с.

ISBN 978-966-8063-99-51

У збірнику вміщено статті учасників Першого всеукраїнського конгресу із соціальної психології “Соціально-психологічна наука третього тисячоліття: досвід, виклики, перспективи”, який провів Інститут соціальної та політичної психології НАПН України в жовтні 2010 року. Розглянуто психологічні проблеми малих і середніх груп, соціальних комунікацій, медіапсихології. Обговорюються питання когнітивної соціальної психології. Досліджується соціально-психологічна проблематика гендеру.

Для соціальних і політичних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів, аспірантів і студентів.

В сборник вошли статьи участников Первого всеукраинского конгресса по социальной психологии “Социально-психологическая наука третьего тысячелетия: опыт, вызовы, перспективы”, который был проведен Институтом социальной и политической психологии НАПН Украины в октябре 2010 года. Рассмотрены психологические проблемы малых и средних групп, социальных коммуникаций, медиапсихологии. Обсуждаются вопросы когнитивной социальной психологии. Исследуется социально-психологическая проблематика гендера.

Для социальных и политических психологов, специалистов по смежным наукам, преподавателей, аспирантов и студентов.

The collection contains the articles of the participants of the First All-Ukrainian Congress on Social Psychology “Social Psychology of the Third Millennium: Experience, Challenges, and Prospects”, which was held in October 2010 by the Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine. Psychological problems of small groups, social communication, and media psychology are discussed. The problems of cognitive psychology are discussed. Social and psychological aspects of gender are thoroughly investigated.

The circle of readers is social and political psychologists, specialists in related sciences, professors, undergraduate and graduate students.

ББК 88.5 я 4

Наукове видання

**Наукові студії
із соціальної та політичної
психології**

Збірник статей

Засновано в 1995 році

Випуск 27 (30)

Редактор: *Т. А. Кузьменко*

Оператори: *О. В. Івачевська, І. В. Микитенко, І. В. Трохимець*

Переклад анотацій (англ.) *К. С. Діденка, Ю. С. Кальницької,*

О. В. Полуніна

Надруковано з оригіналу-макета, виготовленого
в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України
Л. П. Черниш

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Підписано до друку 01.09.2011 р. Формат 84х108/32. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 21,5. Обл.-вид. арк. 22,0.

Тираж 300 пр.

Видавництво “Міленіум”

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК №535 від 19.07.2001 р.

м. Київ, вул. Фрунзе, 60. Тел./факс 222-74-35
